

DIYARBAKIR EKONOMİ TARİHİ 1

T.C. DİCLE ÜNİVERSİTESİ

DIYARBAKIR

EKONOMİ TARİHİ 1

Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans

Prof. Dr. Yusuf Kenan Haspolat
Koordinatör

DİYARBAKIR EKONOMİ TARİHİ 1

Prof. Dr. Yusuf Kenan HASPOLAT
(Koordinatör)

Katkılarından dolayı
Müh. Murat TOMAR' a teşekkür ederiz.

T. C. Dicle Üniversitesi

Dicle Üniversitesi Rektörlüğü SUR / DİYARBAKIR

Prof. Dr. Yusuf Kenan HASPOLAT

T. C. Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Hastanesi

SUR / DİYARBAKIR

DİYARBAKIR EKONOMİ TARİHİ 1

Editörler

Prof. Dr. Kenan Haspolat

Prof. Dr. Bekir Bükün

Yrd. Doç. Dr. M. Halis Özer

Öğr. Grv. Ahmet Akaydın

Müh. İrem Haspolat

ISBN: 978-975-7635-37-6

NİSAN 2013

Grafik & Tasarım

Eda Esra ÇELİK ve Seda ÇELİK

Kapak Tasarım

Edip Çelik

Baskı

UZMAN MATBAACILIK VE CİLTLEME Kadir TÜRKMEN

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi sitesi B / Blok No: 315 Topkapı - İSTANBUL

Tel: (0212) 565 23 00 Gsm: 0555 616 17 21

- Yayınların Bilimsel ve Hukuki sorumluluğu Yazarlara aittir.
- Kaynak gösterilerek kısa alıntı yapılabilir.
- Kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz.

DİYARBAKIR TARİHİ

Kısa Diyarbakır Tarihi / Prof.Dr.Kenan Haspolat. (Sayfa: 4-205)

İKTİSAT TARİHİ

Zengin ve bayındır şehir Diyarbakır. / Prof. Dr. Kenan Haspolat (Sayfa: 206-293)

Diyarbakır tekstil tarihi. / Aygöl Doru (Sayfa: 294-327)

Diyarbakır'da tarihte madenler. / Prof. Dr. Kenan Haspolat (Sayfa: 328-337)

Diyarbakır'da su,hava ve tren taşımacılığının tarihi. / Aygöl Doru. (Sayfa: 338-359)

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA EKONOMİ

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Ticaret Sektöründeki Gelişmeler / (1923-1935) / Yrd. Doç. Dr. M. Halis Özer (Sayfa: 360-366)

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Sanayi Sektöründeki Gelişmeler (1923- 1935) / Yrd. Doç. Dr. M. Halis ÖZER (Sayfa: 367-372)

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Tarım Sektöründeki Gelişmeler / (1923- 1935) / Yrd. Doç. Dr. M. Halis ÖZER (Sayfa: 373-378)

Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930- 1939) / Yrd. Doç. Dr. M. Halis ÖZER (Sayfa: 379-384)

KISA DİYARBAKIR TARİHİ

Kenan Haspolat. ¹

TARİH ÖNCESİ DEVİRLER (ÇAĞLAR)

Tarihin başlangıcı için yazının icat edildiği M.Ö. 3500 yılı esas alınmıştır. Yazının icadından önceki döneme **Tarih Öncesi**, yazının icadından sonraki döneme de **Tarih Çağları** denmiştir.

Tarih			
Tarih Öncesi Devirler			Tarih Devirleri
Taş Devri	Taş Bakır Devri	Maden Devri	
1- Kaba Taş (paleolitik)	Taş- Bakır Devri (Kalkolitik Çağ)	1. Bakır	1. İlkçağ
2- Yontma Taş (mezolitik)		2. Tunç	2. Ortaçağ
3- Cilalı Taş (neolitik)		3. Demir	3. Yeniçağ 4. Yakınçağ

2 milyon yıl öncesiyle paleolitik dönem başlar M.Ö.15.000'lere kadar uzanır M.Ö.15.000-10.000 arası mezolitik, M.Ö.10.000 sonrası neolitik dönemdir. Tarihin devirlere bölünmesinin temel nedeni tarihi olayları incelemede, araştırmada ve öğrenmede kolaylık sağlamaktır. Özünde tarih bir bütündür, çağlara ayırarak incelemek pratik bir yaklaşımdır.

Paleolitik dönem Diyarbakır

Dicle Havzası'nın Alt ve Orta Paleolitik dönemlerde iskana uğradığını kazılargöstermektedir.

Paleolitik dönem, özellikleri ve kültürleri nedeniyle alt, orta ve üst olmak üzere 3 evreye ayrılmıştır. Alt Paleolitik; Paleolitik'in en eski ve en uzun evresidir. Tarihi kesin olmamakla birlikte yaklaşık olarak 2,5 milyon yıl önce başlayıp 100 bin yıl öncesine kadar devam etmiştir. Buna göre Alt Paleolitik jeolojik devirlerde Alt Pleistosen'in başlangıcından Orta Pleistosen'in sonuna kadar sürmüştür Bu dönemde

¹ Prof.Dr. Dicle Üniversitesi

iklimin diğer dönemlere göre ılıman olduğu, Anadolu'da da aynıkoşulların yaşandığı bilinmektedir. Anadolu bu süre içerisinde Avrupa'daki gibi buzulların ağır etkisi altında kalmamıştır. Dicle Havzası'nda Paleolitik döneme ait buluntuların varlığından ilk olarak bahseden araştırmacı Guillermo Algaze'dir. 1989 yılında yapılan Dicle Havzası'ndaki yüzey araştırmalarında Paleolitik döneme işaret eden bazı mağara ve açık hava sit alanları tespit edilmiştir (4). 2001 yılında yine yapılan araştırmalar daha sistematik bir biçimde gerçekleştirilmiş ve söz konusu olan bu alanda 19 buluntu yeri saptanmıştır. Bunlardan 11 tanesi Bismil-Batman arasında, diğer 8'i ise Raman Dağı'nda saptanmıştır (5). Bismil-Batman arasındaki 11 buluntu yerine ait malzemenin teknotipolojik incelemeleri ve hammaddeleri değerlendirilmiş, ayrıca bu karışık olan birden fazla teknik ve tipteki buluntulara dayanarak bu bölgenin Paleolitik açıdan ne kadar verimli olduğunun anlaşılması ve bölgeyle ilgili ilk paleolitik verilerin sunulması amaçlanmıştır. Acheuléen terimi ilk kez 1872 yılında Gabriel de Mortillet tarafından ortaya atılmıştır. Fransa'da Amiens'in bir kazası olan Saint-Acheul'den adını almış olan Acheuléen, Avrupa'da Abbevillien'den sonra gelen, iki yüzeyli alet içerikli bir Alt Paleolitik dönem kültürüdür (3). İki yüzeyli aletlerin yanı sıra Acheuléen'de yonga üzerine yapılan aletler de çoğalır. Nitekim Commont Atelyesi'nde 1905'te yapılan sayıma göre yonga üzerine yapılan aletlerin iki yüzeylilerden fazla olduğu ve çeşitlendiği görülür (33). Acheuléen'de kültürel gelişme çok yavaş olduğundan bu endüstriler dünyanın yaklaşık 1/5'inden fazlasında aynı kalmıştır.

Acheuléen'de nacak olarak bilinen özel bir alet formu da ortaya çıkar. Bu tipler kuzeye, batı Avrupa'ya doğru ilerledikçe azalır Anadolu'da ise özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde geniş alanlara yayılmıştır. İlk iki yüzeyli alet, 1894 yılında J. E. Gautier tarafından Birecik'te (Urfa), Fırat'ın eski alüvyonları içinde bulunmuştur³⁸. En çok iki yüzeyli bulunan bölgeler sırasıyla Güneydoğu Anadolu, Akdeniz ve İç Anadolu bölgeleri; iller ise sırasıyla Gaziantep, Adıyaman, Hatay, Şanlıurfa ve Ankara'dır. Bu bölgelerde buluntu yerlerinin fazla oluşu, paleolitik araştırmaların bu alanlarda yoğun olarak yapılabilmesine bağlanır ya da iklim ve çevre şartlarının paleolitik insanların yaşamına uygun olduğu düşünülebilir. Ancak, Fırat nehri kenarında oldukça sık bir şekilde yer alan iki yüzeyli alet buluntu yerlerinin kısa bir süre öncesine kadar Dicle Nehri kenarında bulunmadığı düşünülüyordu. Bunun nedeni ise bu alanlardaki araştırmaların yetersizliğiydi. Karkamış Baraj Gölü alanında sürdürülen ve tamamlanan paleolitik dönem yüzey araştırmalarının 2001 yılında Ilısu Baraj Gölü alanına kaydırılmasıyla, söz konusu Dicle Nehri havzasının da paleolitik açıdan verimli olabileceğinin ilk sinyalleri verilmiştir. Buna ilişkin olarak Batman-Bismil bölgesinin Dicle havzası üzerinde 2001 yıllarında Doç. Dr. Harun Taşkıran ve Yrd. Doç. Dr. Metin Kartal tarafından yapılan yüzey araştırmaları olmuştur Anadolu'da Acheuléen kültürün, incelenen iki yüzeyli aletlerin teknik ve tipolojik özelliklerine göre alt, orta ve üst evrelerden söz etmek mümkündür. Özellikle orta Acheuléen evre örneklerine daha çok rastlanmaktadır. Temel olarak iki yüzeyli aletler 2 ana grup altında incelenirler:

A) Klasik iki yüzezliler

B) Klasik olmayan iki yüzezliler

A) **Klasik İki Yüzezliler:** Bunlar genel olarak yontulan yumrulardan üretilmişlerdir. Alt tipleri ise şöyledir:

1. Mızrak biçimli iki yüzezliler (bifaces lancéolés)
2. Micoquien iki yüzezliler (bifaces Micoquiens)
3. Üçgen biçimli iki yüzezliler (bifaces triangulaires)
4. Yürek biçimli iki yüzezliler (bifaces cordiformes)
 - Gerçek yürek biçimli iki yüzezliler (bifaces cordiformes vairs)
 - Yüreğimsi biçimli iki yüzezliler (bifaces subcordiformes)
 - Uzun yürek biçimli iki yüzezliler (bifaces cordiformes allongés)
5. Ovalimsi iki yüzezliler (bifaces ovalaires)
6. Disk biçimli iki yüzezliler (bifaces discoides)
7. Badem biçimli iki yüzezliler (bifaces amygdaloides)
8. Pisi balığı biçimli iki yüzezliler (Limandes)
9. Nacaklar (Hachereaux)
10. Diğer klasik iki yüzezliler (bifaces divers)

Paleolitik dönem Bismil bölgesi taşları

Paleolitik dönem Bismil bölgesi taşları

Yukarıda bahsettiğimiz endüstri gruplarında yoğun olarak isimleri geçecek olan alet tipleridir. Bunlardan bazıları Anadolu'da dahi görünmezken bazıları Bismil-Batman mevkiilerinden sıklıkla ele geçmiştirlerdir. 2001 yılında ve ODTÜ TAÇDAM projesi kapsamında, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı'ndan Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN ve Yrd. Doç. Dr. Metin KARTAL tarafından ilk sistemli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bu bilgiler ışığında, bölgenin daha önceden gizli kalmış paleolitik dönemi hakkında önemli bilgiler elde edilmiş, bölgenin paleolitik dönem buluntularının Anadolu'nun diğer paleolitik döneme ait buluntuları ve yakın çevresi ile karşılaştırması yapılabilmiş ve bölgenin paleolitik dönem potansiyeli ortaya çıkarılmıştır. Bu araştırmada ise 26 adet sit alanı saptanmıştır (70). Bu sit alanları erken Orta Paleolitik'ten Orta Çağ'a kadar olan buluntuları vermiştir. Ayrıca bir stratigrafisi yapılmamış açık hava sitesi ile iki stratigrafisi yapılmış mağara yerleşim alanı, saptanmış olan en erken döneme ait sit alanları olmuştur. Buluntular Orta Paleolitik'ten (kenar kazıyıcılar, Levallois çekirdekler) Epi-

paleolitik döneme kadar (küçük ön kazıyıcılar, mikro dilgiler, mikro dilgi çekirdekleri ve obsidyenden çeşitli aletler) çeşitlenmektedir. Ramdenka Çayı'nın yakınlarda saptanan bir açıklıva sit alanı olan Nevala Denik; çakmaktaşıdan, patinalaşmaya maruz kalmış birçok litik materyal vermektedir, bunlar Raman Dağı'nın 50 km güneyine kadar ve Dicle'nin bazı kollarına kadar uzanmış olarak saptanmıştır ve erken Orta Paleolitik'e bağlanmıştır. Ramanian endüstri olarak adlandırılan bu endüstride; Levallois ve geniş piramidal çekirdekleri yaygındır, ayrıca geniş kazıyıcılar ve dış bükey yatay kazıyıcılara sıkça rastlanmıştır 2002 yılında yine aynı proje kapsamında, Taşkiran ve Kartal tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmasıyla Diyarbakır İli, Bismil İlçesi ile Batman İli arasında kalan ve Dicle Nehri'nin güney kıyısı incelenmiş ve 22 adet paleolitik buluntu yeri saptanmıştır. Bu araştırma alanının çakmaktaşı hammadde açısından Dicle'nin kuzeyine oranla daha zengin olduğu anlaşılmıştır. Bu alanda mağara ve kaya sığınaklarıyla karşılaşılmasıdır. Bütün buluntu yerlerinden, yüzey malzemesinin Alt ve Orta Paleolitik özellikler gösterdiği anlaşılmıştır. Bu bilgiler de bize

Dicle Havzası'nın Alt ve Orta Paleolitik dönemlerde iskana uğradığını göstermektedir.

Akçagöl I- S60/ 60

Arlıklıgöl Köyü'nün yaklaşık 1 km doğusunda bulunan Aşağıakça Gölü'nün batı kıyısında, Akçagöl Tepe'nin güneydoğu yamaçları üzerinde ve eski Bismil - Salat yolunun kenarında yer alır .

Buluntular arasında 8 adet iki yüzeyli alet, 2 adet kıyıcı alet, 8 adet çekirdek ve 11 adet dilgi ve yonga buranın Alt Paleolitik dönemine işaret etmektedir Akçagöl II-S60/ 61 Akçagöl I ile karşı karşıyadır. Gölün güneydoğusunda ve yolun güneyinde yer alan yamaçlarda paleolitik buluntular tespit edilmiştir. Akçagöl I ile aynı dönemin buluntularını vermektedir. Bulunan 5 adet iki yüzeyli aletin 2 tanesi Micoquien'dir. 11 adet çekirdekten de 5 tanesi tipik olmayan Levallois özellikler sergiler (282).

Zirkigüher Mevkii- S60/ 63

Aşağı Salat'ın doğusundaki kuzey-güney doğrultusunda uzanan sırtların batı yamaçlarında, Cami Tepe'nin güneyindedir. Bulunan toplam 23 adet parçadan 13 tanesi çekirdek olarak saptanmıştır.

Bunlardan sadece 2 tanesi tipik olmayan Levallois unsurlar içermektedir. Dikkat çeken 1 adet kazma saptanmıştır Abir Tepe S60/ 64

Aşağı Salat Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeydoğusunda yer alır. Yontmataş aletler daha çok Abir Tepe'nin güney yamaçlarında ve Beyaztoprak Tepe'nin kuzeyinde bulunmaktadır Burası, Zirkigüher'e göre daha tipik buluntular verir. 7 adet iki yüzeyli alet ele geçirilmiştir. İşlenmiş yonga ve dilgiler açısından çeşitlilik gösterir.

Dişlemeli formlarla birlikte, yonga-dilgi üzerine kenar kazıyıcılar da mevcuttur. Çevrede Paleolitik Dönem sonrasına ait yontma artıkları da gözlemlenmiştir

Beyaztoprak Tepe Çevresi- S60/ 65

Aşağı Salat'ın doğu-güneydoğusunda ve Abir Tepe'nin güneyindedir. Buluntular buradaki iki tepenin birbirine bakan yamaçları ile Beyaztoprak Tepe'nin üzerindeki düzlüklerden ele geçirilmiştir

Bu alanda Klasik Levallois teknolojisi ile birlikte diğer alanlarda da olduğu gibi récurrent tipte Levallois yongalama yapılmıştır. Çekirdeklerin arka kısımlarında bırakılan kabuk yüzeyi dikkat çekicidir. Genel olarak dişlemeli ve çontuklu aletler tespit edilmiştir. Bulunan 2 adet iki yüzeyli alet ise Alt Paleolitik'in erken dönemlerine işaret etmektedir İsalı- S60/ 66 Burası, İsalı Köyü'nün kuzey-kuzeybatısında, Bismil-Batman karayolunun İsalı ayrımına çok yakın bir yerdir Toplam 17 adet buluntudan birçok yonga Clactonien unsurlar içermektedir (282).

Yukarı Zirk- S60/ 67

Beyaztoprak Tepenin Köprüköy'e doğru alçalan doğu yamaçları, Bismil bölgesinin en zengin paleolitik buluntu yeridir.

Çok çeşitli paleolitik buluntular vermektedir ki özellikle iki yüzeyli aletler ağırlıktadır. Bunların tamamı Acheuléen döneme ait olup tipolojik çeşitliliğe sahiptirler. Toplam 91 adet buluntu ele geçmiştir. Çok iri iki yüzeyli aletlerle birlikte küçük boyutlarda olanları da vardır. Üst Acheuléen'i niteleyenleri de mevcuttur. Levallois teknolojinin burada çok tipik olmasa da diğer alanlara göre daha yoğun olarak uygulandığı göze çarpmaktadır. Dişlemeli ve kenar kazıyıcı öğeler de yoğun olup Clactonien özellikler içerir Gridimse Çevresi- S60/ 68

Burası Yukarıağlıköy'ün kuzeybatısında, Gridimse Tepe'nin batısında ve eski Bismil-Batman karayolunun hemen güneyindedir. 10 adet buluntudan 6 tanesi iki yüzeyli alettir.

Bütün mevkilerden toplanan ve üzerinde analiz çalışmalarını gerçekleştirdiğimiz iki yüzeyli aletler toplam 58 adettir. Toplamda 44 adet olup iki yüzeylilerin % 76'sını oluştururlar. Klasik olmayanlar 14 tanedir ve % 24'lük bir pay alırlar. Klasik iki yüzeylilere baktığımızda en çok oranı 39 adet ve % 89 ile badem biçimli iki yüzeyli aletler alır. Tüm bu verilere dayanarak iki yüzeyliler içinde tipolojik bakımdan en yaygın grubun klasik iki yüzeyliler içerisinde karşımıza çıkan badem biçimlilerin ve bunların alt grubunda ise kısa badem biçimli iki yüzeylilerin olduğunu görüyoruz. 39 adet badem biçimli iki yüzeyliden sadece 12 tanesi kısa badem biçimli iki yüzeyli alettir. 5 adet micoquien iki yüzeyliden ise sadece 1 tanesi tipik değildir. Klasik olmayan iki yüzeyliler içinde ise 11 adet kısmi iki yüzeyli aletten 7 tanesi yonga üzerine yapılmış olanıdır. Yonga aletler içerisindeki bazı dikkatimizi çeken parçalar vardır. Bunlardan biri;

- Levallois bir uçtur. Bu uç atipiktir ve parça üst kısımdan kırılmıştır.

- Bir diğerk alet Yukarı Zirk'ten ele geçmiş olan ikili bir alettir. Bu alet kenar kazıyıcı ve ontuklu bir alettir. ontuk hazırlandıktan sonra dzeltilenmiştir ve ontukla kenar kazıyıcı aynı kenar üzerinde bulunmaktadır.

- Yine Yukarı Zirk'ten ele geçmiş bir ikili alet, dişlemeli bir kenar kazıyıcıdır. Bu aletin dişlemeli kenarı belirgin bir i bükeylik gösterirken buna paralel kenarı kenar kazıyıcıdır.

- Diğerk dikkati çeken bir parça ise Abir Tepe'den ele geçen bir buluntudur.

Bu parça belirgin bir şekilde şişkin bir vurma yumrusuna sahiptir, fakat topuğu yzckldr. Bu yonganın topuğu her iki yan kenardan inceltilerek bu kısma çıkıntılı bir form verilmiştir. Sanki bir sapa takmak için yapılmış bir görünümü vardır çok ilginç olan bir diğerk alet ise, Ziyaret Tepe'den ele geçmiştir. Bu parça dış bükey bir yatay kenar kazıyıcıdır ve topuk kısmı kırılmıştır. Bu aletin quina tipte bir dzeltisi vardır ve kalın bir aln gösterir (282).

Mezolitik dönem Diyarbakır

ermik ilçesi Sinekayı Kayaaltı mağarası

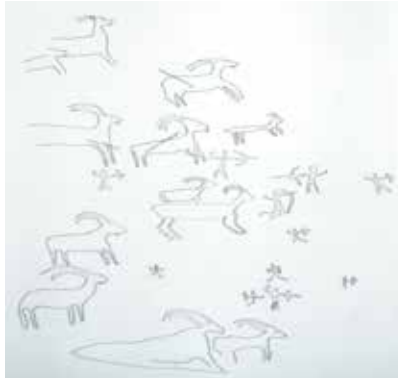
ermik ilçesi Sinek ayının çıktığı Kayaaltı mağarasında Prof.Dr.Oktay Belli'nin bulduğu av resimleri (11 avcı, 14 av) arkeolojiye işık tuttu.M.Ö. 13.000 Anadolu arkeolojisi önemli bir veri kazandı.

Sinek ayı Kayaaltı mağarasında M.Ö. 13.000'e ait av resimleri (7)

Anadolu'da resmi saptanan en eski av resminin mağara duvarlarına işlenmiş görüntüleri (7)

Resimlerin yapıldığı alanda, kaya yüzeyindeki çıkıntılarının büyük bir özenle düzeltildiği görülmektedir. İnsan ve hayvan resimlerinin yapıldığı kaya yüzeyinin doğu kısmı cilalanmış gibidir; bu yüzden en çok resim de bu kesime yapılmıştır.

Kuzeybatı kesimde yer alan resimlerin üzeri yukarıdan yağmur sularının getirdiği kalker tabakası ile yer yer kapanmıştır. Kaya yüzeyine toplam 16 adet hayvan figürü ile 11 adet insan figürü çizilmiştir; ancak bazı figürlerin üzeri ince bir kalker tabakası ile kapandığından, aslında resimlerin daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Hayvan türlerinin hemen hepsi, Arkeozoolog Doç. Dr. Vedat Onar tarafından saptanmıştır.›› Hayvanların 14 tanesi dağ keçisi, 1 tanesi oğlaktır; 1 tanesinin ise türü kesin olarak belli olmamaktaysa da, bunun kedigillerden bir hayvan türüne ait olduğu sanılmaktadır. Hayvan figürlerinin yapımında iki farklı yöntem uygulanmıştır; bunlardan ilkinde figürlerin gövdeleri tümüyle dövme tekniği ile oyulmuş, ikincisinde ise figürlerin gövdelerinin dış konturları kalın ve derin bir çizgi ile belirtilmiştir. Gövdelerinin içi tümüyle dövme tekniği ile yapılan hayvan sayısı birkaç tanedir ve bunlar diğer hayvanlara kıyasla çok daha hareketli olarak betimlenmiştir. Ancak bunların hangi hayvan türünü yansıttığı kesin olarak belli değilse de, yukarıda da belirttiğimiz gibi birinin kedigillerden bir türe ait olduğu sanılmaktadır.

Diğer hayvan ve insan figürleri ise ortalama 1 cm genişliğinde ve 0,5 cm derinliğinde kazıma tekniği ile yapılmıştır. Ancak vücut konturlarının içine kalker dolduğu için, bazı resimlerin gövde hatları tam belli olmamaktadır. Kaya yüzeyine yapılan resimlerin ana konusunu, çeşitli av hayvanları ile bunları yay ve ok ile avlayan insan figürleri oluşturmaktadır. Hayvan figürlerinin en önemli özelliği, hemen hepsinin soldan sağa doğru (batıdan doğuya doğru) yapılmış olmalarıdır; oysa insan figürleri hem soldan sağa hem de sağdan sola doğru ok atarken gösterilmiştir

Dağ keçilerinin yükseklikleri 18 -25 cm, genişlikleri de 30 – 36 cm arasında değişmektedir. Hayvan resimleri büyük yapılmasına karşın gövde oranlarının uyumlu olduğu görülmektedir.

İnsan figürlerinin uzunlukları 0,9 – 14 cm arasında değişmektedir. İnsanların yuvarlak olarak gösterilen baş kısmında ayrıntılar işlenmemiştir. Bacakları ayrık olarak işlenen insanların gövde oranları uyumludur. İnsanların hemen hepsinin ince ve uzun boylu oldukları görülmektedir. Her avcı insanın ileriye doğru uzatmış olduğu sol kolu, yarım ay biçimli yay ve ok birleşik olarak gösterilmiştir. Yay ve okun oldukça abartıldığı görülmektedir. Avcının arkaya doğru uzattığı sağ kolu da yukarıya doğru kıvrık olarak gösterilmiştir. Sanki avına ok atan insan figürü, canlı bir gözleme dayanılarak gerçekçi bir yöntemle çizilmiştir. Aslında Sinek Çayı Kayaaltı Sığınağı Resimleri'nin en belirleyici özelliğini, yay ve ok taşıyan 11 avcı oluşturmaktadır.

Oğlak ve dağ keçilerinin gövde oranları oldukça uyumludur; ayrıca bazı hayvanların ön ve arka ayaklarının kıvrımlı olarak gösterilmesi, bunların sanki koşar durumda betimlendiklerini göstermektedir. Özellikle hayvanların baş kısmı, göz ve çenenin altında sakalları ile boynuzları çok büyük özenle çizilmiştir. Bölgede bol olarak bulunan dağ keçileri, su içmek için Sinek Çayı Kanyonu'na, özellikle suyun en soğuk ve lezzetli olduğu kaynak kısmına inmektedir. Avcılar da hayvanları

avlamak için, Sinek Çayı kaynağında bunlara tuzak kurmuştur. İnsanlar, avlarının başarılı geçmesi için, Sinek Çayı kaynağının yanındaki bu kayaaltı sığınağının duvarlarına, avlayacağı hayvanın gövdesine ok saplanmış olarak çizmiştir. Böylece kayaaltı sığınağını bir kült merkezi olarak kullanan avcı insanlar, aynı zamanda avın başarılı geçeceğine büyüsel olarak inanmış olmalıydılar (283).

Neolitik dönem Diyarbakır

Bulguları ve bilimsel sonuçlarıyla Yakın Doğu dünyasının Akeramik Neolitik dönemine önemli yaklaşımlar sunan Körtik Tepe, besin kaynaklarının yönlendiriciliğinde sürekli göçer yaşayan toplulukların aksine, yerleşik düzene geçmiş, besin üretim teknolojileri geliştirmiş toplulukların yaşadığı bir merkez olarak kronolojik açıdan erkende yer alır. Mimari yapılanma, gömü tarzı, gömü armağanları ve ölümlere uygulanan geleneksel yöntemler gibi yerleşimin karakterini belirleyen arkeolojik bulguların sağladığı veriler ve bunları destekleyen analizler, Körtik Tepe'nin, çağdaşlarına göre, daha gelişkin bir kültürün temsilcisi olduğunu ortaya koymuştur. Konutların mimari dokularında belirgin bir değişim ve gelişimden söz etmek olası değildir; ancak, özellikle mezarlarda saptanan bulgular, zamana yayılan bir kültürel gelişime işaret ettikleri gibi, sosyo-kültürel yapıyı algılama olanağı sunmaktadırlar. Höyüğün, döneme özgü yerleşimleri karakterize eden yuvarlak planlı konutları yanı sıra, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Hallan Çemi, Demirköy, Göbekli Tepe ve Çayönü gibi bilinen yerleşimleriyle maddi kültür değerlerinde algılanan ilişkileri, başta bezemeli ve bezemesiz işlenmiş taş kaplar olmak üzere, sürtmetaş ve yontmataş eserlerinde de kavranabilmektedir. Figürlü taş ve kemik plakalar gibi bazı özel bulgularda baş gösteren farklılıklar ise, Körtik Tepe'yi kültürel birikim açısından ayrı bir konuma yerleştirmektedir. Höyükte olası daha erken bir yerleşime işaret eden döneme özgü yontmataş aletlerin yaklaşık bütün örneklerine tanık olunması ile beraber, bölgede yokluğu bilinen obsidyenin kullanımı ve büyük olasılıkla bunun Doğu Anadolu'dan temini, uzak mesafeli ticaretin varlığına işaret etmektedir.

Körtiktepe

(284)

Diyarbakır 26 medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu şehirde çok sayıda hükümdar ve bey yaşamıştır. Bunlar çok sayıda yol, cami, medrese vs. tapmıştır. Bu makalede bu eserler özetlenmiştir

Medeniyetin beşiği Diyarbakır

İlk insanın yaşam bölgeleri Dünyanın ilk yerleşim yerleri de burada Hallan Çemi: M.Ö. 11bin (Diyarbakıra çok yakındır, Malabadi köprüsü yakınında)

Körtiktepe (Diyarbakır-Bismil ilçesi): M.Ö. 10 400 Prof. V. Özkaya:

Körtiktepe

Körtiktepe sosyal, dinsel, ticari, sanatsal değerlerin gelişmişliğini temsil eder. Başka bir deyişle, Demirköy ile Irak'taki Şanidar ve Zawicemi köy olarak kalırken, Çayönü ve Körtiktepe'yi dönemin kentleri olarak nitelenebilir. Körtiktepe, neolitik dönemin ileri düzeydeki bir temsilcisidir.

Demirköy Höyük

Demirköy Höyük, Diyarbakır'ın Bismil_ İlçesinin sınırları içerisinde, Batman Çayı'nın batı kıyısındadır. Yapılan kazı çalışmalarından anlaşıldığına göre höyük, Hallan Çemi ile Çayönü arasındaki kronolojik boşluğu doldurmaktadır. Hallan Çemi ve Demirköy Höyük, Çayönü yerleşiminin bir öncüsü olduğunun ve Anadolu'daki kültürlerden etkilenerek geliştiğinin bir kanıtı olarak gösterilebilir

Çayönü

Çayönü, Torosların güneyinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km. güneybatısında, Hilar (Sesverenpınar) Köyü'nün kuzeyinde, Hilar kayalıkları yakınında Dicle Nehri'nin bir kolu olan Bogazçay'ın kenarında kurulmuştur (35). Çayönü höyüğünde 1964-1991 yılları arasında 16 dönem kazı yapılmıştır.

Ortaya çıkan buluntulara göre Çayönü, günümüzden 10 bin ile 5 bin yılları arasındaki dönemiyle, Neolitik Devir'in tüm gelişimini kesintisiz veren Yakındoğu'daki önemli yerleşim yerlerinden bir tanesidir. Çanak çömleksiz dönem için yapılan tarihlendirmeye bakıldığında, Çayönü yerleşiminin başlangıcı, günümüzden önce 10.200 tarihine kadar inmektedir. ÇanakÇömleksiz dönem içerisinde altı evre tespit edilen Çayönü'nde, günümüzden önce 8000 tarihinde ise Çanak çömlekli dönem başlamıştır Çayönü'nde çanak çömleksiz ve çanak çömlekli dönemlerin yanı sıra, Kalkolitik, İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda da hayatın devam ettiği, yapılan kazılarda ortaya çıkarılanlardan anlaşılmıştır.

Çayönü, tahıl üretimine ve hayvanları evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden olup günümüzde meydana gelen uygarlığın da temelini oluşturmaktadır. Tarihi bu kadar önemli gelişmelerle dolu olan Çayönü, zamanına göre ileri düzeyde bir mimari ve yerleşme düzeni ile Doğu Akdeniz, Suriye ve Mezopotamya'daki çağdaşlarından ayrılmaktadır (255).

Çayönü (Diyarbakır):

M.Ö. 8000 Çayönü tahıl ve evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerinden biridir ve günümüz uygarlığında önemli bir basamak oluşturur. İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi olan Neolitik Çağ'ın Türkiye'deki önemli örneklerinden biri olan Çayönü, mimarisi ile dikkat çektiği gibi ilk olarak buğdayın tarıma alındığı ve köpeğin evcilleştirildiği yer olarak da önem taşır.

Çayönü

Dünyanın ilk arkeolojik buğdayı olan Einkorn buğdayı da Karacadağ orijinelidir. Dünyada ilk yabani Karacadağdan elde edilmiştir Bu bilgi Pensilvanya üniversitesinden Dr.Patrick Mc: Goven'e aittir. Bölge üzümçülük yönünden meşhurdur.

Karacadağ

Tilhuzur (Yayvantepe)

Tilhuzur (Yayvantepe) Höyüğü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 5 km. güneybatısında ve Çayönü'nün 2 km. doğusunda yer almaktadır. Yayvantepe'de, önce 1991 yılında bir kurtarma kazısı (42), 1991-1993 yılları arasında ise Prof. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığında kazılar yapılmıştır (4). Yayvantepe'de M.Ö. 6. bin ile 5. bin yılları arasındaki geçiş dönemine ait katmanlar bulunmuştur. Çiftçiliğin insan hayatında önem kazandığı, çanak çömlek yapımının yaygınlaştığı, ortaya çıkan buluntulardan anlaşılmıştır (44). Burada Neolitik Devir, Halaf Kültürü, Son Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ tabakalarının olduğu tespit edilmiştir.

Girikihacıyan

Diyarbakır ilinin Ergani ilçesinde bulunan bir diğer yerleşim yeri ise Ekinciler Köyü yakınlarında bulunan Girikihacıyan'dır M.Ö. 6. bin sonları ile 5. bin başlarına tarihlenen Girikihacıyan "Gelişmiş Köy" Evresi veya İlk Kalkolitik Çağ olarak adlandırılan tarımcı köy topluluklarının ilk örneğidir. Girikihacıyan'da, Halaf kültürü ile benzer özellikte buluntuların çıkması, bu yerleşim yerini çok önemli kılmaktadır (49). Diğer yerleşim yerlerinden Diyarbakır- Silvan Yolu yakınlarında Tilalo Köyünde bulunan Tilalo höyüğünde Bakır Çağ buluntularına, Silvan yakınlarında bulunan Hasun mağaralarında ise yapılan araştırmalarla Kalkolitik, Bakır ve Tunç Çağı tabakalara rastlanmıştır (255).

Kuzey Mezopotamya'da medeniyet başlamışken Güney Mezopotamya'da Sümer uygarlığı 2000 yıl gecikmeli başlamıştı. Zira Tufanın etkisiyle bu bölge sazlık ve bataklık halinde idi. Sümerler bu bölgeyi islah ettikten sonra Kuzey Mezopotamya'ya göre 2000 yıl gecikmeli tarıma başlamışlardı (1).

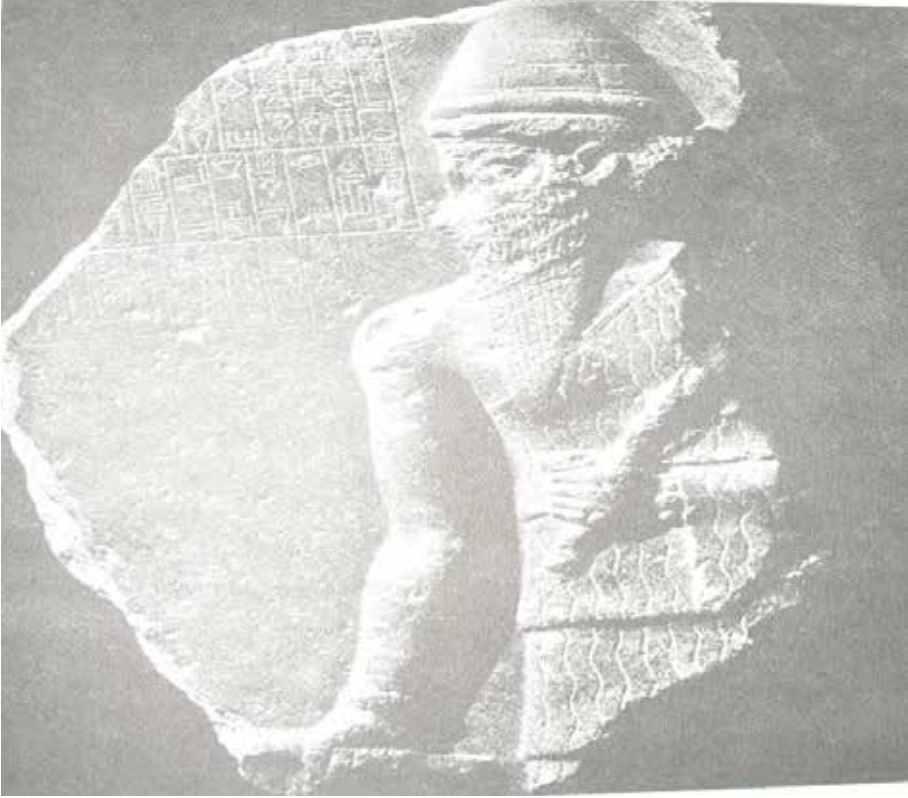
Diyarbakır tarihi kronolojisi

- Huriler m. Ö. 3000-1260
- Mitanniler m.Ö 3000-1260
- Asurlular m.Ö. 1260-653
- Urartular m.Ö. 1260-653
- İskitler m.Ö. 653-625
- Medler m.Ö. 625-550
- Persler m. Ö. 550-331
- Mekedonyalılar (iskender devri) m.Ö 331-323
- Selökidler (selevkos hanedanı) m.Ö. 323-140
- Partlar m. Ö. 140-85
- Büyük tigran devrim. Ö. 85-69
- Romalılar m. Ö. 69-M.S. 53
- Partlar ve romalılar dönemi 53-226
- Sasaniler ve romalılar devri 226- 639
- Bizans devri 395-639
- Müslümanlar tarafından fethi ve üç halife devri 639 –750
- Emeviler 661-750
- Abbasiler 750-869
- Şeyhoğulları 869-899
- Abbasiler 899-930
- Hamdanîler 930-978
- Büveyhoğulları 978-984-
- Mervaniler 984-1085
- Büyük selçuklular 1085-1093
- Suriye selçuklular 1093-1097
- İnaloğulları 1097-1142
- Nisanoğulları 1142-1183
- Hasnkeyf artukoğ. 1183-1232
- Eyyubiler 1232-1240
- Türkiye selçuklular 1240-1302
- Mardin selçuklular 1302-1394
- Timur hakimiyeti 1394-1401
- Akkoyunlular 1401-1507
- Şah ismail idaresi 1507-1515
- Osmanlı devri 1515-1923

Akadlar

Mezopotamya tarihinde kurulmuş ilk devlet olan Akkad Krallığı (M.Ö. 2350-2150), gittikçe güçlenerek Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Kilikya bölgelerini bir dönem hâkimiyeti altında tutmuştur.

Akkad Kralı I.Sargon (saltanatı M.Ö. 2340-2284), Amanos ve Toroslara doğru bir sefer düzenlerken bölgemizin de içinde bulunduğu Kuzey Suriyeyi ele geçirerek, Akkad Krallığının hâkimiyetine katmıştır. Sargondan bir süre sonra, tahta geçen torunu Naram-Sin'in (saltanatı M.Ö. 2260-2220) Kuzey Mezopotamya'daki Subartu (Irmaklararası; Fırat ile Dicle arası olup daha çok Kuzey Suriyeyi ifade eder) ülkesini çeşitli düşman unsurlara karşı savunduğu görülür. Ona ait kitabeli bir bazalt zafer steli de Diyarbakır'ın Pir Hüseyin köyünde bulunmuştur (2).

Pir Hüseyin'de bulunan stel (İstanbul'da müzede 1027 no'da kayıtlı)

Lice yolu üzerinde Pir Hüseyin (Ali bardak) köyünde bulunan Naram-Sin kitabeli stel Akkad hükümdarına ait stel İstanbul Şark eserleri müzesinde No. 1027'dedir. Stelde kralın kabartmalı şekli vardır. Kral, Sami ırklara has bir tipte, uzun sakallı ve saçlıdır, sağ elinde bir balta tutmaktadır. Bununla yere yuvarlanmış mağlup bir kralın başına vuruyor. Kırık kitabede naram- Sin'in bir bina inşa ettiğinden bahseder. tarih MÖ. 2635 yıllarına uyar.

Pir Hüseyinde bulunan bir kemer tokası

SUBARULAR - HURRİLER DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

Tarih yazıyla baslar. Mezopotamya’da yazı, M.Ö. 4. bin yılın sonlarında (M.Ö. 3200’lerde) kullanılmaya başlamıştır. Yazıyı bulan Sümerlerdir. Sonraları çivi yazısı seklini alan Sümer yazısı, komsuları olan Elam ve Akadlar’a geçmiş, böylece Mezopotamya’da tarih öncesi çağ kapanarak “tarih çağı” açılmıştır. Yazının bulunmasıyla meydana getirilen Sümer-Akad metinlerinden elde edilen bilgilere göre M.Ö. 3. binde bugün Dicle ve Fırat ırmakları arasındaki bölgede birçok savaşçı oymak oturmaktaydı. Bu oymakların oturdukları bölgeye Subartu, kendilerine de Subarular denilmekteydi. M.Ö. 2000’lerde ise Subaru yerine, Hurriler adı kullanılmaya başladı. Sümerler’in Khurri=Kurri dedikleri Güneydoğu Anadolu’daki Hurriler, M.Ö. 3. binde Zagros dağlarından Anadolu’nun güneydoğu bölümüyle Asi Irmağı boylarına kadar uzayan yerlere yayıldılar. Geniş anlamda ise Hurri ülkeleri sahası, kuzeyde Kafkaslar’dan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya’ya, batıda Toroslar’dan doğuda Zagros dağlarının ötesinde Urmiye Gölü’ne kadar uzanıyordu. Mezopotamyalılar’ın, Hurriler memleketine, bir ara merkezleri olan Hani şehrine nisbetle Hanigalbat adını verdikleri de tahmin edilmektedir. Hurriler Diyarbakır’a da hakim olmuşlardır.

Diyarbakır Kalesi’nin ilk defa Hurriler tarafından yapıldığının söylenmesi bu hakimiyetin göstergesidir. Uzun zaman Hurri adı altında yaşayan boylar, ikinci binin ilk yarısında birisi Hurri, diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmışlardır. İlk zamanlarda, bu iki krallıktan merkezi Urfa olan Hurri krallığı, daha büyük ve daha önemlidir. Fakat bu krallığın o zamanlardaki sınırları hakkında kesin bilgi yoktur. Hiksoslar istilasının olduğu karışık devirde, Hurriler içinden Mitanni imparatorluğu adıyla ortaya çıkan bu devlet, M.Ö. 1500 yıllarına doğru da bütün eski Hurri devletine varis olmuştur (255).

Hurriler

Hurriler, M.Ö. 2000 yıllarından itibaren, kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya, batıda Toroslardan, doğuda irandaki Zagros Dağlarının ötesindeki Urmiye Gölüne kadar uzanan, oldukça geniş bir coğrafik alana yerleşmişlerdi.

Hurriler Diyarbakır'da iç kaleyi kurdu

Çınar, Huri ve Mitanni yurdudur. Çınar ilçemize bağlı Hur-hurik (Sırımkesen) köyü ile bu köyün batısına düşen ve Keldiz (Beneklitaş) köyüne doğru geçit veren Besta Huriyan (Huriler deresi) Hurrilerin mekanı olduğunu düşündürür.

Hani Hurri'lerin merkezidir. Hani ilçemize bağlı Huri (Gömeç) ve Hurrik (Aka) köyleri o zamandan kalmadır.

Mitanniler

Babil'in kuzeyinde Dicle-Fırat arasındaki bölgede bir devlet kurmuşlardır. **Diyarbakır** çevresinin kuzeybatı, batı ve güneybatı bölümü de Mittani ülkesinin sınırları içerisinde kalıyordu.

Hurri İmparatorluğu'nun ardından kurulan, tarihte Aryen Hanedanlığı'nın ilki olan Mitanni Devleti ilk defa Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Sincar arasında yapılmıştır. Kuruluş aşamasından sonra Mitanni Devleti, M.Ö 1500-1350 yıllarında bir dünya imparatorluğuna dönüşmüştür.

Uzun süre Hurri adı altında yaşayan boylar, nihayet M.Ö. 2. bin yılın ortalarında, biri Hurri, diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrıldılar. İlk zamanlarda bu iki krallıktan birincisi olan Hurri Krallığı daha büyük ve kuvvetliydi. Fakat sonraları küçük bir birlik olan Mitanni Krallığı yavaş yavaş Hurri Krallığı aleyhine genişlemiş ve sonunda onu ortadan kaldırmıştır Karacadağın güney tarafı Mahal Mitanan (Mitanlar yurdu) adını taşır.Halk buna Mahal Metinan demektedir.. Mazıdağı- Derik ile Çınar arasında Karataş, Arısu, Gümüşyuva, Derinsu köyleri metini'dir.

Karacadağ'da ovabağ'da mitanniler Ovabağ-demirci arasında Mitannilere ait **büyük bir harabe şehir** mevcuttur Halı dokumacılığını başlatanların da Mitanniler olduğu söylenir (3).

Hurri Mittanilere ait Tapınak günışığına kavuştu: Hurri ve Mittaniler ayrı ayrı zamanlarda Mezopotamya'ya intikal etmişleridir. Hurriler hem seramik ve mimari buluntularına göre hem de filolojik metinlere göre MÖ 4. bin sonu ile 3. bin başlarında Kafkaslar üzerinden geldikleri bilinmektedir.. Mittaniler ise bugünkü Hindistan ve İran coğrafyasından yola çıkarak M.Ö 15-16 yüzyılda Kuzey Mezopotamya'ya ulaşmış Hint-Ari bir kavimdir. Doç. Eyüp Ay başkanlığında bir ekiple Diyarbakır ili Bismil ilçesinin güneydoğusunda bulunan Müslümantepe höyüğünde sürdürdüğü çalışmaların sonucunda M.Ö. 2 bine ait Hurri-Mittanilere

ait bir tapınak ortaya çıkarıldı. Kavuşan höyük, diyarbakır ili bismil ilçesinin 10 km güneydoğusunda, yenice köyü inardı mezarası sınırları içinde şeyhan çayı'nın dicle nehri ile birleştiği noktanın hemen doğusunda yer almaktadır Burada M.Ö. III. binyıl sonu veya II. binyılın Mitanni ve Asur dönemi yaşantıya rastlanmaktadır. Ege Üniversitesinden Doç. Dr. Gülriz Kozbe ile Marmara Üniversitesinden Doç.Dr. Kemalettin Köroğlunun katılımlarıyla kazı yapılmıştır.

Kavuşan höyük

Mitanni Kralları:

“Dirta- Suttarna- Parsasattar- Artatama- Sauşşattar- Aratatama- Tuşratta- Artassumara- Kelu hepa- III. Suttarna- Mattivaza- Tatu hepa- Vasatsa- I. Şattuara- Waşşatta- II. Satuara” (3).

Artatama (MÖ.1412-1402), Tuşratta (MÖ. 1364-1347), Sauşşattar (MÖ1440-1410), Mattivaza (MÖ. 1380-1345), I. Sattuara (MÖ. 1365-1330) yıllarında hükümdar oldu.

Mitanni devletinin son kralı II. Sattuara olup Asur kralı I.Salmanassar'ın çağdaşdır. (MÖ. 1274-1245) (5).

**Bismil-Kavuşan höyükte Mitanni dönemi
Erken Demir Çağ yivli keramikleri, (6).**

Asur Medeniyeti

Asur İmparatorluğu, Aslen Kuzey Irak'ta, Dicle kıyısında bulunan Aşur / Asur (Qalat Şarqat) şehri ve çevresinde yaşayan bir Sami toplulukken özellikle M.Ö. 2000 sonrası doğu-batı arası global ticaretten faydalanarak gelişmiş ve topraklarını genişleterek ülkelerini bir imparatorluğa dönüştürmüş eskiçağ halkı. Başkentleri Ninova'dır. Mutlak monarşi ile yönetilmişlerdir.

İlkçağda, Ortadoğu'nun en büyük imparatorluklarından biri olmuştur. M.Ö. 2. binyıl'ın başından itibaren özellikle Anadolu'da koloniler kurmuş, Anadolu'ya yazıyı taşımışlardır. Asur ülkesi, önceleri Babil'e, M.Ö. 2. binyılın büyük bölümü boyunca Mitannilere bağımlı kalsalar da M.Ö. 14. yüzyılda bağımsızlıklarını kazanmış ve Fırat'a kadar topraklarını genişleterek buralara yerleşmişlerdir. Daha sonra Mezopotamya'da, Anadolu'nun güneydoğusunda, zaman zaman da Suriye'nin kuzeyinde büyük güç kazanmışlardır.

Fakat I. Tukulti-Ninurta'nın ölümünden (M.Ö. 1208) sonra gerileme dönemine girdi. M.Ö. 11. yüzyılda I. Tiglat-Pileser zamanında kısa süre yeniden eski gücüne kavuştuysa da, bunu izleyen dönemde hem Asur Krallığı, hem de düşmanları, yarı göçebe Aramilerin akınlarıyla yıprandı. M.Ö. 9. yüzyılda Asur kralları sınırlarını yeniden genişletmeye başladılar (8). Bu medeniyetin eserlerini Lice ve Eğil ,Bismil ilçelerinde belirgin olarak görüyoruz..

Asurlular Yönetiminde Amed (Diyarbakır).

Amed ve çevresi Asur hükümdarı 1.Salmanasar zamanında ve M.Ö.1260 yıllarında tamamiyle Asur hakimiyetine girdi. Bu ilk Asur egemenliği yetmiş yıl kadar sürdü (265).

Lice ilçesi (Bırkleyn mağarası)

MÖ. 1169-1069'ait I.Tiglatpileser'e ait stelle iki kitabe.

Asur kitabeleri

I. Tiglatpileser'e ait ilk kitabe

Nairi memleketlerinin fatihi

Dünyanın dört bucağının kralı, Asur kralı

Kuvvetli kral Tiglatpileser

Tunni, Dayani, Kirhi memleketinden büyük denize kadar zaptettim

I. Tiglatpileser'e ait ikinci kitabe

Beylerim büyük tanrılar Aşur,Şamaş Adad'ın yardımları ile Asur memleketi kralı Muttakıl-Nuskunun oğlu Asur kralı ben Tiglatpileser, Amuru memleketinin büyük denizi ve Nairi memleketi denizinden Nairi memleketine üçüncü defa gitti

III: Salmanassar, ın ilk kitabesi

Salmanassar, büyük kral, kuvvetli kral, Asur'un kralı,büyük halk topluluklarının kralı Prens.

Asur'un rahibi, onun inandığı tanrılar Şamaş ve Adad tarafımdan desteklenmiş olan, o yürüdüğü zaman.

Güneşin doğuşundan batışına kadar büyük dağlara hakim oldu.

Ordusunun başında savaştığı ve düşmanları takip ettiği zaman yenilmez olan o III. Salmanassar'ın ikinci kitabesi

Salmanassar

Büyük kral, kuvvetli kral

Dünyanın kralı, Asur'un kralı

Büyük halk kütlelerinin kralı ki o,.....

Eğil ilçesi

Kaledeki stel

Eğin kalesi stel III. Salmanassar M.Ö. 858-824 Eğin Kalesi'nin batıya dönük yüzünde bir kaya üzerine kazılmış olan kitabeli stel silik bir haldedir. Güneş güneybatıda iken seçilebilmektedir. Stelde Asur hükümdarlarının bilinen bütün kök çizgileri toparlanmıştır: boyundan asılı, sol el sapına konulmuş, belden dışarı az çıkan ve böylelikle yarı beli çizer gibi dümdüz tutulmuş bir kılıç; uzun başlık, büyük bir sakal, sonra o hep oyalsı gibi duran giyim, doğuya dönük bir yüz ve önünde bir kitabe ile sağ elinde tutulan ikizli bir balta. Toumanoff, M.Ö. 6. yüzyıla ait bir

Süryanice kaynaktan Angl Kalesi ve kentinin Asurlu **Sanherip** (Sîn-ahhe-eriba, **Sanherip** M.Ö. 704-681)'in kenti olarak da bilindiğini aktarır ve bu kentte bulunan Asur krallarından birine ait yazıtın Tevrat'ta adı iyi bilinen, M.Ö. 689 yılında Babil'i yakıp yıkan Senahrip'e atfedildiğini söylemektedir. Toumanoff'a göre, Angl prensliğinin Asuri olarak tanınmasında, Asur Ülkesi sınırlarına yakınlığı nedeniyle bu prensliğin coğrafi konumunun da katkısı olmuş, bu coğrafi yakınlık ve orada bir Asur yazıtının bulunmuş olması Angl Bölgesi ve **Sanherip Bölgesi**'nin orijin olarak da bir ve aynı yer sayılmalarına neden olmuştur. Nitekim Primary History'de ve M. Khorene'de kayda geçirilmiş bulunan Ermeni tarihinde de Angl Bölgesi'nin orijini Asur Kralı Senahrip'e dayandırılmaktadır (8).

Asur kalesi

Kaleden inen merdivenler

Kral mezarları

mağaralar

Kral Sanherip ve tevat

Tevrat

2 Krallar 19: 20

20 Bunun üzerine Amots oğlu Yeşaya, Hizkiya'ya şu haberi gönderdi: "İsrail'in Tanrısı RAB şöyle diyor: 'Asur Kralı Sanherip'le ilgili olarak bana yalvardığın için diyorum ki, "Erden kız Siyon seni hor görüyor, Alay ediyor seninle. Yeruşalim kızı ardından alayla baş sallıyor. Sanherip Eğil'i üs yapmıştır.

Kudüs'e düzenlediği seferden dolayı Kutsal kitapta adı geçen Senharib, Peygamber Yeşaya tarafından 'Tanrının'yeryüzündeki aracı olarak bilinir.

Eğil ilçesinde Asurlular'la muhatap olmuş Hz. Zülkifl-Elyesa-Asaf bin Behriya peygamberler. (Ayrıca Hz. Melak, Hz. Zennun, Hz. Düşnap, Hz. Hürmüz, Hz. Rüveym).

Bismil ilçesi

Diyarbakır-Bismil karayolunun kenarında Üçtepe höyüğünde 1865 yılında bulunan iki stel vardır. Bugün British Museumda sergilenmektedir. Asur imparatorları **II. Aşşur-nasir-apli (MÖ. 883-859)** ve oğlu **III. Şulmanuaşird (MÖ. 858-824)**'a ait stellere göre burası Asurlular'ın gözünde büyük bir önem taşıdığı ve II. Aşşur-nasir-apli'nin burada Urartulara komşu bir sınır eyaleti oluşturup, bir saray inşa ettirdiği, stellerin üzerindeki yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu höyük çevresinin aynı zamanda Mitanni devletinin de merkez bölgesi olduğu I. Adad-nirari (MÖ. 1307-1275) dönemine ait asur belgelerinden öğrenilmektedir.

Bismil-Kavuşan höyük

Ege Üniversitesinden Doç. Dr. Gülriz Kozbe ile Marmara Üniversitesinden Doç. Dr. Kemalettin Köroğlunun katılımlarıyla yapılan kazıda Yeni Assur.

Dönemiyle ilişkili çanak çömlekleri veren tabakanın üzerinde yer almaktadır.

M.Ö. II. binyılın ilk yarısı için belirleyici bir mal grubu olan kızıl-kahve boya astarlı mallar (Red-brown Wash Ware) ile Habur türü çanak çömleklerden oluşan keramik repertuarı, Kavuşan Höyükte M.Ö. III. binyıl sonu/erken II. binyılda başlayıp II.binyılın ilk yarısında devam eden sürecin izlerini göstermektedirler (6).

Üçtepe höyük:

Bundan 4.000 yıl önce (M.Ö.2000) Asurlular ile Huriler arasında Dicle ovasının paylaşımı ve Mezopotamya üzerinde egemenlik kurma nedeniyle sürekli savaşlar meydana gelmiştir. Asurlular şimdiki ÜÇTEPE köyünde bulunan ve halen çok büyük bir kısmı tepe altında bulunan büyük bir saray yaparak burayı Hurilere saldırıda ileri üs karakolu olarak kullanmışlardır. Bu sarayın adı TUŞPA olup Asur kralı Banibal tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu Sarayın bulunması 1865 yılında ünlü İngiliz Seyyahı TAYLOR'un Bismil'e gelerek ÜÇTEPE höyüğü üzerinde yapmış olduğu kazıda Asurca yazılı iki DİKİLİTAŞ'ı bulması ile başlamıştır.

İngiliz Seyyah TAYLOR, bulduğu bu DİKİLİTAŞ'ları alarak Dünyaca ünlü en büyük müze olan BİRİTİŞ Müzesine götürmüş ve halen bu kitabeler orada sergilenmektedir. İşte bu DİKİLİTAŞLAR'ın müzede sergilenmesi ile dünyanın gözü İlçemize çevrilmiştir. Bunun üzerine İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Ana Bilim Dalı Profesörlerinden Sayın Veli SEVİN'in başkanlık ettiği 12 kişilik bir kazı heyeti İlçemize gelerek bu Höyük üzerinde kazı ve incelemelere başladı. Yapılan 4 kazı

sonucunda 1989 yılında dünyanın harikalarından sayılan ve 6 metre kalınlığında ve adı tarihte TUŞPA olarak geçen büyük bir Asur Sarayının kalıntıları bulundu. Yine bu kazılarda Huriler, Asurlular, Romalılar ve Helenistik çağa ait bir çok altın, bronz heykeller, çeşitli paralar, cam eşyalar ve çok sayıda tarihi eserler bulunmuştur. Bulunan bu eserler halen Diyarbakır Müzesinde sergilenmektedir. Ancak daha önce bulunan Dikilitaşlar (Kitabeler) ne yazık ki ülkemize getirilememiştir (9).

Asurlular zamanında Toşhan-Toşhana adıyla anılan bir şehir olduğu biliniyor. Bu şehrin Çınar'ın kuzey doğusunda yer alan Altınakar köyü civarında Tavşantepe adı verilen höyük olduğu sanılıyor (7).

Çınar ilçesinin güneydoğusu ile doğusunu kaplayan Kikan ovası, adını Asur krallarından Kikia'dan alır.

Diyarbakır Müze Müdürlüğü tarafından bir dönem kurtarma kazısı yapılan ve M.Ö. 1. Bin Demir Çağdan M.S. 13. yüzyıla kadar tarihlenen buluntulara rastlanmıştır.

Yukarıda açıklamalara göre bu mağara şehrinin Asurlar tarafından kurulma ihtimali yüksektir. Çünkü, bu sahayı da içine alacak şekilde bölgenin çok büyük bir bölümünde M.Ö. 1260-653 yılları arasında Asurlar hüküm sürmüştür (10).

Silvan Hasuni mağaraları

Orta Asur Krallığı'nın Bölgeye Gelişi

Asur tarihinde, ikinci binyılın ikinci yarısı 'Orta Asur' olarak adlandırılır. Dicle Nehri ile Küçük Zap Irmağı'nın birleştiği yerin kuzeyinde, Dicle'nin sol kenarında bulunan bir kent olan Asur merkezli kurulan devlet, özellikle Orta Asur döneminde oldukça geniş sınırlara ulaşan bir krallık haline gelmiştir. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ticari faaliyetlerin merkezi olmasının yanı sıra, Asurlu kralların büyük önem verdiği bir kült merkezi olması da Asur kentinin önemini arttırmıştır (34).

Orta Asur Krallığı büyük bir güç olarak Yukarı Dicle bölgesine sahip olmadan önce bölgenin hakimi Mitanni Devleti idi. Kafkas kökenli Hurrili ve Hint-Avrupa

kökenli Mitannili yöneticilerin kurduğu ve bu nedenle genellikle Hurri-Mitanni olarak anılan devletin sınırları, en etkili oldukları dönemde, doğuda Zagros Dağları ile kuzeyde Diyarbakır'a kadar olan bölgeye yayılmıştır. Bu dönemde Mitanni'ye bağlı vasal bir devlet durumunda olan Asur Devleti, ancak 14. yüzyılda güçlenerek bağımsızlığını kazanmıştır. Böylece Asur tarihinde yeni bir dönem, yani Orta Asur dönemi de başlamış olur. Bu dönemin ilk kralı Asur-Uballit (1365–1330) olmasına rağmen asıl büyük gelişmeler I. Adad-Nirari (1307–1275) ile birlikte yaşanmıştır. Orta Asur'un Yukarı Dicle bölgesine yayılımı I. Şalmaneser (1274–1245) zamanında da devam etmiştir. I. Adad Nirari gibi O da Anadolu'daki maden yataklarına yakın olan ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Hanigalbat (K. Suriye) üzerine seferler düzenlemiştir. Diyarbakır'ın yaklaşık 90 kilometre kuzeyinde, Lice-Genç geçidi üzerinde bulunan Birklinçay, Orta Asur döneminde I. Tiglat Pileser, Yeni Asur döneminde ise III. Şalmaneser tarafından ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretler *Dicle nehrinin kaynağı* olarak bilinen Birklinçay'ın kutsallığına da işaret eder niteliktedir. Nairi ülkelerine yaptığı seferler sırasında Yukarı Dicle bölgesini kullanan I. Tiglat Pileser üçüncü seferinin dönüşünde, buradaki bir mağaraya hakimiyetinin ve gücünün simgesi olarak kendi betimlemesi olan bir kabartma yaptırmış ve yanına da bir yazıt yazdırmıştır. Orta Asur dönemindeki yerleşmelere bakacak olursak, bu dönemde Yukarı Dicle bölgesinde Nairi ülkeleri sınırında Sinamu, Tidu gibi garnizon şehirleri kurulduğu görülmektedir. Giricano tabletleri ve kazı sonuçları Tuşhan'ın da bu dönemde yerleşim görmüş önemli bir merkez olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bu yerleşmeler Yukarı Dicle bölgesindeki üç büyük höyük (Üçtepe, Ziyaret Tepe ve Pornak) ile ilişkilendirilir.

Arami Göçleri ve Diyarbakır Çevresindeki Arami Hakimiyeti

2. binyıl sonlarında tüm Önasya'da, özellikle Anadolu ve Mezopotamya'da yaşanan siyasal ve kültürel değişimlere neden olan deniz kavimleri göçlerinin ve devamında gelişen diğer göç olaylarının Orta Asur otoritesi üzerinde en büyük etkiyi göstereni kuşkusuz *Arami* göçleridir. Suriye-Arabistan çöllerinden Anadolu ve Mezopotamya topraklarına kadar ilerleyen bu yarı göçebe topluluğun kökeni konusunda tartışmalar 95 devam etse de Batı Sami grubundan bir topluluk oldukları düşünülmektedir. Genelde kabileler halinde yaşayan bu topluluk, gittikleri yerlerde güçlü bir siyasi otorite altında birleşip, büyük bir krallık kurmasa da, değişik bölgelerde irili ufaklı birçok şehir devleti kurarak hakimiyet alanlarını genişletmiştir. Hakim oldukları bölgelerdeki halklarla kaynaşmış, Asur, Babil ve özellikle Kuzey Suriye çevresinde bulunan Geç Hitit devletleri ile birlikte yaşamış hatta dönem dönem bu bölgelerde kendi krallıklarını kurarak adlarından söz ettirmişlerdir. Orta Asur kaynaklarında adları anılmaya başlayan Aramiler ile ilgili, I. Tiglat Pileser'in *Ahlamu - Aramileri* tanımlaması Aramilerin varlığının daha erken dönemlerde de olduğunu gösterir. Öyle ki I. Adad Nirari, I. Şalmaneser ve I. Tukulti Ninurta dönemlerinde *Ahlamu* adlı bir toplulukla savaştığı görülmektedir (256).

MÖ.1200'lerde Sami soyundan Aramiler'in Bit-Zaman kabilesi Diyarbakır içlerine dek sokulmuştur (265).

Amed'de Bit -Zamanı Krallığı (900-825):

Asurların zayıflamasıyla Bölgeye Arami göçü olmuş, Aramilerden Bit-Zamani kabilesi Diyarbakır'a yerleşmiştir.

M.Ö. 9. Yüzyılda Diyarbakır Aramilerden Bit-Zamani kabilesinin başkentidir (266). Amidi'yi kendilerine merkez edinen Bit-Zamanı Krallığı şehrin Hurilerden kalma tahkimatını kuvvetlendirdiler. Bu kuvvetli tahkimat sayesinde Asur saldırılarına uzun bir süre karşı koyabildiler. 76 yıl süren Bit Zamanı Krallığı döneminde Diyarbakır çok gelişmiş, bayındır, zengin bir belde durumuna gelmiştir (267).

Bit Zamani Krallığı (900-825).

Aramilerin Anadolu topraklarında kurdukları şehir devletlerinden en önemlilerinden biri, Diyarbakır ili merkezli kurulan Bit Zamani Krallığı'dır. Yeni Asur yazıtları dışında şehrin Aramiler tarafından kurulduğunu bildiren ve Yeni Asur dönemine kadar bölgede yaşanan olayların aydınlatılmasına yardımcı olacak farklı herhangi bir maddi kültür kalıntısı bulunmamaktadır. Şehir, Yeni Asur döneminde Asur vilayeti oluncaya kadar değişik isimler ile anılmıştır. Önceleri Nairi vilayeti olarak bilinmesine rağmen 8. yüzyıldan sonra Bit Zamani-Amedi adı kullanılmıştır.105 Tam olarak kesin bir tarihleme olmamakla birlikte 856–849 yılları arasında Bit Zamani Krallığı'nın (Asur egemenliğine girmesinden itibaren) 11 vali tarafından yönetildiği bilinmektedir.106 Aynı zamanda yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu kent Aramilerin kuzeye doğru geldikleri son noktadır.

Bit Zamani adı ilk olarak II. Tukulti Ninurta dönemine ait yazıtlarda karşımıza çıksa da Orta Asur döneminde Asur-Bel-Kala'ya ait yazıtlarda kentin içinde bulunduğu Kaşiyari Dağları ve çevresindeki Aramilere karşı seferler düzenlendiği bilinmektedir. Kırık Obelisk'te Diyarbakır ve çevresinde bulunduğu düşünülen, Amedi yakınlarındaki Sinamu kentine yapılan Arami saldırılarından bahsedilir ancak yine Bit Zamani adı geçmez. II. Tukulti Ninurta döneminde seferlerin yönü Nairi ülkesi ve Dicle boyunca uzanan Arami devletleriydi. Arami devletleri içindeki en önemli hedef olan Bit Zamani'ye düzenlenen sefer konusunda oldukça hasar görmüş bir yazıtta:

“ ...Efendim Asur'un yardımıyla Sivan ayında ilk gün, İli-Milku eponiminde, Ninive'den hareket ettim ve Nairi topraklarına doğru yürüdüm... Subnat Nehri'ndeki Kaşiyari Dağı'na geçtim. Bit Zamaniliadam Ammebali'ye ait Patişkun kentine yaklaştım... Şeklinde bir ifade görülmektedir.

Yukarıdaki yazıtın devamında Arami kralı Ammebaali'yi nasıl yendiğini anlatan ve ondan aldığı vergilerden bahseden kral, aynı zamanda nüfus nakilleri uygulaması kapsamında Aramileri bölgeden uzaklaştırdığını da aktarır. Ayrıca

bu yazıt, yapılan seferlerin ekonomik nedenlere dayandığını gösterdiği gibi Bit Zamani'nin bir Asur vasal devleti haline getirilmeye çalışıldığını da ortaya koyar (256).

II. Tukulti Ninurta'dan sonra kral olan II. Asurnasirpal de Bit Zamani kralı Ammebaali ile siyasi ilişkiler içinde olmuştur. 882 yılında yaptığı bir seferle vergiye bağladığı devletin başına, 879 yılında çıkan karışıklık sırasında Ammebaali'nin kardeşi İlani'yi atamıştır. İlani'nin de adının anıldığı II. Asurnasirpal'e ait Kalhu Yazıtı'nın 866 yılı sefer metninde;

“...Bit Zamanili adam İlani'nin tahkimli (güçlendirilmiş) kenti Damdammusa'ya yaklaştım ve kenti kuşattım. Savaşçılarım onların üstüne kuşlar gibi uçtular... Amedi kentinden ayrılarak, kral soyumdan atalarımın hiçbirinin ayak basmadığı Allabsiya kentinde, Kaşiyari Dağı'nın geçidine girdim...” Şeklinde bir ifade yer alır.

Yazıtın bu bölümünde II. Asurnasirpal'in oldukça kanlı bir şekilde bölgeye hakim olduğu görülmektedir. Ancak Amedi kentine saldırdığından bahseden metinden anlaşıldığı üzere şehri tam anlamıyla ele geçirememiştir. İlani'nin güçlendirilmiş kenti Damdammusa'dan yola çıkarak Amedi'ye gelen kralın bu yazıtı aynı zamanda Yeni Asur dönemi önemli merkezlerinin lokalizasyon sorunlarına da ışık tutması bakımından önemlidir. Bunun yanı sıra bir başka metinde;

“Tuşhan kentindeyken, Bit Zamanili adam Ammebaali'den, Subru,

İli-Hite'den, Nirdunlu Tupusu'nun oğlu Labturu'dan ve Urumuülkesinin içinden ve Nairi ülkelerinin krallarından savaş arabaları, atlar, katırlar, gümüş- altın-bronz kaplar, öküz, koyun ve şarap şeklinde haraç aldım. Böylece Nairi ülkelerine zorunlu hizmet yükledim...” Şeklindeki bu ifadeden Bit Zamani Devleti'nin de Nairi ülkeleri ile aynı bölgede olduğu ve vasal devlet olma durumunu sürdürdüğü görülmektedir. Aynı zamanda burada Nairi ülkeleri olarak bahsedilen bölgenin güney sınırının muhtemelen Yukarı Dicle bölgesi olduğunu düşünebiliriz.

III. Şalmaneser döneminde ise Bit Zamani adının geçtiği krallığının 3. ve 27. yıl kayıtları dışında Amedi (Diyarbakır) adından bahsedilmemiştir. Bu kayıtlarda da Bit Zamani adı Doğu Anadolu'ya geçmek için kullanılan bir güzergah olarak kullanmıştır. Bunun dışında herhangi bir savaş ya da sefer ile ilgili yazıt bulunmaması bu dönemde Amedi'nin kesin olarak Asur hakimiyetinde olduğunu göstermesi bakımından önem taşır. *“... Kar-Şalmaneser kentinden ayrılarak Hasumu Dağı'nı aştım ve Bit Zamani ülkesine indim. Bit Zamani ülkesinden ayrılarak Namdanu ve Merhisu Dağları'nı aştım... Enzite ülkesini ele geçirdim, yaktım yaktım ve onların sayısız ganimetini ele geçirdim...”* Yukarı Dicle bölgesi III. Şalmaneser ile birlikte kuzeye yapılan seferler sırasında kullanılacak bir askeri üs konumuna gelerek yeni bir özellik kazanmıştır. V. Şamşi Adad döneminde ise Amedi'nin de içinde bulunduğu 27 kentin ayaklanması yazıtta şöyle aktarılmıştır; (256).

“... Asur-da'in-apla, babası III. Şalmaneser zamanında ayaklanmayı kışkırtarak ve Asur halkını Aşağıda ve yukarıda savaşa hazırlayarak haince davrandı... Kentlerin isyanına neden oldu ve savaşa hazırladı. Amedu, Til-abin, Hindanu ile beraber Ninive... Kaleleriyle beraber 27 kent, Dört bir yanın efendisi babam Şalmaneser'e isyan etti ve onun yanında yer aldılar.

Bu yazıtta da görüldüğü üzere isyan Asur ülkesinin dört bir yanında Ninive, Asur gibi büyük kentlerin yanı sıra Yukarı Dicle bölgesindeki Amedi, Tidu gibi kentlere de yayılmıştır. Bundan sonra Amedi adı eponim listelerinde görülmeye başlanmıştır ve Asurlu vali isimleri ile anılması bu tarihten itibaren olmuştur.

I.binyıl başlarında Yukarı Dicle bölgesinde Aramiler tarafından kurulan ve 9. yüzyılda Asurlu kralların bölgede yeniden hakimiyet kurdukları döneme kadar bir Arami krallığı olan Bit Zamani, II. Asurnasirpal ve III. Şalmaneser'in bölgeye düzenledikleri seferler ile Yeni Asur eyalet sistemi içine alınmıştır. 7. yüzyıldan sonra Amedi ve Bit Zamani vilayetleri birleştirilmiştir. Bu birleşmede Nairi ülkesi ile sınır olan Şubria'nın ele geçirilmesi ve Kullimeri ile Uppumu şehirlerinin yine Yeni Asur eyalet sistemi içine alınması etkili olmuş gibi görünmektedir (256).

Amed'de Bit -Zamanı Krallığı

Güneydoğu Anadolu M.Ö. 1000 yıllarında büyük bir Arâmi göçüyle karşı karşıya kalır. Arâmiler güneyden kalkıp büyük kentlere akın etmeye başlarlar. Sami kavimlerinin üçüncü büyük göçünü oluşturan Arâmi göçleri uzun yıllar sürer; nihayetinde Göçebe Arâmiler (Ahlamu Aramaye) Yukarı Mezopotamya birçok Arâmi devleti kurmaya muvaffak olurlar (2).

Asurların zayıflamasıyla Bölgeye Arami göçü olmuş, Aramilerden Bit-Zamanı kabilesi Diyarbakır'a yerleşmiştir.

M.Ö. 9. yüzyılda Diyarbakır Aramilerden Bit-Zamanı kabilesinin başkentidir.

Amidi'yi kendilerine merkez edinen Bit-Zamanı Krallığı şehrin Hurilerden kalma tahkimatını kuvvetlendirdiler. Bu kuvvetli tahkimat sayesinde Asur saldırılarına uzun bir süre karşı koyabildiler. 76 yıl süren Bit Zamanı Krallığı döneminde Diyarbakır çok gelişmiş, bayındır, zengin bir belde durumuna gelmiştir (12).

Asur kralı 3. Salmanesar, Bit-Zamanı Krallığına son verdikten sonra Amed tekrar Asur egemenliğine girdi.

YENİ ASUR KRALLIĞI'NIN BÖLGEYE YERLEŞMESİ

A-Siyasal Gelişmeler

Orta Asur döneminde, I. Tiglat Pileser ile başlayan yavaş yavaş gerileme ve krallığın Kuzey Suriye ve Yukarı Dicle bölgesinden merkez topraklarına çekilme süreci, Aramilerin bölgeye yerleşmesi ile sonuçlanmıştır. 2. binyılın sonlarına doğru Orta Asur Krallığı'nda yaşanan bu çalkantılı dönemin ardından Arami lehine el değiştiren siyasi üstünlük, II. Asur-dan dönemine kadar devam etmiştir. Ancak

bölge, yapılan seferler ile 1. binyıl başlarında tekrar Asur egemenliğine geçmiştir. Mezopotamya tarihinde bu yeni dönem “Yeni Asur” dönemi (1000–612) olarak adlandırılmaktadır.

Yazılı kaynaklar, Yeni Asur döneminin ilk yıllarında kralların, ekonomik potansiyelini bildikleri ve eskiden sahip oldukları toprakları geri almak için Yukarı Dicle bölgesine seferlere başladığını gösterir. Dönemin ilk kralı II. Asur-Dan (934– 912)’a ait çok fazla yazılı kaynak bulunmamakla beraber bulunan örneklerden anlaşıldığı üzere Aramiler tarafından ele geçirilen, eskiden Orta Asur Krallığı’na ait olan toprakların geri alındığı ve bu toprakları bırakmak zorunda olan Asurluların kararlı bir şekilde geri döndükleri dönemdir. Oğlu II. Adad Nirari (911–891) döneminde ise ilk askeri seferler düzenlenmeye başlamıştır. Seferlerinin yönü öncelikle, batıda bulunan topraklarını ele geçiren Aramiler ve Nairi ülkelerini kapsayan kuzey bölgelerdi. Nairi ülkelerine karşı yaptığı seferlerle bölgeye dört kez gelerek Alzu’yu (Alzi-Elazığ) yağmalamıştır. Aynı zamanda Kaşiyari Dağları’nın (Tur Abdin- Mazıdağ) kuzeyinde bulunan kaynak bakımından zengin dağlık araziye ulaşma çabası ve Yukarı Dicle bölgesinin ekonomik getirilerinin korunması gibi sebeplerle o dönem önemli bir rakipleri olan Hanigalbat (Kuzey Suriye) üzerine seferler düzenlemiş, onları vergiye bağlamıştır. II. Tukulti Ninurta (890–884) ise Yukarı Dicle bölgesinde Amedi (Diyarbakır) merkezli Bit Zamani Devleti üzerine seferler düzenlemiştir. Bölgede hakimiyetini korumak için 886 yılından itibaren düzenli olarak seferler yapan kral sonunda Bit Zamani Krallığı’na kendine bağlamayı başarmıştır. Böylece Asur’un etki alanı Diyarbakır’a kadar ulaşmıştır.

Yazıtında kenti ele geçirmesine rağmen Bit Zamani kralı Amme-baal’e karşı merhametli davrandığından bahseden II. Tukulti Ninurta, bölgede yaşayan Arami halkını sürgün edişinden ise “...Onları terkedilmiş kentlere ve huzur dolu evlere yerleştirdim...” diye bahseder. Bit Zamani kralına tanrılar huzurunda yemin ettirerek onun bir isyanla Asur kralından kopmasına engel olmuştur.

II. Asurnasirpal’ in (883–859) kral oluşu ile beraber Yeni Asur Krallığı da güçlü bir imparatorluk sürecine girer. Mezopotamya tarihinin de en önemli dönemlerinden biri olan bu süreçte, Yeni Asur Krallığı inşa faaliyetlerine hız vermiş ayrıca sınırlarını oldukça genişletmiştir. II. Asurnasirpal güçlü Asur ordusuyla her yıl düzenli olarak çıktığı seferler ile imparatorluğun sınırlarını kuzeyde Toroslar’dan güneyde Babil’e, batıda Akdeniz kıyılarından doğuda Zagroslar’a kadar uzanan alana yaymıştır. Bu geniş alanda, yönetimi tek başına merkezden idare etmek yerine, eyalet sistemi kurarak hakimiyetini güçlendirmiştir. Bu genişleyen topraklarının yönetimi için Asur’un uygun bir merkez olmadığını düşünerek başkenti kuzeydeki Kalhu’ya taşımıştır. Krallığın ilk yıllarından itibaren kendinden önceki kralların da hedefindeki Yukarı Dicle bölgesine hakim olmak için Nairi ülkeleri üzerine seferler düzenlemiştir.

II. Aurnasirpal'e ait Kuruh Monoliti 119 ve Kalhu Yazıtı1 Yukarı Dicle bölgesinin Yeni Asur dönemindeki siyasal durumu ile Orta ve Yeni Asur döneminde kurulan yerleşmeler konusunda açıklayıcı bilgiler sunmaktadır.

II. Aurnasirpal Yukarı Dicle bölgesine 882 yılında ilk, 879 yılında beşinci ve 866 yılında ise sekizinci seferini yapmıştır. Bu seferlerin ilkinin, krali kenti Damdammusa'ya yapılan saldırının öcünü almak için düzenlediğini belirten kral Kaşiyari Dağları'nı (Tur Abdin-Mazı Dağ) geçtikten sonra Hulaya'nın güçlendirilmiş kenti Kinabu ve yakınındaki Mariru kentini tahrip ederek almış, güçlü sur duvarları olan Tela kentini de alarak Nirbu ülkesi'ni ele geçirmiştir. Buradan da Tuşhan'a ulaşmıştır. Kralın bu sefer sırasında isimlerini saydığı bu kentlerden Kinabu, Mariru ve Tela'nın yeri konusunda bu yazıt dışında bir kaynak bulunmamaktadır. Yine Kalhu yazıtında adı geçen Nirbu ülkesi ise Kaşiyari Dağı aşılarak gelinen bir yerleşmedir. Bu yerleşmelere Mardin Eşiği üzerinden geçilerek ulaşıldığı düşünülürse İncirtepe ve Tavşantepe'nin Kinabu ve Mariru ile eşleşmesi olası görünmektedir. Bununla beraber yazıtta dönüş güzergahı içinde olduğu belirtilen Nirbu kentinin de, Kaşiyari'nin (Tur Abdin- Mazıdağ) aşıldığı noktanın kuzeyindeki höyüklerden biri ile lokalize edilmesi uygun görünmektedir.

Damdammusa adı Kalhu yazıtında krali kent ve Kuruh Monoliti'nde ise Tidu, Sinamu gibi kentlerle birlikte, bölgeden toplanan hasadın depolandığı yerlerden biri olarak anılır. Kalhu yazıtına göre Damdammusa'nın Amedi (Diyarbakır) yakınlarında bir yerleşme olduğu görülmektedir. 882 yılı seferinin güzergahında ise Kaşiyari'nin kuzeyinde, Amedi'nin güneyinde bir kent olduğu görülür. Kessler123 kentin lokalizasyonu için, bu bölgede verilen konuma uygun üç höyükten124 biri olan Kazıktepe'yi önermiştir. Bu görüşü kabul eden Köroğlu ise yaptığı yüzey araştırmalarında Kazıktepe'de Yeni Asur dönemi seramiklerine rastlamış aynı zamanda Orta Asur özellikleri gösteren bazı buluntuların varlığının, kentin Kuruh Monoliti'nde I. Şalmaneser zamanında kurulduğu bildirilen Tidu ve Sinabu gibi Orta Asur döneminde kurulmuş olabileceğini belirtmektedir. *"...Nirbu ülkesinden ayrılarak Tuşhan'a ulaştım. Yeniden inşa etmek için Tuşhan'ı aldım. Eski duvarı kaldırdım, bölgenin planını çizdim, temele ulaştım, baştan aşağı görkemli bir duvar inşa ettim ve tamamladım. Krali ikametgahım için bir saray yaptırđım. Girişine kapılar yaptırđım. Bu sarayı baştan aşağı ben yaptırđım ve tamamladım. Beyaz kireçtaşından bir heykelimi yaptırđım ve üstüne*

Nairi topraklarındaki başarılarımı, olağanüstü gücümü ve kahramanlığımı yazdım. Onu Tuşhan kentine diktim. Anıtsal yazıtımı yazdırđım ve duvarına yerleştirdim. Açlıktan ve susuzluktan zayıf düşen, Şubriya ülkesine, diğer ülkelere giden Asurluları geri getirdim.

Onları Tuşhan kentine yerleştirdim..."

Yukarıdaki yazıtta da görüldüğü üzere II. Asumnasirpal, Tuşhan'a gelerek burada yaptırdığı saraydan detaylı bir şekilde bahseder. Bu sarayın inşa edilmesi ile yukarı Dicle bölgesinde kalıcı bir otorite kurmayı hedeflerken mevcut yerleşik halkın geçimini sağlayacak kadar tarım arazisinin olduğu stratejik bir merkezin seçilmesi oldukça anlamlıdır. Kentte sürdürülen çalışmalarda burada sadece bir saray değil, çeşitli idari yapılar ve yazıtlarda da belirtildiği gibi toplanan hasadın saklanması için çeşitli depo yapılarının da olduğu görülmüştür. Tuşhan'ın alınması ile Kuzey Suriye'den Toroslar'ı aşır Anadolu'ya gelen yollar ve çevresindeki bölgeler üzerinde bir otorite sağlandığı gibi, Amedi'deki Bit Zamani Devleti'nin bölgedeki hakimiyeti de sınırlandırılmıştır (256).

Kuruh Monoliti'nde, kralın 879 yılında Nairi'ye düzenlediği ikinci seferinden şöyle bahsedilir:

*“...Kaşiyari Dağı'nı geçtikten sonra ikinci kez Nairi ülkelerine geçtim. Sigişu kentinde kamp kurdum ve geceyi orada geçirdim. Sigişu kentinden Tupusu'nun oğlu Lapturu'nun tahkimli kenti Madara kentine geçtim. Kent iyi savunuluyordu, dört duvarla çevrilmişti. Kenti kuşattım...”*¹²⁸*“Madara kentinden ayrılarak Tuşhan kentine girdim. Tuşhan'da Nirdun ülkesinden haraç olarak atlar, katurlar, bronz kaseler, bronz zırh, öküz, koyun ve şarap aldım. Tupuşu'nun oğlu Lapturu'nun yönettiği, Kaşiyari Dağı'nın eteğindeki 60 kenti ve güçlü garnizonları yaktım, yıktım ve harabeye çevirdim...”*

“...Efendim Assur'un yardımıyla Tuşhan kentinden ayrıldım. Güçlü savaş arabalarını, süvarileri ve askerleri aldım. Botla Dicle'yi geçtim. Tüm gece yolculuk ederek Dirru'nun tahkimli kenti Pitura kentine ulaştım...”

Kral ilk seferinde Yukarı Dicle bölgesine, Kaşiyari Dağları'nı Subnat Nehri'nin kenarındaki bir su yolu ile geçmiştir. Ancak bu ikinci seferinde güzergahını değiştirmiş ve Nirbu ülkesi ile Hulaya kentleri yerine Sigişu ile Madara'yı geçerek Tuşhan'a ulaşmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra bütün gece ilerlemiş ve sonunda Pitura'ya ulaşmıştır. Bu yazıtta adı geçen yerleşmelerden Lapturu'nun krali kenti Madara'nın lokalizasyonu için Matar Höyük genel kabul gören bir öneridir. Matar ve Madara isimleri arasındaki fonetik benzerliğin yanı sıra, Tuşhan ile arasındaki coğrafi yakınlık ve yapılan yüzey araştırmalarında Yeni Asur döneminde iskan edildiğinin belirlenmesi bu eşlemeyi kabul edilir kılmaktadır.

866 yılındaki 3. ve son Nairi seferinde II. Asumnasirpal daha önceki seferlerinde kullandığı güzergahlardan farklı bir yol kullanarak Yukarı Dicle bölgesine gelmiştir.

“... Bit Zamanili adam İlanu'nun tahkimli kenti Damdammusa kentine ulaştım. Kenti kuşattım... Amedu kentinden ayrılarak, atalarım krallardan hiçbirinin ayak basmadığı Allabria kentinde Kaşiyari Dağı'nın geçidine girdim...” sözleriyle daha önce hakimiyet altına alınan Bit Zamani Devleti'nin yeniden ayaklandığını belirten kral Damdammusa'yı alarak buradan krali kenti Amedu'ya (Amedi) geçer. Amedi'yi kuşatmış ancak alamamış, kenti ve çevresini yakıp yıkarak buradan ayrılmıştır.

II. Asurnasirpal'in Yukarı Dicle bölgesine düzenlediği bu son seferinden sonra KuzeySuriye üzerinden batıya ilerleyişi devam etmiştir. Fırat'ı geçerek ilerleyişini sürdürmüş 877 yılı seferinde Lübnan Dağı ve güçlü Amurru ülkesinin denizi olarak adlandırılan Akdeniz kıyılarına kadar ulaşmayı başarmıştır. Yazıtlarından FıratNehri ve çevresinde yaptığı avcılık deneyimlerini aktardığı bir metinde Fırat'ın bir yakasında Kar-Asurnasirpal diğer yakasında ise Nebarti-Asur adını verdiği 2 şehir kurduğunu anlatmıştır. I Seferlerini, kazandığı ganimetleri, rakiplerini ve uyguladığı politikayı büyük bir övgüyle ve hep başarı ile sonuçlanmışçasına naklettiren II. Asurnasirpal'e ait metinler, dönemin siyasi ortamını göstermesi bakımından önem taşıdığı kadar, Yeni Asur kentlerinin lokalizasyon konusuna kaynaklık etmesi bakımından da önemlidir.

858–824 yılları arasında Yeni Asur kralı III. Şalmaneser olmuştur. Kendinden önce kral olan II. Asurnasirpal gibi yıllık seferler düzenlenmesine önem vermiştir ve askeri başarılarından bahseden birçok yazıt günümüze ulaşmıştır. Özellikle batıya doğru yaptığı seferler büyük bir başarıyla sonuçlanmıştır. Bunun dışında tıpkı ataları gibi O'da planlı bir şekilde yağmalama seferlerine çıkmış, elde ettiği ganimetler ile ordusuna destek olmuş ve böylece uzak bölgelere gidip sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. III. Şalmaneser'in seferleri sırasında elde ettiği başarılarının anlatıldığı, saray duvarlarına asılmış kabartmaları, Birklinçay'daki yazıtı ve Üçtepe'de bulunan stelleri, kralın icraatlarını ölümsüzleştirmekle kalmaz bu dönemin siyasi olaylarını da aktarması bakımından da önemlidir.

Krallığının 34 yılı boyunca düzenlediği 34 sefere ait yazıtlardan sadece beş tanesi Yukarı Dicle bölgesi ile ilişkili metinlerdir. III. Şalmaneser'e ait bölge ile ilgili çok fazla yazılı kaynağın bulunmaması, kendinden önceki kralların bölgede sağlam bir otorite kurduğunu ve buraya bir sefer yapılmasına gerek olmadığını gösterir. Kral bu bölgeyi batıya ve kuzeye yaptığı seferlerinde bir geçiş yolu ya da bir askeri üs olarak kullanmıştır. Dolayısıyla II. Asurnasirpal ile büyük ölçüde egemenlik altına alınan bölge III. Şalmaneser döneminde tehlike oluşturmamış gibi gözükmektedir. III. Şalmaneser'e ait bir yazıtta; Kar-Şalmaneser'den yola çıkıp Bit Zamani'ye (Amedi- Diyarbakır) vardığını, buradan da Namdanu ve Mersihu ülkelerini geçerek Enzite'ye (Alzi-Elazığ) ulaştığından bahseder. Buna göre seferin Urartu bölgesine yöneldiği anlaşılmaktadır (256).

III. Şalmaneser'e ait yazıtların hiç birinde (Bit Zamani dışında) II. Asurnasirpal metinlerinde görülen yerleşmelerin adı geçmez. Bu dönemde Kuzey Suriye'yi denetim altına alan ve vergiye bağlayan III. Şalmaneser, etki alanını Kue (Çukurova), Melid (Malatya) ve Tabal (Kayseri) gibi Geç Hitit krallıklarına yani Anadolu içlerine kadar ulaştırmıştır. III. Şalmaneser'in bu geniş fetih sürecinin izlerinden bir bölümü de Diyarbakır bölgesinde karşımıza çıkar.

Krala ait, Birklinçay'daki yazıt ve kabartmasının varlığını kanıtlayan, en önemli belgeler 15. seferinin dönüşünde yazılan metinlerdir. Birklinçay'da bulunan kabartma ve yazıtlar, Balavat kapısının bronz süslemelerinde de betimlenmiştir.

III. Şalmaneser'den sonra Yeni Asur krallığı yine zor bir döneme girmiş ve çıkan isyanlar ülke içinde karışıklığa neden olmuştur. III. Şalmaneser'in yaşlanması, seferleri kendi idare etmemesi, yerine veziri Dayyan-Assur'u göndermesi gibi sebeplerle oğlu Asurdaninapla önderliğinde başlayan isyanlar, Ninive, Asur, Erbil gibi kentler başta olmak üzere yaklaşık 27 kentte kendini göstermiştir. Limmu listelerine göre 828 yılında başlayan isyanlar, III. Şalmaneser'in 824 yılında ölümünün ardından, 823 yılında V. Şamşi Adad'ın krallığın başına geçtiği döneme kadar sürmüştür. Bu isyanlar ve iç karışıklıklar ülkenin ekonomisini oldukça etkilemiş ve seferlerden elde edilen ganimetler ile alınan haraçların kesilmesi büyük kentleri ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma getirmiştir. Asur tahtına, ülkede bunca sıkıntılı olayı yaşanmasına neden olan Asurdaninapla yerine, V. Şamşi Adad (823–811) geçince de ilk iş olarak bu isyanları bastırmıştır. İsyandar konusunda krallığının ilk yıllarına ait bir yazıtında şöyle der:

“...Asur-da'in-apla, babası III. Şalmaneser zamanında ayaklanmayı kışkırtarak ve Asur halkını aşığıda ve yukarıda savaşa hazırlayarak haince davrandı. Kentlerin isyanına neden oldu ve savaşa hazırladı. Amedu... Ninive... Arafa ve Arbail kaleleriyle beraber 27 kent, 4 bir yanın kralı, babam III. Şalmaneser'e isyan etti ve Asur-danin-apla'nın yanında yer aldı. Efendilerim, büyük tanrıların emriyle onları zapt ettim.”

Yukarıdaki yazıtta krala karşı isyan eden 27 kent arasında sayılan Amedi adı, bu dönemden itibaren eponim listelerinde görülür. Bu listelerde kente atanan valilerin isimleri verilmektedir. Dolayısıyla büyük ihtimalle III. Şalmaneser döneminde hakimiyet altına alınan Amedi kenti, yine bu dönemde Yeni Asur eyalet sistemine katılmıştır. Bu yazıt dışında bu dönemde Yukarı Dicle bölgesinin siyasi durumu ve yerleşmeleri konusunda yazılı bir kaynak bulunmamaktadır (256).

V. Şamşi Adad'ın isyanları bastırmasıyla birlikte ülkenin ekonomik ve siyasal düzeni de sağlanmaya başlamıştır. Kendinden önceki kralların aksine daha az sayıda yaptığı askeri seferlerinin yönü ise, at ihtiyacını karşılamak için Nairi ülkelerine ve zengin ganimetler elde etmek içinde Babil ülkesine doğrudur. Burada Nairi ülkeleri olarak bahsettiği bölgenin Yukarı Dicle bölgesindeki Amedi ve burada kurulan Bit.

Zamani krallığı olduğu düşünülmektedir. Öyle ki III. Adad Nirari dönemine ait bir yazıtta *“...Nairi ülkesinin valisi Marduk İşmanni, Andi şehri, Sinabu şehri, Mallani, Alzi...”* şeklinde bir ifade ile tüm bu saydığı yerlerin Bit Zamani toprakları içinde kaldığı düşünülürse, Nairi adı ile Arami bölgesi Bit Zamani'den bahsedilmek istendiği ortaya çıkar. Burada Andi olarak bahsedilen şehrin, Amedi adının değişik bir şekilde yazılışı olduğu da Kessler tarafından önerilmiştir.

III. Adad Nirari (810–783) Şamşi Adad'ın ölümü ile küçük yaşta devletin başına geçmişti. Devletin girdiği zayıflama süreci nedeniyle oldukça sıkıntılı günler geçirmesine rağmen kısa süreli başarılarla ulaşmıştır. Bu dönemde karşılaşılan en önemli mesele yüksek rütbeli Asurlu memurların yönetimde ön plana çıkması ve yaptıkları

işlerin krali yazıtlarda yer bulmasıdır. Bu güç göstergesi devlet yönetiminde de etkili olmuş, küçük yaşta tahta geçen kralın annesi, adına bir de stel dikilen Sammuramat ile yönetimde ilk kez ana kraliçe kültürü ortaya çıkmıştır. Kralın yönetimde ve seferlerinde batıdaki düzenlemelerini yapan Şamşi-İlu idi. Kendi adına stel diktirecek kadar yönetimde söz sahibi olan bu eyalet yöneticisinin yazıtında kralın adı geçmez.

Asur'un giderek zayıflamaya başladığı bu süreçte bir başka büyük güç kendini göstermeye başlamıştır. Doğu Anadolu'da Van Gölü ve çevresinde, Menua döneminde başlayan Urartu ilerleyişi I. Argiştı ve II. Sarduri ile devam etmiştir. Menua ile birlikte genişlemeye başlayan devlet Urmiye Gölü'nün batı ve güney kıyılarını, Melid, Kummuh gibi çeşitli Geç Hitit devletlerini vergiye bağlamıştır. III. Tiglat Pileser'in tahta geçip devlet yönetimini devraldığı 745 yılına kadar yönetimdeki krallar 152 sürekli iç karışıklıklar ve salgın hastalıklar ile uğraşmışlardır.

III. Tiglat Pileser (745–727) ile Yeni Asur Krallığı gücünün zirvesine ulaşmıştır. Tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak isyanları bastırmış ve askeri seferlerine başlamıştır. Batıda ve kuzeyde Urartu ile karşı karşıya gelmiş, güneyde ise Babil bölgesinde Kaldeliler ile Aramilere karşı mücadele etmiştir. Kendinden önceki dört kralın yönetimi paylaşmak zorunda kaldığı ve yetkileri dışına çıkıp, kendilerini kral gibi görüp, adlarına yazıtlar yazdırıp steller diktiren üst düzey yöneticilerin yetkilerini kısıtlaması oldukça önemlidir. Bu önemli görevlere Asurlu kişiler yerine hadım edilmiş görevliler getirmiş ve eyalet sistemi uygulamasını kullanmaya devam etmiştir.

Ordusuna Arami kökenli askerler almış ve nüfus nakli uygulamasını başarıyla uygulamıştır. Öyle ki ele geçirdiği şehirleri boşaltmış ve halkını uzak bölgelere sürgün etmiştir. Bu dönemde oldukça geniş bir alanda kendini gösteren bu nüfus nakilleri III. Tiglat Pileser (256) için gerçek imparatorluğun temelini sağlamlaştırmak adına önemli bir hareketti. Özellikle çok uzun mesafelere nakiller yapmıştır. Nüfus nakillerinde ele geçirilen, esirler arasında Tyre'den getirdiği yüksek memurlar ve şarkıcılar olması nakillerin sadece askeri amaçlı yapılmadığını gösterir.

Krallığının ilk yıllarında Arami ve Sam'al devletleriyle mücadele etmiş, Basra Körfezi'ne kadar ilerledikten sonra kuzeydeki Urartu Devleti'ni hedef almıştır. 743 ve 735 yıllarında yaptığı 2 büyük seferle yıprattığı Urartu Devleti'nin geçici bir süre tehlike oluşturmasını engellemiş ve daha sonra Yukarı Dicle bölgesindeki Tuşhan'da yeniden hakimiyet sağlayarak Nairi topraklarını eyalet sistemi içine katmayı başarmıştır. Bir kısmı kırık olan yazıtında bazı yer adları sıralayarak, bu kentleri aldığını, yeniden inşa ettiğini ve onları Nairi eyaletine kattığını bildirir.

Halefi olduğu III. Tiglat Pileser'in bıraktığı büyük krallığı kısa bir süre yöneten V. Şalmaneser'e (726–722) ait çok fazla bilgimiz yoktur. 8. yüzyılın güçlü krallarından II. Sargon, 721–705 yılları arasında hüküm sürmüştür. III. Tiglat Pileser döneminde güneyde Mısır'dan Babil'e, kuzeyde ise Toros Dağları'na kadar

uzanan imparatorluk sınırları, II. Sargon ve ardılları ile çok daha geniş bir alana yayılmıştır. Krallığının ilk yıllarına ilişkin çok fazla kaynak bulunmamasına rağmen hakimiyetinin ilerleyen yıllarına ait kendini övdüğü ve kendinden önceki kralların adlarını anmadan yazdırdığı bol miktarda yazıt bulunmaktadır. Yönetimi sırasında Geç Hitit krallıkları ve Arami krallıkları üzerinde tam bir otorite kurma ve Doğu Akdeniz kıyılarına hakim olma düşüncesinde olan II. Sargon döneminde yaygın bir biçimde kullanılan *casus- posta teşkilatı* ile seferler sırasında düşman bölgenin durumu gizlice öğrenilirdi. II. Sargon döneminde Diyarbakır ve çevresi ile ilgili bu tür bilgileri Tuşhan valisi Sa-Assur-Dubbu aktarmaktaydı. Tuşhan ve civarında gerçekleşen olayları, Şubriya ile ilgili bilgileri krala haber vermiş olmalıdır – ki bölge ile ilgili herhangi bir savaş ya da mücadele kaydı bulunmamaktadır. Bu dönemde Yeni Asur’un ilgisi Anadolu içlerine ve Urartu üzerine yöneldiğinden, Diyarbakır bölgesi ile ilgili çok fazla yazılı kaynak bulunmamaktadır.

II. Sargon’un ölümü ile oğlu Sennaherib 704–681 yılları arasında tahta çıkmış ve hakimiyeti boyunca Asur’u Mezopotamya kültürünün merkezi haline getirmeyi hedeflemiştir. Sennaherib ve oğlu Esarhaddon dönemine ilişkin yazıtlarda da Yukarı Dicle bölgesinden fazla söz edilmez. Esarhaddon dönemine ait, Yukarı Dicle bölgesinin kuzeyindeki Şubriya’ya giden kaçakları konu eden bir yazıtta şunlar aktarılmıştır (256).

“...Urartu’dan Şubriya’ya kaçanlar hakkında Urartu kralı Rusa’nın yazdığı, Urartular... Aşağılayıcı biçimde yazıp düşmanlıkla cevap vermişti. Şubriya’yi ele geçirdikten sonra... Halkı ile ilgili araştırdım ve tek bir Urartulu kaçağı bile tutmadım... Onları ülkelerine döndürdüm...” (256). Bir kısmı kırık olan bu yazıt, Yukarı Dicle bölgesinin Asur’un güvenliği açısından önemini belirttiği gibi Urartu ile ilişkilerinin buradan yürütüldüğünü göstermesi bakımından önem taşır. Aynı zamanda Asur kralının uyguladığı nüfus naklinden bahseder ve bununla birlikte yaptığı inşa faaliyetleri neticesinde *Kullimeri* adlı bir kent kurduğunu bildirir. Bütün bunlar Yukarı Dicle bölgesi ve çevresinde yaşanan yapılaşmanın ve bölgenin Asur güvencesi altında tutularak Asurlaştırılmasının da bir göstergesidir. Şubriya, Asur ile Urartu arasında uzun yıllar tampon bir bölge olmuştur. Şubriya’nın Esarhaddon döneminde ele geçirilmesi ve Uppumu ile Kullimeri kentlerinin kurulması ile bu doğal sınır yerini daha kuzeydeki bu kentlere bırakmıştır. Uppumu, Şubriya ülkesinin başkenti olmakla beraber Kullimeri ile birlikte ele geçirilmelerinden sonra isimleri değiştirilerek Asur eyalet sistemine katılmışlardır. Bu merkezlerden Uppumu’nun lokalizasyonu için, kentin Doğu Toroslar’ın güney kesimi boyunca uzanan doğu-batı yolunu kontrol altında tutan bir noktada olması gerektiği dolayısıyla Lice ve çevresinde yapılması gerektiğini savunan Kessler, kenti Lice’nin 5 kilometre yakınındaki bir köy olan Fum ile eşleştirmiştir.

Kullumeri için yapılan lokalizasyon için asıl sorun aynı bölgede 2 ayrı kuzey vilayeti kurulmasıydı. Şubriya'nın Batman Nehri ile ikiye bölündüğü düşünülürse doğuda kalan kısmıyla yani Gre Migro ile eşleşmesi uygun görünmektedir.

Esarhaddon'dan sonraki krallar döneminde Yukarı Dicle bölgesi ile ilgili herhangi bir yazılı kaynak bulunmamıştır. Ancak özellikle Ziyaret Tepe kazıları, bölgedeki yerleşmelerin Asur'un yıkılışına kadar varlığını koruduğunu gösterir.

Diyarbakır ve çevresinde, Yeni Asur krallığının hüküm sürdüğü döneme ilişkin yazılı kaynaklar doğrultusunda ele aldığımız bu bölümü kabaca özetleyecek olursak; Asurlu kralların başlangıçta bölgeye ekonomik çıkarları doğrultusunda geldikleri ancak ilerleyen dönemlerde bölgede kurulan hakimiyet sonrasında buranın çevredeki diğer ülkelere düzenlenen seferler sırasında bir üs ya da geçiş yolu olarak kullanıldığı görülür.

Her zaman elde tutulmak istenen bölge, Mezopotamya ile Suriye arasındaki ticaret yollarına ve çeşitli maden yataklarına olan yakınlığı nedeniyle Yeni Asur kralları tarafından da oldukça önemsenmekteydi. Bölgedeki ülkelere elde edilen çeşitli tarım ürünleri, hayvanlar, madenler ve en önemlisi de yeniden yapılanma sürecinde gereksinim duyulan insan gücü Asur'un genişleme sürecinde büyük rol oynamıştır. Elde edilen bu ganimetlerin büyük bir kısmı tek başına Bit Zamani Krallığı'ndan elde edildiği gibi, çevresinde bulunan Nairi ülkeleri, Şubriya, Nirbu ülkesi ve Kaşiyari (Tur Abdin- Mazıdağ) dağlarındaki kentlerden de sağlanmaktaydı. Yukarı Dicle bölgesi dışında ele geçirilen diğer merkezlerden de ganimetler alınmakta ve bunlar güvenliği sağlanmış bu bölgenin yapılandırılmasında kullanılmıştır. Aynı zamanda kralların icraatlarından örnekler aktardığımız yazıtlarda da görüldüğü üzere bu şehirlerde kurulan depolar sayesinde elde edilen tarım ürünleri kıtlık ya da savaş zamanlarında kullanılmak üzere saklanmıştır. Yeni Asur döneminde Bit Zamani Devleti'nin yanı sıra madencilik konusundadır diğer önemli bölge Nairi ülkelerinin bulunduğu bölgedir. Bit Zamani'den elde edilen bakır madenine karşı, Nairi ülkelerinden yoğun olarak kullanılmasından ötürü olsa gerek bir döneme adını veren demir madeni elde edilmekteydi. Askeri başarıların, savaşların ya da yağmalama seferlerinin anlatıldığı hemen hemen tüm yazıtlarda krallar, ele geçirdikleri merkezden aldıkları ganimetler arasında madenlerin çokluğundan, tarımsal ürünlerin ve hayvanların miktarından övgüyle bahsederler. Çok güvenilir olmasalar da bu yazıtlarda aktarılan bu miktarlar, o dönemde ele geçirilen ganimetlerin kendileri için ne denli değerli olduğunu göstermesi bakımından önem taşır. Bu bölgeden ve çevre bölgelerden elde edilen ganimetler yeni kurulan şehirlerdeki halkın geçimi için kullanıldığı gibi ordunun da ihtiyaçları için kullanılıyordu. Böylece uzak ülkelere yapılan seferlerde orduya destek olunuyor, dolaylı olarak ta olsa ordunun başarıları neticesinde sınırların genişletilmesi mümkün oluyordu. Böylece Mitanni egemenliğinden sonra Orta Asur hakimiyetine giren ve Arami saldırılarına direnemeyip Aramileşen bölge, 1. binyılda Yeni Asur hakimiyetine girmiş ve Yeni Asur İmparatorluğu yıkılana kadar da Asur sınırları içinde kalmaya devam etmiştir (256).

Nirbiler

Hani ilçesi Hurilerin yanı sıra Nirbilerin merkezi bölgelerindedir. Nirbilerin başkentliğini yapmış Hani’de bu gün Nirbi adını taşıyan köyler halen bulunmaktadır (13).

Hani’nin kuzey ve kuzeybatısında Nirib dağları ve Nirib düzü vardır. Bu bölgede o dönemin izlerini taşıyan Nirin-Melikan, Nirib-Agan, Nirib Çülegan, Nirib-Aliyan, Nirib-Yusuf’an, Nirib-Cimsat, Nirib-Topalan köyleri vardır. Bu köylerde tarihte sarışın, mavi gözlü insanlar yaşıyordu. I. Tiglatpleser Nirbi’lerle savaşarak onları yenilgiye uğrattı (14).

Hani ulucami

Hani peri masaları

Ankabir

Urartu Yönetiminde (M.Ö. 775 - 736)

M.Ö. IX. yüzyılda Van Gölü civarında kurulmuş olan Urartu Krallığı, sınırlarını kuzeyde Kafkas ötesine, doğuda kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine, güneyde de Urfa-Halfeti yakınlarına kadar genişletmişti. Urartu Krallığı ömrü olan 300 yıl boyunca Assur Devletinin en büyük rakibi olmuştur. Urartu krallarından İşarduri (saltanatı M.Ö. 840-830) ve İşpuini (saltanatı M.Ö. 830-810) bir müddet Yukarı Mezopotamya’yı hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Kaynaklara göre 3. Salmanassar, İşarduriye karşı yedi kez sefer düzenlemiştir (2).

3. Salmanassar’ın ölümüyle Asur devletinin zayıflamasından faydalanan Urartu Kralı İşpuinis (M.Ö. 825-810) memleketinin sınırlarını batıya ve güneye doğru genişletti. Birçok yeri kendi topraklarına dahil eden Urartular birçok krallığı da kendilerine bağladılar. Bunlar arasında Diyarbakır da vardı. M.Ö. 775’de üçüncü defa Asur hakimiyeti sona erdi ve Diyarbakır Urartu’ya bağlanmıştır.

Urartular daha çok Silvan, Lice, Hani, Kocaköy bölgesinde görüyoruz. Bismil Asur-Urartu sınırındadır ve Asur’a aittir. Silvan bir Urartu kentidir.

Hani ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. 8. Yüzyılda başlar. Urartu devleti ve Asurlular arasında önemli çatışmalara sahne olduğu bilinmektedir.

Bu medeniyetten kaldığı düşünülen Hatun Köşkündeki kale, kaya mezarı, tüp geçit ve ören yeri kalıntıları, Ambar vadisinin yukarı mecralarında, Hani ilçemize bağlı Yayvan Köyünün 5 km kadar batısında bulunmaktadır.

Kocaköy'de Hatun Köşkü Tarihi Teleferiğinin Temsili Görünüşü

Yöre halkının anlattığına göre, bu resmin sağ tarafında görülen tepedeki (ve muhtemelen Urartulara ait olan) kalede vaktiyle bir kral vardı, karşı taraftaki şehirde (burası da herhalde bir Asur şehriydi) de bir hatun... Her iki taraftaki kale, mazgal ve tüp geçitlerden, iki düşman ülkenin yöneticilerinden oldukları anlaşılan bu iki insan birbirine âşıktı. Maşukasının hasretine dayanamayan kral, iki yerleşim birimi arasında bir teleferik kurar. Teleferik haratının üzerinde hareket eden kabin ise bir kazandır. Kral, ne zaman hatunu özlese, onu bu teleferik ile yanına getirir, iki âşık böylece hasret giderirlerdi. Haratların bağlandığı yerler halen bellidir (15).

Kocaköy'de Kalkan taşı

Urartulardan kalma döşeme yolu

Kocaköyde Urartulardan kalma pişmiş kilden yapılan su boruları şehre su dağıtmaktadır. Kocaköy merkezi ile, Harem panayır ve Ambar köyünde bulunan yer altı su isale hatları Urartular zamanında yapılmıştır. Ayrıca Doşırme (Döşeme) yolu ismiyle Urartularca yapıldığı sanılan şehirler arası bir yol da mevcuttur. Bu yol, döşenip sıkıştırılmış, taş ve molozlarla sağlamlaştırılmış eski bir yoldur (246).

Komşu Elazığ ilinde Palu bir Urartu kentidir. Urartu'nun eyalet merkezi, batı başkenti ve gözdesi olan Palu'da Urartu döneminden günümüze kadar gelmiş birçok eserleri mevcuttur. Bunların başında tarihi Palu Kalesi gelmektedir. Kale'de bulunanlar eserler arasında; Urartu kralı Menua'ya ait kaya kitabesi, üç adet kaya mezarları, üç adet su sarnıcı, üç adet kaya tüneli, bir adet batı girişi, kalenin dört bir etrafında Urartu sur kalıntıları, kalenin zirvesinde ve doğusunda Kındik kayasındaki kutsal alanlar bulunmaktadır.

Makedonlar-Selevkoslar M.Ö. 323-140

M.Ö. 331 yılında Mezopotamya'daki fetihlerini sürdüren Iskender Urfa, Siverek ve Diyarbakir çevresindeki yerleşim birimlerinin tümünü Makedonya imparatorluguna kattı.Büyük Iskenderin genç yasta ölmesiyle ülkesi, ailesi ve komutanlari arasında çıkan taht kavgalari neticinde bes bölgeye ayrılarak paylasildi. Diyarbakir ve Urfa General Selevkos'un idaresinde kaldı (17).

Selevkos İmparatorluğu, Makedon İmparatorluğu parçalandıktan sonra ortaya çıkan 4 helenistik imparatorluktan biridir. Başkentleri Antakya'ydı. Anadolu'da, Doğu Akdeniz'de, Mezopotamya'da, İran'da, Türkmenistan'da, Pamir'de ve Hindistan'ın batısında egemenliklerini sürdürmüşlerdir (7).

Diyarbakır Ulu camide doğu bölümündeki iki katlı yapının alt kat soldan üçüncü başlık Suriye'deki Palmyra'daki sütunlu caddeyi hatırlatmaktadır (18).

Bu selevkos etkisidir. Ulucamide selevkos etkisi

Dakyanus şehri kalıntıları: Şehir Amed-Lice yolu üzerinde Lice'nin 18 km batısında Fis Ovası (Efsus) yanında bir tepenin üzerinde kurulmuştur.**Selevkoslar** ve Romalılar döneminden kalma olduğu söylenmektedir.Eshab-ı kehfle ilgili olan ve Lice'de Eshab-ı kehf mağarasına 11 km ötede olan bir mekandır.

İskitler M.Ö. 653-625

İskit dili İrani diller içinde ele alınır (19) W.M. McGovern, T. Sulimirski ve I.M. Diakonof gibi araştırmacılar İskitler'in İran kökenli yani Hind-Avrupa'lı bir toplum olduklarını ileri sürmektedirler. V.J. Murzin İran kökenli bir dil konuştuğunu iddia ettiği İskitler'in, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde farklı soylar ve ulusları birleştirerek güçlü bir birlik oluşturmuş olduklarını düşünmektedir (20). Diyarbakır'ın doğusuna lokalize edilen Supria bölgesi, Assur ve Urartu arasında tampon bir bölgeydi.Buna karşılık olarak Asur Kralı Asarhaddon da aynı bölgeye İÖ

673'de İskitler'le beraber bir sefer düzenlemiş ve büyük bir zafer kazanarak burayı bir Assur eyaleti haline getirmiştir (20). Urartuları İskitler yok etmiştir. İskitler ve Medler'e Babil kralı Nabopolassar da katılmış, birleşen bu kuvvetler İ Ö 612 yılında Assur başkenti Ninive'yi yakıp yıkmışlar ve Önasya'nın en büyük devletlerinden biri olan Assur İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmışlardır (21). M.Ö. 653-625'de İskitler Diyarbakır'ı hakimiyetlerine almıştır.

Ermeni Kralları (Tigran krallığı) M.Ö. 85-69

M.Ö. 1. yüzyıl başında Suriye'de Selevkoslar Krallığının çöküşü üzerine Ermenistan Kralı II. Tigran (M.Ö 95-55) Yukarı Mezopotamya ve Suriye'ye doğru yayılma siyaseti izleyerek egemenliğini bugünkü Lübnan'ın güneyine dek genişletmeyi başarmıştır. Tigran, başkentini de Diyarbakır (Amida) yakınlarında kurduğu Tigranakert (Tigranocerta) kentine taşımıştır (22). M.Ö. 85-65 yılları arasında Armenia tahtına çıkan Büyük Tigran Silvan'ın bulunduğu yerde Tigranokorte (Dikranagerd) isimli bir şehir inşa ettirerek ecdadının tacını burada giydi. Bu yeni başkente Kilikya ve Kapadokya'dan 300.000 kişi getirdi. Ancak 20 yıl sonra Romalılar bu hakimiyete son verdi. Tigranocote Ermenilerin rüyasıdır. Büyük Ermenistan hayalinin önemli parçasıdır (23) (24). Tigran Pompeius komutasındaki Roma kuvvetlerine yenilmiş ve fethettiği toprakları terke mecbur bırakılmıştır (25). İncilde bahsedilen Tigranocorte Silvandır (26). Mesudiye medresesinin bulunduğu yerde Tigranes'in sarayı vardı (27).

Bismil Üçtepe höyüğünde Tigranes adlı Armania kralına ait oldukları belirlenen dört adet sikkenin ele geçmesi oldukça ilginçtir (28).

Ergani'de meşhur Ermeni kralı Sekis'e ait mezarlar da bulunmaktadır, Hilar'ın hemen güneybatısındadır (29).

İncilde bahsedilen Tigranocorte Silvandır (236,239).

Tigranocorte İncil'de de geçiyor; Pline, Dicle'nin alt kısmı Carcathiocerta ve üst kısmı da Tigranocerta adını taşıdığını söyler. (240, 241).

Silvan ilçesinin Tigranocorte (Digranacert) olma ihtimali yüksektir. Ancak Diyarbakır Ermenileri Diyarbakır'ın Digranagerd oluşunda ısrarlıdır, bu arada yaşamış kral Dikran onuruna çocuklarına Dikran ismini koyarlar Çulcu Dikran, Yemenici Dikran, Kuyumcu Dikran, Taşçı Dikran, Sobacı Dikran, Kazancı Dikran, Demirci Dikran, Deli Dikran... (242,243,244).

Medler. M.Ö. 625-550

Hind-Ari ırkındandırlar (30) M. Ö. Bin yıllarında İran'ın kuzeybatı ve batı bölgesinde yerleşmiş bir kavim. Başlangıçta dağınık bir durumda yaşayan ve Asurlular, iskitler, Kimmerlerle devamlı savaşlarda bulunan Medler, hükümdarları Keyaksar zamanında işkillere karşı başarı kazanmışlar. Babillilerle anlaşarak Asur Devletini tarih sahnesinden silmişler, Kuzey Mezopotamya'yı egemenliklerine almışlardır. Yine hükümdarları Keyaksar zamanında. Anadolu'nun içlerine

kadar ilerlemişlerdir. (M. Ö. 550) (30) Med kralı Astiyag'ın yeğeni Kiros'un saray darbesiyle, siyasal otorite ilk defa Güneybatı İran'da yoğunlaşan Pers aristokrasisinin eline geçer ve kısa bir süre sonra M.Ö. 550'li yıllarda güçlü ve merkezi bir Pers imparatorluğunun kuruluşuyla Medler yıkılır. Medler, isimlerini **Medya'dan** almış olan, günümüz İran'ında hüküm sürmüş bir halktır. Tarihçiler tarafından, Toros-Zagros dağ sistemi içinde ve Fırat-Dicle arasında yaşadıkları için, verimli ve üretken bir medeniyetin toplumu olarak adlandırılmışlardır (7).

M.Ö. 612'de Keyaksar, Babil hükümdarı ile birleşip Ninova'ya saldırdı, Asur devletini yıktı, Dicle başından Kızılırmak'a kadar olan bölgeyi Med imparatorluğuna katmıştır. M.Ö. 625-550 yılları arası Diyarbakır Medlerin etki alanına girmiştir.

İran Kralları (Partlar-Persler-Sasaniler)

Asurlular devrinde bölge vâililik merkeziydi. Daha sonra bölgeye Medler ve peşinden de Persler hâkim oldular. M.Ö. 4. asırda İskender, bu bölgeyi ve İran'ı Makedonya Krallığına kattı. İskender'in ölümünden sonra kısa bir müddet Selevkoslar İmparatorluğunun hâkimiyetinde kaldı. Tekrar târih sahnesine çıkan Partlar, bölgeyi ele geçirdiler. Mîlâttan sonra bir ve ikinci asırlarda bu bölge için Romalılar ve Partlar arasında çok kanlı savaşlar oldu. Romalılar bölgeye hâkim oldular. M.S. 395 senesinde Roma İmparatorluğu parçalanınca, Anadolu gibi bu bölge de Doğru Roma (Bizans) payına düştü. Partların halefi olan Sâsânîler, bölgede, hâkimiyet mücâdelesini devâm ettirdiler.

PERSLER .M.Ö. 539 yılında Babil'i zapt ederek bütün Mezopotamya'ya egemen oldular. Sınırları oldukça genişleyen Pers İmparatorluğunda II. Kambis'in ölümüyle yerine İmparator olan Darius, ülkede çıkan karışıklıkları düzeltmiş ve tekrar Dicle-Fırat havzalarını kontrol altına almıştır.. Anadolu tamamen bu imparatorluğun parçası olmuştu ve ikiyüz yıl kadar böyle sürmüştür. Uzun süre Yunanlılarla mücadele veren Persler Avrupa'ya kadar yayılmışlardır. Böylece bölgede İran egemenliği başlamış oldu. Pers kralı III. Darius Makedonya Kralı İskender tarafından mağlup edilmesiyle Pers İmparatorluğu tarihe gömüldü (17).

Part-Pers eserleri

Ergani'de meşhur İranlı Serhas'a ait mezarlarda bulunmaktadır. Hilar'ın hemen güneybatısındadır. İranlı devletlere ait Kikan, Kiyeksan ve Kayan harabeleri de buradadır (32) (33).

Otluca köyünde Enüş Peygambere 300 m. Ötede Kikan mağara ve yerleşim yerleri

M.Ö.140 yılında Part kralı Mitridates Diyarbakır'a hükümlan olmuştur (34).

Pers hükümdarı Kuroş (Zülkarneyn)

Zülkarneyn kalesi

Zülkarneyn Kalesi (Çeper Kalesi) (Lice)

Diyarbakır, Lice ilçesinin Çeper Köyü yakınlarında bulunan bu kale dağların ovalara açıldığı dar bir geçidin ortasındadır. Ovaya hakim bir konumdadır. Halk arasında bu kaleye Çeper, Şeter kalesi gibi isimler de verilmiştir. İskender-i Zülkarneyn'in buradan geçtiği ve bu kalede misafir edildiği, bundan ötürü de bu kaleye Zülkarneyn Kalesi isminin verildiği yöre halkı tarafından söylenmektedir. Bununla birlikte kalenin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesinlik kazanamamıştır. Büyük olasılıkla MÖ.VI. yüzyılda bölgeye hakim olan Persler tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

Kale surlarının büyük bir bölümü yıkılmış, günümüze ancak sur temelleri, surlara ait üç burç kalıntısı gelebilmiştir. Kalenin çevresindeki köyler bu kalenin taşlarını sökerek kullanmışlardır. Bu da kalenin harap olmasını hızlandırmıştır.

Evliya Çelebi bu kaleden söz etmiştir: "Makdisi tarihine göre meşhur İskender-i Zülkarneyn buradaki hayat suyunu içince iyileşmiş ve boynuzları düşmüş. Bunun

üzerine 315 gün içinde bu kale tamamlanmıştır. Burç ve kuleleri büyük taşlarla yapılmış olup beşgen şeklindedir.”

Med ve pers devletlerini birleştirip bir imparatorluk kurması nedeniyle heykellerinde iki boynuzlu (Zülkarneyn) olarak gösterilmiştir.Lice yakınlarında Zülkarneyn kalesi ona izafe edilir (35).

Diyarbakır M.Ö. 653-625 tarihleri arasında İskit egemenliğinde kalmıştır (36).

Med-Pers kralı Kuroş’un (Zülkarneyn) İskitlere karşı Kuzey Kafkasya’da bir set yaptığı ifade edilmektedir (37) (38) (39).

Bu setin Darius tarafından da yapıldığını ifade eden Rus yazarlar da vardır.

Kuroş ve kendisinden sonra yerine geçen amcaoğlu Dara İskitler üzerine yaptıkları seferlerle tanınır.. (40).

Zülkarneyn konusuyla ilgili olarak Diyarbakır’da ilgili şu hususlar vardır.

-Yaygın bir şekilde İslam tarihçileri Diyarbakırda Zülkarneyn’in olduğunu ifade etmiştir. (41-46)

-Lice’de Eshab-ı Kehf’in 10-20 km kadar kuzeyinde Zülkarneyn mağaraları vardır. Bu mağaraların 9-10 km kadar batısında ise Zülkarneyn kalesi harabeleri mevcuttur (47).

-KalKaşandı Subh el-A’şa ,III, 400’de Zülkarneyn’in yerini şu şekilde tarifler: Meyyafarkin’in (Silvan ilçesi) kuzeyinde yer alır. Yanında Zülküfl makamı bulunur Şerefnameyi Arapçaya çeviren Muhammed Ali Avni, Zülkarneyn kalesinin Ergani kalesi olduğunu belirtir (48) (49).

Eğil. Hz Danyal

Danyal peygamberin Kuroş'un en önemli danışmanı olduğunu biliyoruz (50). Danyal peygamber ise Eğil ilçesinde medfundur.

-Kuroş'dan sonra iktidara gelen Dara ile ilgili olarak Mardin'e 25 km ötede Dara harabelerini görüyoruz. Dara M.Ö. 530-570 tarihlerinde inşa olmuştur. Bir yakın mekan daha var. Pers kralı, Tunceliyi fetheder. Buraya Daranalıs ismi verilir (51). Bu veriler ışığında Kur'anda ismi geçen Zülkarneyn'le Diyarbakır arasında ciddi bir ilişki gözleniyor.

SASANILER

Dördüncü İran Hanedanlığı ve ikinci Pers İmparatorluğu'nun adıdır (224 - 651). Sasani İmparatorluğu, son Arşaklı hanedanı (Partlar) kralı IV. Artabanus'u yenmesinin ardından I. Ardeşir tarafından kurulmuş, son Sasani hükümdarı Şehinşah (Krallar kralı) III. Yazdigirt'in (632-651), erken Halifelik'le yani ilk İslam Devleti ile girdiği 14 senelik mücadeleyi kaybetmesiyle sona ermiştir. İmparatorluğun sınırları bugünkü İran, Irak, Ermenistan, Afganistan, Türkiye'nin doğu bölgesi, Suriye'nin bir kısmı, Pakistan, Kafkaslar, Orta Asya ve Arabistan'ın tamamını kapsıyordu (7). İran'ın güneyinden Persler yabancı sayılan Partların hakimiyetini çekememekte ve onlara karşı derin bir kin düşmanlık beslemekteydiler. Çünkü partlarda Yunan kültürü hakimdi. M.S 226 yılında Ardeşir tarafından isyan çıkarıldı ve Part Kralı 5. Artaban öldürüldü. Part Devleti ortadan kaldırılarak yerine Sasani Devleti kuruldu. M.S. 259 yılından itibaren bölgemize sahip olan Sasani Kralı Ardeşir'in ölümünden sonra yerine I. Şapur hükümdar olarak bölgede Romalılarla mücadeleye başladı. Şapurdan sonra gelen Sasani Hükümdarları Romalılara karşı direnemeyince Mezopotamya ve Armanya Sasanilerin elinden çıktı (17).

MS. 226 yılında Partlara karşı İran'da ayaklanma oldu. Sasani devleti, kuruldu. İlk hükümdar Ardeşir 241 yılına kadar yaşadı. MS. 237'de Silvan'ı aldı.

Sasani İmparatorluğu Kronolojisi

226–241: I. Ardeşir'in hükümdarlığı 224–226: Part İmparatorluğu'nun yıkılması.

229–232: Roma'yla savaş 241–271: I. Şapur hükümdarlığı:

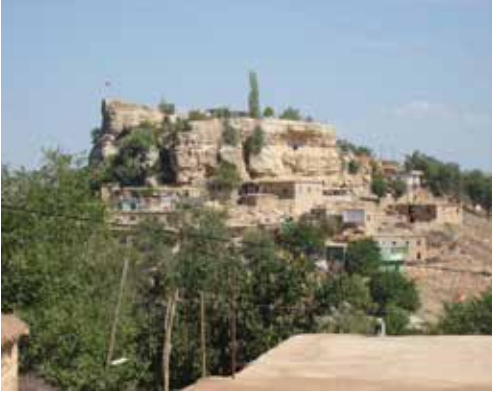
241–244: Roma'yla ilk savaş 258–260: Roma'yla ikinci savaş. Roma imparatoru Valerian'ın Edessa Savaşı'nda ele geçirilmesi.

271–301: Hanedanlık mücadelesiyle geçen bir dönem. 309–379: "Büyük" II. Şapur hükümdarlığı:

337–350: Nispeten az başarı getiren Roma'yla ilk savaş. 358–363: Roma'yla ikinci savaş. Büyük galibiyetler, imparatorluğun doğu ve batı sınırlarını genişletti.

420–438: **V. Behram'ın hükümdarlığı:** 420–422: Roma'yla savaş. 438–457: II. Yazdigirt hük 441: Roma'yla savaşta başarı (7).

Diyarbakır'da Sasani eserleri

Silvan'da Boşat kalesi

Boşat kalesinde I. Ardeşir'e ait figür (Lahmann) *

Silvan surları

Edmund Nauman seyahatnamesinde Diyarbakır 'Ulucami, Sasaniler zamanından kalan sarayın avlusuna inşa edilmiştir ve sarayın sol avlusunu içine almaktadır. Bu tarafta korint başlıklı sütunlar üzerinde kemerler vardır. demektir (52).

MS.358'de 2. Şapur 120.000 kişilik orduyla Diyarbakır'ı kuşattı, 30.000 ölü bıraktı. Şehri alamadı, Bu hınçla etrafı yağmaladı. MS. 408 yılında İmparator Arkadyus, İran Şehenşahı I. Yazdigerd'e Marutha isimli bir rahip diplomat göndermiş, 2. Şapur'un katlettiği kırk hristiyan şehidin kemiklerini getirmiş, Silvan surlarının içine gömmüştür. Bu nedenle.

Silvan'a Martiropolis (Şehitler) şehri denmiştir.

MS. 600'lere kadar İran sınırının Malabadi köprüsüne kadar olduğunu hatırlamakta yarar vardır,

MS. 502'de Sasani Hükümdarı Kavad büyük bir ordu ile Bizans ülkesine saldırmıştır. Kuzeyden Mezopotamya'ya inen Kavad, 502 tarihinde Diyarbakır'ı kuşatmış ve uzun çabalar sonunda 504'te şehri almıştır.

Bizans İmparatoru, 504 yılı kışının sonlarına doğru, Fiskayası denen yerde büyük bir mağara açmıştır. Patricus, Amid surlarının altında kazdirdığı mağaraya girince bu mağarayı direklerle destekleyerek ateşe vermiş, sonradan bu mağarayı kazmaya devam ettirerek şehre bu yoldan girmeyi düşünmüştür.

Fiskaya mağarası,

Bizans idaresinde iken, mamur ve müreffeh bir hayat içinde bulunan Diyarbakır, Kavad tarafından alınmasından sonra, bir harabeye çevirilmiş bulunuyordu. Şehirdeki mükemmel hamamlar, Kavad'ın hayranlığını çekmiş, bunların faydalarını görünce, hemen İran sınırları içinde de bu şekilde hamamlar yapılmasını emretmiştir (53).

MS. Ocak 503 yılında İran kralı Kubad Diyarbakır'ı alamamış 50.000 ölü bırakmıştı. Bunun üzerine Amidliler zaferlerinden çok emindi, nöbetçiler çok şarap içmiş, uyumuş, diğer nöbetçiler evlerine gitmişti. Kubad'ın askerleri merdiven dayayarak içeri girmiş 80.000 kişiyi öldürmüş, diğerlerini esir almışlardı (54) (55).

Kubad Diyarbakır'daki hamamlardan çok etkilenmiş, İran'a hamam kültürü Diyarbakırdan gitmişti (56).

Roma dönemi

Roma İmparatoru Markus Crasus bölgedeki önemli rakibi olan Partları ortadan kaldırmak amacıyla M.Ö 55 yılında Suriye'ye gelerek Urfa'daki Abgar Krallığı bölgesine girdi. Crasus 50.000 kişilik kuvvetiyle Harran'a geldi. Ancak Part Kralı I. Orod'un Ordusunun Süvari kuvvetleri komutanı Suren tarafından kuşatılarak bozguna uğratıldı. Böylece Suriye Abgar Krallığı ve Diyarbakır bölgeside dahil olmak üzere 15 yıl Part işgali altında kaldı. daha sonra M.Ö 9 Haziran 38'de

Antakya'nın doğusunda yapılan savaşta Romalı'lar Partları yenerek Part ordusu komutanı Parkor'u öldürünce Diyarbakır dahil olmak üzere bölge tekrar Romalılara kaldı. İran ve Romalılar, Diyarbakır'ı ele geçirmek için yıllarca uğraştılar. 230'da Roma hâkimiyetine geçer. M.S. 253 yılında Mezopotamya bölgesine giren Sasaniler önemli kale ve şehirleri almışlardır. Bölgeyi tekrar Sasanilerden almak amacıyla harekete geçen Romalılar, Sasaniler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu savaşların sonucunda Roma İmparatoru Valeianus Urfa taraflarında yapılan savaşta yenilmiş ve sürgün edildiği Babil'de ölmüştür. M.S 349 yılında bölgenin önemli şehirlerinden olan Diyarbakır'a II. Konstantin surları inşa etmiştir (17). Burayı Fars kralı II. Şapur büyük bir kuşatma ile ele geçirir. Tekrar Rumların eline geçer. Levon Kayser'in krallığının X. yılında (457 474). İranlılar tekrar şehri alır ve harabeye çevirirler. Rumlar tekrar şehri geri alır. Rumların hükmü fazla sürmeden imparator 1. Anastasyos (491-518) zamanında, İranlılar üçüncü kez buraları istila eder. 502 yılında Kral Kubat kenti ele geçirir.

Diyarbakır'da Roma eserleri: Dakyanus şehri kalıntıları: Şehir Amed - Lice yolu üzerinde Lice'nin 18 km batısında Fis Ovası yanında bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Romalılar döneminden kalma olduğu söylenmektedir.

Dakyanus

Eshab-ı Kefh olayının Hristiyanlar da dahil olayın Roma imparatoru Decius (Decianus) zamanında, yani MS. 250 civarında olduğunu belirtir. Muhatap ise zulüm gören İsevilerdir.

Tanınmış Kur'an alimi Fahreddin Razi de eserinde bu yere Efsus demektedir. Müslüman tefsirciler bu yete Aphenus veya Apheos derken, ünlü tarihçi Gibbon'a göre Ephesosdur (57) (58).

Lice eshab-ı kefh

-İmparator Decius'un adı antik eserlerimiz hakkındaki kitaplarda ve seyahatnamelerde sık sık geçmektedir. Ünlü gezginimiz Evliya Çelebi eski yapıların

bir çoğunu “Takyanus eseridir” diye ona maletmektedir. Ortada Takyanus diye bir Roma İmparatoru bulunmadığına göre bu ad Ebulfareç’in temas ettiği Decius’ten gelmektedir.

Lice’de Dakyanus Antik kentinin bulunduğu Fis ovasının adı Efsus’tan bozmadır.Licede bulunan Antik şehrin ve Kralının adı Dakyanustur.

Lice bölgesi, MS 226 yılına kadar Roma-Part, 226 yılından sonra ise Roma-Sasani egemenlikleri arasında iktidar savaşlarına sahne olmuştur. Dakyanus Antik kentinin Roma döneminden kaldığı neredeyse %100’e yakın bir oranda ispatlanmıştır.

Hani’den, Lice’ye giden yolun tam ortasında bulunan Dakyanus Antik Kenti’nin etrafı surlarla çevrili olan, ören yerlerindeki yapı kalıntılarında, Roma Çağı sütun başlık ve altlıklarından, mevcut kalıntıların Roma Çağı’na ait olduğu söylenmektedir. Ashab-ı Kehf nerede? (59)Olay Roma hükümdarları ile ilgilidir Lice’deki Dakyanus da Roma eseridir (60).

Dakyanus kalesi

**Dakyanus harabesi
(Dr.Adil tekin)**

**Kocaköyde
Dakyanus sütunu**

Hem Hıristiyan hem de İslam kaynaklarında övülen Ashâb-ı Kehf’in genel kabule göre Roma İmparatoru Decius zamanında yaşadıkları düşünülmektedir.

Hasan Basri Konyar 1936 Diyarbekir yıllığında (s. 359) Licenin on sekiz kilometre cenubu garbisinde bulunan Fis köyü eski bir şehir harabesi üzerine kurulmuştur. Esasen bu sahaya Fis adı verilmektedir. Diyarbekirdeki mağaranın adı da Fistir.

Dakyanos harabeleri de denilen bu mevki çok eski bir medeniyetin bazı eserlerini muhtevindir.Fis aceba bir (Efes) midir.

Hillar Mağaraları Ergani’nin 7 km. güneybatısındadır. Çayönü’nün hemen ilerisinde. Çayönü Boğazçay olarak adlandırılan çayın sağ tarafında, Hilar Kayalıkları ise sol tarafındadır.

Hillar Kayalıkları yada Hilar Mağaraları olarak bilinen bölgede ise mağaralar, zindanlar, hamamlar, gözetleme kuleleri, lahit, havuzlar, çıralların konacağı yerler, tırtıllı merdivenler, imalathaneler bulunmaktadır.

Roma döneminden kalan Hillar’de bulunan belli başlı kalıntılar şunlardır:

Kayalığın en yüksek kesimindeki tepede akropol yani eski Yunan'a ait içinde saray ve tapınaklar bulunan bir İç Kale mevcuttur (59).

Hilar Mağaraları, M.Ö. 12 binde mağara yerleşimi, M.S 2. ve 3. yüzyılda Roma döneminde de kaya mezar olarak kullanılmış.

Hilar şehri, yüksekliği deniz seviyesinin 869 metre üzerinde yuvarlak kaya tabakalarının ve tepenin üzerinde yerleşmiş nekropol (100 den fazla mezarlığın bir arada bulunduğu yer) olarak bilinmektedir.

Doğu nekropollerini, eski yol kesişimini kısmen kaplayan Hilar'ın modern köyün güney ve kuzeyindeki giriş yollarına doğru genişler. Buradaki çoğu çember mezarlar, bazıları dromoslarda (mezar odasına geçişi sağlayan dar, uzun geçit) ve kısaltılmamış haldeki arcosolialarda (üstü kemerli mezar hücresi) taştan oyulmuş ve cenaze yataklarında, dağ eğimlerinin içine oyulmuştur. Bu inancın en sık öznesi cenaze törenlerinde arcosolia içinde sıra dışı şekilli bir veya iki figürle sıradan, doğudaki alışıldık resimler gibi, yarım yatan ölü görüntüsü ileri bakan vücudun üst parçası ve profilde gözükken sağ ayağıyla ve sol tarafının katlanmasıyla temsil edilmeleridir (resim.www.bydgi.com).

Hilar mağaraları

Hilar'ın batısını araştırmak, Kikan şehrine 5 km . mesafede başka bir taştepe canlı mahalleler ve depo yerleri olarak tekrar kullanılan yerleşimlerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Havzaların ve depo alanlarının varlığı yoğun ziraat aktivitesinin varlığının bir kanıtıdır. ömlekilerin ve seramikçilerin, çoğu eski Roma ve Bizans devrine ait kırık çömlekler ve seramikler bulunmuştur. Hendek köyünü 6 km . uzağında Gaz Tepe'nin Kuzey yamacında Bizanslı yerleşimciler tarafından kısmi olarak fethedilmiş başka bir taştepe-nekropol bulunmuştur. Burada birçok kabir hiç dokunulmamış halde gözükmetedir (61).

2008 yılı çalışmaları sonunda Han Mağarası önündeki alanda birçok ortaçağ mezar açığa çıkarıldığını belirten kazı sorumlusu Arkeolog şeref Yumruk, “Gün yüzüne çıkarılan bu mezarlardan 61 adedi belgelenerek toplanmıştır.. Kazı alışması sonunda Roma, Bizans, Artuklu dönemlerine ait sikke ve arkeolojik eserler çıkarılmıştır.” dedi. (İHA).

Prof. Dr. Eugenia Equini Schneider'in kaleme aldığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nce yayınlanan X. Araştırma Sonuçları Toplantısı 'nda (Ankara 25-29 Mayıs 1992, s: 249-260) HİLAR ile ilgili yazı çevirisi şu şekildedir.

Hilar şehri, yüksekliği deniz seviyesinin 869 metre üzerinde yuvarlak kaya tabakalarının ve tepenin üzerinde yerleşmiş nekropol (100 den fazla mezarlığın bir arada bulunduğu yer) olarak bilinmektedir. Tekrar bahsedilen, hatta son zamanlarda ve 1979'ların başındaki konu, bu karmaşık mezarlığın Karlsruhe (Almanya) Üniversitesi'ndeki bir ekip tarafından harita etüdü konusu olmuştur.

Bu haritadan başlayarak, Ağustos 1991'de bu lahitlerin tam bir sınıflandırılmasının yapılmasını düşün­ük. Daha önceden kaydedilmemiş tepenin doğu kesimlerinde ve diğer nekropoller keşfedilen yeni mezarlar, doğu batı yönünde düz geçen Boğaz ayının güneyi boyunca ve kuzeybatısında tespit edildi.

Doğu nekropolleri, eski yol keşişimini kısmen kaplayan Hilar'ın modern köyün güney ve kuzeyindeki giriş yollarına doğru genişler. Buradaki çoğu çember mezarlar, bazıları dromoslarda (mezar odasına geçişi sağlayan dar, uzun geçit) ve kısaltılmamış haldeki arcosolialarda (üstü kemerli mezar hücre) taştan oyulmuş ve cenaze yataklarında, dağ eğimlerinin içine oyulmuştur.

Bu inancın en sık öznesi cenaze törenlerinde arcosolia içinde sıra dışı şekilli bir veya iki figürle sıradan, doğudaki alışıldık resimler gibi, yarım yatan ölü görüntüsü ileri bakan vücutun üst parçası ve profilde gözük­en sağ ayağıyla ve sol tarafının katlanmasıyla temsil edilmeleridir. Figürdeki kadın sol koluyla yastık üzerine yaslanıyor ve eliyle büyük ihtimalle bir kupa tutuyor ve başları Bizans zamanında ikonolastlar tarafından sistematik olarak şekillendirilmiştir. Ama taş üzerindeki izler bize Parthian (İran) stili algılamasını sağlar. Giysiler (pantolon, ayak giyimi,

kısa gömlek şekilli ceketler) İrano-Parthian şeklidir. İki inançta da, ölünün yanında oturan başında konik şekilli uzun yaşmaklı ve uzun mantolu kadın heykelleri ön plandadır. Giysilerin detayları iyi bir şekilde korunmuştur ve basit bir temizlikle formundaki bölgesel farklılıklarla Mezopotamik bölgeye ait olarak bilinen modelin kendi kostümü kolayca gözükebilir.

İkonografi ve heykellerin stili alışılmış Mezopotamik taşların Roma-Parthian kültürünün alışıldık parçasıdır, ama özellikle bu Hilar inancında kitabelerde kullanılan yazıtlar büyük ölçüde Edessa'da (Urfa'da) Şehitlik mahallesindeki mezarlarla benzerdir.

Oyuk içinde duruyor olarak gözüken diğer çeşit temsiller içinde aynı şey söylenebilir. Edessa mezarlığından cenaze heykelleriyle karşılaştırma MS. 165-201 tarihine ait doğu nekropollerdeki ön epigrafik çalışmalarla kabul edilmiş olan kitabelere dayanmaktadır, Açıkça söylemek gerekirse taşları eksik bir kitabedir ama aşırı şekilde eskimiş olan kaya yüzeyi bizim daha kapsamlı bir hipotez yapmamıza engel olmaktadır. Eski Suriye'deki benzer kitabeli taşlar 1907'de Kırk Mağara mezarlığındaki MÖ. 1-2 yy. ait olan bazı taş kabirlere yaklaşan Pognon tarafından yazıldı. Eğer bu taşların nefes (eski Suriye'de ruh anlamına gelir) fonksiyonu keşfedilebilseydi, bu taşlar 1. binyıldan itibaren doğu bölgeleri boyunca birçok formda görülebilecekti. Daha detaylı karşılaştırma çalışması bu tür bir heykelin anlamını ve fonksiyonunu doğrulayabilmektedir (264).

Doğu nekropollerdeki kabirler gözükebilir ve sanki canlı bir mahalle ve hayvan barınağı gibi kullanıldığının açık bir göstergesidir. Kuzey-batıda mezarlıklar ve çay boyundaki kabirler bulunmaktadır ve bu alanlar son zamanlarda çok fazla yağmalanmıştır. Buradaki mezarlıklar taş duvarlardan açılmamış ama taş kenarlarına kadar kazılmıştır.

Hilar'ın üç nekropoli tepenin üzerinde uzanan eski yerleşimlerin limitlerini belirlediği gözükmektedir. Taş içine oyulmuş olan bir merdiven ve doğuya meyilli olan bölgede üç tane merdiven gözükmektedir. Aynı döneme ait mesken veya depo olarak hala kullanılmış olan birçok su kaynağı ve depo çukurları gözükmektedir. Hilar'da yapılan bir araştırma, birbirlerine 6- 7 km. mesafede geç klasik döneme ait yerleşimlerin ve klasik dönemlere ait yerleşimlerin varlığını doğrulamaktadır. Biz, batı tarafında, Hoşan'ın modern köyleri yanında ve Sıçantaş deresinin kenarlarında büyük bir taş nekropol bulduk Boza Ersini tepesine doğru genişleyen Diyarbakır yönünde Hilar'dan 4 km . mesafede diğer bir taş nekropol bulunmuştur. Tepenin zirvesinde küçük bir yerleşime ait buluntular, dağ platolarına kazılmış çukurlar ve yüzeyi işlenmemiş çanak çömlekler var.

Hilar'ın batısını araştırmak, Kikan şehrine 5 km . mesafede başka bir taştepe canlı mahalleler ve depo yerleri olarak tekrar kullanılan yerleşimlerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Havzaların ve depo alanlarının varlığı yoğun ziraat aktivitesinin varlığının bir kanıtıdır. Çömlekçilerin ve seramikçilerin, çoğu eski Roma ve Bizans

devrine ait kırık çömlekler ve seramikler bulunmuştur. Hendek köyünü 6 km . uzağında Gaz Tepe'nin Kuzey yamacında Bizanslı yerleşimciler tarafından kısmi olarak fethedilmiş başka bir taştepe-nekropol bulunmuştur. Burada birçok kabir hiç dokunulmamış halde gözükmektedir.

Kuzey Mezopotamya'daki klasik periyotta Fırat'ı İran İmparatorluğunu doğusuna bağlayan yerleşimlerin dağılımı ve yoğunluğu doğu-batı yolunun önemi tezini doğrulamaya yöneliktir. Bu bağlamda Ergani platosu kesin bir merkezdir. Aslında eski Ergani'nin yüksek kısımları modern şehrin hemen Kuzey-Doğusunda bulunan şehir ortaçağ ve modern yerleşimin kalanlarıyla fethedilmiştir ki bu da Hellenistik Roma dönemine ait yüzey çömleklerin temel duvarcılık işine dayandığını ayrıca kuvvetli duvarların varlığını göstermektedir (264).

Meryemana kilisesi: Romalıların kente gelişinden ve hristiyanlığın kabulünden sonra yapılmıştır

Mar Thoma kilisesi önce bir tapınaktı. Hristiyanlığın kabulünden sonra kilise oldu. Roma dönemine ait korint tipi sütun başlıkları nedeniyle Romalıların tarafından kiliseye çevrildiği düşünülmektedir (62).

Ulu cami ve Roma korintleri

Dağkapıda bir kitabede ‘Ordu komutanı Theodoros’un (heykeli ?) Roma millet uzun yıllar (daim kalsın) yazılıdır (63).

Dağkapı burcu

Dağkapıda biri Romalılardan kalma Latince,dördü Bizans dönemine ait kitabe vardır (254).

Surların manevi önemi: Diyarbakır surlarında şu an 83 burç vardır.Ancak MS.349 yılında yapıldığında 72 havariyi temsilen 72 burç yapılmıştır. Diğer burçlar sonra ilave edilmiştir. Bu hususta Diyarbakırla ilgili seyahatnamelerde Tavernier ,Buckhinhamve Lord Kinros’un hatıralarına bakılabilir.

Diyarbakır'daki surlarda 4 kapı (Mardin kapı, Rum kapı, Dağ kapı, Yeni kapı): Mezkur dört kapının dört İncilcinin adına yapılmış olmasına dair bir anane vardır ki bu anane,İncilci Marcus'un sembolü olan bir öküz başının Rum kapısı üzerinde mevcut olması ile kuvvet bulmuştur (235).

Roma ve Silvan

Hız. İsa zamanında sadece bir duvarı kalan kilise Şu an Silvan'da Belediye camiinin duvarını teşkil etmektedir (236). Hız İsa zamanından kalma Belediye camii (Keldani Kilisesi).

Sadece bir duvarı orijinal kiliseye aittir

Silvan'da belediye camiinin bir duvarı **Hız. İsa devrinden kalma bir kilise** duvarıdır. Bu bilginin kaynağı İbnül Ezrak'ın Meyyafarakın (Silvan)'la ilgili verdiği malumatta geçer (237). Peygamberimizden önceki tüm hristiyan envanteri de İslamidir.

Aşağıda arzedileceği üzere Hassuni mağaraları da kilise mağaralarıdır, Kapadokyaya rakiptir. İsa Peygamber'in öğrencilerinden (şakirt) olan Adey'in, miladi 1. yüzyıl ortalarında buraya gelmesi,irşada bulunması altı çizilecek bir noktadır.

Hasuni Mağaraları Mezolitik dönemde ilk defa yerleşime sahne olmuş, daha sonra Hıristiyanlığın ilk yıllarında ve Ortaçağda da yerleşim özelliğini sürdürmüştür. Bu mağaraların aralarındaki kayalar düzleştirilerek yollar ve merdivenler yapılmıştır. Ayrıca sarnıçlar, su havuzları, kaya kiliseleri ile atölye gibi yapılarla da burada yaşayanların sosyal yaşamları kolaylaştırılmıştır (238).

Hasuni mağaraları

El Adra (Virjin) Kilisesi - Silvan

Çoksoz'da Romalılara ait Karaköprü ve antik yol

Bizans - II.Konstantin

'Büyük Konstantinos'un oğlu İmparator Konstantinos Amid'i zaptettikten sonra buradan ülkesinin bütün şehirlerinden daha çok hoşlandı.Diyarbakır Roma döneminde "Konstansiye" diye isimlendirilmiştir. 349 yılında şehri ve surlarını inşa eden kralKonstans'ın adıyla anılmıştır Diyarbakır surları 5 km uzunluğunda,10-12 m yüksekliğinde,3-5 m.genişliğindedir. Kalkan balığı şeklindedir. balığın başı iç kale, kuyruğu yedi kardeş ve evli beden burçlarının olduğu yere uyar İçkale kısmı M.Ö. 3000'de yapılmıştır. Dış surlar MS. 346'da II. Constantinus zamanında yapıldı.

Ancak dış kısım Gazi caddesinden geçiyordu.

Surlar

I.Valentinious

Sasaniler'den kaçan Nusaybinlilerin sur önüne göç etmeleri nedeniyle MS. 375 yılında I.Valentinious tarafınan Urfa kapıdan geçecek şekilde genişletildi.

Tüm surlarda 82 burç vardır.Savaşın en çok olduğu yer olan Dağkapı-Urfakapı arası burçlar yuvarlak, daha sık ve daha büyüktür. Burçlar genelde iki katlıdır, 3-4 kat olanları da vardır.

Alt katlar depo ve ambar, üst katlar askeri amaçlıdır (64) (65).

Tarihte ekonomik kriz ve çözümü

Bizans idaresinde iken, mamur ve müreffeh bir hayat içinde bulunan Diyarbakır, Kavad tarafından alınmasından sonra, bir harabeye çevirilmiş bulunuyordu. İmparator ile Patrik, Amid Kilisesi'ne bağışlarda bulunmuşlar ve yoksullara dağıtılmak üzere epeyce para vermişlerdir. Bu yüzden, başka yerlerde başıboş dolaşan insanlar oraya toplanmışlardır. Bunlar cesetleri her gün Amid dışına taşıyarak belli bir miktar para alıyorlardı. İmparatorun nazırı Urbikius, Amid'e gelerek ahalisine biner dinar para dağıtmış ve böylece, Diyarbakır şehri yeniden şenlenmeye başlamıştır. Surların, uzun süren savaşlarda yıkılan veya zedelenen bölümleri onarılmış, yeni baştan tahkim edilmiştir. Ayrıca, imparatorun gelen bir fermanla, Amid bölgesi için vergilerin hepsi bağışlanmıştır (53).

St. George kilisesi iç kalededir. Bizans stilinde yapılmıştır. 3. yy eseridir (62)

Dağkapıda biri Romalılardan kalma Latince, dördü Bizans dönemine ait kitabe vardır (63).

Dağkapı kitabelerinde ‘Yenilmez imparator, yiğit Valentnianus ile Garntianus’un sürekli önderliği altında ve onlar yengiye koşarken... onların dindar yönetimi ile devlet temelinden kuruldu.

Dağkapıda Grekçe yazılan bir yazıda ‘Adlarını kitapta bulacağınız kişilerin verdikleri paralarla Diyakos Appios’un çabaları sonucu yapılmış Han. Yapan taşçı ustası Paulos tarih 449. Kitabe Hristiyan hacıların konuk edildiği bir hana ait olduğu anlaşılıyor (67).

Bizans imparatoru I.Justinianusun 532 yılında Silvan’a kendi adını vererek Justinianopolis’i Perslere karşı en önemli garnizonu olarak kullandı (68).

Bizans dönemi Silvan

Şehitler şehri (Martiropolis) Silvan

MS. 410 yılında Mar Marutha isimli rahip İrana elçi olarak gider. İran Şehinşahının rızasıyla eskiden II. Şapur ordusunun katlettiği hristiyan askerleri arasındaki ‘Kırklar’ adlı şehitlerin kemiklerini Silvana gömmüştür.Bu yüzden şehre Bizanslılar Silvan’a Martiropolois (Şehitler şehri) ismini verirMar Marutha da havarilerden sonraki 318 piskopostan biri oldu. Mar Marutha Bizans imp ve İran kralından yardım aldı. Silvan şehrini yaptı. Getirdiği kemikleri yaptığı kemerlerin arasına koydu (245).

Bizans İmparatoru I. Anastasius Dönemine Kadar

Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi

Bizans öncesi dönemde, 3. yüzyıl ortalarından beri süregelen İran tehlikesi bütün erken Bizans devri boyuca da imparatorluğu tehdit etmeye devam etti. İran sehinsahları ile mücadele, Bizans devleti için önemli siyasi ve askeri görevlerden biri oldu1 Bizans’ın basında II.Theodosios (408-450) olduğu sıralarda Sasani tahtında ise

V. Behram (420-438) bulunuyordu1 Abdulgani Bulduk’un deyimiyle meshur Behram Gur, padisah olunca Genadius aleyhine harp ilan ederek Ermenistan’ın doğusunu zaptetti. Diyarbakır, Meyyafarikin sehirleri ile civarlarındaki yerlere hücum ederek birçok yeri yıktılar ve mallarını gaspettiler.

V. Behram ölünce yerine II.Yezdicird (438-457) ,bunun ardından Hürmüz (457- 459) geçti. Bir müddet sonra Hürmüz’ü öldüren, kardes I. Perviz (Peroz 459-484) diğer adıyla Firuz hükümdar oldu. Rumların Anadolu muhafızlarının reisi Leon imparator olduktan sonra, Sasani padisahı I. Firuz’un gönderdiği asker de Diyarbakır’ı yıktı. Acemlerin yıktıkları yerleri Leon1 (457-474) ve halefi Zenon (474-475) ikinci defa (476-491) tamir ettirdiler.

Anastasius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi

Diyarbakır'ın Sasani Hükümdarı Kavad Tarafından Kusatılması ve Ele Geçirilmesi

Zenon'dan sonra Bizans tahtına, I. Anastasius (491-518) geçmişti I Sasani tahtında ise Kavad (Kubad) bulunuyordu¹. Altıncı yüzyılın başında, düşmanlıkları yeniden başlatan, İran hükümdarı Kavad oldu. Düşmanlığın nedeni, Bizans ve İran'ın, ihtiyaç halinde birbirlerine asker ve para olarak yardımda bulunacaklarını kayda bağlayan 422 tarihli bir antlaşmaydı. İranlılar antlaşmanın bu maddesine dayanarak.

Hunları durdurmak için yaptıkları hareketin masrafı olarak yıllık para yardımı almışlardı. Kavad, bu yardımın bir haraç ve bölge üzerindeki İran hakimiyetinin bir tanınması olduğunu ileri sürdü. Bizans, buna karşılık, 363 tarihli Jovianus Antlaşmasının maddelerine göre Nusaybin'in 483 yılında tekrar Batı'ya verilmiş olduğunu isaret ederek para ödemeyi durdurdu.

Anastasius'un insanlıktan uzak pintiliği, Romalılar'a karşı savaş açılmasına neden ya da bahane oldu. Hunlar ve Araplar, Sasani bayrağı altında yürüyüşe geçtiler.

Doğu Anadolu ve Mezopotamya kentlerinin berkitilmesi o tarihlerde henüz tamamlanmıştı veya bu kaleler yıkıntı halindeydi. Roma ülkelerine karşı harekete geçmiş olan İran orduları, Ermenistan'daki Theodosiopolis yani Erzurum'u zaptettiler. Sonra Hunlar ve el-Hira bedevilerinden devşirilmiş paralı askerlerin yardımıyla Viransehir, Harran ve Edessa (Urfa) topraklarını işgal ettiler. Ardından Kavad, büyük bir orduyla gelerek Diyarbakır'ı muhasara etti. O zamana kadar surların çoğu yeri yapılmış olduğu için zapt edemeden dönmek üzereyken, gördüğü rüya üzerine tekrar şehri zapt etmek üzere Tesri (502 yılı ekim ayı) besinde bir cumartesi günü kuzeyden Mezopotamya'ya gelerek bütün ordusuyla birlikte Amid şehrinin karşısında konakladı.

Roma İmparatoru Anastasius, iki taraftan da kan dökülmesin diye Kavad'a para göndererek uzlaşmaya çalıştı. Bizans sınırına girmiş olan Kavad'a hududun ötesine çekilerek parayı kabul etmesini söylediye de Kavad bunu yapmadı. Aynı zamanda Amid'e karşı bütün ordusuyla birlikte gece gündüz mücadele etti ve surlara karşı bir yığılma yaptırdı. Fakat Amid halkı da buna karşılık olarak surları yükseltti.

Yığılma yükselince, İranlılar mancınık kurup işletmeye başladılar ve surları yıkmaya zorladılar. Güçlü vurular sonunda surların yeni yapılan kesimleri gevşedi ve yıkıldı. Amidliler, surların içinden açılan lagımla tepenin altını oyunca Yığılma çöküp dağıldı. Kavad, Amid'e karşı savaşını sürdürerek yığılma'yı yeniden yaptırmak için çalıştıysa da, o sırada Amidliler, İranlılar'ın "Ezici" dedikleri bir makine yaptılar.

Çünkü bu makine, onların bütün isteklerini bir anda yok edip, kendilerini de mahvetmişti. Amidliler, bu makine ile her biri üç yüz kilo ağırlığında büyük taşlar

fırlatıyorlardı. İranlılar'ın altında barındıkları pamuk sayeban (tente) parçalandı ve altındakiler ezildiler. Mancınıklar da, durmadan yağmakta olan tas yağmuru altında parçalandı. Bunun üzerine Sasaniler su püskürtmeye başladılarsa da İranlılar bozguna uğrayıp tümsekte bos yere çabalamaktan vazgeçtiler.

Diyarbakır, uzun ve öldürücü bir kusatmaya dayanmıstı. Üç aydan beri saldırılarını sürdüren Kavad'ın başarı kazanma yolunda hiçbir umudu kalmadı ve Kavad bu kusatmada elli bin askerini yitirdi. Zafer sarhosu olan Amidliler, dikkatsizliği gafletine düşerek artık eskisi gibi gayretle surları koruyamıyorlardı. 503 yılının ocak kanununun 10. günü sur koruyucuları fazla sarap içmişler ve derin uykuya dalmışlardı. Bir kısmı ise hava yağmurluoldugundan nöbetlerini bırakarak sehre evlerine barınmaya gitmişlerdi (255).

Ya bu ihmaldenveya bir ihanetten dolayı veya yine tanrıdan gelen bir ceza olarak, kapı açılmadan ve sur delinmeden, bir merdiven vasıtasıyla İranlılar, Amid surlarının hakimiyetini ele geçirdiler. Edward Gibbon, Sasaniler'in kalenin bir kulesine merdiven dayayarak çıktığını, bu kulenin gündüz olan bayramda dinsel törenler dolayısıyla yorulmuş olan askerlerin yerine iki kesis tarafından korundugunu ve bunların uykuya dalmalarıyla merdivenlerin koyulduğu bilgisini vermektedir. Sehrin içine giren İranlılar, kapıları açtılar. Sehri harap ederek servetini yağmaladılar ve kiliseleri soydular Kral aldığı altını, gümüşü, bakırı mermer heykelleri ve bronz esyaları sallara yükleyerek Dicle Nehri yoluyla kendi memleketine gönderdi. İhtiyarlarla sakatlar ve kendilerini gizleyenlerden baska, geri kalan halkını tutsak alarak götürdüler. Üç bin kişilik bir muhafaza kuvveti bırakarak, geri kalanı "Sigaar" (Sincar) dağlarına çekildiler. Geride kalan İranlılar, Amidliler'in cesetlerini "Kuzeykapısı" dışına tasıdılar ve üst üste atarak iki yığın yaptılar. Yanlarında götürüp şehir dışında tasladıklarından, yapmış oldukları yığmatepenin üzerinde bogazladıklarından, Deklath (Dicle) a atılan ve anlatılmaya muktedir olunamayacak türlü türlü sekilerde öldürülenlerden baska, Kuzeykapısı dışına tasınanölüler 80.000'nin üzerindeydi. Anastasius döneminde gerçekleşen Amida'nın Kavad tarafından ele geçirilmesi, hudut istihkamlarının yetersizliğini ortaya koyduğu gibi, üç yıl sürecek olan bumücadeleler sonucunda Martyropolis (Meyyafarikin simdiki Silvan), Theodosiopolis (Erzurum), Amida (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin) geçici olarak İranlılar'ın eline geçmiş oldu.

Kavad'ın Diyarbakır'daki Hakimiyeti Zamanında Bizans-Sasani Mücadelesi

Sasani hükümdarı Kavad'ın, Amid'de yaptığı mezalim haberleri çevrede yayılmaya başlamış, bu haberler yüzünden Fırat'ın dogusundaki şehirlerin halkı ise korkarak Batıya kaçma hazırlığına girmişlerdi. İmparator Anastasius, bunu duyunca şehirlerde kısılayarak halkı korumaları için epeyce Roma askeri yolladı.

Elde ettiği kazanç, götürdüğu tutsaklar, döktüğu korkunç kanlar, Kavad'ı doyurmamıstı. Kavad, 503 yılı nisan ayında Bizans imparatoruna elçiler göndererek

para istetti. İmparator, parayı göndermeyi reddederek öldürülenlerin intikamını almak için savaş hazırlığına girdi. 503 yılı iyar (mayıs) ayında Kavad'a karşı Areobindus, Patricius ve Hypatius adlarında üç generalle birçok subay yolladı. Areobindus, yanındaki 12.000 askeriyile Nisibis seherine doğru Dara ve Ammudin (Ammudiye) sınırlarına yerleştirdi. Patricius ile Hypatius da yanlarındaki 40.000 asker ile İranlı muhafızları çıkarmak için Amid'in karsısına gelip ordugah kurdular. Levazım generali Appion ise askerlerin azığına bakmak üzere Urfa'ya geldi.

Patricius ile Hypatius, Prarazman ve Theodor adlı iki subayı, savaş hilesi yaparak, yanlarında bir sürü koyun ile Amid yakınından geçmek üzere yola çıkarıp, kendileri de pusuya yattılar. Amid'den bunu gören İranlılar'ın dört yüz kadar seçme askeri, sürüyü elde etmek için saldırdılar. Pusuda yatan Romalılar, bunları yok ettiler ve basbuglarını esir aldılar. Bu basbug, Amid'i geri vermeye ant ettiyse de fakat bu gerçekleştirilemedi.

503 yılı 25 kanun (aralık) da imparatorun gelen bir fermanda bütün Mezopotamya'da vergiler bağışlanmıştı. Amid'deki İranlılar ise Roma ordularının kendilerinden çok uzaklaşmış olduklarını görünce, Amid'in kapılarını açarak çıktılar ve istedikleri yerlere gittiler. Tüccarlara bakır, demir, kursun, eski elbiseler ve bulabildikleri her nesneyi satmaya başladılar. Ayrıca bir halk derneği kurdular. Patricius, bunu duyunca kışlamakta olduğu Melitene (Malatya) den gelerek Amid sehrinin karsısına yerleşti. Oraya tahıl ile yağ taşıyan ve hatta oradan esya alan tacirlerden ele geçirdiklerini öldürttü. Aynı zamanda Kavad tarafından gönderilen ve Amid'e silah, dirlik, yağ ve etlik sürüler götüren İranlılar'ı da ele geçirerek öldürttü ve esyalarını ellerinden aldı. Kavad, bunu duyunca öç almak üzere ona karşı bir marzeban gönderdi (255).

Vurusmak için birbirine yaklaştıkları sırada Romalılar, önceki yenilgilerinin verdiği korku ile Patricius'u kaçırmaya teşvik ettiler ve kaçarak Kallath (Batman suyu) Çayına geldiler. Kış olduğu ve su da çok tasmış olduğu için geçemediler. Geçmek isteyenler ise atları ile birlikte bogularak öldüler. Patricius, bu durumu görünce, Romalılar'ı geri döndürecek bir konuşma yaptı. Romalılar, bu konuşmanın etkisi ile geri dönerek, İranlılar'ın generallerini ele geçirdiler. Ardından tekrar gelerek yeniden Amid'in karşısında konakladılar. Patricius öteki şehirlerle köylerden Amid'e işçiler göndererek orada toplattı ve zayıflayıp düşmesi için surun altında mağara açmalarını söyledi.

Patricius, açılan yerlere ağaç gövdeleri yerleştirerek atese verdi. Bu girişim surları yıkamadı. Sadece dış cepheye zarar verdi. Sonradan bu mağarayı kazmayı devam ettirerek sehre o yoldan girmeyi düşündü. Kazma işi bitirilince Romalılar ilerlemeye başladılar.

Amidli bir kadının Romalılar'ı görüp bağırması üzerine, İranlılar duruma müdahale ettiler. Oraya yakın olan büyük bir kuyunun suyunu mağaraya yönelterek, gelmekte olan Roma askerlerini suda bogdular. Bunun ardından İranlılar, surun iç

etegi boyuca hendekler kazarak içlerini su ile doldurdular Böylece su seviyesinin inmesini kontrol ederek herhangi bir dehliz açılmasını engellemek için önlem aldılar . Patricius bir kaçaktan bu isi öğrenince, artık magara açmak düşüncesinden vazgeçti. Roma askerlerinin sessizliğini koruduğu bir gün, bir esegin surlara yaklaşması ve bu eseğin_ ranlılar tarafından yukarı çekilmek istenmesi üzerine, her iki taraf naralar atarak vuruşmaya başladılar. Bütün Roma askerleri, sehri kusattılar. Romalılar'dan ve İranlılar'dan ölenler, yaralananlar oldu. İranlılarla savasmak güçtü. Çogu surun üzerinde ve kendileri için bedenler içinde yaptıkları mazgallarda savaşıyorlardı. Basbuglara ve öteki generallere göre, İranlılarla savasmak onların isi degildi. Çünkü sadece su birkaç İranlıyı öldürmek, onlara zafer getirmezdi. Bu yüzden bütün İranlılara karşı savasmak gerekirdi. Kavad yenilir ise o zaman Amid'deki İranlılar ya teslim olurlar veya kapanmış buldukları yerde ölüp giderlerdi. Bunları düşünerek Amid'deki kusatmayı bıraktılar.

504 yılı tammuz (temmuz) ayında yine Romalılar, Amid'deki İranlılar ile çarpıştılar. Bu sırada Arabia (Arabista) dükü Gainas, İranlılar'ın çoğunu kılıçtan geçirdiyse de, Amid'den mancınıkla atılan oklar ile vurulup öldü. Basbug Magistros, Amid önünde beklemenin bir fayda sağlamayacağını görünce Patricius'u Amid karşısında bırakarak, İran sınırına doğru ilerledi. Areobindius da ordusunu alarak, İranArmenyası'na girip İranlılar'ı ve Armenyalılar'ı bozguna ugratarak 10.000 kişiyi öldürüp, kadın erkek 30.000 kişiyi de esir aldı. Birçok köyü yağmalayıp yıktılar.

Amid'e dönerlerken yanlarında 120.000 koyun, sığır ve at getirdiler. Nisibis önünden geçerken Romalılar ile İranlılar arasında meydana gelen mücadelede, İranlılar bozguna ugradı. Bu bozgunun bir kisi bile kaçıp kurtulamadı.

Kavad'ın Hakimiyeti Zamanında Diyarbakır'da Yasanan Kıtık

Bizans idaresindeyken refah içinde yaşayan Diyarbakır halkı, İranlılar'ın hakimiyeti sırasında açlık ve sefalet içine düştüler. İranlılar, sehri Romalılar'a teslim edilmesinden korktukları için, oradaki bütün erkekleri bağlayarak aniteatra (yunanca: kunigion) attılar. Atılanların hepsi açlıktan kıvrılarak öldüler. Kadınlara gelince; onları, bugday öğütmek ve ekmek yapmak için bıraktılar. Bunların hiçbiri bu yıl içerisinde (M.S. 504-505), bir avuç arpadan başka bir şey alamıyordu. Romalılar'dan korktukları için de hallerine katlanıyorlar, kendilerine verilen arpayı öğütüp pisirerek yiyorlar, siperlerin aralarına yerleştirdikleri tekneler içinde sebzeler yetistiriyorlardı. Birçok kadın birleserek aksamaları veya sabah erkenden sehre inip, rastladıkları kadın erkek veya çocuk kime güçleri yeterse öldürüp etini yiyorlardı. Bu durum duyulunca bunu yapan kadınların bir kısmı öldürülürken, bir kısmı ise ağır tehditlere maruz kaldı. Sonra da ölmüş cesetleri yemelerine müsaade edildi. Kadınların bir kısmının ise eski çarık, kösele ve buna benzer birçok nesneyi sokaklardan, mezarlıklardan toplayarak yedikleri görülüyordu. Roma askerlerinin ise hiçbir şeyi eksik degildi. Her ihtiyaçları mevsiminde karşılanmakta ve imparatorun buyruğu ile özenle kendilerine getirilmekteydi.

Kavad'ın Barış Teklifi ve Diyarbakır'ın Tekrar Bizans İmparatorluğu'nun Hakimiyetine Giriş

Amid yanında konaklayan Roma generalleri, yağma için İran sınırlarını asarak mallarını yağmalıyor ve halkını esir alarak korkunç zararlar veriyorlardı. Birçok köyü yakıp, içindeki on iki yasımdan yukarı olan erkekleri öldürürken kadınları ve çocukları tutsak alarak götürüyorlardı. Çünkü Magistros, bütün generallere böyle emir vermişti.

Girdikleri her köyde sağlam bir ev bırakmadıkları gibi, aynı zamanda asma, zeytin ve baska ağaçları da kesiyorlardı. Roma askerlerinin önündeki, Roma Arapları da Dicle'yi geçerek, İran sınırı içerisinde buldukları nesnelere yağma ve insanları esir ederek her şeye zarar veriyorlardı.

Kavad, ülkesini Romalılar'ın yıktığını ve onlara karşı duracak kimse olmadığını görünce, bir Astabid'i 20.000 kişilik bir ordu ile barış hakkında konuşmak üzere..

Magistros'a gönderdi. Bunlarla birlikte Amid'den tutsak getirdiği bütün Romalılar'ı ve diğer esirleri geri yolladı. Magistros, gelenleri kabul etti. Astabid, Amid'de muhasara edilmiş bulunan İranlılar'ın, kendisinin getirdiklerine karşılık geri verilmesi için yalvarıp yakardı. Magistros, bunu kabul etmeyince, Astabid de İranlılar'a yiyecek gönderileceğini, yiyecek göndereceği kişilerin öldürülmemesi için Magistros'tan söz aldıysa da, Dük Nonnosus adındaki kişi bu yeminin içinde yer almadı. Bunun üzerine Astabid, ekmeğe çuvallarıyla yüklü üç yüz deve gönderdi. Bu yüklerin orta yerlerine oklar doldurulmuştu. Nonnosus, bu kervanı ele geçirecek getirenleri öldürttü. Astabid, bu yapılanın öcünü almak istediysen de, bu işi yapmaktan korktu ve barış istegini devam ettirdi (255).

504 yılı kışına girilmesiyle kar ve don olayları görülmeye başlamıştı. Bunun üzerine ordugahlarını terk etmeye başlayan Romalılar'ın bir kısmı, elde ettiği yağmaları alarak kendi memleketlerine giderken; bir kısmı ise kıslamak için Tella ve Ras-ayn ile Urfa'ya gittiler. Astabid, Romalılar'ın işi gevsettiklerini görünce, Magistros'a "Amid'deki insanların salıverilmesi veya savaşın kabul edilmesi" konusunda bir nota gönderdi. Bu sırada Magistros, kumandan Kont Jüstin'e orduyu toplamasını söylediysen de fakat Jüstin bunu basaramadı. Ardından İranlılar ile sathlı barış yaparak, Amid'deki İranlılar'ı dışarı saldı. Sart su idi: Eger yaptıkları barışı her iki hükümdar yani Anastasius ile Kavad tasdik ederlerse, öyle kalacaktı; aksi halde savaş devam edecekti.

Roma imparatoru bunları öğrenince, her şehirde ve özellikle Amid'de düşmanlığa son verildiği ve barışın yaklaştığı haberi ile bir halk dergisi (yunanca: atofeton) çıkmasını buyurdu. Aynı zamanda Leon adlı bir kişiyle Kavad'a armaganlar gönderdi. Kavad'ın sofrası için, her parçası altın olan bir yemek takımı hediye etti.

Aradan biraz zaman geçince Astabid geldi. Magistros, Sasaniler'in isteklerine karşılık verilmek üzere kararlaştırılan şeyleri verdi ve onlarla bir sözleşme

yaparak, barısı tamamladı. Aralarında bir senet yaptılar. Belirtilen bir zaman içinde birbirleriyle savaşmayacaklardı. Kavad, barısı imzalayıp 110.000 altın aldıktan sonra adamlarıyla birlikte kenti terk etti. 506 yılında yapılan bu antlaşma ile kent yeniden Bizanslılar'a geçti. Bütün ordular yapılan bu barışa çok sevindiler. Magistros Kelerius ile Kallopius daha sınır boyundayken imparator Anastasius'tan bir mektup aldılar. İmparator, onlara eğer gerekiyorsa, Mezopotamya'da vergilerin bağışlanması için kendilerine büyük salahiyet verdiğini yazıyordu. Onlar da Amid bölgesi için vergilerin hepsinin kaldırılmasını uygun gördüler ve bir süre sonra da barısı bildiren mektubu gönderdiler. Anastasius, Diyarbakır'ı Acemlerden aldıktan sonra tahrip edilen yerleri onarttığı gibi surların tamamlanmamış olan kısmını da yaptırdı. Böylece Diyarbakır şehri Acemler'in tahribinden kurtuldu.

Anastasius bir yandan kenti yeniden imar ederken, diğer yandan da kent kilisesine bağışlarda bulundu ve yoksullara dağıtmak üzere epeyce para verdi. İmparatorun nazırı Urbikius, Amid'e giderek ahalisine biner dinar para dağıttı. Anastasius, aynı zamanda Amidliler'e istedikleri valiyi ve piskoposu da gönderdi. Anastasius bunlarla da kalmayarak iç kaledeki kıslaları insa ettirdi. İç kaledeki Nesturi manastırı kilisesi de bu dönemde 518 yılında onarıldı.

Jüstinianus Döneminde Diyarbakır Jüstinianus'un Başa Geçisi ve Doğu Sınırında Sasani Saldırılarına Karşı Aldığı Önlemler

Anastasius'tan sonra imparator olan Jüstinianus , 518 yılından 527 yılına kadar Jüstin adına devleti idare ederken, bizzat kendisi ise 527 yılından 565 yılına kadar tahtta kalmıştır. Böylece yarım asra kadar bir zaman, Doğu Roma İmparatorluğu'nu idare etmiştir. Jüstinianus, devleti etraftaki düşmanların taarruzlarından korumak için birçok kale ve tahkimat yaptırmak suretiyle büyük bir işe girmistir. Az sene zarfında, imparatorlugun bütün hudutları boyunca olduğu gibi Fırat ve Ermenistan dağlarında hemen hemen fasılasız müstahkem hatlar (castella) insa ettiren Justinianus doğudaki önemli kalelerin korunması için Belisarius komutasındaki bir orduyu tarihçi Procopius ile birlikte 523 yılında Dara'ya göndermiştir. İmparator 528 yılında Dara surunun hatalı bölümlerini düzelttirdikten sonra, Diyarbakır surunu yeni duvarlar ile destekleyerek Dara ile Diyarbakır arasında birkaç kale , kalelerin gerisinde ise satolar yaptırmıştır (255).

Jüstinianus, bu insa faaliyeti sayesinde, Prokop'un dediği gibi "imparatorluğu kurtarmıştır". Ayrıca Jüstinianus, doğu sınırının emniyeti için Magistri militum (askeri hakim, Kumandan) lara tevdi ettiği büyük kumandanlıklar idaresinde bütün sınırlarda, hudut mıntıkaları ihdas ederek, böylece önceleri "Devletin setir tertibatı" denilen teskilatı yapmıştır.

I. Jüstinianus Döneminde Diyarbakır ve Çevresinde Bizans- Sasani Mücadelesi 506 yılında Sasaniler ile yapılan barışa rağmen Mezopotamya ve Kafkaslar'da durum ciddiyetini koruyordu. I. Jüstinianus, barış antlaşması gereği, her yıl İran'a yapılmakta

olan para yardımını kesince, iki taraf arasında savas yeniden başladı. Jüstinianus, askerlerinden Baliserius'u Kavad ile savas yapmakla görevlendirdiyse de yapılan savasta önce Acemler, sonra Rumlar galip geldiler ve aralarında bir baris yapılabilecek basariyi her iki taraf da elde edemedi 220. Sasaniler, 531 yılında Suriye'ye dogru ilerlemeye başladılar. Martyropolis kusatmaya alındığı sırada Kavad öldü ve yeni hükümdar I. Hüsrev (531-579), Romalıların baris istegini kabul etti. Jüstinianus, 532 yılında büyük İran hükümdarı I. Hüsrev ile "ebedi" bir baris antlaşması yaparak, İran Devletine haraç ödemek pahasına Batı'da hareket serbestligi kazandı. Jüstinianus, barısı güven altına almak için Hüsrev'e altınla yüklü bir servet ödemesine ragmen, Hunların dostlugunu kazanmak kararıyla, barısın bozulmasından sorumlu oldu. I.Hüsrev, Bizans imparatorunun, Hunları_ ran üzerine saldırmaya tesvik ettigini anlaması ve Bizans'ı Batı'da mesgul görmesi üzerine 540 yılında barısı bozarak Suriye'ye yürüdü ve Antakya'yı yagmaladı. 544 yılında Mezopotamya'yı tahrip etti. Hüsrev'in yönetimindeki İranlılar, saldırdıkları kentlerde yakaladıkları kadın ve erkeklerden kimilerini öldürdüler. Beliserius bile onları maglup edemiyordu. Bunun ardından 545 ve 562 yıllarında elli senelik bir sulh yapıldı.

Bununla saha cizye vermeyi ve İran arazisinde din propagandası yapmamayı taahhüt ederken ödenen haracın miktarı da yükseltiliyordu. Diyarbakır bölgesinin büyük bir kısmı ise İranlılar'da kalıyordu.

Bizans İmparatorları II. Justinus, I.Tiberius Konstantinus, Mavrikius vePhokas Dönemlerinde Diyarbakır ve Çevresi

Justinianus'ın ilk halefleri Genç II. Justinus (565-578), Tiber (578-582), Mavrikius (582-602) ve Fokas veya Phokas'dır. Bu dört imparatorun en meshuru azimli bir asker ve tecrübe sahibi bir sef olan Mavrikius'tur. Bizans imparatorlarının olduğu 565 ile 610 seneleri arasındaki bu devir, Bizans tarihinin en perisan devirlerinden biri olmus; anarsi, sefalet ve afetler, imparatorlugu istila etmistir (255).

İran ile 562 yılında 50 sene için yapılmıs olan antlaşma, II. Justinus'un İran'a ödemesi gereken vergiyi reddetmesi üzerine bozulmustur. Justinianus'un, imzalanması için büyük gayret göstermis olduğu baris antlaşması bozulunca sert ve uzun bir savas başladı. II. Justinus devrinde _ran ile Bizans arasında baslayan savas (572-574), Bizans için bir felaket oldu. Nisibis (Nusaybin) muhasarası terk edildi, sınır yakınında olan Dara İranlıların eline geçince imparator Justinus delirdi. İmparatoriçe Sofya, İran ile 574 yılında 45.000 altın karşılığında bir senelik bir mütareke yaptı 577 yılında İran komutanı Azarmahan, büyük bir ordu ile yürüyüse geçerek Meyyafarikin, Amid, Re'sülayn ve Mardin mntukılarını Bizanslılardan temizledi. Böylece Sasaniler 577 yılında yeniden Diyarbakır'ı ele geçirmis oldu Tiber ve Mavrikius dönemlerinde savas devam etti. İran merzubanı, Theodosiupolis'i tehdit etmesi üzerine Mavrikius sehre yardıma kosunca, İranlılar gizlice Martyropolis'e giderek Mezopotamya eyaletini yagma ve Amida'yı üç gün

muhasara ettilerse de bir sonuca ulaşamadılar. Bu sırada Bizans imparatoru öldü. Yerine Mavrikius geçeceğinden İstanbul'a hareket etti. Bu ayrılıştan faydalanan İran kuvvetleri 589 yılında Meyyafarikin'i tekrar aldılar. İran'da taht kavgaları yüzünden doğan karışıklıklar, Bizans imparatorluğu'nun lehine oldu. Bu kavgalar sırasında IV.Hürmüz tahttan indirilerek yerine oğlu II. Hüsrev Perviz (590-628) getirildi. Yeni Sasani hükümdarı II. Hüsrev ile Mavrikius anlaştı. Mavrikius'un 591 yılında yapmış olduğu barış antlaşması imparatorluk için önemliydi. İran Ermenistan'ı ve Doğu Mezopotamya, Dara şehriyle birlikte, Bizans'a bırakılıyordu. İranlılar'a verilmesi gereken senelik vergiyi içeren utandırıcı madde çıkarılıyordu. Sonuç olarak İran tehlikesinden kurtulan imparatorluğa, batı meselelerine dönme imkanı veriyordu. Batman suyunun batısındaki yerler Bizans İmparatorluğu'na bırakılıyordu.

602 yılında Mavrikius öldü. Yerine geçen Phokas (602-610)'ın İstanbul'da hüküm sürdüğü yıllarda ihtiyarlamış, kansız kalmış geç Roma Devleti son ölüm kalım mücadelesini veriyordu. Öldürülen Mavrikius'un intikamcısı olarak ortaya atılan İran hükümdarı, büyük bir taarruza girdi. Sınır bölgesindeki mukavemet kırılıp müstahkem Dara mevki 605 yılında düştükten sonra İran orduları Tur Abdin'e giderek, buradaki Tas kaleyi zaptettiler ve bu kalenin içindeki Romalıları öldürdüler.

Her yerde sadece Romalıların öldürüldüğü anlaşıncaya Romalıları, kaleyi bırakarak kaçtılar. Amid de 607 yılında teslim edildi. İran ordusu Miyafarkin (Silvan) i de alarak Fırat'ı geçti ve Kadıköy'e dayandı Phokas, 610 yılında Heraklius tarafından devrildi (255).

Heraklius Döneminde Diyarbakır ve Çevresi Diyarbakır ve Çevresinde Bizans-Sasani Mücadelesi

Phokas, 610 yılında Heraklius tarafından tahttan indirildi. Yerine geçen Heraklius, 610 yılından 641 yılına kadar tahtta kaldı. Heraklius, tahta çıktığı sırada devletin durumu iyi değildi. Her yıl İranlılar yeni yeni başarılar elde ediyordu. Ülke iktisadi ve mali bakımdan mahvolmuydu. Devletin arazisi düşmanlarca işgal olunmuş,

Anadolu'nun kalbine İranlılar girmisti. Doğu'da bulunan İranlılar, 611 yılında Suriye'yi fethettiler ve Bizans'ın en önemli şehri olan Antakya'yı işgal ettiler. Filistin'in de işgal edilmesinin ardından, İran ordusunun bir kısmı bütün Anadolu'yu geçerek Marmara sahillerindeki Kalhedon (Kadıköy) u zapt ettikten sonra, İstanbul'un karsısındaki Üsküdar'a kadar geldiler. İmparator, İranlılara karşı harp ilan etti. İmparator 622 senesi ilkbaharında, Anadolu'ya geçti. Modern tarihçilerin tahminine göre Heraklius, 622 ile 628 yılları arasında İranlılar'a karşı üç sefer yaptı. Bütün bu seferler Bizans ordularının başarılarıyla sonuçlandı. Bir dizi askeri hareket düzenleyerek Mezopotamya'yı yeniden ele geçirdi. Böylece 602 yılında II. Hüsrev tarafından kusatılmış olan kent (Diyarbakır), 628 yılında Heraklius ile geri alınmış oldu. Heraklius, İran'ın merkezi vilayetlerinde ilerledi. Bu olaylar üzerine İran

hükümdarı Hüsrev tahtan indirildi ve öldürüldü. İran tahtına çıkan Hüsrev'in oğlu Kovrad- Siruye, Bizans imparatorluğu ile barış yaptı.

Barışa göre önceleri Bizans'a ait olan bütün arazi Bizans'a geri verildi. Böylece Armenia, Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır, Bizans imparatorluğu'na iade edilecekti.

Bütün bunlar olurken İran tahtına kısa süre içerisinde Sirvin'in ardından Erdesir, sonrasında Sehriyun geçti. Sasani tahtına geçecek erkek varisler, bu kargasallıklar içinde öldürüldüklerinden, tahta Hüsrev'in kızı Boran geçirildi. İran kraliçesi Boran, 630 yılında Heraklius ile bir elçi aracılığı ile sulh yaptı.

Boran'ın hükümdarlığı da kısa sürdü. Firuz adında bir komutan, Boran'ı öldürdüyse de arkasından Firuz da öldürüldü. Nihayet 632 yılında Yezdicirt İran tahtına oturdu. Bizanslılarla olan sürekli savaşlar ve iç mücadeleler, Sasanileri çok zayıf düşürdü. Bizans imparatorluğu da buna yakın bir durumdaydı. Bir süre sonra İslam orduları bölgede görülecektir (255).

İslamiyet'ten sonra Diyarbakır

İran (Sasanlı) ve Bizans'ın sürekli mücadelesi her iki devleti de çok yıpratmıştı. Bu sırada İslam orduları Kuzey Mezopotamya'nın fethine başlamış bulunuyordu. Hazreti Ömer'in halifeliğine (634-644) rastlayan bu dönemde, Bizans, İmparator Heraklius'un (610-641) yönetiminde bulunuyordu. İslam orduları h.15/m. 636 yılında yapılan Yarmuk Savaşı'nda, Heraklius ordusunu yenerek Suriye'yi istila etti. Sıra, Kuzey Mezopotamya'nın alınmasına gelmişti. Hazreti Ömer bu görevi, İyaz b. Ganem'e verdi. İslam ordusu, yol boyunca bulunan kaleleri fethederek ve bazılarını da barışla alarak Amid (Diyarbakır) Kalesi önüne geldi. Beş aya kadar süren kuşatmadan sonra, h.18m/639 tarihinde kenti fethetti (69). **“Diyarbakır tarihte stratejik bir vilayetti: Diyarbakır”** ı MS. 639 'da fetheden sahabe ordusunun başkumandanı İyaz bin Ganem 'Bilinizki bu şehir çok iyi korumaya sahiptir Burası Diyar-ı Bekir'in gözüdür.Allah buranın fethini bize nasip ettiğinde Müslümanlar bütün Diyar-ı Bekir bölgesine hakim olurlar'demiştir. İdrisi-i Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim'e yazdığı mektupta ' Özellikle Hamid ahvali (Diyarbakır merkezi) fethedilirse etrafında bulunan bütün şehir ve kasabalar elimize geçmiş olur. Böylelikle bölgemizde hiçbir düşman da kalmazdı' demektedir.

Hz.Süleyman camii ve medfun sahabeler

Amid'in sarılışı sırasında çadırını su kapısı civarında (bu günkü Kıtırbil ve Yeni köyde karargah yeri olmuş) kurmuş olan Halid b. Velid her gün yanındaki askerlerle şehrin o yanlarında gözcülük yapıyordu. Human adında bir kölesi vardı. Bu köle her gün arpa unundan yapılmış olan birkaç ekmeği iftar için Halid b. Velid'in çadırına bırakırdı. İki üç gün ekme bulamayan Halid b. Velid 'azık mı tükendi nedir üç akşamdır ekme yok' diye sordu. Köleside her akşam ekmeği bıraktığını söyledi ve çadırı gözetlemeye koyuldu. Kale duvarının dibinde bir köpek gelerek çadırına girip ekmeği kaçırdığını gördü. Köpeği takip etti, köpeğin kale duvarı dibindeki bir sel çukuru yolundan içeri girdiğini tespit etti. Koşup Halid b. Velid'e haber verdi. Halid b. Velid gidip baktı ve sevindi. 'Mahiyetimde su yolundan şehre girmek için Allah uğruna kendimi kodum. Benimle içeri girmek için sizden yüz kişi isterim.' dedi. Çıkan yüz kişiyle doğruca İyaz b. Ganem'in yanına gidip keyfiyeti bildirdi. O da ordusuna kale içinden tekbir sedaları işitir işitmez hemen harekete geçmelerini teklif etti. Halid b. Velid gece yarısı yüz kişiyi alıp su yoluna gitti. İlk Halid b. Velid, ikinci Amr b. Avsah, üçüncü Huzeyfe b. Sabit, dördüncü Amr b. Beşir ve diğerleri içeri girdiler. Doğru şehrin orta yerine vardılar ve orada yüksek sesle tekbir getirmeye başladılar. Uykuda olanlar uyandı uyanık olanlar da korkudan titremeye başladılar. Halid b. Velid, icab eden yerleri tutturdu ve on çeri gönderip surun kapısını açtırdı. Meryem, İslam askerlerinin şehre girdiğini anlayınca kıymetli eşyaları ve maiyeti ile birlikte kendi sarayında bulunan azim ve gizli yolla Ermen kapısından taşraya çıkıp Bilad-ı Ruma gitti.. (70) (71). Diyarbakır'da 27'si bir arada 13,dağınık 13 sahabe de mevcuttur.Ancak Tebliği için sahabe Sultan Sa'sa ve 500 nefer fukaha-i kiram Diyarbakır'da kalmış ve ecelleriyle vefat etmişler.

Hazreti Osman'ın halifeliği döneminde (644-656) Arap kabileleri, bölgedeki şehir, kasaba ve kalelere daha çok yerleşmeye ve yayılmaya başladılar. Bir süre sonra, Elcezire kıtası, kabile adlarına göre, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Bekr'in (Bekr İbni Vail kabilesinden ötürü); Rakka, Diyar-ı Mudar'ın ve Musul da Diyar-ı Rabia'nın merkezi oldu. Yukarı-Dicle bölgesine verilen Diyar-ı Bekr adı, daha sonra ilin adı oldu, şehre yine "Amid" ya da "Kara-Amid" denmeye devam edildi. Zamanla şehrin "Amid" adı yavaş yavaş unutulmuş, yerini XX. yüzyıl başlarından itibaren "Diyarbakır"a bıraktı. Hazreti Ali'nin Halifeliğinden (656-661) sonra, kısa bir süre Hazreti Hasan'a bağlı kalan Diyarbakır, sırasıyla Emeviler'in (661-750) Abbasiler'in (750-869), Şeyhoğulları'nın (869-899), Halife Mutezid, Muktefi ve Muktedir'in (899-930), Hamdaneler'in (930-980), Büveyhoğulları'nın (980-984) egemenliğine girdi.

984 tarihinden itibaren Diyarbakır'ın geniş çevresiyle birlikte Kürtlerin Humeydiye Kabilesi'nin bir kolu olan Harbuhti oymağı reislerinden Ebru Şuca künyesiyle anılan Bad'ın kurduğu Mervaniler'in yönetimine girdi. Kah, Diyarbakır kentini, kah Meyyafarikin'i (Silvan) başkent olarak kullanan Mervaniler'in egemenliği, 1085 yılına kadar sürdü. Bu dönemde bölge, başta Amid ve Meyyafarikin olmak üzere, bayındırlık ve kalkınma hareketlerine sahne olmuş; halk bolluk ve düzen içerisinde rahat bir hayat sürmüştü; bir çok bilim ve sanat adamı bölgede toplanmıştır.

Bizans ordusu 990 yılında bölgeye girdi. Diyarbakır önlerine kadar ilerledi. Bad'ın yeğeni Mürmehhidü'devle, İmparator II. Basileois'le anlaşarak tehlikeyi önledi (69).

Emeviler Döneminde Diyarbakır

Hazret-i Osman'ın 17 Haziran 656 Cuma günü evinde öldürülmesinden sonra 24 Haziran 656'da Hazret-i Ali halife oldu. Suriye valisi olan Ebusüfyan oğlu Muaviye, Ali'nin hilafetini tanımadı. 657 tarihindeki Sıffin Savaşı'ndan sonra Muaviye Şam'a çekilerek halifeliğe başladı. Irak ahalisi Muaviye'nin halifeliğini tanımayarak Hazret-i Ali'ye bağlı kaldılar. Diyarbakır bölgesi de Ali'ye bağlılığını bildirmişti. Hazret-i Ali'nin 24 Ocak 661 tarihinde Abdurrahman bin Mülcem tarafından hançerlenip üç gün sonra ölmesi üzerine hilafet ve iktidar Emevilere geçti (258).

Emevi eserleri

Emevi halifesi Hişam 741 yılında ongözlü köprüyü onardı.

974 yılında Diyarbakırı alamayan Bizanslı Juannes hınçla ongözlü köprüyü yıktırdı.

Ongözlü Köprü

Abbasiler Döneminde Diyarbakır

750 tarihinde Emevilerin saltanatı yıkılınca hilafet ve iktidar Abbasilere geçti. Halife olan Ebu'l Abbas'ın iktidarını Elcezire bölgesi halkı tanımadı ve biat etmediler. Birçok olaylardan sonra Ebu'l Abbas kardeşi Mansur'u Cezire ve Diyarbakır vâililiğine tayin etti. Uzun bir müddet Diyarbakır'a hakim olan Abbasiler tarafından bu zaman içerisinde daha önce yıktırılan Diyarbakır surlarının yeniden onarıldığı ve yaptırıldığı üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır (258).

Abbasi eserleri

Halife Muktedir zamanında Bizans tehlikesine karşı Diyarbakır surları onarılmıştır.Dağkapı sağ ve sol burcu ve Mardin kapıda Abbasi kitabeleri vardır. M. 909 yılına indekslidir.

Dağkapıda Abbasi kitabeleri

Mardinkapı Abbasi kitabeleri

Şeyhoğulları 869-899

Diyarbakır ismi nereden geliyor. Orijinali Diyarbekrdir. Hz. İbrahim oğlu Hz.İsmail ve onun da oğlu Adnan ve onun da oğlu Rebia ve onun da torunu Bekr bin Vail...

Sahabe ordularının Diyarbakırı fethinden sonra Dicle kenarında ikamet eden Hz.İbrahim soyundan Bekr bin Vail Diyarbakıra yerleşir ve çoğunluğu teşkil eder ve şehre de ismini verir Hz. İbrahim soyu ve Diyarbakır:

Daha önce ismi Amid olan Diyarbakır'a İslamdan önce Tağlip bin Vail ve Bekr bin Vail olmak üzere Arap kabilelerinin bölgeye yerleşmesinden sonra Amid'in adı Diyar-ı Bekr olmuştur.

Diyabakır fethinden önce Bizanslılar ve Sasaniler arasında savaşlar devam edip ve Amida iki güç arasında el değiştirip dururken,Bizans imparatorluğu iyice

zayıflamıştı. Sasanilerde de taht kavgaları vardı. Bu durum, Amida ve çevresinde oluşan bu sınır bölgesinde bir iktidar boşluğu yapmıştı. Zaten büyük çoğunluğu Habur havzasında Tağlip bin Vail ve Dicle kenarında Bekr bin Vail kabilesine mensup bazı göçebe Araplar Diyarbakır, Silvan, Mardin, Hasankeyf ve Erzen bölgelerine İslamdan önce yerleşmişlerdi. Bu uygun ortamdan yararlanan Müslüman Araplar, Halife Ömer zamanında, İyaz bin Ganem komutasındaki bir orduyla Amida'yı kuşatmış ve kiliselere dokunulmaması, fakay yenilerinin de yapılmaması hükmünü ihtiva eden bir anlaşmayla şehri fethetmişlerdir. Bundan sonra Bekr kabilesinin göçebe ve yarı göçebe olan muhtelif kollarının, özellikle Şeyban ve Yeşkur kabilesinin bölgeye yerleşmesi hızlanmıştır. Eskiden beri süregelen Arap göçleriyle iskan edilen El-Cezire, buraya yerleşen Arap kabilesinin adıyla anılan iki bölgeye ayrılmıştı: Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar. 9. yüzyılda Rebia'dan sayılan Bekr bin Vail kabilesine mensup çeşitli gruplar, yukarı Dicle havzasında yoğunluk kazanmışlar, kırsal kesim dışında şehir ve kasabalara da yerleşmişlerdi. Hatta Bekri Arapları çoğunluğunu teşkil eden Şeybaniler, diğer adıyla Şeyhoğulları, burada otuz yıl süren (869-899) bir emirlik kurmuşlardı. Emirliğin merkezi Amid idi. Silvan ve Mardin de buraya bağlıydı. Bu sebeple Rebia'dan ayrılan bu bölge Bilad u Bekr veya Diyar-ı Bekr adıyla ayrı bir idari birim, ayrı bir vilayet oldu (72).

Bu durumda yukarıda belirtilen isimlerin şecerelerine göz atalım:

Hz.İbrahim'in soyundan Adnan oğulları iki kola ayrılır: **Rebia** ve **Mudar**

Rebia > Esed > Efsa > Kasit

Kasit ise **Tağlib** ve **Bekr** diye iki evlat veriyor (73).

Sonuç: Diyarbakır'ın temelini Hz. İbrahim'in soyu oluşturmuştur. İsmi de onun evlatlarından Bekr'den gelmektedir.

869 senesinde Emir İsa, Abbâsî halifelerinin umûmî vâlisi olarak tâyinedildi. Fakat Emir İsa, halifeye bağlı olarak bağımsızlık ilân etti. 869-899 arasında 30 sene Şeyhiler Hânedânı olarak Emir İsa, Emir Ahmed ve Emir Muhammed bölgede hüküm sürdüler. Halife Mütazid, Amid'e gelip Şeyhiler Hânedânını ortadan kaldırdı.

899'da Abbasiler Şeyhoğulları (Hz. İbrahim soyu) idaresine son verdi. Ancak itibarları her zaman devam etti. Örneğin 19. asırda Şeyhoğulları ile vali deli behrampaşa arasında çıkan ihtilafta halk Şeyhoğullarının yanında oldu (74).

Bekir sülalesi, Halid bin Velide Irak ve İran fetihlerinde yardımcı olmuştur. Yani şu an Diyarbakır'ın temelini oluşturan topluluk İslam ordularına Irak ve İran fethinde yardımcı olmuştur. Basra körfezinden başlayarak Sasanilere karşı Halid'e yardımcı olmuştur. 5 bin kişilik ordudan 2000'i Halid'in ordusu, 3000'i Bekr b. Vail kabilesinindi. Yine Halid bin Velid'in Übülle ve Hureybe şehrini fethinde bu kabile yardımcı olmuştu ve Sasanilere karşı zafer elde etmişlerdi (75).

Kırklardağı'nın eskiden mesire yeri olarak da kullanılan yarım ay şeklindeki eteklerinde kurulu olduğu için halk arasında KAVS Köşkü olarak da anılan Cihannuma Köşkü başlangıçta Şeyhoğulları ailesine ait iken, sonradan Gürani ailesinin tasarrufunda iken geniş arazileri ile birlikte Dicle Üniversitesi'nce istimlak edilmişti.

Şeyhoğulları konağı

Hamdaniler (Hz. İbrahim neslinden Taglib kabîlesi mensubu)

Musul ve Halep civârında hüküm sürmüş olan bir hânedân. Taglib kabîlesi mensubu Hamdân bin Hamdûnun 885'te Hâricîlerle birlik olup, Mardini ele geçirmesi ile târih sahnesine çıktılar. Hâricî ve Karmatîlerle yaptıkları savaşlarda başarı gösterdiler. Abbâsî halifelerinin hilâfet mücâdelelerine karıştılar. Zaman zaman Bağdata hâkim oldular Halifenin desteğiyle kısa sürede egemenlik alanları geliştirdi ve sırasıyla Halep, Mardin, Cizre, Diyarbakır ve Kerkük'e sahip oldular.

Seyf El Dewle tarafından 945 yılında Halep'teki merkezînden yönetilmeye başlayan devlet aynı yıl Bizans Kralı Romanos'la Ruha'da (Urfa) yaptığı savaşı kazanınca Suriye ve Yukarı Mezopotamya'nın büyük bir bölümüne egemen oldu. Kısa sürede sınırları genişlemesine rağmen Büveyhîlerle sürekli olarak çatışma halinde bulunan devlet ilerleyen zamanlarda Arapların da saldırısına uğramaya başladı. Merwanîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla bölgedeki etkinliği giderek zayıfladı (76).

Hamdaniler Döneminde Diyarbakır

899 yılında Diyarbakır'ı teslim alan Halife Mu'tezid, oğlu Müktefi'yi Diyarbakır vâililiğine atadı. Bir müddet sonra babası ölen Müktefi halife oldu. Müktefi de 908 yılında ölünce yerine Muktedir geçti. 919 yılında Beni Taglib oymağının ileri gelen ailelerinden Hamdan oğullarından Ebu'l-Heyca Musul'a, kardeşi İbrahim de Cezire'ye vâli oldular. İbrahim bir yıl sonra öldü yerine kardeşi Davud tâyin oldu. 926

tarihinde Tikrid taraflarında ayaklanan Kürd ve Arap asilerinin tenkilinde başarılar göstermesi üzerine bu hizmetine karşılık Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar havalileri tamamıyla kendisine verildi.

Ebu'l-Heyca 929 tarihinde öldü. Muktedir, Ebu'l-Heyca'nın oğlu Hasan'a aynı bölgeyi vererek kendisine "Nâsırüddevle" ünvanını da bahşeyledi. Böylece Diyarbakır bölgesinde Hemdaniler hâkimiyeti başlamış oldu..

Nâsırüddevle bölgeye sık sık akınlar yapan Bizanslılarla mücadeleye girişti, Bizanslılardan Şamşat'ı geri aldı. Kendisi Musul ve Diyar-ı Rabia'nın yönetimini üstlenerek, kardeşi Seyfüddevle'yi de Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Mudar bölgelerini yönetmekle görevlendirdi.

Sık sık bölgeye saldıran Bizanslılar 965 yılının bahar ayında Amid etrafını talan ettikten sonra Meyyâfârikin'e (Silvan) saldırdılar. Seyfüddevle burada Bizanslılarla yaptığı savaşta galip geldi ve Bizans ordusu topladığı ganimet ve esirleri bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Meyâfârikinli ünlü bilgin ve hatip İbn Nübâta cihat ve gazaya dâir ünlü hutbelerini bu sırada yazdı.

Seyfüddevle 25 Ocak 967 tarihinde ölünce yerine oğlu Ebu'l-Meali geçmiştir. Ebu'l-Meali'nin Temmuz 967 tarihinde Haleb'e gitmesi üzerine yönetimi annesi Umm-H'asan el almıştır. Bu yiğit kadınla ilgili Şevket Beysanoğlu şu bilgileri vermektedir:

"Bu kadın erkekçe kararlar almasını bilen yiğit bir kadındı. Seyfüddevle'nin kızı Cemilenin de halk üzerinde oldukça önemli bir saygınlığı vardı. 969 (h. 358) yılı başlarında Haleb'i terk eden Ebu'l Meâli Meyyâfârikin'e geldi. Umm-H'asan bu gelişten kuşkulandı. Şehrin kapılarını kapatarak girmesini yasakladı. Kötü bir niyeti olmadığını anlayınca üç gün sonra şehre girmesine izin verdi. Kendisine para yardımında bulundu. Ebu'l Meâli bu paralarla yeni silah ve asker alıp ordusunu güçlendirdi. Fethetmek üzere Suriye taraflarına hareket etti.

Umm-H'asan ile Cemile yaşantılarını Meyyâfârikin'de sürdürmeğe devam etmişler, şehrin savunmasında aktif roller oynamışlardır. İbnü'l- Ezrak'ın ifadesine göre vaktiyle Babü'l-Huvva (Huvva Kapısı) önündeki bir çukura gömülmüş bulunan çok miktarda para bir rençper tarafından bulunarak Seyfüddevle'nin karısı ile kızına götürülmüş, bu para ile surların onarımı yapılmış ve dış mahallelerin etrafının surlarla çevrilmesine harcanmıştır.

973 tarihinde Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Domestiği Meleh ordusuyla gelerek Diyarbakır şehrini kuşattı. Zor duruma düşen Hazarmerd, Ebû Tağlip'ten yardım istedi. O da kardeşi Ebu'l-Kasım Hibetullah'ı yardıma gönderdi. İki ordu arasında 4 Temmuz 973 günü yapılan çetin savaşta Bizans ordusu yenildi. Meleh ve ordusunun büyük bir kısmı esir alındı. Bu ağır yenilginin öcünü almak üzere, ertesi yıl imparator Juannes Tzimisces büyük bir ordu ile gelip yeniden şehri kuşattı. Bu defa Seyfüddevle'nin hemşiresi Cemile ile vâli Hazarmerd Diyarbakır'ı savundular.

Bütün saldırılara rağmen şehri alamayacağını anlayan imparator kuşatmayı bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Ancak çekilirken hırsından şehrin yakınındaki Dicle Köprüsünü yıktırdı.

Diyarbakır'ın vâlisi ve muhafızı olan Hazarmerd bir süre sonra ölünce, Musul hükümdarı Ebû Taglib Münis'i onun yerine atadı. 978 yılında Irak hükümdarı bulunan Büveyhoğullarından Adududdevle Fena Hüsrev, Musul'u Ebu Taglib'den aldı. Bir müddet sonra Diyarbakır bölgesi de Büveyhoğulları'nın egemenliğine girdi (258).

Seyfüddevle

Hamdanilerin Halep kolunun kurucusudur. 22 Haziran 916'da doğmuştur. 25. Ocak 967'de ölmüştür. Ömrü Bizansa savaşmakla geçmiştir. İmparator Amidi alamamış, hırsından ongozlu köprüyü yıktırmıştır. Seyfüddevle'nin cenazesi Silvan'a götürülmüştür. Ölümünden sonra ailesi Silvan surlarını onarmış, şehre su getirmiştir (77).

Silvan Hamdani devletinin hükümdarı Seyfüddevle'nin Silvan'a gömülmesini vasiyet edecek kadar sevdiği ve önem verdiği ikinci merkezi olmuştur (78).

Halep kalesini tahkim ettiren de Seyfüddevledir.

Kubbetüssultan

Selçuklu hükümdarının da Silvanda medfun olduğu ifade edilir. I.Kılıçaslan 1107 yılında savaş esnasında ok yağmuru altında Habur suyuna atını salıp karşıya geçmek istedi. Fakat kendisine ve atına ait zırhların ağırlığı ile suda boğuldu. Bir kaç gün sonra kıyıya vuran cesdi tabuta konarak Silvana götürüldü. Atabegi Muhammed kendisine bir türbe yaptırdı. İbül Erzak bu türbeye Kubbet us-Sultan dendiğini ve bu türbeye sonradan bir çok Türk büyüklerinin ve Kılıçaslanın kızı Saide hatunun 1130'da gömüldüğünü yazar.Daha sonraları burası büyüyerek Sultan mahallesi adını almıştır. Bugün ne türbeden ne de Sultan mahellesinden iz kalmıştır (231).

Artuk oğlu İlgazi:Haçlılara karşı teşkil edilen orduya kendi kuvvetleriyle katıldı.Silvan 'a gelince hastalandı. Öldüğünde 60 yaşında idi.Mardin,Halep ve Silvan'a hakimdi. Cenazesi Mescidül emirde Sultan kubbesinin kuzey tarafına gömüldü (232).

Artukoğlu Necmeddin Alp. MS. 1176'da öldü. Cenazesi Kubbetüssultana gömüldüBurası dedesi I. Kılıçaslanın türbesidir (233) (234).

Seydüddevle'nin, I. Kılıçaslan'ın, diğer komutan ve devlet adamlarının türbeleri Hülagu tarafından yıkılmıştı.

Büveyhoğulları

Güney İran ve Irak'ta 932 - 1055 yılları arasında hüküm sürmüş olan bir soy. Büveyhoğulları, önceleri İran'ın kuzeyindeki dağlık bölgelerde yaşarlarken,

bunların lideri Ebu Suça Büveyh, Samani Devletinin yıkılmasından sonra Araplarla savaşa girişti. Büveyhoğulları, bu savaşları sonradan devam ettirdiler. Sonunda, Güney İran egemenliklerine geçti. Abbasî halifelerinin kuvvetlerini kaybetmelerinden yararlanarak, X. yüzyılda, Bağdat'a kadar ilerlediler ve Bağdat'ı işgal ettiler. Halifelere de dediklerini yaptırdılar. Fakat, Büveyhoğullarının bu zalimce hareketlerinden bıkan halktan kuvvet alan Abbasî halifesi El-Kaim, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den, kendilerini kurtarması dileğinde bulundu. Tuğrul Bey büyük bir ordu ile Bağdat'a kadar ilerledi, Büveyhoğulları'nın ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı. Büveyhogulunu da esir ederek, saltanatlarına son verdi (31). Büveyhoğullarından Adüddeve 977 yılında tahta geçti. Veziri EbulVefa ile Silvan ve Amid'i fethettirdi (980). Ancak 4 yıl sonra Diyarbakır bölgesi Merrvaniler'e geçti (79).

Mervanoğulları

Mervaniler On ve on birinci yüzyılda **Diyarbakır**'da hüküm süren devlet. Mervanilerin kurucusu Ebu **Abdullah el-Hüseyn bin Düstek el-Baz**, onuncu asrın ortasından itibaren Doğu Anadolu'da fetihlere girişti. İlk önce **Erciş**'i ve çevresindeki müstahkem (sağlam) mevkiileri aldı. Baz, nüfuzunu kuvvetlendirerek, Büveyhilerin hakimiyetindeki Diyarbakır ve **Silvan** ve **Nusaybin**'i ele geçirdi. **Büveyhi** nüfuzunun azalmasından istifade ederek, **984** senesinde Şii-Büveyhi sultanı **Samsamüddeve Merzubani**'yi mağlub edip Musul'u ele geçirdi. **Bağdad**'ı almak istediye de başaramadı ve **Musul**'u boşaltmak zorunda kaldı. **991** senesinde tekrar Musul'u ele geçirmek için harekete geçen Baz, şehrin hakimi olan **Hamdaniler** karşısında mağlub oldu ve bu savaşta öldü. Bunun üzerine kız kardeşinin oğlu **Hasen bin Mervan**, Baz'ın dul eşiyle evlenerek tahta geçti. Hamdaniler ile mücadeleye devam ederek onları iki defa mağlup etti. Hasen bin Mervan, **997** senesinde Diyarbakır'da öldürülünce, yerine kardeşi **Mumehhüddeve** Said bin Mervan geçti. Said ile **Ebu Nasr bin Mervan** arasında mücadele başladı. Ebu Nasr, **1011** senesinde Saidi zehirleterek ortadan kaldırdı ve Mervani tahtına geçti. **1011**'de hükümdar olan Ebu Nasr, elli seneden fazla hüküm sürdü. Mervanilerin bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirip refahını yükseltti. Abbasi halifeliğin yüksek hakimiyetini tanıdı. Devrin kuvvetli komşu devletlerinden **Bizanslılar** ve **Fatmililere** karşı istiklalini korumak için maharetle iyi münasebete bulundu. Ebu Nasr bin Mervan devrinde Diyarbakır, Silvan ve çevresindeki şehirlerin hayat seviyesi yükseldi. **Kültür** ve **sanat** eserleri meydana getirildi. Ibn-i Mervan'ın elli senelik saltanati sırasında hakim olduğu topraklarda bir **sulh** ve **asayiş** devri yaşandı. **Alimler** ve **şairler** himaye gördüler. Mervanilerin hakim olduğu bölgede **Şafii mezhebi** yayıldı. Ebu Nasr bin Mervan'ın ölümünden sonra ülke toprakları Nasır ve Said adlı oğulları arasında bölüşüldü. Böylece Mervanilerin gücü zayıflamaya başladı. Diyarbakır'ı elinde bulunduran Nasır, **1071** senesinde Selçuklu Sultanı **Alp Arslan**'a tabi oldu. Nasır'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mensur geçti. Selçuklu veziri **Fahrüddeve bin Cehir** Mervani topraklarını ele gecirmek için Sultan **Melikşah**'dan izin aldı. **1085** senesinde Selçuklu ordusu şiddetli bir çarpışmadan sonra bölgeyi ele geçirdi.

Son Mervani hükümdarı Mensur, **1096** senesinde ölünceye kadar **Ceziret-i İbni Ömer**'de (**Cizre**) yasadı.» (80).

Sultanlarıntahtageçişyılıları:Baz:*,HasanbinMervan:990,Mümehhidüddeve: 997, Ebu Nasr Nin Mervan: 1011, Said (Amidde): 1061-1063, Nizamüddeve Nasr (Silvanda): 1061, Mensur: 1079. dir. 1085'de ise Selçuklu fethi olmuştur

990 senesinde bölgeye hâkim olan Mervânîler, 1096 senesine kadar saltanat sürdü. Alparslan 1071 Malazgirt Zaferinden bir sene önce Diyarbakır'a geldi. Mervânîler, Selçuklulara tâbi oldu.

Mervanoğulları eserleri

Bad'ın kardeşi Ebu'l Fevaris de bir savaşta şehit olunca Silvanda şehrin dışına gömülmüş, üzerine kubba yapılmıştır. Daha sonra burada bir çok kubbe yapılmış ve buraya 'Ebu'l-Fevaris Kubbeleri' adı verilmiştir

Ebu Tahir Yusuf bin Denme Mervaniler döneminde Diyarbakır'ı yönetti. M. 1025'te öldürüldü. Mezarı şehir mezarlığınınındadır.

Nasruddevle ahmed: Mervani beyliğinin üçüncü hükümdarıdır.Muhdese caminin yanındaki türbeye gömülmüştür.

Nizameddin Nasr: On gözlü köprüyü onardı.

Mervaniler idaresinde (984-1085) şehrimizde kalıcı olarak yapılan eserlerin başında Dicle Köprüsü'nün ve Mervani Mescidi'nin geldiğini biliyor muydunuz?

Mervaniler Başkent olarak seçtikleri Meyyâfarîkîn (Silvan) de de epeyi eser yapmışlardır, saraylar, hastahaneler, camiler vs gibi. Ancak Silvan'ın yaşadığı 1260 felaketinden sonra bir çoğunun izi bile kalmamıştır. Tarihçi İbnü'l Erzak, Malabadi ve Arpaçay köprülerininde Mervaniler zamanında inşa edildiğini yazar.

Halk arasında On gözlü Köprü diye bilinen Dicle köprüsü, Diyarbakır Silvan yolunda bulunduğu için Silvan Köprüsü diye de anılmaktadır.

Şehrimizin tarihini yazan tarihçiler Dicle köprüsünün yerinde şehrin kurulduğu günden bu yana her zaman bir köprünün var olduğunu yazmışlardır. Tarih boyunca şehrimizin etrafında cerayan eden her savaşta şehri kuşatanlar bu köprüyü yıktırılmışlar, çekilmelerinden sonra da köprü her defasında onarılmıştır.

En son olarak şehri kuşatan Bizans imparatoru Juannes Tzimiscês tarafından 974 yılında tamamen yıkılmıştır, buradaki köprü. Köprünün günümüze kadar gelen son yapım ve onarımı 1065 yılında Mervanoğlu Nizamuddevie Nasr'ın emri ile yapılmıştır. Bu onarımı anlatan kitabe köprünün üzerinde mevcuttur.

On gözlü Köprü ile ilgili bir diğer ilginç not da, köprünün birinci ayağındaki sağa dönük aslan figürünün altındaki taşlardan birisinin üzerinde süryanice yazılan bir yazıda Köprünün “Buhru halefi ikinci Mano” zamanında yani M.Ö 90 yılında yapıldığı notu da Cebrail Aydın tarafından “Tarihte süryaniler” adlı eserinde belirtilir. (279).

Nizameddin Nasr:

Silvan ve Diyarbakır kalelerinin bazı kısımlarını onartmıştır. Nasruddevle'nin yanına gömülmüştür.

Nasruddevle kendi parasıyla Silvana hastane yaptırdı (81).

Diyarbakırda kutsal emanetlerden biri de el yazma Kur'an-ı Kerimdir.

Mervanoğulları döneminde Ebubekir Mansur b.celalüddevle el büveyhi (Ölüm M. 1049), **Nasurduddevleyi** ziyarete geldi, sana ahreti getirdim diyerek Hz. Ali'nin kendi el yazması Kur'an-ı Kerim'i verdi',kısa süre Ebubekir vefat etti cenazesi Kufe'ye götürüldü (82).

Dingilhava denilen yerde mervanoğullarından **İbni Dinme** Dicleye nazır bir saray yaptırmıştır.

995 yılında büyük depremde zarar gören surları onarttı. İçkaleden Dicleye inen yol üzerinde surda bir kapı açtırarak Hevt kapısı adını verdi (83).

Silvan kalesi 2 sur ile çevrilidir. Dörtgene yakın müstakil şekildedir. Kale 1/4 metre mikabı büyüklüğünde gayet muntazam şekilde yontulmuş beyaz ve sert taşlardan inşaa edilmiştir. Taşlar, zaman geçtikçe sertleşmiş adeta mermerleşmiştir. Kullanılan harçda sağlam olduğundan koca sur, yekpare etmiş bir kitle halini andırıyor. Surun gösterdiği bu metanet, onun tamamı ile tahrip edilmekten korunmuştur. Surun kalınlığı 4-5 metredir.

Kalenin uzunluğu doğudan batıya .600, güneyden kuzeye kadar 500 metredir. Kaleyi zamanında 50 burç kule müdaafa etmekteydi. Surlar üzerinde konaklar inşa edilmiştir.

Sur üstünde konaklar

Mümeħhidüdevle (M.998) burçları onardı, Kulfa kapısını açtırdı

Silvan kulfa kapısı

Mervanoğlu Ebu Nasr (M.1056)'da dağ kapısının içkapısında bir mescid yaptırmıştır. Bugün burası sanat galerisidir Dağ kapı dış yüzünde ve leblebikıran burcunda mervani kitabeleri vardır. Ayrıca Mervanlı burcu ve kitabesi de vardırMervanlılar Keçiburcunu da büyötmüşlerdir.

Mervani mescidi

Keçiburcu

Mervani Mescidiyle ilgili Mehmet Ali Abakay şunları ifade ediyor

Mervani Mescidi: Dağ Kapısı yakınlarında sur içerisinde idi. Mervanoğulları tarafından inşa ettirilmiştir. (İbrahim YILMAZÇELİK, bu bilgiyi Abdulgani Fahri BULDUK'un El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi'nden almıştır. Kaynak xIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) Sayfa67 Türk Tarih Kurumu Ankara 1995)

“**Diyarbakır Şehri**” adını taşıyan Kazım BAYKAL ile Süleyman SAVCI'nın birlikte hazırladıkları Broşür ismini taşıyan kitapçığın “Mervan oğulları Eserleri” başlığı altındaki bölümde hem mescid hakkında bilgi yer almaktadır hem de kitabe tercümesi sunulmaktadır. (agesayfa 39 vd. CHP Diyarbakır Halkevi Neşriyatı No: 10 Diyarbakır Matbaası 1942)

Günümüzde Vakıflar'ın uhdesinde bulunan yapılardan birini ismen ve bulunduğu mekânla verelim:

Diyarbakır Mervanî Mescidi.

Bu mescid, aslında bir camiî. Fakat, bulunduğu alanda Nebî Camiî (Peygamber Camiî) olduğu için yaklaşık seksen senedir, ibadete kapalı. Bu Mervanî Camiî, taşıdığı hususiyetle oldukça önemlidir. Çünkü Diyarbakır Kalesi'nin en önemli kapılarından biri olan Dağ Kapı(Harpur Kapı-Ermen Kapı) üzerinde inşa edilmiş. Silvan'da hüküm sürmüş Mervanî Saltanatının şehirdeki belki en önemli, inançla ilgili yegane eseri. Bu gün Mervanî Saltanatı'nın Diyarbakır Kale burçlarında birçok kitabesi bulunmaktadır. Dicle'nin altın gerdanlığı olan köprü de Mervanî onarımı ile günümüze ulaşmış.

İki Kaynakta Mescid Hakkında Bilgi

Yukarıda meraklı olan okurların kaynakları araştırmasını istemiştım. Kaynaklara ulaşmayanlar olabilir düşüncesiyle bildiğimiz bir kaynaktan konuya ilişkin bilgileri sizinle paylaşalım: ”Mervaoğlu ebû Nasr Ahmed tarafından H. 447 (m.1056) Tarihinde yaptırıldığı kabul edilen mescid, Dağ Kapısının iç kapı üzerinde idi.” (Şevket BEYSANOĞLU Diyarbakır Tarihi Cild 2 Sayfa 2239)

Karacadağ Dergisi'nde Süleyman SAVCI'nın tercümesini yaptığı kitabe, şu şekildedir:” Allah'ın mescidlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekât veren ve Allah'tan başkasından korkmayanlar doldurur.

Besmele: Burasının Yüce Allah'a ve o'nun Peygamberi Muhammed (S:A:V)'e yaklaşmak için değerli ve muzaffer emîr, efendimiz, İslâm'ın izzeti, dinin saadeti, devletin yardım ve desteği, milletin temeli, ümmetin asaleti, emîrlerin şerefi Ebû Nasr Ahmed bin Mervân (Allah onun izzetini daim kılsın, saltanatını sürdürsün ve düşmanlarını zelil kılsın) tarafından yapımı buyrulmuş ve masrafları gönüllü olarak kendisi tarafından karşılanmıştır.

447 yılının Zilhicce ayında Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr (Allah makamını daim kılsın) tarafından yaptırılmıştır.” (agd Sayı: 6-7 Syf: 4 Kitâbe: 12 Yıl: 1938)

Harzemşahlar

Celeleddin Harzemşah

Moğolların baskılarına dayanamayıp yurdunu terk etmek zorunda kalan Celalettin Harzemşah' ta yer yer çarpışarak, batıya doğru ilerler ve bir çatışmada yaralanır; Silvan yakınlarında eşkiyalarca öldürülür Diyarbakır'ın kazası Silvan (Meyyafarakin)'de hayatını kaybeden Celeleddin'in cesedini, olayı haber alan Silvan hükümdarı Melik el-Muzaffer Gazi Silvan'a getirtmiş ve orada defnettirmiştir (259).

Selçuklular dönemi

Mervaniler'in eski veziri Fahrüddeve, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın görevlendirmesi ve desteğiyle Amid'i kuşattı ve 4 Mayıs 1085 tarihinde aldı. Meyyafarikin ise, 30 Ağustos 1085 günü zaptedildi. Melikşah, bölgenin yönetimini Fahrüddeve'ye verdi. Bir süre sonra, bazı davranışları ve tutumu sebebiyle onu görevden alarak yerine tanınmış fakihlerden Belh'li Amidülmülk Kıvamüddin Ebu Ali'yi atadı (1089).

Melikşah tarafından Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun idaresi şehzadeler arasında bölüştüğünde Alpaslan oğlu Tacüddeve Tutuş'a, Suriye verilmişti. Melikşah, 20 Kasım 1092'de öldü. Tutuş da hükümdarlığını ilan ederek hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Böylece Diyarbakır bölgesi de Suriye Selçuklularının egemenliğine girdi. Gerek Tutuş devrinde, gerekse onun 1095'te ölümünden sonra, Güneydoğu Anadolu bölgesinde birçok Türk beylikleri kuruldu. Bu beyliklerden Amid'de İnal veya Yımaloğulları sözkonusuydu.

1097 yılında başlayan İnal oğulları egemenliği 1142 tarihine kadar sürdü. Tarihten sonra yönetimde etkin olarak Nisanoğulları dönemi başladı. 1183 tarihinde Selahaddin Eyyubi'nin Diyarbakır'ı fethederek Hasankeyf Emiri Artuklu Kara-Arslanoğlu Nereddin Mehmed'e vermesiyle Diyarbakır'da da, Artukoğulları egemenliği başladı. Artukoğulları yönetimi 1232'de son bulmuştur. Artukoğulları yönetiminde

Diyarbakır'ın kültür, sanat ve uşgarlık bakımından en üst düzeye yükseldiği görülür. 1232'de başlayan Eyyubiler dönemi, 1240'ta sona ermiştir. Bu tarihten sonra Diyarbakır ve bölge, Anadolu Selçuklularının eline geçmiştir. Anadolu Selçuklularının bölgedeki egemenliği 62 yıl sürmüş, 1302 tarihinden itibaren Mardin Artuklularını şehre ve bölgeye egemen olmuşlardır. Bu egemenlik 92 yıl sürmüş, 1394'de bu defa Timur hakimiyeti başlamıştır (69).

Selçuklu sultanları

Alparslan ve Diyarbakır

1070'de Alparslan Halep'e yürürken Diyarbakır üzerinden geçiyordu. Bölgenin hakimi Mervanoğlu Nasr onu karşıladı. Halep seferi için 100 bin altınla beraber hediyeler verdi Alparslan surların sağlamlığını görerek elini sura sürüp sonra teberrüken eliyle göğsünü sıvazladı .

Bu burç Dağkapının batı burcudur (268) (269).

Malazgirtte Diyarbakırlılar

Prof. Dr. Faruk Sümer ve Prof. Dr. Ali Sevim Alparslan'ın 4000 askeri olduğunu ifade eder (84).

Abdurrahim Tufantöz. Ortaçağda Diyarbekir isimli doktora tezinde Alparslan'ın askerini 4000, Diyarbakır'lı Mervanoğullarının 10.000 kişni olduğunu belirtir (85).

Tori Diyarbakır'lıların 27.000 olduğunu yazmaktadır (86).

Melikşah'ın eserleri

Ulu cami

Nur burcu

Melikşah

Melikşah döneminde Diyarbakır 28 Mayıs 1085 tarihinde Diyarbakır fethedildi. Mervanoğlu idaresine son verildi. Melikşahın emriyle ulucami restore edildi. Ulu camideki ilk kitabede Melikşaha aittir.

Anadolu'daki camilerin ilki olan Diyarbakır Ulu Camii, aslında alışkanlıkla ileri sürüldüğü gibi, bir Artuklu yapısı değil Büyük Selçukluların eseridir. Büyük Selçuklu üslubunda 484 (Miladi 1091-1092) tarihli çiçekli kufi kitabe, Sultan Melikşah'ın adını taşımaktadır. Planı, Şam Emeviye Camiine bağlanıyor. Yalnız

burada nefleri ortadan keserek mihraba doğru uzanan yüksek ve geniş dikey nef, dik bir ahşap çatıyla süslüdür. Kubbe yoktur. Şam Emeviye Camiinde kubbe-i Nasr-ı yaptırmış olan Melikşah Diyarbakır'da aynı planı kubbesiz olarak ve daha sade bir mimari ile tekrarlamış olmalıdır. Şehir kalesi de genişletilmiştir. Kale üzerindeki ilk kitabede Melikşaha ait bulunmaktadır..Nur burcu ve Selçuklu burcu Melikşah dönemi eseridir.Nur burcuna benzer.Kufi yazı ile yazılmıştır (1088).

Melikşahın mezarı Kemah'ta oğlu Suca Muhammed'in mezarı Diyarbakırdadır. Ancak mezar yeri:?. Bu suca Diyarbakır valisi Sultan Suca değildir. Diyarbakır ulu cami avlusunun batı cephesindeki 1117-1128 tarihli kitabe Melikşah oğlu Ebu Şuca Muhammed adınadır (87). 1092 yılında selçuklular döneminde melikşah tarafından ilk vergi affı ve vergi hafifletilmesi çıkarılmıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminden geriye, Diyarbakır surlarında dört kitabe kalmıştır. Şeceri kûfi türü yazı ile kaleme alınmış olan bu kitabelerde, Sultan Melikşah tarafından yaptırılmış oldukları ifade edilmekte ve dua formülasyonları bulunmaktadır.

Söz konusu kitabelerden ilki, Evlibeden (ya da Ulubeden) Burcu'nun kuzeyindeki ilk burcun batı cephesinde bulunmakta olup, bu burca, "Selçuklu Burcu" denilmektedir. Bu kitabede, Sultan'ın, kitabeyi kendi malından yaptırmış olduğunun altı çizilmektedir. Kitabe, 1088 tarihlidir.

İkinci kitabe, Yedi Kardeş Burcu'nun doğusundaki ilk burcun güneye bakan cephesindedir ve bu burca, Melikşah (veya Nur) Burcu denilmektedir. 1089 yılında, Sultan Melikşah zamanında yapılmıştır. Mimarı, Selami oğlu Urfalı Muhammed'dir. Kufi yazı ile yazılmış kitabesi ve çeşitli hayvan figürleriyle en zengin burçtur.

Üçüncü kitabe, Urfa Kapısı'ndan Dağ Kapısı'na doğru giderken yedinci burç üzerindedir. Bu kitabede, 1091 yılına işaret edilmiştir.

Dördüncü ve son kitabe ise, Mardin Kapısı'nın doğusunda Çifte Havuzlar mevkiindeki Fındık Burcu üzerindedir.

Bu dört kitabenin dışında, bir de Ulu Camii'nin yapım ve onarımı ile ilgili kitabe vardır. Anadolu'nun en eski camilerinden sayılan Ulu Camii'nin yapım ve onarımı, Sultan Melikşah döneminde başlamıştır. 1091 tarihini taşıyan bununla ilgili kitabe, caminin avluya bakan duvarının sağında, yani batısındaki duvarın pencereleri üzerindedir. Kitabede mevcut olan yazı, tek bir satır halinde kaleme alınmış olan güzel bir şeceri kûfi türü yazıdır. Yirmi dört metre uzunluğundaki bu kitabe, hat sanatının göze hitap eden nadide örneklerinden biridir (257).

-İbnül Erzak'a göre Melikşah döneminde Diyarbakır 28 Mayıs 1085 tarihinde Diyarbakır fethedildi. Mervanoğlu idaresine son verildi. Melikşahın emriyle ulu cami restore edildi.Ulu camideki ilk kitabede Melikşaha aittir.Şehir kalesi de genişletilmiştir. Kale üzerindeki ilk kitabede Melikşaha ait bulunmaktadır.. Nur burcu ve Selçuklu burcu Melikşah dönemi eseridir. Nur burcuna benzer. Kufi yazı

ile yazılmıştır. (1088)Melikşahın mezarı Kemah'ta oğlu Suca Muhammed'in mezarı Diyarbakırdadır. Ancak mezar yeri:?. Bu suca Diyarbakır valisi Sultan Suca değildir. Diyarbakır ulu cami avlusunun batı cephesindeki 1117-1128 tarihli kitabe Melikşah oğlu Ebu Şuca Muhammed adınadır.. (Diyarbakır. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. 2004 s: 18,19,267)

Sultan Alparslan,Mervanlıoğlu Nizamüddeve Nasr'ı Diyarbakırı ziyaret ederken dağ kapısı yanındaki burcu okşayarak hayranlığını ifade etmiştir, bu ziyaret esnasında Alparslanın oğlu Tutuş da Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir (270) (271).

Tutuş

1070 tarihinde Diyarbakır önünde karargahını kuran Büyük Selçuklu İmparatoru Alpaslan, burada Mervanlı emirleri Nizamüddin ile Said'i barıştırdı. Oğlu Tutuş'un doğumu da burada oldu. Urfalı Mateos Vakayi-Namesi'nde şu yorum yer almaktadır: “....Amid denilen şehre gitti ve şehrin kapısı önünde karargah kurdu. Alpaslan, şehre karşı merhamet gösterdi, çünkü bu sırada karısı, karargahın içinde bir oğlan doğurdu. Buna Tutuş adını verdiler.”

Melikşah, 20 Kasım 1092'de öldü. Tutuş da hükümdarlığını ilan ederek hutbeyi kendi adına okutmaya başladı. Böylece Diyarbakır Diyarbakır bölgesi de Suriye Selçuklularının egemenliğine girdi (69).

Tutuş'a ait kitabe Urfa kapıdan Dağ kapıya gelirken X. Ve XI.burcları(bu iki yuvarlak burc Eyyubilere aittir) arasındaki sur duvarının kuzey yüzündedir. Sur onarımını anlatmaktadır (88).

Diyarbakır bölgesini hâkimiyeti altına alan Tutus, Mervanlı taraftarlarının çoğunu öldürdü ve emirlerinden Tugtekin Beyi bölgeye vali olarak bıraktı. Ayrıca Diyarbakır bölgesindeki şehir ve kalelere kendi adamlarını yerleştirdi. Kendisi daha sonra Meyyafarîkîn'e döndü. Amid sehrini ise Altas isminde birinin idaresine bıraktı. 1095 yılında halk bu sahsın zulmüne dayanamayarak isyan edince Tugtekin adlı Türkmen beyi, Meyyafarikin'den gelerek isyanı bastırdı. isyancıların bir kısmını öldürttü. Tutus bu olayı duyunca Tugtekin'i azlettirdi ve onun yerine bölgeye oğlu.

Melik Dukak'ı gönderdi Sultan Tutuş daha sonra Sultan Berkayaruk'la Rey civarında 1095 yılında yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü. Tutus'un ölümünü fırsat bilen beyler Diyarbakır bölgesinde beyliklerini tesis etmeye başladılar. Paylaşılan bölgede Tutus'un oğlu Dukak, Silvan'ı alırken Amid'de Sadr, Bitlis ve Erzincan'da Alptekin, Hani'de Sahruh, Hasankeyf'te Artukoglu Sökmen, Mardin'de Artuk'un diğer oğlu İlgazi hâkimiyet kurdu . Sonuç olarak Diyarbakır ve Ahlât bölgelerinde aşağıdaki beylikler kuruldu:

Mardin, Meyyafarîkîn ve Hasankeyf 'de Artuk Ogulları Amid'de İnal Ogulları Bitlis'de Dilmaç Ogulları Siirt ve Erzen'de Togan-Arslan Ailesi Ahlât ve Van bölgesinde Sunduk Ogulları, Sonradan ise Ermensahlar 1097 yılında Diyarbakır hâkimi Sadr ölünce yerine kardesi İnal (Yinâl) basa geçti. Bu tarihten itibaren Diyarbakır'da İnal Oğulları dönemi başladı (280).

II.Gıyaseddin Keyhüsrev

Ulucamiye koydurduğu kitabede halka ihsan olarak Dicle, Mardin ve Urfa kapılarından alınan ticaret vergilerinin kaldırıldığını yazar. Nebi camii yakınında bulunan ve günümüze gelmemiş, şafiler için yaptırılan bir caminin Anadolu selçukluları zamanında yapıldığı ifade edilir Ulu camide kitabeler arasında Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin KeyHüsrev'in fermanı da ilginçtir. 1240 tarihli kitabede günümüz Türkçe'siyle şu ifadeler yer alır: "Mardinkapı, Urfakapı ve Yenikapı'daki bahçelerden alınan haraç kaldırılmıştır."

Alaeddin Kaykubad

Diyarbakır'ı almak isteyen I. Keykubad'a komutanı Kemalettin Kamyar şunu söylemiştir: 'Ferman padişahımındır. Eğer muzaffer ordumuz semaların kalelerini fethetmek isteselerdi burçlarını kolay kolay yerden daha çukur bir hale getirirlerdi. Fakat Diyarbakır öyle bir şehirdir ki: hisarı mermerden bir dağdır. Hiçbir padişah orayı cenk ve muhasara ile fethedememiştir. Bu fetih asla kolay olmayacaktır (89).

Çermik ulucamii Moğol istilası sırasında harabolmuştur, bu defa Anadolu Selçuklularından III. Alaeddin Kaykubad (1297-102) zamanında onarılarak minarenin eklendiği anlaşılmaktadır. Pısyar köprüsü: Bitlis-Diyarbakır kervan yolunda Garzan çayı üzerinde Alaeddin Keykubat tarafından yaptırılmıştır.

Çermik ulucamii

Selçuklu hanları (Hilar).

Selçuklular döneminde Hilar nekropollerini birleştirilerek hayvanların barınak yeri haline getirildi, üst katta han yapıldı

I.Kılıçaslan

1107 yılında savaş esnasında ok yağmuru altında Habur suyuna atını salıp karşıya geçmek istedi. Fakat kendisine ve atına ait zırhların ağırlığı ile suda boğuldu. Bir kaç gün sonra kıyıya vuran cesdi tabuta konarak Silvana götürüldü. Atabegi Muhammed kendisine bir türbe yaptırdı. İbül Erzak bu türbeye Kubbet us-Sultan dediğini ve bu türbeye sonradan bir çok Türk büyüklerinin ve Kılıçaslanın kızı Saide hatunun 1130'da gömüldüğünü yazar. Daha sonraları burası büyüyerek Sultan mahallesi adını almıştır. Bugün türbeden ne de Sultan mahallesinden iz kalmıştır.

El Melikül Muzaffer Gazi

1240 yılında Diyarbakır şehri ile civarında bulunan 15 beylik

Konya Selçukluları idaresine geçti. Bu sırada Silvan ve Ergani, El Melikül Muzaffer Gazi'nin idaresinde bulunuyordu. El Melikül Muzaffer Gazi'nin savaşta şehit düşmesi üzerine Zülküfl Nebi türbesi civarına gömüldü. Buna ait kitabe halen Ergani'de bulunmaktadır.

Hız. Zülküfl makamı

Süriye Selçukluları Döneminde Diyarbakır

Sultan Melikşah tarafından Büyük Selçuklu İmparatorluğunun idaresi şehzadeler arasında paylaştırıldığında Suriye, Alparslan'ın oğlu Tutuş'a verilmişti. 20 Kasım 1092 tarihinde Melikşah ölünce, Tutuş da hükümdarlığını ilan ederek kendi adına hutbe okutmuş, Suriye'deki diğer emirlikler de onun hükümdarlığını tanımışlardır. Yürüyüşüne devam eden Tutuş, Mezopotamya, Halep ve Amid, Meyyâfârikin ile Diyarbakır'ın diğer kalelerini de kendi bünyesine kattığında 1093 yılı Nisan ve Mayıs aylarında Bütün Diyarbakır bölgesi Suriye Selçukluları'nın yönetimine girmiş oldu.

Bir süre Meyyâfârikin'de kalan Sultan Tutuş bazı vergileri ve halktan toplanan Aşâr'ı kaldırttı. Mervani vezirlerinden Ebu Tahir b. El-Envari'yi Meyyâfârikin'in idaresi ile görevlendirdi, kendi atabeyi Tuğ-Tiğ'in'i ise saray hâkimliğine getirdi. Tuğ Tigin adına Altaş'ı da Diyarbakır'ı yönetmekle görevlendirdi.

Altaş'ın Diyarbakır'da halka karşı zulümkâr tutum ve davranışı halkın isyan etmesine sebep oldu. İsyani haber alan Tuğ Tigin Meyyâfârikin'den hemen Diyarbakır'a gelerek isyani bastırdı ve isyancıların bir çoğunu öldürttü. Diyarbakır'daki bu olayları öğrenen Tutuş, hemen Tuğ Tigin'i görevden alarak yerine oğlu Melik Dukak'ı atadı.

Aralarında saltanat mücadeleleri devam eden Tutuş ile Berkyaruk'un Rey şehri yakınlarında yapmış oldukları savaşta (Ocak/Şubat 1095) Tutuş yenildi ve savaş alanında öldürülünce Suriye Selçuklu Devleti Melik Rıdvan'ın yönetimine geçti. Bir müddet sonra Diyarbakır bölgesi parçalandı. Mardin, Meyyâfârikin ve Hasankeyf'te Artuklu, Amid'de İnaloğulları Türk beylikleri kuruldu.

Diyarbakır'da İnaloğulları Yönetimi

Suriye Selçukluları döneminde Diyarbakır şehrinin yönetimi İnaloğullarından Sadr'a verilmişti. Sadr ölünce yerine kardeşi İnal geçti. Bunun da ölümünden sonra oğlu İbrahim geçti.

Meyyâfârikin'e 1105 yılında gelen I.Kılıç Arslan kendi atabeyi Homurtaş buraya vali olarak atadı. Amid emiri İbrahim başta olmak üzere bütün Diyarbakır bölgesi emirleri Meyyâfârikin'de toplanarak sultana bağlılıklarını sundular ve beraberinde Musul seferine katıldılar.

Amid emiri İbrahim 1109 yılında ölünce yerine oğlu Sa'düdevele İl-Aldı geçti. Mardin hükümdarı Artukoğlu Necmeddin İlgazi'nin kızı Yumna Hatun ile evlenen İl-Aldı böylelikle Artuklularla akrabalık tesis etti.

Bir müddet sonra Ahlat emiri olan Sökmen, Meyyâfâriki'ni kuşattı. Bu kuşatmayı İbnü'l-Ezrak eserinde şöyle anlatmaktadır: "Bu Ekim ayına rastlıyordu. Şiddetli bir kış vardı. Emir Sökmen yedi ay süren şiddetli bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Halkın üzerinden bütün vergileri, âşârı kaldırdı. Ayrıca halkın dövülmesinde kullanılmakta olan binayı da yıktı. El-muhtesib ve Atabey'in (Homurtaş'ın) getirdikleri bütün yeni cezaları ve aldıkları bütün vergileri lağvetti. Halkın üzerindeki birçok şeyi kaldırdı. Surlarda çalıştırılmak üzere toplatılmış adamları serbest bıraktı. Bunlardan başka, halkın kendi mülklerinde tasarruf etme

imkânı verdi, harcı azalttı ve bütün zulüm araçlarını kaldırdı. Kazıgılı adında bir kölesini vali olarak saraya yerleştirdi ve şehri Hoca Edirüddevele Ebu'l-Fütuh'a teslim etti. Halk onunla iyi geçindi.”

Sultan Gıyaseddin, Karaca Saki'yi 1115 yılında Meyyâfârikin'e gönderdi. Diyarbakır ümerasını da onun emrine verdi, bölgeyi de Musul'a bağladı. Aynı sene Diyarbakır Ulu Camii yandı. Ulu Camii'nin yanması ile ilgili Urfalı Mateos, Vakayiname adlı eserinde şöyle anlatmaktadır. “Büyük Camiin üzerine geceleyn gökten ateş düştü. Ateş o kadar kızıştı ki duvar taşları odun gibi yandı. Şehrin bütün erkekleri oraya koştular, fakat bu sönmez ateşi bastıramadılar. Ateş, bilâkis gide, gide daha çok alev aldı ve göklere yükseldi. Ateş Müslümanların bu mabedini kâmilten kül etti”

1122'de Diyarbakır'a bağlı Ergani ve Zülkarneyn kaleleri civarında bakır madeni bulundu, o günden itibaren işletilmeye başlandı. Bu işletme sebebiyle orası şenlendi, bugünkü Maden ilçesi teşekkül etti. 1142 tarihinde Amid emiri olan İl-Aldı ölünce yerine oğlu Cemâlüddin Şemsülmülk Mahmud geçti. İnaloğullarına vezirlik yapan Nisanoğulları idareyi tamamen ellerine geçirerek bu tarihten sonra Diyarbakır Nisanoğullarının yönetimine girdi (258).

Diyarbakır'da Nisanoğulları Dönemi

Vezirlik yaptıkları İnaloğullarının zaafından yararlanan Nisanoğulları Amid'de idareyi ellerine geçirdiler ve Emir Nisan'dan sonra oğlu Müeyyedüddin Ebu Ali Hasan bin Ahmed yerine geçti. 1156 da Nisanoğlu Müeyyedüddin ölünce yerine oğullarından Cemâlüddevle Kemalüddin Ebu Ali vezir oldu. Kardeşi İzzüddevle Ebu Nasr'a ise Eğil Kalesi hâkimliği verildi. Bunun Eğil hâkimliği 1157'den 1169 yılına kadar sürdü.

1179'da vezir Nisanoğlu Cemâlüddevle Ebu'l-Kasım Ali öldü. Yerine oğlu Bahaüddele Mes'ud geçti. Bunun vezirliği sırasında Amid, büyük mücahid ve komutan Salâhaddin Eyyûbi tarafından fethedilerek Hısnı Keyfâ emiri Kara Arslan oğlu Nureddin Muhammed'e verildi.(258)

İnaloğulları eserleri

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra bölge, Suriye Selçuklularına kaldı. Bir süre sonra da Diyarbakır ve havâlisine İnaloğulları hâkim oldular. 1138'den sonra Vezir Emir Nisan idâreyi ele geçirdi. Selâhaddin Eyyûbî, 1183'te Diyarbakır'ı aldı ve Hısn Keyfa Emiri Artuklu Nüreddîn'e verdi.

İnaloğullarının Diyarbakır'a katkıları: Diyarbakır Ulucami'ye katkıları

İnaloğulları:

1117-1118: İnaloğlu Ebu Mansur İladı, batı kanadı zemin katınıve üstünü tamir etmiştir

1155: Bu tarihe ait minare İnaloğlu Mahmut

1163: İnaloğlu Mahmut:doğu kanadı zemin katı yapılmıştı

Ömer Şeddad camii:İnaloğulları zamanı1145-54 Nisanoğulları:Ali el Hasan bin Ahmed yapımına katkıda bulunuldu.

Ulu camii

Ömer Şeddad camii

Nisanoğulları eserleri

D.Bakır ulucami

1164: Nisanoğlu Ali:Caminin doğu kapısında yazıtları var.

Hz. Süleyman Camii, Nisanoğlu Ebul Kasım tarafından 1155-1169 yılları arasında yaptırıldı.

Diyarbakır'da Artuklular Dönemi

Azerbaycan'daki Türkmen beyliklerinden birinin beyi olan Artuk Bey kendisine bağlı kuvvetler ile 1063 yılında Sultan Alparslan'ın hizmetinde bulunmuş, Malazgirt Savaşı'nda büyük yararlıklar göstermiştir.

1083 yılı sonlarında Sultan Melikşah Fahruddevle'yi Diyarbakır bölgesini kuşatmakla görevlendirmiştir. Artuk Bey de kendisine bağlı kuvvetlerle Sultan Melikşah'ın talimatıyla Fahruddevle'ye yardıma gitmiştir.

Hısn-ı Keyfâ (Hasan keyf) emiri olan Kara-Arslan oğlu Nureddin Muhammed, Eyyubiler Devleti'nin kurucusu olan Salâhaddin Eyyubi'ye bağlı ve onun müttefiki olarak bütün savaşlara katılıyordu. 13 Nisan 1183 tarihinde Amid'i (Diyarbakır) kuşatan Eyyûbi ve Artuklu kuvvetlerinin başında Salahaddin Eyyûbi bulunmaktadır. Diyarbakır 9 Mayıs 1183 tarihinde Eyyûbilerin eline geçmiştir. Salahaddin Eyyûbi ve Artuklu Nureddin Muhammed, Urfa Kapısı'ndan Diyarbakır'a girmişler ve İçkale'de bulunan emaret sarayına yerleşmişlerdir.

Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi* isimli eserinin birinci cildinde Salahaddin Eyyûbi ile Artukoğlu Nureddin'in şehre girişini ve Nureddin'in sadakat yemini edişini şöyle anlatır:

“Sultan, şehir halkının alkışları arasında Amid’e girdi. Tıpkı bayram günü idi. Şehrin büyükleri gelip itaatlerini arz ettiler. Sultan, Dâr al-imâre’de oturup halkın biatini kabul etti. Dâr al-imâre binası son derece sağlam ve güzel bir yapıydı.

Sultan Dâr al-imâre’de bir müddet oturduktan sonra Nureddin’i yanına çağırıp sadakat göstereceğine ve kendisine isyan etmeyeceğine dair sağlam bir yemin aldı. Tahtına oturttu ve Hristiyanlara karşı yapacağı gazalarda askerleriyle yardımına gelmesini, düşmanlarıyla anlaşma yapmamasını, memleketi imar etmesini, adaletle hükmetmesini, haksız vergileri kaldırmasını şart koştu”. Böylece Diyarbakır Artukluların idaresine girdi.

Amid’in fethi hakkında kadı Fazıl, Hilafet Divanı’na yazdığı bu mektubu göndermiştir:

“Allah Hilafet divanına devamlılık versin. İnsanlığın divanları onun sahibinin dostluğuyla ayaktadır. Ona itaat dinin en mühim farzlarından. Dünyadakiler ya onun emrine itaatle sakin yaşamakta, yada onun atalarının tırnakları altında ezilmektedir. Onun emri ve nehyi hak ile batılı ayırır. Ne mutlu emrini tutup nehyinden kaçınana. Kalemler, ona, dostlarının askerlerinin yaptıklarını nakleder.

Hâdiminize Amid’in fethine dair menşurunuz geldiğinde ‘İşte Amid’in anahtarı’ dedi. Tavsiyelerinizi tuttu, onlardan faydalandı. Menşurunuzu alınca onu gökten inmiş bir vesika zannetti. Onu kendi kılıcından daha keskin kabul etti. Onu önünde bir hidayet nuru yaptı. Ona uydu. Eğer bir yerin fethine ordu ile gitmek adet olmasaydı Amid’in fethine sırf menşurunuzla giderdi.

Hâdiminiz bu anahtarla şehrin kapısını çaldı. Onları, şehri teslim davet etti. Bu konuda 3 gün birbiri ardına şehirdekilere mektup yazdı. Nihayet verilen 3 günlük süre bitti. Şehri teslim yanaşmadılar. Harbi küçümsediler. Bunun üzerine dördüncü günü mancınıklarla şehre hücum etti. Mancınık oklarla yapılan hücumdan sonra şehrin müdafaası gevşedi. Gece gündüz muharebeler devam etti. Şehre hücum edilmesini ve lağımlar açılmasını emrettik. Bunun üzerine şehrin sahibi İbn Nisân malına, canına ve ailesine aman verilmek şartıyla, şehri teslim edeceğini bildirdi. Hâdiminiz, ona istediği amanı verdi ve haklarına riayet etti. Mallarından hiçbir şey almadı. Kabul ettiği şartları harfiyen yerine getirdi.

Bilindiği gibi, Amid her tarafta meşhur bir şehirdir. Nureddin b. Kara Arslan himmetimize herkesten önce girerek, Franklara karşı yapılacak savaşlarda askerleriyle yardım etmeyi vaat ettiğinden ordusunun daha büyük ve daha kuvvetli olması için şehrin idaresini ona teslim ettik Divan al-Hilâfe’nin istediği gibi ona, adaletle hareket etmeyi, zulmü ortadan kaldırmayı, dinin emirlerini yerine getirmeyi emrettik. Meyyâfârikın sahibi de itaatini bildirdi. Bu konuda Nureddin’i takip etti. Hâdiminiz, daima dostluğunuzu göz önüne alır. Zira sizden ne zaman iyi şeyler istemişse gelmiştir.”

Amid'in teslim alınışından sonra buradaki malları ve değerini Dr. Ramazan Şeşen şöyle anlatmaktadır:

“İbn Nisan'a verilen müddet bitince şehrin kapıları açıldı. Şehir teslim edilince, Sultana 'Amid'deki malların değeri bir milyon dinarı aşar. Bu mallar İbn Kara Arslan ile varılan anlaşmanın şartlarına dahil değildir. Onları alıp devletin işlerinde harca. İbn Kara Arslan sadece şehirle yetinir. Bunu dahi kendisi için büyük bir nimet sayar' denildi. Sultan 'Nureddin bizim adamlarımız arasına girdi. Bunları ondan esirgemeyiz. Esası verip de ferî kendimize alkoymak bizim âdetlerimize sığmaz' dedi. Şehrin ambarlarında pek çok zahire vardı. Silahlar, eşyalar sayılmayacak kadar çoktu. Naibler mahzenlerin defterlerini getirdiler. Teftişi mümkün olan birkaç eşyaların sayımını yaptık. Şehrin burçlarından birinde 80000 mum bulunmaktaydı. Bu mumlardan geceleri mektup yazarken kullanırım diye ben de bir miktar almıştım. Sonra naklinin güçlüğü dolayısıyla bıraktım. Ayrıca, Amid mamulü pek çok halı, kilim, çadır bulunuyordu. Depolarda külliyetli miktarda pamuk da vardı. Rivayete göre, bu mallar 7 sene müddetle satılmış, şehrin mütevellisi bu suretle iyice zengin olmuştur.

Bunlardan başka şehrin 1 040 000 cild eser ihtiva eden bir kütüphanesi vardı. Sultan, bu kitapları Al-Kazi'l-Fâzıl'a hibe etti. Al-Kazi'l -Fâzıl bunlar arasından 70 yük seçip kendi kütüphanesine nakletti.”

Ali Emiri Efendi, İstanbul'da çıkardığı Amid-i Sevdâ dergisinde (10 Mart 1325/23 Mart 1909 gün ve sayı. 3, s. 33-38) yayınladığı “Amid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cild Kitabı Hâvi Casim Bir Kütüphane” başlıklı yazısında bu hususu incelemiş olup, Mısırlı Kadı Fâzıl'ın bunlardan Mısır'da eşi bulunmayan kitapları seçerek 70 deveye yükletip Kahire'ye yolladığını; her deveye 500 kitap yüklemiş olsa, h.579 (m.1183) fethini müteakip Amid'den 35 bin kitabın Mısır'a taşınmış olduğunu; bu kütüphanenin Ulu Camii Maksureleriyle Zinciriye Medresesi'ne giden eskiden kalma kemerlerin bulunduğu yerde muhafaza edilmiş olacağını beyan etmektedir.

Şehir halkına iyi muamele eden Nureddin halkın güvenini ve itimadını kazanmış, bilhassa surların harap olan bölümlerini onartmış, kendisinden sonra yönetime gelenler de aynı yolu takip etmişlerdir.

Artuklular Diyarbakır surlarını onarmakla kalmamışlardır. Bilhassa yaptırdıkları Evli Beden (Ulu Beden) ve Yedi Kardeş Burcuları Artuklulardan kalma anıtsal yapılarıdır.

Silvan Ulu Camii, Çermik Ulu Camii, Eğil Taciyân Camii, Diyarbakır'da Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Hani ilçesindeki Hatuniye adıyla anılan Zeynebiye Medresesi, Batman Çayı üzerinde yapılan Malabadi Köprüsü, Çermik'te Sinek Çayı üzerinde yapılan Haburman Köprüsü, Diyarbakır'a 20 km. uzaklıktaki Devegeçidi Köprüsü Artuklulardan günümüze kadar gelen eserlerdir.

İçkale'deki Virantepe denilen yerde 1961-1962 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Profesörü Dr. Oktay Aslanapa yönetiminde yapılan kazılarda Artuklu Hükümdarı Melik Salih Nasıreddin Mahmut (1200-1222) zamanında yapılan bir sarayın temelleri meydana çıkarılmıştır. Bu

sarayda birçok edip ve bilim insanı yetişmiş, Medreselerde İslami ilimlerin dışında felsefe, tıp, geometri ve matematik gibi dersler de verilmiştir.

İçkale'deki Artuklu sarayında Cizreli **Ebül-İz** adlı bilginin yaptığı saz ve söz alemlerine hizmet eden, saz çalan makine adamlar, ağzından şarap dökülen tavus kuşları, otomatik kaplar, fıskiyeler, su terazileri Diyarbakır'daki kültürün ve bilginlerin ne kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (258).

Artuklu hükümdarları

Artuklular, 1102 yılında, Güney ve Doğu Anadolu'da kurulmuş bir beyliktir. İsmi Türkmembeyi olan 'seyyid' Artuk Bey'den almıştır. 1091 yılında Kudüs'ü alan Artuk Bey aynı yıl burada öldü. Daha sonrasında Artuklular Hısnıkeyfa, Mardin ve Harput olmak üzere üç ana koldan idare edildiler. Hısnıkeyfa kolu, Artuk Bey'in oğlu Sökmen Bey tarafından kurulmuştur. Başkenti Hısnıkeyfa, daha sonra da Diyarbakır olarak belirlenmiştir. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmışlardır (7).

Artuk oğlu İlgazi: 1118'de Artukoğlu İlgazi ve yeğeni Belek emrinde Diyarbakır emirleri Haçlı seferlerine katıldı (90). Haçlılara karşı devamlı zafer kazanması üzerine Sultan Mahmud 1120 yılında İlgazi'ye Silvan'ı verdi. 1122 yılında ölen İlgazi, Silvan'da Kubbetülsultan yakınına gömüldü (91).

Artuklu Melik Süleyman Ayn-ı Zülal veya Balıklı suyu denilen yerin yanına gömüldü.

Mesudiye medresesi: Ulu Cami'nin kuzeyinde camiye bitişiktir. Medresedeki yazıtlara göre yapımına 1198-1199 miladi yılında, Artuklu hükümdarı **Ebu Muzaffer Sökmen II** zamanında inşasına başlanmıştır.

Mesudiye medresesinde gördüğünüz bu iki sütun geçmişte sürekli dönüyor olup medreseyi depreme karşı koruyordu. Hamamlarda yakılan çöpler, şehrin temizliğini sağladığı gibi sıcak sular Ulucamiye ve medreseye ısıtmak üzere geliyordu ve bu iki sütunu da çeviriyordu.

Zinciriye Medresesi, XII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmektedir. Medresenin mimarı Melik Salih Necmeddin'dir.

Mesudiye medresesi

Zinciriye medresesi

Artuklular döneminde Diyarbakır'da bakır ve demir maden işlemeciliğinde önemli hamleler yapılmıştır. Abbasi halifesi el-Mustekfi Billah, Dicle nehri üzerinde yaptırdığı köprü için gerekli zinciri hani ilçesinde yaptırmıştır (92).

Malabadi köprüsü:

Artukoğullarından Timurtaş tarafından yaptırdı. Köprü hakkında Gabrielşu bilgileri vermektedir. "...Modern statik hesabının olmadığı devirde bu açıklıkta zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri muciptir. Ayasofya Cami'sinin kubbesi, köprü'nün altına rahatlıkla girebilmektedir.

Balkanlar'da, Anadolu'da Orta Doğu'da bu açıklıkta, bu yaşta başka köprü yoktur .

Yedi Kardeş Burcu: Artukoğlu **Melik Salih** adına 1208 yılında Mimar İbrahim'in oğlu mimar Yahya'ya yaptırılmıştır. Burcun üzerinde Selçukluların simgesi olan çift başlı kartal ile iki arslan kabartması, bunların altında da burcun yazıtı vardır.

Evli Beden Burcu (Ulu Beden Burcu): Artuklu Melik Salih tarafından 1208 yılında Mimar İbrahim'e yaptırılmıştır.

Artuklu hükümdarı **Necmeddin Alpi** bayındırlık faaliyetleri ile tanınıyordu. Silvan'da yabancı konuk ve elçiler için Silvanda bir saray yaptırdı. M.1164'de Kırk burç denilen bölümü yaptırdı. 1176 vefat etti, Kubbetüssultan'a gömüldü (93). Burası dedesi I.Kılıçaslanın türbesidir.

Ulu Camii (Silvan): Artuklulardan kalma camilerden biri de Silvan Ulu Camii'dir. Dıştan kubbenin sekizen kasağı ve tarmpları bellidir. Üzerini basık, piramit bir külah örter. Kubbenin kaidesinde, Artuklulardan Timurtaş'ın oğlu **Necmeddin Alpi** (1152-1176) nin kitabesi vardır ve bu bir tamir kitabesi değildir.

Ulu cami'deki ikinci kitabesi H. 624. (m. 1227) tarihli olup, Eyyubiler'den Ebu'l Muzaffer Gazi'ye aittir.

Necmeddin Alpi'nin kızı Zübeyde hatun Çermik Haburman Köprüsünü yaptırmıştır. Kitabede bu bilgi kayıtlıdır.

Haburman köprüsü

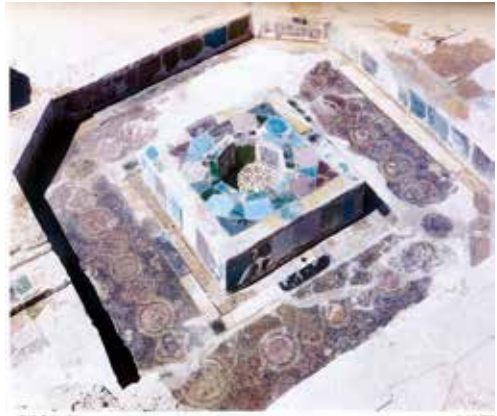
Diyarbakır'da tıp ilminde hamleler yapılmıştır. Tıp öğretimi için Artuklular döneminde bir darüşşifa yaptırılmıştır. Artuklu emiri **Necmeddin İlgazi'nin** hanımı Sitti Hatun'un 1176-1185 tarihleri civarında yaptırdığı bir tıp medresesi olan bu Darüşşifa günümüze ulaşmamıştır (94).

Devegeçidi köprüsü

Artuklu Sarayı. (virantepe)

(Artuklu sarayı-Dr. Adil Tekin. Diyarbakir

Artuklu sarayı zengin renkli taş mozaik ve çini süslemelerle oldukça gösterişli selsebil ve haçvari eyvanlarla çevrili fiskiyeli bir havuza sahip olan sarayın, renkli taş ve cam küplerden oluşan mozaik süslemeleri, Türk mimarisinde ilk kez burada görülmektedir. Doğu bölümünde saraya çıkışı sağlayan merdivenler açığa çıkarılmış ve saray girişinin, alttaki kemerin yanında olduğu belirlenmiştir.

Ebul İz El Cezeri

XIII. yüzyılın başında, Diyarbakır Artuklu Sarayı'nda 32 yıl başmühendislik görevi yaptı. El Cezeri, su saatleri, otomatik kontrol düzenleri, fiskiyeler, kan toplama kapları, şifreli anahtarlar ve robotlar gibi, pratik ve estetik birçok düzeni tasarlayan ve bunların nasıl gerçekleştirileceğini anlatan “Kitab-el Hiyal” adlı kitabın yazarıdır.

El-Cezerî'nin Yaşadığı Dönem ve Ünlü Eseri

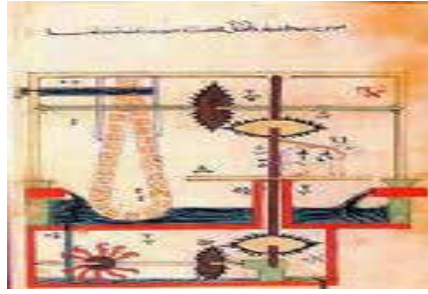
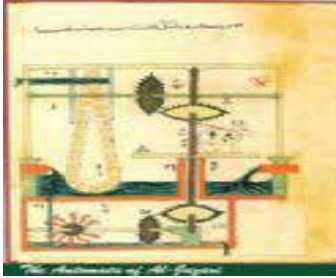
El-Cezerî (1136-1206), Diyarbakır yöresinde yaşamış, Artuklu sarayında “*reis el-âmal*” (başmühendis) olarak 32 yıl (1174-1206 arasında) hizmet etmiş bir bilim adamıdır. Artuklular Diyarbakır'da 1183-1232 tarihleri arasında hükümler olmuşlardır. Artukoğullarının, Hıskeyfa/ Hasankeyf Artukluları (1101-1232), Mardin Artukluları (1108-1408) ve Harput Artukluları (1185-1203) olmak üzere üç kolu vardı. Hıskeyfa Artukluları, Artuk'un oğlu Muineddin Sökmen (yön. 1101-1105) eliyle kurulmuş olup Diyarbakır yöresi, buraya bağlı olmuştur. Beldenin adı Osmanlıda Hasankeyf, Süryanilerde “*Hesna Kephâ*”; Abbasi, Hamdani ve Mervanilerde ise “*Hıs Keyfa*” şeklinde idi. İslâm öncesi dönemde “*Cepha*” adıyla Süryani piskoposluk merkezi olmuş, 131 yıl boyunca Artukoğullarına başkentlik yapmış, ardından Eyyûbi egemenliğine girmiş, 1260 yılında Moğol istilâsına uğramış, 1516'da Osmanlılara geçmiştir. Mardin Artukluları 1108'de Necmeddin İlgazi (yön. 1108-1122), Harput Artukluları ise 1185 yılında Nureddin Muhammed bin Karaarslan (yön. 1175-1185) ve İmadeddin Ebubekir bin Karaarslan (yön. 1185-1203) eliyle kurulmuştur. Artuklu emîrlerinin bilime ve resim sanatına destek verdikleri anlaşılmaktadır. Artuklu dönemi Diyarbakır'ının (Âmid) maden işleme merkezi, zengin ve hareketli bir ticaret kenti olduğu, 12. yüzyılın sonlarında kentte 140 bin cilt kitap bulunduğu bilinmektedir. Artuklular Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı yaptıkları karşı koymalar ve oluşturdukları eserlerle tanınmışlardır. El-Cezerî bu dönemde, Hıskeyfa Artuklu sarayında hizmete başlamıştı. Hıskeyfa Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed, Selahaddin Eyyûbi (1138-1193) ile dayanışma içinde Diyarbakır'ı Nisanoğulları'nın elinden alıp kente sahip olmuştur. Diyarbakır surlarının Urfa Kapısı üzerindeki 1183 tarihli kitabe, bu olayı belirtmektedir. 1232-1234 yıllarında Anadolu Selçukluları tarafından ortadan kaldırılan Artuklular, mimarî süslemede ve sikkelerde insan figürü kullanan sayılı Türk-İslâm beyliklerindedir.

Batı dünyasında adı kısaca “*al-Jazari*” ya da “*al-Gazari*” diye bilinen el-Cezerî, su saatleri, otomatlar, su kaldırma düzenekleri, fiskiyeler, şifreli anahtarlar

ve daha pek çok pratik ya da estetik mekanizmanın tasarım ve gerçekleştirimini anlatan *Kitab el-Câmi' Beyn el-İlm ve'l-Amel el-Nâfi' fi Sinaat el-Hiyel* (Olağanüstü Makine Yapımı Üzerine Bilim ve Teknik Arasında Yararlı Bir Kitap) adlı ünlü eserin yazarının tam namı “Bedî'üz-Zamân Ebu'l-İzz İsmail ibn el-Rezzâz el-Cezerî”dir. Burada, “*bedî'üz-zamân*”, çağının harikası; “*ibn el-rezzâz*”, bir pirinç tüccarının oğlu; “*el-Cezerî*” ise “El-Cezîre’li” ya da Ceziret-i ibn Ömer’li (günümüzde Mardin’in Cizre ilçesi) anlamına gelir ve Fırat ile Dicle arasındaki Yukarı Mezopotamya bölgesine, Arapça’da “ada” anlamına “*El-Cezîre*” denir. Bu kitabın kimi nüshalarının adı değişik olup bunlarda *Kitab fî Ma'rifet el-Hiyel el-Hendesiyye* (Usta İşi Mekanik Aletler Bilgisi Kitabı) diye geçer, kısaca *Kitab el-Hiyel* adıyla bilinir. El-Cezerî, Artuklu Sarayı’na 1174’te girmiş, Nureddin Muhammed (yön. 1175-1185) ve oğulları Kutbeddin Sökmen (yön. 1185-1200) ile Nâsireddin Ebu'l-Feth Mahmud Karaaslan (yön. 1200-1222) dönemlerinde saray mühendisi olarak çalışmıştır. Bu bilimsel kitap, Hısnkeyfa Artuklularına bağlı olan Âmid’deki (Diyarbakır) Artuklu sarayında 1206 yılında yazılmıştır. Dili, zamanının bilim dili olan Arapça’dır. Eser, ününü çağlar boyu yitirmemiş, pek çok kez kopya edilmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Bugün **İstanbul Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi’nde bulunan 3472 kayıtlı yazma, Hicri 602 (Miladi 1206) tarihlidir. Mevcut el-Cezerî yazmalarının en eskisi olan bu nüsha, kayıp orijinal eserin bir ikinci el kopyası olarak en önemli nüshasıdır ve Muhammed ibn Yusuf ibn Osman el-Haskefî (Hısnkeyfa’lı) tarafından kopyalanmıştır.** Arslan Terzioğlu’nun belirttiğine göre el-Cezerî’nin eserinin, dördü Topkapı Sarayı Müzesi’nde (III. Ahmed Nr. 3472, Nr. 3461, Nr. 3350 ve Hazine Nr. 414) ve biri Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Ayasofya Nr. 3606) olmak üzere beş elyazma nüshası Türkiye’de bulunmaktadır. Atilla Bir’in bildirdiğine göre bu yapıtın yurtdışında Dublin Chester-Beatty Kütüphanesi’nde bir, Oxford Bodleian’da iki, Leiden Üniversitesi’nde iki, Paris *Bibliothèque Nationale*’de üç kopyası daha bulunmaktadır. Ayrıca ABD’nin çeşitli koleksiyonlarında farklı yazmalardan koparılmış minyatürlü sayfalar sergilenmektedir. Terzioğlu’na göre St. Petersburg’da da bir nüshası vardır. Makinelerin resim ve planlarını da kendisi çizdiği için el-Cezerî, aynı zamanda iyi bir ressamdı.

El-Cezerî’nin Otomatlarından Örnekler

El-Cezerî, birinci bölümde “*finkân*”, “*binkam*” vb. terimlerle adlandırılan su saatlerinden ; ikincisinde şarap meclislerinde kullanılan otomatik kaplardan, insan ve hayvan biçimindeki makinelerden; üçüncüsünde ibrikarlık rolünü oynayan hayvan ve insan figürlü otomatlardan; dördüncüsünde kesilip akan çeşitli fiskiyelerden, kendi kendine saz ve düdük çalan makinelerden; beşincisinde kuyu ve ırmaklardan su çıkaran tulumbalardan; altıncısında ise saray hizmeti gören çeşitli makine, şifreli kilit vb.den söz eder. Eserde toplam 50 dolayında ilginç buluş yer almaktadır (260).

Bu sarayın Artukoğullarından **Nasirüddin Salih bin Muhammed** tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.

Diyarbakır-Eğil yolunda, Devegeçidi Suyu üzerinde bulunan bu köprüye Artuklu, Devegeçidi Suyu isimleri de verilmektedir. Köprünün üzerinde iki kitabe ve bir de Kuran'dan Bakara Suresi yazılıdır Bu kitabelerden köprünün **Artukoğlu Hükümdarı Melik Salih Mahmud** tarafından 1218'de yaptırıldığı, mimarının da Cafer Bin Mahmud olduğu öğrenilmektedir.

Artuklu Köprüsü

Ergani Zülküfl peygamber Mescit duvarında **Artuklu hükümdarlarında Fahrettin Karaaslana** ait ve üzerinde Fahreddin ibaresi bulunan güzel bir nesih kitabe vardı (95) (96).

Hazret-i Zülküfl makamı

Ulu Cami (Hani)

İlk yapı muhtemelen Artuklu devrinde inşa edilmiş Üzerindeki yazıtlarından 1657 ve 1682 yıllarında onarıldığı anlaşılmaktadır.

Zeynebiye (hatuniye) Medresesi, Artuklu Döneminde yapılmış bir yapıdır

Hatuniye medresesi

Çermik Ulu caminin kitabeden Artuklularından **Fahrettin Kara Arslan** (1108-1148) zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çermik ulucamii

Eyyubiler Miladi 1183 yılının Mayıs sonunda Selahaddin, şiddetli bir muharebeden sonra Amid'i zaptetmiştir. Bu sırada Amid'in emiri, Nisan Rişana'dır. Bu emir, şehri muhasara edenlere karşı cesaretle harp etmiş, ancak, şehir halkı ondan yüz çevirmesiyle Sultan Selahaddin'in adamlarından bir kısmı, Amid'in iki suru arasına sıkışmış ve Amidliler bunların hepsini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Sultan Selahaddin, şehrin Emirine şiddetli tehditler yazarak ağır antlar içmiştir. Nisanoğlu, bu vaziyet karşısında korkmuş, kendi hayatı, ailesinin selameti ve mallarının emniyeti namına söz aldıktan sonra, sultanın müsaadesi ile üç gün içinde sarayının içinde ne varsa hepsini çıkarmış ve böylece şehri terk etmiştir. Belirtildiğine göre, kendisi bu üç gün içinde servetinin ancak, onda birini taşıyabilmişti. Çünkü onun Amid içinde topladığı servet, çok büyüktü. Selahaddin, Amid'i aldıktan sonra onun içindeki her şeyi Kara Arslan oğlu Nureddin'e vermiştir. Anlatıldığına göre kulelerin birinde yüz bin mum ve kütüphanede bir milyon kırk bin cilt kitap bulunmuştu. Selahaddin, Amid'den yalnız bu kitapları almış ve bunları veziri olan Kadı El-Fadıl'a vermiştir. (53) 1183 tarihinde Selahaddin Eyyubi'nin Diyarbakır'ı fethederek Hasankeyf Emiri Artuklu Kara-Arslanoğlu Nereddin Mehmed'e vermesiyle Diyarbakır'da da, Artukoğulları egemenliği başladı. Artukoğulları yönetimi 1232'de son bulmuştur. Artukoğulları yönetiminde Diyarbakır'ın kültür, sanat ve uşgarlık bakımından en üst düzeye yükseldiği görülür.

1232'de Eyyübî Sultânı Melik Kâmil Diyarbakır'ı ele geçirerek Artukoğullarına son verdi. 1240'ta Anadolu Selçukluları Diyarbakır'ı aldılar. Eyyübî Emiri Melik Kâmil, 1258'de Diyarbakır'ı Selçuklulardan geri aldı. 1259'da şehir, İlhanlılara geçti. İlhanlılar, bölgeyi Artukoğullarına bıraktılar 1232'de başlayan Eyyubiler dönemi, 1240'ta sona ermiştir. Bu tarihten sonra Diyarbakır ve bölge, Anadolu Selçukluları'nın eline geçmiştir. Anadolu Selçukluları'nın bölgedeki egemenliği 62 yıl sürmüş, 1302 tarihinden itibaren

Mardin Artukluları şehre ve bölgeye egemen olmuşlardır. Bu egemenlik 92 yıl sürmüştür, 1394’de bu defa Timur hakimiyeti başlamıştır (69).

Eyyubi eserleri

Selahaddin Eyyubi

Silvan Ulu camii

Ezher üniversitesinin temelinde Diyarbakır vardır. Selahaddin Eyyubi Diyarbakır’ı fethedince Zinciriye medresesinde 1.040.000 kitap görmüştü Selahattin Diyarbakır’ı Nisanoğullarından aldığıında Nisanoğlunun kütüphanesini Kadı Fazıl’a hediye etti **Bu kütüphanede 1.040.000 kitap vardı.** Fazıl bu kitapları seçerek 70 deve ile Kahire’ye’ götürdü O devirde Kahirede’ki kitap sayısı sadece 125.000 idi. Bu kitaplar Ezher üniversitesinin kurulmasına alt yapı oldu. (97-100)_Silvan kale kapılarında bezemeli kitabeler bulunmakta olup, bunlar Eyyubilerden Melik Eşref zamanından kalmıştır. Ayrıca kalenin diğer kapılarında da Melik Kamil, Selahattin Eyyubi, Melik Evhad, ait çeşitli kitabeler de bulunmaktadır. Sonraki devirlerde kale içerisine Ulu Cami eklenmiştir.Eyyübiler döneminde de Silvan surları onarılmış, Ulu Camiye ekler yapılmış, bir de cami yaptırılmıştır. Bunu eserlerdeki kitabelerden anlamaktayız. Surlardaki kitabelerden ilki büyük islâm mücahidi, ünlü komutan ve devlet adamı Salâhaddin Eyyubi’ye aittir.

Silvan surları

Melik Adil ve Eshab-ı Khef 1183’de Diyarbakır Selahaddin Eyyubice alındı. Kardeşi Melik Adil 1218 yılına kadar bölge sorumlusu oldu. Şimdi Diyarbakır Lice’ye gidiyoruz. Selahaddin Eyyubi döneminde mağaranın yarısının yıkılıp aşağıya Derkam köyüne düştüğünü, mağara unutulmasını diye S. Eyyubinin kardeşi Melik Adil’in Khef mağarasını tamir ettiğini bu yazıda görüyoruz Lice’deki belge MS. 1200 Melik Adilin tamir kitabesidir.

Kitabe

Lice Eshab-ı khef

Lice Eshab-ı Khef dünyada belgesi en eski olan yerleşim yerlerindedir. Tarih MS. 1200

Tarsusla ilgili Osmanlı belge tarihi 17 Receb 1861 tarihlidir Maraş ile ilgili Tahrir ve Evkaf Deterlerindeki Kayıt, Alââüddeve Beğ Vakfiyyesidir. 1501 tarihlidir Diyarbakır Lice çok daha eski belgeye sahip olmakla beraber kendini tanıtamamaktadır.

Antak Melik Adil camii

Melik Kamil

Diyarbakır Surları çifttir ve paraleldir

Dıştakinin alçak, içtekinin yüksek tutulduğu birbirine paralel çift surla çevrili olan Diyarbakır'ın dıştaki suru kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği kuzeyden güneye doğru 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrilmiştir.. Eyyubi Sultanı Melik Kamil 1231-1232 yıllarında Diyarbakır'ı aldığıında dış suru yıktırılmış ve bu taşları içteki surlarda kullanmıştır. İçkalenin kuzeydoğusunda dış surlara ait kalıntılar vardır (101).

Dış surlar ve hendek eski Doğumevi karşısındaki ikinci surdan kalıntılar. Aradaki yer ise hendektir İkinci surlara ait kalıntılar görülüyor.

Alttaki resim Keçi burcunun önünde ikinci sur kalıntılarını gösteriyor

Melik Salih

Diyarbakır'da **kitabelere geçmiş ilk vergi affı** Hanefiler bölümünün dış duvarındadır.

Bu yazıt Artuklu Hükümdarı **Melik Salih'e** ait bir fermanıdır.

Bu fermanı Hükümdar, Amid ahalisi üzerindeki yüklerin kaldırıldığını, vergi affı getirdiğini anlatır. Bu emrin uygulamasından da bütün naipleri, mutasarrıfları sorumlu tutar.

Güzel nesih yazı ile taş oyuulan kitabede şöyle deniliyor;

“Devlet-i kahirenin devamı süresince Amid ahalisinden arızı külfetler, ölçüler, tartılar adı ile alınan vergiler tamamen kaldırılmış olup, bütün ahali için serbestlik hasıl olmuştur.

Melik Salih'in manevi hizmetleri de vardır.

Arif paşa seyahatnamesinde Ergani'de Zülküfl peygamber makamında **Melik Salih** zamanında yapılan ve hediye edilen **şamdanla,hazrete ait bir demir asayı gördüğünü,ayrıca İran** yapımı bir şamdanı da gördüğünü ifade eder (102-104).

Silvan'da Eyyubi eserlerini görüyoru

Silvan İlçesinin güneydoğusunda yer alır. Eyyubiler Camii olarak anılan cami yıkılmış ancak minaresi günümüze ulaşmıştır. Eyyubiler döneminde 1199-1244 tarihleri arasında inşa edildiği üzerindeki kitabelerden anlaşılmaktadır. Kare planlı, 35 metre yükseklikte, beş katlıdır ve şerefesi yoktur. En üst katta şerefe görevi gören dört yöne açılan pencereleri bulunmaktadır (105).

Melik evhad Eyyub (M.1210) tarihli kitabenin olduğu Silvan Eyyubi cami minaresi (kırık minare).

Ulu Camii (HAZRO)

Bazı kaynaklarda XIII. yüzyılda Eyyubiler döneminde yapıldığı belirtilmektedir. Bazı kaynaklarda da Osmanlı mimarisine benzerliğinden ötürü XVI. XVII. yüzyıllarda yapıldığı belirtilmektedir.

Bazı kaynaklarda XIII. yüzyılda Eyyubiler döneminde yapıldığı belirtilmektedir.

Mogollar ve Timur Döneminde Diyarbakır

Cengiz Han'ın batı seferinden sonra Türk-Moğol komutanları aileleri ile birlikte bir daha dönmek üzere batıya göndermişlerdir. Bu komutanlar arasında yer alan Curmagan, dört tümenlik askeri ve Türk-Moğol boylarıyla Ön-Asya'dan Anadolu'ya geçmiştir. Bu boylar arasında yer alan Tatarlar'ın içerisinde Abaka Han döneminde Diyarbakır valiliği yapmış Durbay Noyan, Giray ve karesi Tuladay ayrıca Malatya valisi olan Kürboga yer almaktadır. Tatarlar genellikle Anadolu'da Amasya, Tokat ve Çoruh boylarında yaşamışlardır. Bu yüzden Anadolu'nun her tarafına yayılmışlardır.

Ön-Asya'dan göç eden boylar arasında yer alan Oyratlar ise Anadolu'ya gelen kavimlerdenidir. Diyarbakır bölgesinde yoğun halde yasayan Oyratlar, Celayir Devleti ve onun dağılmasından sonrada Karakoyunlar arasında varlıklarını XV. Yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Moğol harekâtı, Anadolu'nun Türkleşmesinde mühim bir rol oynamıştır Bu göçlerden sonra Moğolların himayesinde bulunan Mardin Artukluları, 1302 yılında Gazan Han döneminde Diyarbakır bölgesi Mardin Hükümdarı Artuklu II. Melik'ül Mansur Ebül Feth Necmeddin Gazi'ye verildi.

Yerine oğlu Semsüddin Salih geçti

1315 yılında Nasirüddin, Diyarbakır bölgesine girdi. Amid çevresine saldıran Mogollar, Erzen ve Meyyafarîkîn'i de yğmaladılar. Amid 'de öldürülen kişi sayısı kaynaklarda on beş bin kadar geçmektedir Etrafıyağmaladıktan sonra geri çekildi.

1317 yılında Halep naibi Caca-Oglu isminde bir Türkmen idaresinde göçebe Arap ve Türkmenlerden oluşturulan ordu Diyarbakır bölgesini yağmaladı. 1318 yılında ise Diyarbakır bütün bölge çekirge istilası, kuraklık ve açlık nedeniyle binlerce insan öldü. Kurtulabilenler başka bölgelere göç ettiler.

Gazan Han'ın Mardin Artuklularına verdiği Diyarbakır yönetimi 1394 yılında son buldu. Bu çağda 1317 yılında açlık ve kuraklık nedeniyle Halep'e giden Türkmenler bölgede nüfusun azalmasına neden oldular. Moğol istilasından sonra 1394 yılında Timur, Diyarbakır'ı işgal etti.

Bu sırada Selçuklular devrinde Anadolu'da yerleşmiş olan Tatar Türkmenleri, Ankara savaşından Timur'un safına geçmek isteyeceklerdir. Fakat Timur, onları Maveratınnehir'e göç ettirmiştir.

Timur'un Ortadoğu seferleri sırasında ele geçirilen Diyarbakır ve çevresi, bu sayede küçük bir beylik olarak varlığını devam ettiren Akkoyunluların hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Timur bu sefere hazırlanırken Akkoyunlular yurtlarından tutunabilmek için Karakoyunlularla sürekli mücadele içerisindeydi. Bu mücadelede yenik duruma düşen Akkoyunlular, Timur'un Karakoyunlular üzerine hareketi sırasında rahat bir nefes aldılar. Nitekim 1395 yılında Timur'un Suriye seferi sırasında Akkoyunlu Ahmet şehri ona bağlamıştır. Bu sayede Diyarbakır oradan da Malatya'ya geçmişlerdir. Fakat Ahmet'in kardeşi Kara Yülük Osman ve beraberindeki Türkmenle Kadı Burhaneddin'in himayesinde kalmayı tercih ettiler. Fakat bir süre sonra Kadı Burhaneddin'le arası açılan Kara Yülük Osman 1398 yılında onu öldürdü ve Sivas'ı muhasara etti. Fakat Sivaslılar, şehri ona değil de Osmanlı Devletine vermeyi tercih edince o da beraberindeki Türkmenlerle birlikte bir ara Erzincan'a geçti.

Daha sonra da 1399 yılında Karadağ 'da bulunan Timur'a bağlılığını bildirdi. Yapılan seferlerde gösterdiği basarıdan dolayı Timur tarafından Kara Yülük Osman'a Malatya verilmiştir. Oglu İbrahim Beye de Diyarbakır verilmiştir. Böylece Akkoyunluların Diyarbakır hâkimiyetleri başlamıştır. Karakoyunlularla da mücadeleleri olmuştur.

1387 yılında Batı İran'ı ele geçiren Timur Doğu Anadolu'yu istilaya hazırlanırken Karakoyunluların ticaret kervanlarına ve hac kabilelerine saldırdıklarını ileri sürüyordu. Aslında asıl sebep Kara Koyunlu Kara Mehmet'in Timur'a itaat etmemesiydi. Bu yüzden 1387 yılında Kara Koyunlular üzerine yürüyen Timur, Doğu Bayezid'i ele geçirmiştir. Sarp bölgelere çekilen Kara Koyunlular Timur ordusunu geri dönmeye mecbur ettiler. Timur, Doğu Anadolu seferine devam ederken bu fırsatı değerlendiren Kara Mehmet Tebriz'e gelerek 1389 yılında şehri ele geçirdi. Kara Mehmet'in ölümünden sonra bası Kara Yusuf geçmişti. Timur, Diyarbakır fethi sırasında bir kısım kuvvetini Karakoyunlular üzerine göndermiştir.

Muş'un sarp yerlerinde bulunan Kara Yusuf ve beraberindeki Türkmenler bu haberi alınca oradan ayrılarak Şam taraflarına gittiler.

Timur'un Anadolu'yu terk etmesiyle Karakoyunlu Kara Yusuf ve beraberindeki Türkmenler geri dönerek Diyarbakır 'a yeniden hâkim olmuşlardır. Timur, 1399

yılında tekrardan Ortadoğu seferine çıkınca Kara Yusuf Van Gölü civarından Musul'a çekilmiştir. Timur'un Suriye'ye gelmesiyle Kara Yusuf Osmanlı padisahı Yıldırım.

Bayezid'e sığınmıştı. Kendisine Aksaray dirlik olarak verildi. Osmanlı Devleti Timur arasındaki savaşın nedenlerinden biri de Osmanlı devletinin Kara Yusuf'u himaye etmesiydi. Kara Yusuf huzursuzluğu sezince Osmanlı topraklarından ayrılarak Irak-ı Arab'a gitmiştir. Ankara savaşından sonra sığınacak kapı bulamayan Kara Yusuf, Şam'a gitti ve burada Sam naibi Seyh el-Mahmudî tarafından tutuklanarak hapse atıldı.

Bu olaydan sonra Diyarbakır ve çevresi yeniden Timur hâkimiyetine alınmışsada 1401 yılından sonra Akkoyunluların hâkimiyetine verilmiştir (280).

Moğollar-Diyarbakır İrincil köyü

İrincil adlı köyün arazisi 1960'larda Dicle üniversitesi için İstimlak edilmiştir.Osmanlı arşivlerinde de geçen bu köy İrincin Noyan'ın karargahını kurduğu yer olarak kabul edilmektedir.O zaman bu kişi kim?

Moğollar Ortadoğu Anadolu ve Asya'yı işgal ve tahrip ettikleri gibi Diyarbakır'a da gelmişlerdir. Diyarbakır'da bir Moğol hanedanı olan Sutaylılar bulunmuştur. 1309-1332 arası Sutay Noyan idare etmiştir. Sutay Noyan'dan önce Diyarbakır valisi olarak Emir Tudan, Durbay Noyan, Baydu, Emir tağaçar,Emir Mulay ve **İrincin** valilik yapmıştır (106).

Moğolların Diyarbakır Valisi Uyrat Ali Padişah'ın 1336'da İlhanlı hükümdarı Arpağun'un üzerinde yürümesi ile başlamıştır. Ali Padişah'ın Arpağun'u yenerek iktidarı ele alması üzerine Güney-Doğu Anadolu bir kısım Doğu-Anadolu yörelerinden kalabalık sayıda bir Moğol ve Türk topluluğu İran'a gitti.

İrincil köyü şu an Silvan yolunda Huzurevinin bulunduğu mahalde inşa edilmiştir.

Bu köy İncili Çavuş'un köyüdür,asıl adı Mustafa'dır.Diyarbakırlı olduğu hakkında mevcut kayıtlar ve belgeler kesindir (107).

İncili Çavuşun asıl adı İrincili Mustafa Çavuştur.İrincili sözlüğü zamanla İncili'ye dönüşmüş ve Ali Emiri 'Diyarbakırlı Bazı Zevatin Tercüme-i Halleri' (İstanbul Millet Kütüphanesi, Tarih kısmı, Nu. 750) isimli yazma eserinde belirttiği gibi,şöhreti ismine galebe eylediğinden 'İncili Çavuş' olarak tanınmıştır. Cemil Asena 'nın 'Diyarbakır Tarihi ve Meşahiri kitabında M. 1632'de öldüğü zaman 72 yaşında olduğu kayıtlıdır.

Abdülgani Bulduk ‘Diyarbakir’ in Acemlerden fethini Müteakip Gelen valilerin Tercüme-i halleri adlı yazma eserinde (Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi), İncili’yi M. 1571-1575 yılları arasında Diyarbakır’da vali olarak bulunan Özdemiroğlu Osman Paşanın himayesine aldığını, okuttuğunu, Cemil Asena da Çağalazade Sinan paşa’nın ilk valiliği sırasında (M.1582)yılında İstanbulla gittiğini yazarlar (108).

Timur Hakimiyeti 1394-1401-Yunus peygamber

1936 baskılı Hasan Basri Konyar’a ait ‘Diyarbakır Tarihi’ s. 203 ‘e ve Joseph Von Hammer’in Osmanlı tarihine bakalım.

‘Amid Timur ordusuna 5 gün dayanabildi.Şehre giren Timur Yunus ve Cercis (Saint George) Peygamberlerin kabirlerini ziyaret etti. Üzerlerine birer kubbe yapılması için bir çok para verdi. Diyarbakir fakirlerine ihsanını esirgemedi’ yazılıdır.

Buradan Yunus ve Cercis peygamberlerin Diyarbakır’da medfun oluğunu anlıyoruz Evliya Çelebi’ye göre Yunus peygamberin 7 yıl kaldığı mekan Fiskaya’dır.

Fis kayası

Evliya Çelebiye göre **İçkalenin planını Yunus nebi hükümdara vermiştir.**

İçkale (Prof. Dr.Emrullah Güney)

Saint George (cercis) kilisesi

1394'de Timur Diyarbakır'ı aldı

1401'de Timur Han, Diyarbakır'ı Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'e verdi. Karayülük Osman Bey Akkoyunlu Devleti başşehrini Diyarbakır yaptı.

Akkoyunlular dönemi

Timur, Irak ve Suriye seferlerinde öncü güç olarak yer alan Karayülük Osman beg'e bu hizmetlerinin karşılığı olarak 1401 yılı Nisan ayında Diyarbakır şehrini ve havalisini verir.

Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu, Kara Yülük Osman Bey'dir. 1398'de Kadı Burhaneddin'i yenerek öldüren Kara Yülük Osman Bey, daha sonra Memlûk sultanının hizmetine girdi. 1400'de Timur'un Anadolu'ya girişine destek verdi ve bu hizmetine karşılık Malatya'yı, 1402'de Ankara Savaşı'ndaki desteğine karşılık da Diyarbakır bölgesini aldı. 1403'te de Diyarbakır'da hükümdarlığını ilan etti. Osman Bey 1435'te Karakoyunlular'a karşı savaşırken öldü. Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra, oğulları arasında iktidar kavgası başladı ve Akkoyunlu Devleti eski gücünü yitirdi. Kara Yülük Osman Bey'in torunu Uzun Hasan, 1453'te Diyarbakır'ı ele geçirerek iktidar kavgalarına son verdi.

Akkoyunlular bu tarihten itibaren Diyarbakır'ı başkent yaparak bir Devlet kurarlar. Akkoyunlular kendilerini Oğuz Han'ın torunu olarak bilinen Bayındır Han'ın soyundan gelme kabul ediyorlardı.

Akkoyunluların Bayraklarında koyun simgesi bulunur, mezarlarına koyun heykelleri dikerlerdi, koyun totemine olan bağlılıkları islamiyeti kabul etmelerinden sonra bile uzun yıllar devam eder.

Akkoyunluların resmi tarih kitabı olan ve aynı zamanda Diyarbakır'da yaşanan tarihi gelişmelerin anlatıldığı önemli tarihi yapıtının ismi “Kitâb-i Diyarbekriyye” dir ve yazarı da Ebû Bekr-i Tihrani'dir.

Amid'i (Diyarbakır'ı) başkent yapan Akkoyunlu devletinin (1401-1507) ilk kurucusu olan Karayülük Osman Fahreddin'in babasının Akkoyunlu emiri Fahreddin kutlu beg, annesinin ise Trabzon Rum imparatoru Alexis'in kız kardeşi Prenses Maria Despina olduğunu biliyor muydunuz?

Karayülük Osman Fahreddin 1435 yılında vefat eder. Ölümünden sonra oğlu Ali beg'i veliaht tayin eder ve yerine o geçer.

Ali beg'i, Şah-Ruhdan ve Mısır sultanı kabul ettiklerini beyan etmelerine rağmen, kardeşleri ve amca çocukları arasında yıllarca süren iç çekişmeler başlar, «Kitâb-i Diyarbekriyye» nin yazarı Ebû Bekr-i Tihrani'ye göre.

Bu iç çekişmeler sırasında Amid'i ele geçiren Uzun Hasan, 1458 yılında Trabzon İmparatoru İoannes'in kızı Katherine ile evlenir. Bu evlilikten doğan çocuklarından birisi Şah İsmail'in annesi olur ilerde. Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begümle evlenen Şeyh Cüneyt'in bu evlilikten doğan oğlu Haydar'da Şah İsmailin babası olacaktı ilerde.

Amid'in hile ile büyük çatışma yaşanmadan ele geçirilişi de ilk defa Uzun hasan tarafından gerçekleştirilir. Walter Hinz'in «Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd» isimli kitabında anlattığına göre, Bir kürt Aşiretiyle savaş halindeyken kardeşinin (Cihangirin) şehirden ayrıldığını öğrenen Uzun Hasan şehre kömür ve saman satıcısı kıyafetiyle girerek şehri içten ele geçirirler ve sonrasında da Akkoyunlu devletine egemen olurlar (263).

Amid, 1469 yılına kadar Akkoyunlular'ın başkenti oldu. Uzun Hasan, bu tarihte devlet merkezini Tebriz'e nakletti. Diyarbakır ve yöresi 1507 tarihine kadar Akkoyunlular yönetiminde kaldı. Bu tarihten sonra bölgeye Şah İsmail egemen oldu. Amid, Safaviler'in eline geçerken kentteki Akkoyunlular'dan ve sünni halktan binlercesi öldürüldü. Şah İsmail, cesur ve yetenekli komutanlarından biri olan Ustacılı Muhammed Han'ı, Diyarbakır valiliğine atadı. Safaviler'in yönetimi 8 yıl sürdü. Bölge 1515 Eylül'ünde Osmanlı birliğine katıldı (69).

Akkoyunlular döneminde (1401-1507), Akkoyunlular'a başkent olan şehrimiz Amid (Diyarbakır)'in, dönemin çok çalkantılı ve hesaplaşmalarla dolu olmasına rağmen yinede önemli ilim sanat ve kültür faaliyetlerine mekan teşkil ettiğini biliyor muydunuz?

Akkoyunlu devletinin bütün yaşantısı hemen hemen iç ve dış savaşlar, taht kavgaları arasında geçtiği için, ülkede düzen ve sükun sürekli bir şekilde sağlanamamıştır. Buna rağmen, bilhassa Uzun Hasan ve oğullarından Sultan Yakub zamanında bilim ve sanat adamlarının korunduğu, bilim kültür ve sanatın gelişmesine önem verildiği görülmektedir.

«Kitâb-i Diyarbekriyye» yazarı Ebû Bekr-i Tihrani, yüksek matematikçi Mahmut Can, bilgin ve edb Kadı Mesihüddin İsa Sâvci, Celaleddin Devvani, Ali Kuşçu, İdris-i Bitlisi, Uzun Hasanın Diyarbakır'daki sarayının devamlı müdavimleri arasındaydılar.

Uzun Hasan döneminde şehrimizde bulunan kütüphanede, çalışan personel sayısının o zamanlarda 58 olduğunu, Musikiye karşı özel ilgisi olduğu bilinen Uzun Hasan'ın seferlerinde bile beraberinde götürdüğü «Ehl-i tarab» denilen saz heyetinin 98 kişiden oluştuğunu biliyor muydunuz?

Diyarbakır'da kurduğu «Gülşeniye» tarikatıyla şiiliğin önünü keserek sünni islamın gelişmesini sağlayan ünlü din alimi İbrahim Gülşeni'de bu dönemin yetiştirdiklerindendir.

Bu dönemin ünlü şairleri Şair Mevlana Hurremi, Emir-i Hümayun, Mevlâna Enisi, Habibi şarki, şair Halil'i, Albardaklı Şeyh Ahmed, şair Cemili ve Derviş Dihki'dir (263).

Şehrimiz Diyarbakır'ın 1507-1515 yılları arasında idaresinin Şah İsmail'e geçtiğini ve onun atadığı Vali Muhammed Han tarafından yönetildiğini biliyor muydunuz?

Şah İsmail 1506 yılında Harput'u (Elazığ) alınca, Şehrimizin Akkoyunlu valisi Musul'lu Emir Beg'i safında yer almaya davet etti. Emir Beg'de şehrin idaresinin yine kendisine verileceği ümidiyle Şah İsmail'in teklifini, huzuruna çıkarak, kabul etti ve bütün Diyar-i Bekr'i Şah İsmail'e sundu.

Bunun üzerine Şah İsmail'de Bölge Valiliğine Ustacalu Muhammed Han'ı atadı.

Şii olan Muhammed Han'a karşı sünni olan Kürt aşiret reisleri direndiler. Bu direniş yıllarca sürdü. Bu mücadele Kürdistan'daki diğer Kürt aşiretleriyle birlikte, gönüllü olarak Osmanlıya katılacakları 1515 yılına kadar sürdü.

Bölgenin sunni olan Kürt halkı, bu dönemde, şiilerle uyumlu bir yaşam içinde olmadılar.

Bu süreçte bazı beğlikler de gizlice Osmanlıyla ilişkiye geçmişti, şiilere karşı. Bu dönemde Diyar-i Bekr'de, bugünkü sınırları içinde bulunan ve Osmanlıya katılmada önemli rol oynayan beylikler şunlardı: 1) Eğil Beğliği 2) Çermik Beğliği 3) Atak Beğliği 4) Tercil Beğliği 5) Kulp Beğliği 6) Meyyâfârikin Beğliği.

Bu dönem hakkında detaylı bilgilere ulaşmak isteyen arkadaşlar Şeref Han'ın «Şerefname» isimli eserinden (M Emin Bozarslan çevirisi) yararlanabilirler .

Şah İsmail Amid'in (Diyarbakır'ın) ele geçirilmesi anısına ikisi de altından olan iki sikke kestirir (263).

Akkoyunlu hükümdarları

Uzun hasan'ın dedesi Kara Osman Ergani kalesini tamir etmiş ve baştanbaşa yazılarla dolu kale anahtarını kasabaya hediye etmiştir.

Ali Emiri efendi 1879'da Abidin paşa ile Ergani kalesini ziyaret ettiğini burada 1402 tarihinde **Karayülük Osman bey** tarafından yaptırılmış ,

çok süslü Ergani kalesi anahtarını gördüğünü, ifade ederler. (109-111)

Ergani makam dağı (Zülkifl peygamber makamı)

Akkoyunlu devletinin kurucusu **Uzun Hasan**

Ergani-Şölen beldesinde doğdu. Burada **Uzun Hasan**'ın babası ve 2 kız kardeşi yatıyor.

(Kılıç baba türbesi yanı) **Uzun hasan** Trabzon imparatoru Kalo İonnas'ın kızı katerina (Despina hatun) ile evlenmiştir. Ancak Despina kendi dinini bırakmamış, ölünce Diyarbakır'da bir kiliseye gömülmüştür.

Uzun Hasan'ın köyü (Ergani Şölen köyü)

Diyarbakırdaki Safa Camisi, Hoca Ahmet camisinin sekiz köşeli minaresi, Peygamber camisi olarak adlandırılan Nebi Camisinin, Şeyh Matar camisi, Lala bey camisi Akkoyunlular döneminde yapıldı.

Hamza bey mescidi, Balıklı, Taceddin, Hacı Büzürk, İbrahim bey, İzeddin, Kaçık budak ve Semanoğlu Mescidi Akkoyunlu eserleridir.

Şeyh sefa ve Nebi Cami Medreselerinin Akkoyunlular döneminde yapıldı, Bugün Gazi Köşkü diye adlandırılan Sem'anoğlu köşkünün de Akkoyunlular döneminde yapıldı (263).

Safa (Sefa=Sefi) camii

Palu (Parlı) Camii ismi de verilen yapı 1532 yılında yapılmış bir Akkoyunlu eseridir. Çini ve motiflerle süslenmiş çok zarif olan minaresinin son zamanlara kadar kılıfla muhafaza edildiği söylenmektedir 15. yüzyılda, Akkoyunlular döneminde, **Uzun Hasan** tarafından Şeyh Sefi (Şah İsmail'in babası) adına yaptırılmıştır. Özellikle minaresinin taş işçiliği dikkat çekicidir. Minaresinin harcının Diyarbakır çevresinde yetişen kokulu bitkilerle karıldığı için yakın zamanlara kadar sadece Cuma hutbelerinde minarenin kılıfının çıkarıldığı bilinmektedir.

Safa camii minaresi

Uzun Hasan'ın Diyarbakır ulu camiyi tamir ettirdiğini dair kitabesi vardır

Karşık Budak mescidi: Akkoyunlu hükümdarı Uzun hasan'ın oğlu Budak tarafından yapıldı.

Karşık Budak mescidi

Ergani Zülküfl peygamber Türbesine **Uzun Hasan'ın** bağışladığı şamdanlar ve bir zamanlar Sivas valilerinden birinin gönderdiği bir gümüş pencere çerçevesi Evkaf dairesince alınmış İstanbul'a gönderilmiştir. Bu şamdanların şu an Ankara Etnoğrafya müzesinde olduğu da ifade edilmektedir... Mezarın üstündeki ipekli örtülerin antika olanları 1926'da Diyarbakir Evkaf dairesine gönderilmiştir (112-114).

Akkoyunlular döneminde

Akkoyunlu **Kasım Han** tarafından yaptırılan Şeyh Mutahhar (**Dört ayaklı minare**) camii yaptırıldı.

Kasım han'ın yeğeni İbrahim bey tarafından yaptırılan İbrahim bey mescidi.

İbrahim bey mescidi

Dört ayaklı minare camii

Hamza bey mescidi: Uzun hasanın amcası Hamza bey tarafından 1434-1444 yılları arasında yapıldı. İçkalede yerinde bugün buz fabrikası konulmuştur.

Diyarbakırda medfun Akkoyunlu hükümdarları da vardır. Cihangir Mirza ve Şeyh Hasan beg zamanında Amide gelen **Sultan Hamza** burada vefat etti.

DİĞER AKKOYUNLU ESERLERİ

Hoca ahmet camisi (ayni minare camisi) 1489 tarihli vakfiyesinden Hoca Ahmet tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Akkoyunlu dönemi eseri olan bu caminin mimarı belli değildir.

Hoca Ahmed camii

TACEDDİN MESCİDİ

Akkoyunlular Devri eseridir, fakat kesin yapım tarihi belli değildir. 1401-1507 m. yılları arasında, Diyarbakır'da Akkoyunlular hüküm sürmüşlerdir. Bu mescidin, XV. yüzyıl içinde yapılmış olması muhtemeldir.

HACI BÜZÜRK MESCİDİ

Akkoyunlular Devri eseriolan mescidin kesin yapım tarihi belli değildir. Diyarbakır'da Akkoyunlular 1401-1507 yıllarında hüküm sürdüklerine göre, bu mescidin bir XV. yüzyıl yapısı olması mümkündür.

Kadı camii, Hacı Büzrük camii, Kavası Sağır camii

AKKOYUNLULAR VE ÇİNİCİLİK

Ülkede çinicilik denince akla İznik ve Kütahya gelir. Halbuki Diyarbakır ülkede değil dünyada öncülük eden bir şehirdir.

Bunların yanında Diyarbakır'ı da bir çini merkezi olarak saymak gerekir. (115-118).

Çini yapımı Akkoyunlular dönemine aittir. Çinicilik İznik ve klasik Osmanlı çiniciliğinin genel özelliklerini taşısa da yöresel bazı motiflerle ayrıcalık göstermektedir. Safa, Nebi camileriyle, bir Osmanlı camisi olan Ali Paşa camilerinde bu çiniler görülebilir. Çini fırınları Fatih paşa camii ile Nasuh paşa camileri arasında, Zincirkıran Türbesi civarında bulunmaktaydı.

Konya Karatay müzesinde Diyarbakır'a ait mavi fon üzerine siyahçift başlı kartal figürü bulunmaktadır. Kudüste habronda Hz. İbrahim türbesi, Ürdün sınırı – Kudüs arası Hz. Musa Türbesi çinileri Diyarbakır işidir.

Hz. İbrahim ve Hz. Musa türbelerinde Diyarbakır çinileri

Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan ve daha sonra oğlu Yakub'u gerek valilik döneminde gerekse babasından sonra hükümdar olduğu dönemde Diyarbakır'da ilim ve sanat adamlarına değer verildiği, korunup kollanıldığı, kültür ve sanatın gelişmesine önem verildiği bir çok kaynaklarda belirtilmiştir.

İç Kale'deki Akkoyunlu sarayında Yüksek Matematikçi Mahmut Can, bilgin ve edip Kadı Mesihüddin İsa Sâvci, Ali Kuşçu daha sonraları Diyarbakır'ın Osmanlılara katılmasında mühim roller oynayacak olan İdris-i Bitlisi, Kitâb-ı Diyarbakırıyya adlı eserin yazarı Tahranlı Ebubekir, Uzun Hasan'ın uzun zaman misafiri olmuşlardır. Yine bu saraydaki kütüphanede çalışanların sayısının 58 kişi olduğu düşünülürse bilime ve kültüre karşı ilginin ne kadar yüksek olduğu görülecektir. Uzun Hasan bilime ve ilme ne kadar önem veriyse musikiye de o kadar önem vermiştir. Akkoyunlu sarayında haftanın belli günleri musiki fasılları yapılırdı ve bu fasıl gecelerine şair ve edebiyatçıların katılmasıyla sabaha kadar devam ederdi. Uzun Hasan savaşlarında bile “**Ehl-i tarab**” denilen ve 98 kişiden oluşan saz heyetini beraberinde götürür idi.

Gerek Uzun Hasan (1453-1478) döneminde gerekse oğlu Sultan Yakup döneminde Diyarbakır'da bilim, kültür ve sanat adamlarının yetiştiği ve kollandığını yukarıda belirtmişim. Bunların en önde gelenleri “**Gülşeniye**” tarikatının kurucusu olan İbrahim Gülşeni, Albardaklı Şeyh Ahmed, Şair Halilî ve Şair Cemilî'dir.

Eski ismi “**Bardaklı**” olan bugün Dağ Kapısı ile Saray Kapısı arasında bulunan “**Albardak**” mahallesinde dünyaya gelen Şeyh Ahmed, Uzun Hasan'ın şair ruhlu oğlu Sultan Yakup döneminde İç Kale'deki Akkoyunlu sarayında bulunmuş, Akkoyunlu hükümdarı Kasım Padişah'ın da teveccühlerine mazhar olmuş bir şairdir. Türkçe en eski edebiyat kitabını yazan Bardaklı Şeyh Ahmed, “Kitâbü Câmîü'l-Envâü'l-Edebü'l-Fârsî” adlı Türkçe kitabını yazıp 10 Şevvâl (19 Nisan 1502) günü bitirmiştir. İstanbul'da Ali Emiri Kütüphanesi Lügat bölümü 39. sayıda bulunan bu kitapla ilgili şu bilgileri vermektedir.

“Akkoyunlular zamanındaki edebiyatın bir âyine-i hakikatidir. Bu kitabın bir kıymetliliği de, Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri'nin Âmid şehri feth ü tesir buyurmalarından on dört sene mukaddem yazılmış olmasıdır ki, şehir-i mezkûran o târihten daha evvelki Türkçe'siyle edebiyat-ı Osmâniye'nin duhulünden sonra hâsıl olan farka mikyas olduğundan, lisanımıza pek büyük taallûk ve münasebeti vardır.”

Akkoyunlular döneminde Diyarbakır'da yıkılan veya yıkılmaya yüz tutmuş olan kalelerin ve surların onarımları yapılmıştır. Asıl adı Hoca Ahmed Camii olan ve “**Ayni Minare Camii**” adı verilen cami, Nebi camii veya Peygamber Camii, Asıl adı Şey Mutahhar olan Şeyh Matar Cami, Lala (Lale) Bey Camii, Hamza Bey, Balıklı, Taceddin, Hacı Büzürk, İbrahim Bey, Semanoğlu mescitleri ile Şeyh Sefa Medresesi ve Nebi Cami Medresesi Akkoyunlu eserleridir.

Akkoyunlular döneminde Diyarbakır tarih ve kültür merkezi olarak en güzel günlerini yaşamıştır. Uzun Hasan'ın 1473 yılında Fatih Sultan Mehmed'e yenilmesi ile Akkoyunluların çöküşleri başlamış ve 1507 yılında Akkoyunlu devleti yıkılmıştır. (272).

Şah İsmail idaresi 1507-1515

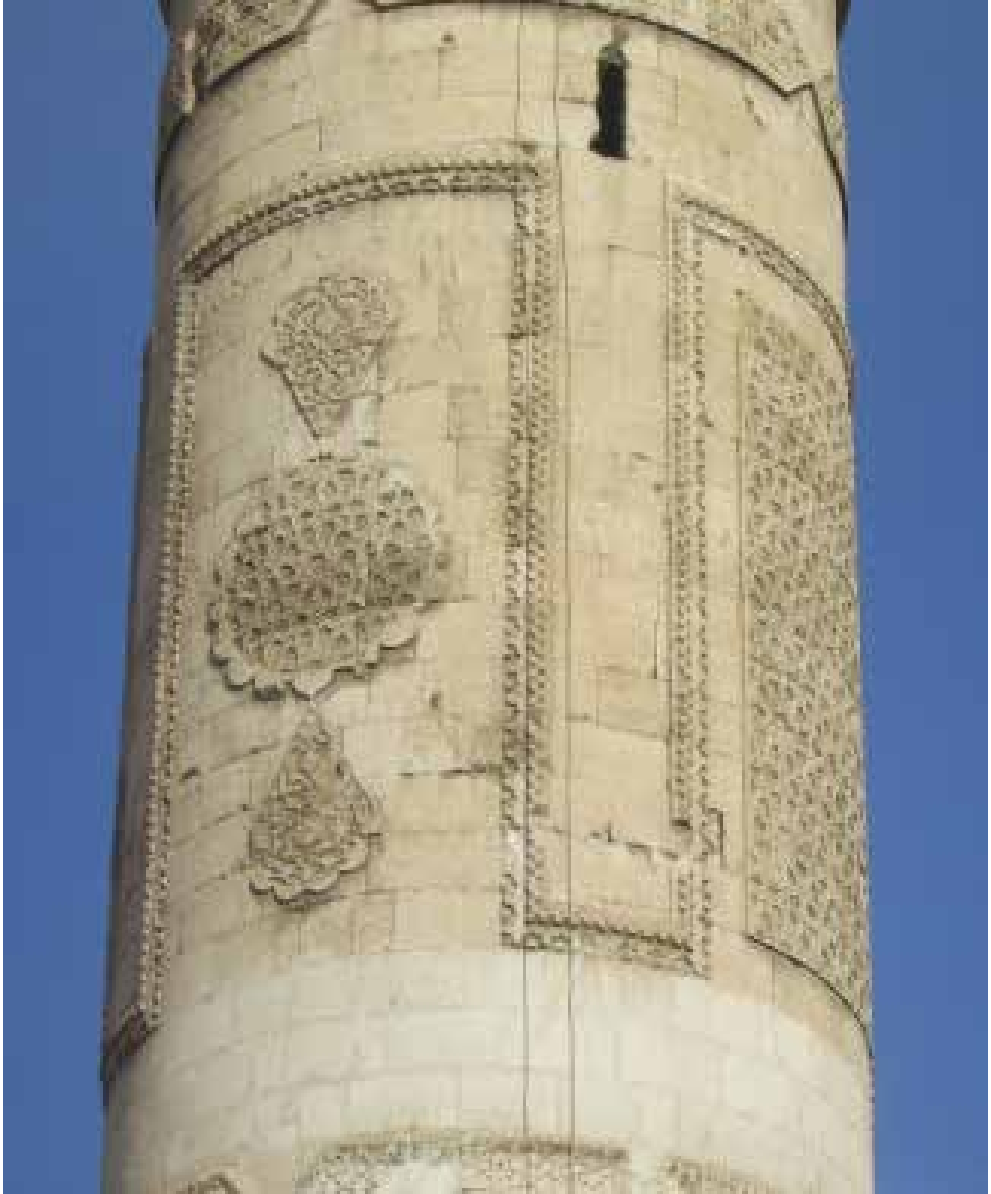
Şah İsmail, Uzun Hasan'ın yeğeninin oğludur.

Safa (Sefi) camii Akkoyunlular döneminde, Uzun Hasan tarafından Şeyh Sefi (Şah İsmail'in babası) adına yaptırılmıştır. Safevi kelimesinin orijini Sefi'den gelir. Şah İsmail'in ismi Şah İsmail Sefevi'dir (119).

Şah İsmail'in dedesi Şeyh İbrahim Safi'nin oğlu Şeyh Cüneyt'in isteği üzerine Safa camii Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ortasında yaptırıldığı sanılmaktadır (120).

Safevi adı, bu soyun atası Şeyh Safiyüddin Erdebili'ye (Ölm.1335) dayanmaktaydı. Şeyh Safi'nin Erdebildeki tekkesi daha XIV. yüzyılda oldukça ün

kazanmış bir dinsel merkez durumundaydı. Erdebil Tekkesi'ne Anadolu'da dahil her yandan ziyaretçiler akın etmekteydi. Bu tekkenin saygınlığından dolayı, ilk Osmanlı Padişahlarınca da buraya her yıl çerağ akçesi adı verilen armağanlar gönderilirdi. İşte Safevi Devleti'ni kuranlar bu Şeyh Safi'nin soyundan gelenlerdir. Şeyh Safi'nin soyundan gelenler, torunu Hoca Ali'den başlamak üzere Alevi eğilimli idiler. Hoca Ali'den sonra Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve Şah İsmail de siyasal etkenlerle olsa gerek Alevilik davasını sürdürdüler, hatta zaman zaman hüküm sürdükleri yerlerdeki sünnilere şiddet uygulayarak, aşırıya kaçtılar (121).

Safa camii minare süslemeciliği

Şeyh Cüneyd Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begüm'le evlenmiş, Haydar isimli bir çocuk doğurmuştur. Şah İsmail, Haydar'ın oğludur (122).

Şah İsmail Sünni ve Türkmen Akkoyunlu oymağından kırk, elli bin kişiyi kılıçtan geçirmiş ve zulmünden dolayı kendisini kınayan anasına kızıp onu da öldürtmüştür (123).

Şah İsmail 1507'de Diyarbakır'ı almıştır. Sünni Diyarbakır halkı zulüm görmüş, rahatsız olmuş, Yavuz'dan yardım istemiştir. 1515'te Yavuz'un komutanı Bıyıklı Mehmet Paşa da Diyarbakır'ı alarak bu egemenliğe son verdi. Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514'te yapılan Çaldıran Savaşında Şah İsmail'in ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Bu savaşa Diyarbakır valisi Ustacılı Muhammed Han da katılmıştı. Ordusu perişan olmuş, kendisi de öldürülmüştü. Bunu fırsat bilen Diyarbakır halkı ayaklandı. Safaviler'in şehirde kalan yöneticileri yok edildi. Kadın ve çocuklar, kale dışına atıldılar. İsyanı yönetenler, Mevlana Bitlisli İdris'e haber göndererek, Sultan Selim'e bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istediklerini, bu konuda yardımcı olmasını dilediler.

Yavuz Sultan Selim de Diyarbakır bölgesini ve Doğu Anadolu'yu ülkesine katmayı düşünmekteydi. Tebriz'in 6 Eylül 1514'te fethiyle sona eren seferinden Amasya'ya döndüğü zaman, kendisine durumu aktaran Bitlisli İdris'i bu işle görevlendirdi. Padişah'tan Kürt beylerine hitaben yazılmış emirnameler alan İdris, bölgeyi dolaşmaya başladı. Kürt beylerinin de aynı arzuyu taşıdıkları anlaşıldı.

Amid halkının isyanını, Kürt beylerinin tutumunu ve İdris'in faaliyetlerini haber alan Şah İsmail de birtakım önlemler aldı. İlk iş olarak, Ustacılı Muhammed Han'ın kardeşi Karahan'ı Urfa hakimi Durmuş Bey ile birlikte Amid'i kuşatıp geri almakla görevlendirdi. Mardin, Hasankeyf ve Ergani'de bulunan Safavi kuvvetlerine de Karahan'a katılma buyruğu verildi. Çapakçur yoluyla Amid'e hareket eden Karahan'ın ordusu, bu kuvvetlerle birlikte beş bine ulaşmış bulunuyordu. Amid bir yıl kadar kuşatma altına tutuldu. Birçok saldırı yapıldı. Şehir halkı büyük bir cesaretle savaşıyor, saldırıları püskürtüyor, direniyordu. Sonunda Diyarbakır kökenli olan Bıyıklı Mehmet Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Amid'in imdadına yetişti. Karahan, kuşatmayı bırakarak Safaviler'in elinde bulunan Mardin'e doğru çekilmek zorunda kaldı (69).

Osmanlılar

Fatih ve Diyarbakır ilişkileri

Fatih Sultan Mehmet ve Akrabası Çüngüşlüler

Prof. Dr. Ahmed Akgündüz Çüngüş ilçesi malkaya (Elyos). köyündendir

Osmanlı kanunnameleri 3. cildinde bu husus vurguladıktan sonra köyünün yaşlılarının Fatih'le anne tarafından akrabalıkları belirtiliyor. Bu hususu teyid için Akgündüz Osmanlı kanunnameleri BOA, TTD, 64 (840), sh. 581'deki bir belgeyi sunmaktadır. Fatih'in annesi Oğuzların Kayı boyundandır. Akgündüz Çüngüşte Arduva, Herahmine, Ermene, Avud, Karacakaya (Karakaya ki baraja adını vermiştir). ve doğduğu Elyos köylerinin ismini veriyor. Bu köylerin saf Müslüman Türk köyleri olduğu ve bu altı köye imtiyazlı olarak ayrı bir vergi kategorisinin getirildiğini belirtiyor.

Fatih'in hocası Ergani- Güran Mezrasından Molla Gürani Ahmetli köyündendir

Bikai, Molla Gürani'nin kendisinin Diyarbakır civarındaki Hiler köyünde doğduğunu söylediğini nakleder (124).

Doç. Dr. Sakıp Yıldız 'Molla Gürani ve Tefsirindeki Metod' isimli doçentlik tezinde Diyarbakır Ergani ilçesi Güran mezraındaki Hilar köyünde doğduğunu ispatlamaktadır.

Fatih ve Ergani Şölen köyünden Uzun Hasan

Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki çatışmalar, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon İmparatorluğu üzerine yaptığı sefer sırasında başladı. Uzun Hasan da Trabzon imparatorunun kızıyla evliydi ve Osmanlı ordusunu durdurmak için Trabzon'a kuvvet gönderdi. Gedik Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu bu kuvvetlere yenildi. Fatih, 1461'de Trabzon'u aldıktan sonra Akkoyunluların üzerine sefere çıktı. Uzun Hasan 1473'teki Malatya savaşında kazanmasına rağmen Otlukbeli Savaşı'nda Fatih karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (7).

Fatihle aşağıda negatif yönde bir ilişki de söz konusudur.

Fatih zamanında Karamanoğulları arasında veliaht kavgası olur. Fatih, Pir Ahmed'e destek olur, askeri yardımda bulunur. Bu gç karşısında yenilen İşhak bey, 1464'de Diyarbakır'da Uzun hasan'a sığınır, ancak 1 yıl sonra Diyarbakır'da vefat eder (126).

Yavuz Sultan Selim

İran savaşlarında Diyarbakır'ın bir etkinliği de şah İsmail'in komutanı Karahan'a karşı Diyarbakır'ı kahramanca savunmasıdır. Çaldıranda savaşı kaybeden şah İsmail stratejik öneminden dolayı Diyarbakır'ı kaybetmek istememiştir.

Kara han Dağ kapısı ve Rum kapısı tarafından bir çok lağımlar açmış, 50.000 asker Diyarbakır'a saldırmıştır, sayısı çok az şehrin bahadırları bir taraftan lağımları iptal etmiş, burçlarda düşmanla boğaz boğaza gelmiştir. 12 koldan saldırılar boşa gitmiştir. şehrin etrafındaki hendekler düşman lleriyle dolmuş, Mardin, Dağ ve Rum kapıları önündeki meydanlarda l tepeleri oluşmuştur.

Yardıma gelecek olan Yavuz'u ise Dulkadiroğulları meşgul etmektedir. Morallari bozulan Diyarbakırlılara yine bir Diyarbakır'lı olan Yiğit Ahmet küçük bir askeri grupla kuşatmayı yararak kale içine girmiş, kaledekilere Yavuzun yardıma geleceği müjdesini vermiş ve onlara moral kazandırmıştır.

Yiğit Ahmed Diyarbakır'a Urfa kapıdan girmiştir Vefa gereği Yiğit Ahmet mahallesi yakın zaman kadar varken bugün sadece Saraykapı yakınında Yiğit Ahmet sokağı mevcuttur (127).

(Bıyıklı Mehmet paşa'nın yardıma gelmesiyle de geceleyin Karahan Sincar ovasına kaçmıştır (128).

10 Eylül 1515'te Pazartesi günü Osmanlı ordusu şehre girdi. Kale burçları Osmanlı bayrakları ile süslenmiş, kale kapıları açılarak halk büyük bir sevinç ve törenle orduyu karşılamıştı. Böylece Diyarbakır ve evresi Osmanlı Birliğine kendi arzu ve isteğiyle katılmış oldu. Bu katılış her yılın Eylül ayında düzenlenen ve günlerce süren büyük şenlik ve törenlerle kutlanıyordu Bu kutlama şenlikleri XIX. yüzyıl sonlarına değin süre gelmiştir. Bu kutlamalar şehre eskiden yarım saat mesafede bulunan şimdi ise şehir merkezi sayılan Ali Pınarı'nda olurdu. Her yıl

bir panayır kurulur, 15 gün kadar şehrin bütün dükkanları kapanır panayır yeri bir mahşer halini alırdı. Bu panayırdaki çeşitli şenlikler düzenlenirdi (129).

Çaldıran'da Diyarbakırlılar

Safevi ordusu daha ziyade hareketli süvari birliklerinden oluşuyordu.

Osmanlı ordusu ise ağır toplar taşıyan piyadenin ağırlıkta olduğu bir orduydü

Onların taşıdığı yük ister istemez onların hareket kabiliyetini azaltıyordu.

Zorlu bir yolculuktan sonra nihayet iki ordu Çaldıran'da 23 Ağustos 1514

tarihinde karşı karşıya geldi. Bölge halkı bu savaşta süvari birlikleriyle yer almışlardı. Bölge ordusunun başında İdrisi Bitlisi, Eğilden Lala Kasım, Palu'dan Cemşit bey, Silvan'dan Ahmet bey, Sasondan Muhammet bey olmak üzere bir çok aşiret ileri geleni katılmıştı.

Kürtlerden oluşan bu ordu Osmanlı ordusunun en sağında bulunan Anadolu sipahilerinin sağında yer alıyordu. Anadolu sipahilerinin başında Anadolu beylerbeyi Sinan paşa vardı. Ordunun son sol ucunda Rumeli sipahilerinin başında Rumeli beylerbeyi Hasan paşa vardı. Ortada ise Yeniçeriler, önlerinde onları koruyan orbalar ve develer vardı. Yavuz ise yeniçerilerin arkasında yerini almış bulunuyordu.

Şah İsmail ordusunun Yavuz'un ordusundan aşağı bir tarafı yoktu. Atlı olarak hemen hemen aynı seviyedeydiler.

İlk önce Şah İsmail'in atlıları sol kolda bulunan Rumeli Sipahilerine saldırdı. Safevi ordusu, Osmanlı ordusunun Rumeli sipahilerini dağıttı. Başlarında bulunan Rumeli beylerbeyi Hasan paşa öldürüldü.

Osmanlı ordusunun en sağında bulunan bölgemiz süvarileri ise, çok hareketli ve kıvrak oldukları için, ani bir hücumla İran ordusunun tam ortasına saldırıp İran ordusunu yardı. Bu beklenmedik durum İran ordusunda panik yaptı ve bundan faydalanan sağ koldaki Anadolu sipahileri de geri çekilmeden sonra İran ordusuna karşı saldırıya geçti. Çok yoğun çatışmalar oldu. Ortada yeniçerilerin ilerlemesiyle İran ordusu iyice panikledi. Şah İsmail tahtını savaş alanında bırakıp kaçtı. Böylece savaşta kahramanca savaşan Kürtlerin yanında Osmanlı ordusu savaşı kazanmış oldu (130).

Şark Meselesinin Tarihi Esası

Tarih, hataların düzeltilmesi ve düzeltilmediği takdirde tarihte yaşanan benzeri olayların tekerrür edeceğinin bilinmesi açısından seyredilip ibret alınması gereken mühim bir ayinedir. Biz de bu ayinede, Doğuda yaşanan olayları seyredelim ve zamanın şeridine takılan bir kısım hâdiseleri tarih sahnesinden aktararak beraber izleyelim. Acaba Doğu ve Güneydoğu, nasıl Osmanlı devletinin hâkimiyeti altına girmiştir? Bu hal, ne kadar zaman almıştır? Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı 350 yıllık devrede, herhangi bir huzursuzluk ve anarşi olmuş mudur? Olmuşsa sebebi

nedir? Olmamışsa, asırlarca bu bölgeleri Osmanlı devletine sadakatle bağlayan bağlar ve yapıstırıcılar nelerdir? Yavuz Sultan Selim, kendi devrindeki şarklıları na5ıl ikaz etmiştir ki, o ikazın sonucunda 350 sene itirazsız Osmanlı devletine tâbi olmuşlardır? Bu soruların cevabını arşiv vesikalarından beraber okuyacağız.

I. Çaldıran Zaferi ve getirdikleri

Osmanlı devletinin Doğu Anadolu ile alâkası, XV. yüzyıla kadar uzanır. Ancak bölgenin Osmanlı devletine ilhaki veya daha doğru bir tabirle iltihaki, 1514'de kazanılan Çaldıran Zaferinden sonradır.

Bilindiği gibi, Şah İsmail, İran'da kısa bir zamanda Safevî devletini kurmuş ve Doğuda hem Osmanlı devleti için ve hem de âlem-i İslâm'ın birlik ve beraberliği için, hem siyasî ve hem de dinî açıdan tehlike arz eder hale gelmiştir. Şehzâde Selim, bu iki yönlü tehlikeyi henüz Trabzon Sancakbeyi iken fark etmiş ve babasını İstanbul'da ikaz dahi eylemişti. Fakat, II. Bâyezid, tedbir anlamamanın yanında, Şîilerin tahrikiyle çıkarılan Şahkuli İsyanını da önleyememişti. Anadolu'yu Şîileştirme hedefini güden ve her gün geçtikçe bu hedefine doğru ilerleyen Şah İsmail, bir türlü durdurulamıyordu. Nihâyet Yavuz Sultan Selim padişah olunca, şuurlu âlim İbn-i Kemal'in de yerinde ikazlarıyla, hem İslâm birliğini bozan ve hem de Doğudaki Sünnî Kürt ve Türkmen aşiretlerini rahatsız eden Safevî tehlikesini bertaraf etmeye azmetti. Allah'ın yardımıyla 1514 tarihinde kazanılan Çaldıran Zaferi ile, Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki siyasî ve dinî emellerine son verildi. Bu mühim zaferin kazanılmasında tamamen Sünnî olan ve gazada Yavuz Selim'in yanında yer alan Sünnî Kürt ve Türkmen aşiret beylerinin de büyük rolü vardı. Anadolu'nun doğu cephesinin emniyete alınması ve buradaki Müslümanların huzura kavuşturulması için, başta şarkın kapısı demek olan Diyarbekir olmak üzere, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ve hatta Musul ve Kerkük civarının da Osmanlı devletine katılması gerekiyordu. Bu iş nasıl yapılmalıydı? Kılıçla ve savaş yoluyla bu mümkün değildi. Zira bunlar da hem Müslüman ve hem de ehl-i sünnet v'el-cemaat idiler. Bununla beraber, bu bölgenin kendi başına kalması, hem mahallî halkın güvenliği açısından tehlikeli ve hem de Osmanlı devletinin de Müslüman bir ülke olması; İslâmın kahramanca müdafaasını yapan böyle bir devlete itaat etmenin siyasî ve hukukî açıdan bir farklılık meydana getirmeyeceği ve hem de İslâm birliğinin teşekkülü gibi gayelerle münferiden hareket etmek lüzumsuzdu. İşte bu hakikati idrâk eden Kürt ve Türkmen beyleri, istimâlet ile yani kendi meyil ve arzuları ile, Osmanlı devletine itaat etmenin zaruretini anlamışlardır. Büyük âlim İdris-i Bitlisî tarafından Padişaha yapılan telkinler neticesinde, Doğu ve Güneydoğu bölgesinin tamamı, bir iki ay içinde Osmanlı devletine iltihâk etmişti (278).

Osmanlı devletinin değişmeyen siyasetinin kaynağı ve dayandığı hukukî temeli, İslâmiyetin getirdiği şer'î hükümlerdi. Osmanlı devleti, Kur'ân, sünnet, icma ve kıyas yoluyla vaaz edilen şer'î hükümler yanında, İslâm hukukunun müsaade ettiği ölçüde her mahallin örf ve âdetlerine de hürmet gösteriyordu. Bu sebeple, Osmanlı

devletine tâbi olan bir Müslüman beylik, dâhilde ve hâriçte, farklı bir sistemle karşılaşmıyordu. Meselâ, Doğudaki Kürt ve Türkmen aşiretleri, Osmanlı devletine iltihak etmekle bir şey kaybetmemişlerdi; belki kazanmışlardı. İşte Osmanlıya bağlılığın sırrı burada yatıyordu. Daha önce de izah ettiğimiz gibi, Osmanlı devleti sahip olduğu topraklar üzerinde, ırka ve maddî sömürüye dayanan bir ayırımı gitmiyordu. Zira topraklarının dahilinde bulunan her yer darü'l-İslâm sayılıyor ve bütün Müslüman ahali de bu ülkenin aslî vatandaşı kabul ediliyordu. Zaten Osmanlıyı Avrupa'dan ayıran en "nemli hususiyet de buydu. Osmanlı topraklarında yaşayan insanların arasında düşünülebilecek en önemli farklılıklar, bazı örf âdetlere münhasırdı. Rengi ve şekli farklı olsa da, bütün Müslüman Osmanlı ahali, yemede, içmede ve hatta giymede dahi aynı dinin esaslarına tâbi oldukları için, aralarında ihtilâfa vesile olacak ciddî bir şey mevcut değildi. Mesela, Müslüman Türklerle Kürtler arasında mevcut olan bazı ufak ve "nemsiz farklılıklar dışında, aralarında dinî, ahlâkî, kültürel ve coğrafi çok büyük âzamî müşterekler vardı. Bu sebeple de, Doğu Anadolu'nun si asî dinî, kültürel ve idarî bütünlüğünü bozmak ve parçalamak maksadıyla içerde ve dışarıda yapılan faaliyetlerin, bölge halkı arasında müessir olması çok zordu.

2. Kürt ve Türkmen beyleri teker teker Osmanlıya itaat ediyor

İşte bu müşterek bağları çok iyi idrâk eden mahallî aşiretler, çareyi Osmanlı devletine iltihak etmekte bulmuştu. Bunda Yavuz gibi;

«İhtilâfu tefrika endişesi,

Kûşe-i kabrimde dahi bîkarar eyler beni;

İttihadken savlet-i a)dâyı defa çaremiz,

İttihad etmezse millet, dağidar eyler beni...»

diye haykıran şuurlu Osmanlı padişahının da payı büyüktü. İsterseniz geliniz, şarkın kısa zamanda Osmanlı devletine iltihaklarının belgelerini beraber okuyalım.

Çaldıran Zaferini takip eden 1516 yılında, Yavuz Sultan Selim, kendisine Doğu Anadolu'nun fethedilmesini tavsiye eden meşhur âlim ve tarihçi İdris-i Bitlisî'ye, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin Osmanlı devletine ilhakı için vazife veriyordu. Böylesine ehemmiyetli bir zamanda İslâm birliğinin zaruretine inanan başta Bitlis Hâkimi Şerefüddin Bey, Hizan Meliki Emir Davud, Hısn-ı Keyfâ Emiri Eyyubîlerden II. Halil, İmâdiye Hâkimi Sultan Hüseyin olmak üzere 25-30 tane Kürt beyi (ümerây-ı ekrâd). Osmanlı devletine itaat arzularını padişaha iletmışlerdi. Şah İsmail'in Diyarbakır muhasarası için gönderdiği orduyu on bin kişilik İdris-i Bitlisî kumandasındaki gönüllü birliklerle hezimete uğratan aynı beyler, bu hâdiseden önce Şiîlerin Diyarbekir'i muhasara altına almaları üzerine, Yavuz Sultan Selim'e şu tarihî arzıyı, yardım talep etmek ve Osmanlı devletine itaat etmeden huzur bulamayacaklarını ifade etmek gayesiyle göndermişlerdi: (278).

A). Kürt beylerinin Yavuz'a gönderdikleri arıza

Molla İdris vasıtasıyla gönderilen bu arzının sûretini, Koca Müverrih'in Bedâyi adlı eserindeki şekliyle aynen naklediyoruz:

a). *Önce sadeleştirilmiş özet metni verelim:*

“Can ü gönülden İslâm Sultanına biat eyledik, ilhâdları zâhir olan Kızılbaşlardan teberri eyledik. Kızılbaşların neşrettiği dalâlet ve bid'atleri kaldırdık ve ehl-i sünnet mezhebi ve Şafiî mezhebini icra eyledik. İslâm Sultanının namı ile Şeref bulduk ve hutbelerde dört halifenin ismini yâda başladık. Cihada gayret gösterdik ve İslâm Padişahının yollarını bekledik. Duyduk ki, Padişah, Zülkadriye eyaletine gitmiş; bunun üzerine biz de Mevlâna İdris-i Bitlisî'yi makamınıza gönderdik. Hepimizin arzusu şudur ki;

Bu muhlis ve size itaat eden bendelere yardım edesiniz. Bizim beldelerimiz Kızılbaş diyarına yakındır, komşudur ve hatta karışıktır. Nice yıllar bu mülhidler, bizim evlerimizi yıkmışlar ve bizimle savaşmışlardır. Sadece İslâm Sultanına muhabbet üzere olduğumuz için, bu inancı saf insanları o zâlimlerin zulümlerinden kurtarmayı merhametinizden bekliyoruz. Sizin inâyetleriniz olmazsa, biz kendi başımıza müstakil olarak bunlara karşı çıkamayız. Zira Kürtler, ayrı ayrı kabile ve aşiret tarzında yaşamaktadırlar. Sadece Allah'ı bir bilip Muhammed ümmeti olduğumuzda ittifak halindeyiz. Diğer hususlarda birbirimize uymamız mümkün değildir. Sünnetullah böyle cârî olmuştur. Ancak ümitvarız ki, Padişah'tan yardım olursa, Arap ve Acem Irak'ı ile Azerbaycan'dan n zâlimlerin elleri kesilir. Özellikle Diyarbakir ki, İran memleketlerinin fethinin kilidi ve Bayındırhân sultanlarının payitahtıdır, bir yıldır, Kızılbaş askerlerinin işgali altındadır ve 50.000'den fazla insan öldürmüşlerdir. Eşer padişahın yardımı bu Müslümanlara yetişine, hem uhrevî sevap ve hem de dünyevî faydalar elde edileceği muhakkaktır ve bütün Müslümanlar da bundan yararlanacaktır. Bâki ferman yüce dergâhındır.”

B). *İdris-i Bitlisî'nin Yavuz'a gönderdiği mektup*

Diyarbakir'in şiflerin elinden alınmasından sonra Kürt beyleri arasındaki gayretlerini sürdüren büyük âlim İdris-i Bitlisî, bu faaliyetlerinin neticesinde kısa zamanda Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt ve Türkmen beylerinin Osmanlı devletine itaatlerini temin eylemiştir. Şimdi İdris-i Bitlisî tarafından Farsça olarak kaleme alınan bu istimâletnâme, yani kendi arzu ve istekleriyle Osmanlıya tâbi olma belgesinin Türkçe özetini beraber dinleyelim:

“Mülk ve dinin maslahatlarının nizama girmesi, metin Sultanların tedbir ve tedvirine bağlıdır. şark ve garbda adaletin tesisi, Acem ve Ara planın mazlumlarının matlub ve meramlarının temini, İslâm Padişahının adaletine vâbestedir. Diyarbakir mukimlerinden bu muhlis bendeleri arz eder ki;

Bilâd-ı Ekrâd denilen Diyarbakir ve civardaki mazlum Müslümanlar, Devlet-i aliyyenin hizmetine tâliptirler ve devlet ile din düşmanlarının şerlerinden sizin yardım ve merhametlerinizle masûn olmak ümidindedirler. Sizin Dârül-Hilâfe yani

İstanbul'a azimet haberiniz duyulduktan sonra buradaki bir kısım muhlis bendeler, Beylerbeyiniz Bıyıklı Mehmed Paşaya arz-ı itaat etmişlerdir. Hem mezkûr Beylerbeyi ve hem de bu hakir vasıtasıyla size bazı maruzâtlarını arz etmek istemektedirler.

Bazı insî şeytanların müdahalesiyle Kürt ve Türkmen kabile ve aşiretleri, başlangıçta bir kısım ihtilâf ve ihtilâllere marûz kalmışlardır. Ancak Allah'ın lûtf u inayetiyle bu menfilikler bertaraf edilmiştir. Ancak düşman durmamakta ve Kürt beylerini isyana teşvik etmektedir. Bilâd-ı Ekrâdın Osmanlı devletine iltihakı, İstanbul'un fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bu bölgenin ilhakıyla, bir taraftan Irak, yani Bağdat ve Basra'nın yolları, diğer taraftan Azerbaycan yolları ve bir diğer taraftan da Haleb ve Şam yolları açılmış olacaktır.

Allah'ın yardımı pek yakındır.

Bende-i Ahkar ve Çaker-i Efkâr İdris".

C). Hizmetleri karşılığında Yavuz'un İdris-i Bitlisi'ye verdiği cevap ve taltif

İdris-i Bitlisi vasıtasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kısa bir zaman içinde ve hem de yerli beylerin istek ve arzularıyla Osmanlı devletine ilhak edildiğinin haberini alan Yavuz Sultan Selim, bu büyük âlimi taltif etmek üzere kendisine bir ferman gönderir. Mektubunun başında Diyarbekir vilâyetinin sulh ile ve istimâlet yolu ile fethine vesile olduğu için İdris-i Bitlisi'ye teşekkür eder. Sonra da manevî takdirleri yanında ona gönderdiği bazı maddî hediyeleri zikreder. Osmanlı devletine kendi arzularıyla tâbi olan beylerin ve bunlara bağlı olan sancakların miktarlarını ve tahrîrî bilgileri hazırlamasını emreder. Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşaya beyaz hükmi-şerifler gönderdiğini ve Osmanlı devletine bundan sonra da tâbi olacak olan bey olursa, gönderilen tuğralı beyaz kağıtlar kullanılarak onlara beratlarının yazılmasını emreder. Yani bugünün vilâyetleri ve hatta devletleri, kendi arzu ve istekleriyle ve hem de birer mektup ile Osmanlı devletine bağlanmaktadır. Devlete bağlanan beyler arasında ihtilâf ve ihtilâl vuku bulmaması için gereken tedbirlerin alınmasını ve in'âm ve ihvanların da ona göre yapılmasını ister. Mektubun sonuna doğru, Anadolu'yu Şiileştirmek isteyen şah İsmail'in kendisine elçiler gönderdiğini, bin bir türlü yağcılıklar yapıp sulh istediğini, ancak onun sözlerine ve ıslah olduğuna inanılmaması icabettiğini belirterek gerekli tedbirlerin ihmal edilmemesini emretmektedir (278).

3. Bu gayretlerin neticesi ne oldu?

Bu gayretlerin neticesinde, yıllar sürecektir harplerle de edilemeyecek zaferlere ulaşıldı. Şark diye adlandırabileceğimi ve bugün Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Musul ve Kerkük'ten itibaren Kuzey Irak ve Haleb'i de içine alan Kuzey Suriye bölgelerinde yaşayan çok sayıda Arap, Türkmen ve Kürt aşiretleri Osmanlı devletine iltihâk eylemiştir. Bu iltihâklardan bazısını beraber görelim:

A). Kürt ve Türkmen beylerinden istimâlet ile kendi meyil ve arzulan ile itaat eden 25'den fazla aşiretten ve reislerinden bazıları şunlardır:

Bitlis Hâkimi Emir şerefüddin;

Hizan Meliki Emir Davud;

Hisn-i Keyfâ Emîri Melik Halik Imadiye Hâkimi Sultan Hüseyin;

Cezire Hâkimi şah Ali Bey;

Çemişgezek Hâkini Melik Halil;

Pertek Hâkimi Kasım Bey;

Ayrıca Suran, Urmiye, Atak, Cizre, Eğil, Carzar Palu, Sürt, Meyyafarakin, Sasrin, Sincar, Çermik, Malatya, Urfa, Besni, Harput, Mardin ve benzeri yerlerdeki aşiretler de arka arkaya Osmanlı devletine iltihâk etmişlerdir.

B). Kürt ve Türkmen aşiretleri gibi, güneyde yer alan Arap aşiretleri de yine kendi irâdeleriyle Osmanlı devletine iltihâk etmişlerdir. Aralarında fbn-i Harkuş, ʿbn-i Said, Benî İbrahim, Benî Sâyim, Benî Atâ aşiretleri, Safed ve Gazze şeyhleri ile Haleb ileri gelenlerinin bulunduğu sefkin bir tenisilciler heyetinin Yavuz'a takdim ettikleri ve asli Topkapı Sarayında bulunan şu itâ'at mektubu çok manidardır:

«Bizler, canlarımız, mallarımız iyâlimiz ve dinimizin emniyeti için size itaati arzuluuvaruz. İslâmi tatbik ve adâleti tesis için sizin hakiniyetinizi zaruri görüyoruz.»

4. Osmanlı devleti Doğuda nasıl bir idari nizam tesis etmişti?

Osmanlı Devletinin idarî yapısının temelini kaza, sancak ve eyâletler teşkil ediyordu. Ancak Osmanlı Devleti, mutlak bir merkeziyetçilikten tamamıyla uzak bir anlayışa sahipti ve idaresi altına aldığı bölge ve cemiyetleri, çeşitli özelliklerine göre farklı idare tarzlarına tâbi tutuyordu. Yani eyalet ve sancakların İstanbul'a olan bağlarında ayrı ayrı statüler söz konusuydu. İşte Osmanlı devleti, Çaldıran Zaferinden sonra Doğu Anadolu da Diyarbakir merkez kabul edilerek Musul, Bitlis, Mardin ve Harput da dahil olmak üzere bütün Doğu Anadolu'da gayet geniş bir eyâlet meydana getirmişti. Kanunî Süleyman devrinde yeni bir düzenleme yapılarak Van'da ayrı bir eyâlet daha teşkil olundu.

Doğu Anadolu'daki sancakları, idare tarzı açısından, her iki eyâlette de, üç ana gruba ayırmak mümkündü. Bunları kısaca özetlemekte yarar görüyoruz.

Birinci grup, klasik Osmanlı Sancakları şeklindeydi. Yani Osmanlı devletinin diğer bölgelerinde tatbik edilen idare usulu burada da cari idi.

Sancakbeyleri doğrudan merkezden tayin olunurlardı ve herhangi bir imtiyaza sahip değillerdi. Bu sancaklar tımar sistemine dahildi. Diyarbakir ve Van eyaletlerindeki bu tür sancaklar, umumiyetle aşiret yapısı kuvvetli olmayan yerlerde teşkil edilmiştir. Diyarbakir eyâletinde merkez Amid, Harput, Hasankeyf,

Akçakale, Sincar, Zaho, Ergani ve Çemişkezek sancakları ile Van eyaletindeki Erciş ve Adilcevaz sancakları, bu tür sancakların başlıca örneklerini teşkil ederler.

İkinci grup, Yurtluk ve Ocaklık tarzındaki sancaklardır. Fetih esnasında bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında, devamlı olarak sancak ve has şeklinde tevcih edilmiştir. Bunlara Ekrâd Sancakları da denir. Bunlar klasik Osmanlı sancaklarında farklıdır. Zira sancakların idaresi genellikle bölgeye eskiden beri hâkim olagelen nüfuzlu, eski mahallî beyler ve hânedanlara terkedilmiştir. Hayat boyu sancakbeyi olan bu idareciler vefat ettiğinde, yerlerine oğulları veya diğer yakınlarından biri geçmektedir. Devlete ihânet ettikleri takdirde değiştirilebilmektedirler. Seferde beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftirler ve bu memleketlere merkezden kadı tayin edilir. Arazileri tımar nizamına tabidir. İmtiyazlı sancaklar da diyebileceğimiz bu sancaklardan Diyarbakir Eyaletine bağlı 13 ve Van Eyaletine bağlı olarak da 9 adet mevcut idi. çermik, Pertek, Kulp, Mihrani, Sürt ve Atak Diyarbakir'e bağlı bu tür sancaklardandırlar. Müküs ve Bargiri de Van'a bağlı bu tür sancaklardandırlar.

Üçüncü grup ise, Hükümet adı verilen sancaklardır. Bunların idâresi, fetih esnâsında gösterdikleri hizmetlerden dolayı tamamen yerli beylere terkedilmiştir. Sancakbeylerinin tayinine merkezî idare asla karışmaz ve ellerine verilen ahidnâmeler gereğince, bunlar azl ve nasb edilemezler. Arazisinde tımar nizamı cari değildir. Dahilde tamamen müstakil olan bu bölgeler, hariçte yani askerî ve siyasî alanda bölgedeki Osmanlı beylerbeyine tabidirler. Diyarbakir eyaletinde Hazzo, Cizre, Eğil, Tercil, Palu ve Genç sancakları; Van Eyaletinde ise, Bitlis, Hizan, Hakkari ve Mahmudi sancakları bu mahiyette Osmanlı Sancaklarıdır.

Kısaca özetlediğimiz bu sistem, daha ziyade Doğu Anadolu'da uygulanmış gelmiştir. Sebebi bu bölgede daha önce müstakil veya İran a bağlı beylerin fetih esnasında Osmanlı devletine sadakat göstermeleri ve en önemlisi de, hem itikadî açıdan ve hem de amelî açıdan, Osmanlı devleti ile aralarında herhangi bir farkın bulunmamı sıdır. Başlangıçta hizmet ve sadakat karşılığı verilen bu sancakların durumu, daha sonra ailelerin tasarrufuna bırakılmış ve Tanzimat dönemine yani 1840'lara kadar bu hal aynen devam etmiştir (278).

5. Doğu Anadolu'nun teslimiyet ve itâati ne kadar devam etmiştir? İdris-i

Bitlisî ile başlayan şarktaki beyler ve Müslüman halkın hilâfet ve saltanata sadakatle bağlılıkları, en azından 1850 yılına kadar, yani yaklaşık 330 sene devam etmiştir. Osmanlı devleti, bu yerli ahaliyi Müslüman kardeşleri ve bu bölgeleri de darü'l-İslâm olan ülkesinin aslı parçası olarak görmüş; buna karşılık yerli Müslüman ahali ve beyler de, Osmanlı Devletini İslâm'ın bayraktarı bir İslâm devleti olarak telâkki edip ona itaati kendileri için ibadet saymışlardır. Hatta bu bölgedeki beyler, Batı Anadolu ve Rumeli'deki hem Türk hem de Müslüm (278).

an olan Ayanlar kadar, Osmanlı devletinin başına gaile çıkarmamışlardır. Meselâ hem Türk hem de Müslüman olan Karaman eyaletinde Osmanlıya karşı elli

çeşit isyan görmek mümkün olduğu halde, 330 sene içinde Doğu bölgelerinde ciddi bir isyandan bahsetmek mümkün değildir.

En büyük himmeti

Bitlisli İdris'in Büyük himmet'i Osmanlı Hakanı Yavuz Selim'le beraber Anadolu'nun Osmanlı Birliğine katılmasında gösterdiği faaliyet ve eriştiği merhaledir. Öyle ki, Yavuz Selim, fethettiği Kudüs'e Onu muvakkat Vali olarak bırakmıştır. Osmanlı hizmetinden evvel Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bulunan Bitlisli İdris, kendisi Şii hareketine karşı Osmanlı Sünnilerinin safına sokamayınca, İstanbul'a gelmiş ve İkinci Beyazıt'da vaziyeti anlatmış, tedbir istemiştir. Doğu Anadolu'da Osmanlı idaresini tesis, oğlu Yavuz'un zaferleri neticesi olunca, fikrin sahibi İdris, yeni hakanın güvenine sahip olmuş ve onun yakından bildiği mintikanın Osmanlı'nın bölünmez parçası olması için düşünce ve tavsiyelerinden sonuna kadar istifade etmiştir.

Sadrazamların huzurunda titrediği celalli Osmanlı Hakan'ı Yavuz Selim'in kendisine «Fikr-i vahdetin rehberi=birlik düşüncesinin öncüsü» dediğini oğlu Ebu Fazl Mehmed Efendi Heşt-Bihişt'in zeylinde yazıyor.

1520'de İstanbul'da ölen Bitlisli İdris, Eyyub Sultann'da bugün kendi adına anılan İdris Köşkü ve çeşmesi denilen yerde, karısı Zeyneb Hatun'un yaptırdığı mescidin mezarlığındadır.

Osmanlı milliyetçiliği fikri ve ikinci hemşehri

622 sene sürmüş Osmanlı Hakanlığı devrinin, tek hanedan idaresinde bu kadar uzun zaman nasıl devam edebilmiş olması, dünya tarihçilerinin üzerinde ısrarla durduğu mevzu olmuştu. Çünkü Osmanlı idaresindeki haşmet devrinde yirmi milyon sekiz yüz kırk bin kilometrekareyi, yani iki Avrupa büyüklüğünü aşmış Babil Kulesi'ni hatırlatacak kadar çeşitli din-dil ırkların bir arada huzur içinde nasıl yaşayabilmiş olması yolunda bir başka misal yoktu. Zannederim ki en doğru teşhisi, Leon Kahun koymuştur:

İslâm dininin bütün insanları kardeş sayan ve bir anadan babadan doğmuşçasına birbirinizi seviniz, diyen beşerî tavsiyesini en iyi kavrayan Türk milleti olmuştur. Osmanlı devleti, daha çok Hıristiyan ve Musevîlerin yaşadıkları yerlerdeki fetihlerinden sonra buraların halkına dinlerinde ibâdet hak ve hürriyeti temin edince huzur kolaylıkla temin edilmiştir. Fakat meselâ, İran Şiiilerinin nüfuz mintikası saydıkları Şarkî Anadolu'da vahdeti ve huzuru temin edebilmek daha zor olmuştur. Bunun için birleştirici fikirlerle bir Osmanlı milliyetçiliği terkibi meydana gelmişti. Bu fikir tatbikatta o kadar müsamahakar ve âdil olmuştur ki, sadece dini Müslüman olanlar değil, Hıristiyan ve Musevîler arasında da bu hak ve hürriyete dayalı siyaseti kabul edenler de çok olmuş ve mesud asırlar yaşanmıştır».

Yavuz Selim'den sonra Doğu Anadolu'da milli birlik ve beraberliği bozucu teşebbüsler olmuş, bunlar günümüze kadar süregelmiştir (278).

Kanuni ve Diyarbakır

Kânunî Sultan Süleyman devrinde Diyarbakır kenti, Safevîler üzerine yapılan üç büyük İran Seferi'nde hep harekât merkezi, Osmanlı ordularının toplanma sahası, diğer eyalet askerlerinin ve sancakbeylerinin karargâh mekânı olmuştur. Kânunî Süleyman, İrakeyn Seferi (1533-1535). Tebriz Seferi (1547-1548). ve Nahçıvan seferi (1553-1554). süresince hep “Serasker” olarak gönderdiği başvezirlerini, eyalet valilerini, sancak beylerini bütün askerini toplanma ve Safevîler'e karşı saldırı veya savunma vaziyeti almalarını, Diyarbakır'daki Çevlik veya Cülek mevkiinden gerçekleştirmiştir. Kânunî Süleyman, İran topraklarına yapmış olduğu üç büyük seferinde de bizzat kendisi bütün devlet erkânı ile Diyarbakır'da bulunmuştur. Diyarbakır'da zaman zaman şehri ziyaret ederek, hakın ihtiyaçlarını karşılamış, çeşitli yapılar inşaa ederek tarihî ve kültürel mekânları tamir ettirmiştir.

Osmanlı Devleti, Yavuz Selim devrinde olduğu gibi, Kânunî Sultan Süleyman zamanında da, Dicle Nehri kıyısındaki bu tarihi kente gereken önemi vermişti. Kânunî Süleyman, Diyarbakır eyaletine kudretli, başarılı, adaletli ve sadakatli valilerini göndermiştir. Kânunî devrinde, Diyarbakır kent merkezine ve havalisine, birçok medrese, camii, mescit, köprü, kervansaray, han, hamam, çeşme, türbe, imaret ve aşevi, derbent ve yollar inşa edilmiştir.

1540 tarihli Tahrir Defteri'ne göre Diyarbakır'da büyük bir nüfus artışı olmuş, Müslümanlar % 13 artarken, Gayr-i müslimler birer kiliseye bağlı olarak % 95 artış göstermiştir. Diyarbakır Hazro, Genç, Muş, Sason, Eğil gibi yerlerden göç almıştır. Bu tarihte şehirde kırk iki Müslüman mahallesi vardı. Şehirde Osmanlı ümerâsından; Bıyıklı Mehmet Paşa, Fatih Paşa Camii (1516-1520). Yiğit Ahmed Bey bir mescit yaptırmışlardı. Kanunî devri Diyarbakır Beylerbeyileri Hüsrev Paşa 1521-1528, Hadım Ali Paşa 1534-1537, İskender Paşa 1551, Behram Paşa 1564-1572 yıllarında birer cami inşa ettirmişlerdir. Diyarbakır Kanunî devrinde; Doğuda Van-İran, Güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, Güneybatıda Siverek-Urfa-Halep, Kuzeybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu ile buraya ticarî bir önem ve ekonomik bir güç kazandırmıştır (262).

Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı padişahı olup 20 Ekim 1535'te, İran Seferi dönüşü Diyarbakır'da 22 gün kaldı. Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya verdiği emirle 3 kat genişletilen İç Kaleyi (1526). gezdi. 29 Eylül 1549'da, yine İran Seferi nedeniyle Halep'ten dönerken yolda hastalanınca Diyarbakır'da 2 kez kaldı. Onun, “Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi “ sözü o günlerinin deyimidir.

Karacadağ yaylalarında dinlenip sağlığına kavuştu. Vefa olarak Vali Bali Paşa'ya emredip Gözeli'den kente Hamravat Suyunu getirdi.

Hamravat suyunu getiren kantaralar

İç kale Kanuni zamanında 3 kat genişletildi., ,

IV. MURAD VE DİYARBAKIR

Osmanlı padişahlarının on yedincisi olan IV. Murad'ın babası Birinci Ahmed Han, annesi Mâhpeyker (Kösem). Sultandır. 27 Temmuz 1612'de İstanbul'da doğan IV. Murad şehzadelğinde iyi bir eğitim almıştır.

Sultan Dördüncü Murâd Han, Safevî saldırılarının önüne geçmek için ordunun başında sefere karar verip, hazırlıkları tamamladı. 18 Mart 1635'te Revan Seferine çıkan IV. Murad Han, geçtiği güzergâh üzerinde bulunan isyancıları ve bozguncuları cezalandırarak 27 Temmuz 1635'te Revan önlerine ulaştı. 28 Temmuz 1635 gecesi başlatılan Revan kuşatmasında son taarruzdan önce Safevîler teslim olmak istediklerini bildirdiler. 8 Ağustos 1635'te Revan kale muhâfızı Emirgûneoğlu Tahmasp Kulu Han, Sultan Murad Han'a kaleyi teslim etti. Kale alındıktan sonra tamir edilip, içine on iki bin asker ve yeteri kadar cephane konularak muhâfızlığına Vezir Murtaza Paşa bırakıldı. 11 Eylül 1635'te Tebriz şehri tekrar zapt edildi. Dönüşünde Van ve Diyarbakır'da kalan Sultan Murad Han, Revan Seferine çıkışından on ay sonra 27 Aralık 1635'te İstanbul'a döndü. Osmanlı ordusunun doğudan ayrılmasıyla; Safevîler, sınırlara tecavüz ederek 1 Nisan 1636'da Revan'ı işgal ettiler. 2 Şubat 1637'de sadrâzamlığa getirdiği Bayram Paşayı Doğu Seferi serdarlığına tayin eden Sultan Murad Han'ın kendisi de hazırlıklara başladı ve 8 Mayıs 1637'de Bağdat Seferine çıktı. 16 Kasım 1638'de kuşatmanın başladığı sırada padişahтан, daha önce ele geçirilmiş bulunan İmâm-ı Azam türbesini ziyaret etmesi istendi. Ancak Sultan; "Bağdat, sapıkların pis ayaklarıyla kirlenirken, gidip o yüce İmâm'ı ziyâretten hayâ ederim" cevabını verdi. Bunun üzerine başlayan kuşatmada padişahın ve seksen altı yaşındaki Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin de katıldığı çatışmalarda dehşetli vuruşmalar oldu. Kuşatmanın otuz yedinci gününde ön saflarda yalın kılıç kahramanca çarpışarak askeri coşturan Sadrâzam Tayyar Mehmed Paşa, birkaç kuleyi ele geçirdiği sırada alnından vurularak şehit oldu. Bu başarıların kazanılmasından sonra kuşatmanın otuz dokuzuncu günü genel taarruza karar verildi. Sabah erkenden başlayan şiddetli hücum karşısında kale teslim oldu. Böylece on dört sene on bir ay önce Safevîlerin eline düşen Bağdat artık kesin olarak Osmanlı yönetimine geçti.

Bağdat'ın fethi Osmanlı Devleti içerisinde büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. "Bağdat Fatihî" unvanıyla anılmaya başlayan IV. Murad ordusuyla birlikte İstanbul'a dönerken sadrazamını Bağdat'a bırakmıştır. Kemankeş Mustafa Paşa'nın devam ettirdiği mücadeleler sonucunda iki taraf arasında Kasr-ı Şîrîn Antlaşması imzalanmıştır (17 Mayıs 1639). Damla hastalığından muzdarip bulunan sultanın durumu ağırlaşmış ve çok geçmeden padişahın hastalığı daha da artarak 8/9 Şubat 1640 günü, güneş battıktan sonra vefat etmiştir.

Dördüncü Murad'ın Diyarbakır'a ilk Gelişi

Revan seferine çıkan Padişah IV. Murat, burayı 8 Ağustos 1635 tarihinde fethettikten sonra 11 Eylül'de Tebriz'e girdi. Bununla, Osmanlı ordusu ilki Yavuz Sultan Selim, üç tanesi Kanunî Sultan Süleyman, beşincisi III. Murad döneminde olmak üzere, altıncı defa Tebriz'e giriyordu. Dört gün burada kalan Padişah, Eylül ayı sonlarında Van'a, buradan Bitlis üzerinden yoluna devamla 21 Eylül 1635 Pazar günü Diyarbakır'a geldi. Nıkristen mustarip olduğundan burada 14 gün kaldı, Gittiği her yerde yaptığı gibi, burada da zorbalıkla tanınmış bazı kimseleri idam ettirdi. 4 Kasım 1635'te Diyarbakır'dan ayrıldı (261).

IV. Murat'ın eserleri

Padişah IV. Murad Bağdad'ı aldığıında Emakini mübareke tezyinatını Diyarbakır kuyumcularına yaptırmıştır. Bağdattaki İmam-ı Azam türbesinin nefis altın ve gümüş işlemeli kapısı, avize,şamdan ve kandilleri Diyarbakır'da Hasan paşa hanında yapılmıştır.

1635 Revan seferinde IV.Murat'a o zamanki koca imparatorluk içerisinde en iyi 'Otağ çadırı'nı yaparak armağan eden Diyarbakır çadırcıları, M. 1719 yılında Köprülü Abdullah paşanın siparişine göre büyük ve süslü bir ulu çadır yapmışlardı.

Çok sanatkarane yapılan bu çadıra Raiye kasidesini yazan Hami'yi pek takdir eden Paşa, onun bu kasidesini ipekle bu çadırın eteklerine işlemiştir.

IV. Murat zamanında Devegeçidi üzerinde IV. Murad köprüsü yapılmıştır. Bu köprü Bağdat seferi zamanında yapıldı. Lice Çeper hanı IV. Murat zamanında yapıldı. Ayrıca Çermikteki Karakaya hanı da onun eseridir.

Diyarbakır-Mardin yolunda Karasu üzerinde bulunan Karaköprüyü XVII. yüzyılda Sultan IV. Murad ciddi onarımda bulundurdu. Köprü Romalılardan kalmadır. Köprü 73.70 m. uzunluğunda, 5.65 m. de genişliğindedir. Altı gözden meydana gelen köprünün en geniş kemer açıklığı 8.90 m. dir.

Karaköprü

Çeper Hanı

Karakaya Hanı

Kanuni'nin Irakayn Seferi ile IV. Murad'ın Bağdat Seferinin Güzergahının Tespiti

Türk Tarih Kurumu Başkanı Sn. Halaçoğlu'nun 2002 yılında yazdığı "Osmanlılarda Yollar, Menziller ve Posta Teşkilatı" adlı eserinde Kanuni'nin Irakayn Seferi Ruha-Diyarbakir ile IV. Muradın Bağdat Seferi Ruha-Kara Amid güzergahı şu şekilde belirtilmektedir: Ruha- Cüllab; Abidun-Elmalu; Akpınar/Karacadağ-Kızıltepe; Kangırd Çayı-Kara Amid/Diyarbakir.

Yaptığımız Yüzey araştırmasında Karacadağ'daki Akpınar mevki, günümüzde Mir Cemal Pınarı adıyla anılmakta olup, Ovabağın 8 km. güneybatısında Karacadağ'ın Zirvesinin yakınındadır. Kızıltepe menzili Ovabağ'ın yaklaşık 2 km. kuzeyinde Gire Sor adıyla bilinmekte olup, Ovabağ'ın Mezarlığı olarak kullanılmaktadır. Yaptığımız alan araştırmasında Kankırd Çayı üzerinde halen **Sultan Murat Yolu** adıyla bilinen bir geçit ve yol parçası saptadık. Buna göre Kankırd Çayı üzerinde yer alan Topyolu Köyünden Sultan Murat yola geçmekte ve oradan Fabrika Köyü'ne yönelmektedir.

Günümüz yer isimlerine bağlı olarak SULTAN MURAT YOLU Diyarbakır sınırları içinde şu güzergahı izlemektedir:

Fiskaya/Höyük	Fabrika Köyü
Fabrika Köyü	Topyolu Köyü
Topyolu Köyü	Kabahıdır Höyüğü
Kabahıdır Höyüğü	Soğansu Köyü
Soğansu Köyü	Buyuransu Köyü
Buyuransu Köyü	Kızıltepe/Ovabağ Köyü
Kızıltepe/Ovabağ	Mir Cemal Pınarı

Sultan Murat Yolu bu noktadan itibaren Batıya yönelerek Şanlı Urfa il sınırlarına girmektedir (131).

IV. Murad'ın Diyarbakır hristiyanlarına saygısı

Diyarbakırlı Hristiyanlar her zaman sultan tarafından korunmuştur. Adı Çelebi olan bir hristiyan ailesi bulunmaktadır; çelebi kelimesi Türkler için bir isim değil de asaleti gösteren ve isimle birlikte kullanılan bir ünvandır. Bu adın kökeniyle ilgili olarak bana IV. Murat'ın İranlıların elinden aldığı Bağdat seferinin dönüşünde Diyarbakır'da durduğunu ve burada Fazallah adında bir hristiyan tarafından karşılandığı anlatıldı. Bu sultan yağda pişmiş sebzeleri çok seviyormuş ve zeytin yağından hiç haz etmiyormuş. Maalesef Diyarbakır'da olduğu dönem inançlı hristiyanlar için yağın yasak olduğu karem ayıymış. Yine de sultan hizmetten çok memnun kalmış ve yağ yediğini zannediyormuş. Fakat hizmetçilerden biri ev sahibinin dininden dolayı bunun böyle olmasının imkansız olduğunu söylemiş. Murat ev sahibini çağırmış ve yağ için teşekkür etmiş. Hayır sultanım diye cevap vermiş Fazallah, dinim bana yağ yasaklıyor. Bu yüzden badem yağı kullandım. Badem yağı hem çok nadir bulunur hem de çok pahalıdır. Sultan bunun üzerine şöyle cevap vermiş 'Fazallah dindar bir insansın. Dinin sayesinde bu çıkış yolunu buldun. Seni kutlarım Fazallah Çelebi. Aile de böylece kendileri için kullanılan bu onurlandırıcı ismi muhafaza etmiştir (132).

IV. Mehmed

Bugün Meryemana ve Keldani kiliseleri aktiftir. Kentin çeşitli semtlerindeki irili ufaklı 20'den fazla kiliseye dokunulmamış, her cemaat kendi inancına uygun olarak ibadetlerini serbestçe yapmışlar... Buna ilişkin olarak Ulu Cami güney duvarında yer alan ve kentteki gayrimüslimlerin serbestçe ibadetlerini yapabilmelerini sağlayan Padişah **IV. Mehmed**'in 1683 tarihli fermanı ilginç ve önemlidir. Bu fermanla Padişah, özellikle kiliseleri ve rahipleri vergiden muaf tutmakta, emre uymayan yöneticilerin şiddetle cezalandırılacağını belirtmektedir. Padişah'ın bu fermanın son cümlesi şöyle; "*.....paskalya akçesi ve kiliselerde sakın olan keşişler ve ruhbanlardan cizye ve sair tekalif alınmaya, bilcümle hilaf-i şer' ve hilaf-i kanun-ü defter alınmağa rıza-i hümayunum yokdur...*

Avcı Mehmed lakabı ile anılan Padişah IV. Mehmed'e ait, vergi affını içeren 325 yıllık bir tarihi kitabe, Ulu Camii'nin Hanefilere ayrılan bölümün dış duvarında yer alır (1683 yılı).

2. Abdülhamid

2. Abdülhamid'in petrol haritası

Güneydoğu'da petrol var mı, yok mu? Sultan II. Abdülhamid tarafından hazırlanan petrol haritasında bu soruya 100 yıl önce cevap verilmiş. İşte detaylar!..(133).

PETROL TESPİT EDİLMİŞ ALANLARA ÖRNEKLER

1. Diyarbakır 2. Mardin 3. Bismil 4. Hazro Çayı 5. Sinan 6. Batman çayı 7. Dicle (134).

Diyarbakırda petrol olduğu geçen asrın başında biliniyordu. 1904 yılında Hollandalılar Diyarbakır petrolünü işletmek istemiş, Sultan Abdülhamid'e başvurmuşlardır (135).

Şahaban bölgesi

Diyarbakır'da Fransız Perenco firması Kurkan (Ergani yolu üzeri), Şahaban (Ergani yolu üzeri), Beykan (Ergani yolu üzeri), Katin (Lice yolu üzeri) ve Kastel (eski Bismil yolu üzeri), Karaali (Silvan) ana petrol üretim istasyonlarıdır. Günlük 13.000 varil ham petrol üretimi yapılıyor. Katin sahasının Barbeş lokasyonunda bir doğalgaz kuyusu var, 110 petrol kuyusunun pompa enerjisi bu gaz kuyusunun elektriğe dönmesi ile sağlanıyor. Perenco'da dalgıç pompalar kullanılır. TPAO'nun Yeniköy Sarıcek bölgesinde ham petrol üretim istasyonları var. TPAO'da eski tür atbaşı pompalar kullanılır.

Diyarbakır'ın Bismil İlçesi'nde açılan 2 kuyuda 41.9 gravite ile Türkiye'nin en yüksek graviteli petrolü bulundu.

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO). Türkiye'nin en büyük petrol rezervini Diyarbakır'da buldu. Diyarbakır'ın Taştan Köyü'nün 10 haneli Güzel mezrasında 1800 metrede bulunan 26 gravitelik ve tahmini 16 milyon varil ham petrolün Türkiye'nin en büyük rezervi olduğu belirlendi (136..).

İstanbul-Diyarbakır-Bağdat demiryolu

1899 yılında da Bağdat-İstanbul hattının yapılması karara bağlanmıştı. Bu noktada Sultan Abdülhamid ile Alman imparatoru anlaştı. 15 Nisan 1916'da Bağdat demiryolunun Resülayndan **Diyarbakır'a** uzatılmasına karar verilmiştir. İnşaata 8 Mayıs'da başlandı. 1 milyon lira bütçe kondu.

10 mayısta Tuzladan inşaat bölgesine amele taburları hareket etti. Avans olarak 30.000 lira, Hat masrafı olarak 3452 lira 23 kuruş ödendi. 5975 işçi çalışmaya başladı (137). Ancak harp bu olayı yarım bırakmıştır.

Sultan Abdülhamid bölgede Süryanilerin koruyucusu olmuştur: Patrik II. Abdulmesih, 20 Ekim 1895'te Amid'e vardığında, yaşanan kötü olaylardan dolayı; Süryaniler, Keldaniler ve Rumlar korkuya kapılmışlar ve bundan dolayı Patrik, Sultan II. Abdulhamid'e bir telgraf göndermiştir. Ondan, Süryanilerin korunması konusunda bir ferman elde eder (53).

Hamidiye Alayları ve Abdülhamid'in Kürt politikası

Sultan II. Abdülhamid, devletin Müslüman halklarını bir arada tutmaya büyük önem verdi. Doğudaki Ermeniler arasında gelişen fanatik milliyetçi çeteler, Abdülhamid'in bu bölgeye özel bir şekilde eğilmesine vesile oldu. Abdülhamid'in getirdiği çözümün çatısını da "Hamidiye Alayları" oluşturdu. Abdülhamid'in ismine kurulan bu alaylar, Güneydoğu'daki Kürt aşiretlerinden adam devşirilerek bölgeyi Osmanlı devleti adına korumak amacıyla kurulan yarı askeri birliklerdi. Giderek büyüyen Rus tehdidine ve Ermeniler arasındaki milliyetçi örgütlenmeye karşı güvenlik unsuru olan Hamidiye Alayları, aynı zamanda Kürtlerin devlete olan sadakatlerini pekiştirmek gibi bir amaç da taşıyordu. Aslında alaylar, Sultan Abdülhamid'in Kürtleri devlete daha da ısındırmak ve bağlılıklarını artırmak için yürüttüğü kapsamlı projenin parçasıydı. Projede Kürt önde gelenlerinin çocuklarının İstanbul'da eğitilmesi, bölgeye gönderilen din adamları yoluyla "Osmanlı" bilincinin güçlendirilmesi gibi unsurlar da vardı. İstanbul'da "aşiret mektepleri"nin açılması, bölgedeki medreselere maddi destek verilmesi bu projenin ayaklarını oluşturuyordu. Abdülhamid, ayrıca, yöreye gezici öğretmenler ve vaizler göndererek halkın eğitimine de önem verdi. Prof. Dr. Ercüment Kuran, Kürt aşiret reislerinin çocuklarının askeri okullarda okutulması ve bunlardan Harbiye mektebinden mezun olanlarının nizamiye ordusuna tayin edilmesinin önemine işaret eder ve hükmünü "Doğu Anadolu halkının devletle bütünleşmesinde Abdülhamid'in hizmeti büyüktür" şeklinde verir. Askeri bir misyonu da yerine getiren alaylar, doğudaki Rus destekli Ermeni çetelerine karşı koyar, gerilla tipi savaş verir.

Kürtlerin milliyetçiliğe yüz çevirishi Milliyetçilik, modern çağda doğan bir olgu. Modernizm öncesi dönemde, milliyetçilik yoktu. İnsanlar kendilerini şu veya bu milletin bir ferdi olarak değil, bağlı oldukları siyasi otoritenin (çoğunlukla bir kralın, padişahın veya derebeyinin). tebaası ve ait oldukları dini

cemaatin bir parçası olarak görüyordu. Osmanlı tarihinde, devletin son birkaç on yılı sayılmaz ise kayda değer bir milliyetçilik bulmak mümkün değil. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı devletinin tebaası, kendini daha çok dinî temelde tanımlıyordu. Kürtler, kendilerini “Kürt”ten ziyade “Müslüman” olarak görüyordu. Jön Türk hareketiyle birlikte Kürt entelektüeller tarafından başlatılan milli bilinç oluşturma çabaları geniş Kürt kitleleri üzerinde etkili olmadı. The Kurds adlı kitabın yazarı Derk Kinane’ye göre Kürt ağaları, hanları, şeyhleri bu modern Kürtlerin milliyetçi çabalarından hiç etkilenmedi. Çünkü, onları “dinsiz ve devrimci fikirlerin taşıyıcısı” olarak gördü ve kuşkuyla değerlendirdi. Kuşkuyla bakılanlar arasında elbette Türk milliyetçileri de vardı. 1909 yılında Sultan Abdülhamid’e karşı düzenlenen Jön Türk darbesinden ve bunun ardından iktidarı ele geçiren milliyetçi kadrodan rahatsız oldular. Yine de bu huzursuzluklar isyana dönüşmedi ve Kürtlerin Osmanlı devletine olan sadakati sürdü. Kürtlerin Osmanlı’ya sadakatının en çarpıcı göstergesi, 1912’den 1918’ye kadar aralıksız devam eden kanlı savaş yıllarıdır. Trablusgarp, Yemen ve Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı’nda pek çok Kürt, Osmanlı ordusunda görev aldı. David McDowall, düzenli orduda görev yapmaya karşı evrensel bir gönülsüzlük olmasına rağmen binlerce Kürt’ün silah altına girdiğini belirtiyor. Kürtler tüm bu savaşlarda, resmi dili Türkçe olan Osmanlı devleti adına savaşmıştı. Peki bu sadakat nereden geliyordu? McDowall’a göre, en önemli faktör Müslüman kimliği idi (277).

Hamidiye alayları 1891’de kuruldu. Hamidiye alaylarını kurarken Doğu Anadolu aşiretleri bu yönden kendisine bağlandı, itaat altına girdi. II. Abdulhamid politikasının temeli Doğu Anadolu’daki Ermeni devletinin kuruluşunu önlemek ve Doğu Anadoluyu imparatorluk sınırları içinde tutmaktı. İngiltere aşiretlerin örgütlenişini, kendi nezaretinde kurulacak müstakbel Ermeni devleti için engel sayıyordu. II. Abdülhamid Rusya ile dost olduğu müddetçe aşiretleri örgütleyebileceğine inandığından Rusya ile iyi geçinme yolunu tuttu. Zaten Rusya da İngiltere’nin bu politikasına karşıydı. II. Abdülhamid’in Rus ordusundaki Kazak alaylarından esinlenerek Hamidiye alaylarını kurduğu da söylenmektedir. Bu fikri ilk defa Müşir Zeki paşa telkin etmiştir. Kısa zamanda alayların sayısı 56’ya yükseldi. Kurulan Her hamidiye süvari alayına bir tarafında Kur’an-ı kerim’den bir ayet, diğer tarafında padişah arması ile işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla, beyaz ipek kumaşa yıldızlı feramanlar verilmişti.

Hamidiye alayına giren aşiretler vergiden muaftı. Savaşta ölenlerin ailelerine ve gazilere maaş bağlanıyordu, savaşta ölen atın parası veriliyordu. Diplomalı subaylar emeklilik hakkı kazanıyordu. Aşiret reislerinin çocukları İstanbula getirilerek okutuluyordu. Aşiret reislerine paşalık, miralaylık gibi rütbelerin verilmesi de padişaha bağlılığı artırıyordu.

Sonuçta Doğu Anadolu Ermenistan kurulması engellenmiş. Doğu Anadolu ikinci bir Doğu Rumeli veya Makedonya olmaktan Hamidiye alayları politikası sayesinde kurtuldu (276).

OSMANLI PAŞALARININ DİYARBAKIRA VERDİĞİ HİZMETLER

Bıyıklı Mehmet Paşa

Diyarbakır'ın ilk Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından 1516-1520 yıllarında Kurşunlu veya Fatihpaşa ismiyle anılan bir cami yaptırılmıştır.

Kurşunlu camii

Yavuz Selim'in emri üzerine aslen Diyarbakırlı olan Bıyıklı Mehmet paşa Diyarbakır'ı şah ismail'in adamı Karahandan kurtarmak üzere yola çıktı Kürt beyleri; Amasya ve Sivas beylerbeyi şadi bey de harekete geçti. Diyarbakır'da Karaköprüde karargah kurdular. Burada su açısından Dicle nehri ve konaklama için geniş bir düz alan vardı. Türk beylerbeylerinin burada toplanması haberi üzerine Karahan, Diyarbakır kuşatmasını keserek ayrıldı. Yavuz'un birlikleri 10 Eylül 1515'de Diyarbakır'a girerek Diyarbakır'ı kurtardı (138).

Hüsrevpaşa

Hüsrev paşa: 1521-1528'de Diyarbakır valisi olur. 1521 'de Hüsrev paşa camii ve Deliller hanımı yaptırmış. Diyarbakırda 7 yıl kalmıştır. deva hamamı vakfındandır

Deliller hanı Diyarbakır hacılara da önemli katkıda bulunan önemli bir lojistik merkezdi. Diyarbakır Deliller hanı 800 deve barındıran bir mekandı. Çeşitli vilayetlerden gelen hacılar burada konaklar, dinlenir, yer ve hayvanlarının ihtiyacını karşılar ve buradan bir delil (rehber). olarak haca giderlerdi. Mardin Kapıdadır. 1527 miladi yılında Diyarbakır valisi Hüsrev Paşa tarafından arkasındaki cami ve medrese ile birlikte yaptırılmıştır. Deliller Hanı olarak bilinmesinin nedeni, Hicaza gidecek hacı adaylarını götürcek delillerin (rehber). bu handa kalmalarındandır.

Hüseyin paşa camii

Diyarbakır Deliller hanı (1527) ve yapımcısı Hüseyin paşa' - Deva hamamı

İskenderpaşa

İskender Paşa 1551-63 yılları arasında, Diyarbakır'da 12. Osmanlı Valisi olarak görev yaptı. Diyarbakır'a Hamravat Suyunun getirilmesine büyük katkıda bulundu. İçkale'de Ayn Zeliha suyunu akıttı. Sinan'ın yapısı olan caminin adı, risalelerde geçer. Vakfiyede, kendisinin Van'da görevde olduğu zaman caminin bittiği yazılıdır.

İskenderpaşa camii

Karabehlül Bey Camisi (Silvan): Diyarbakır Silvan ilçesinde bulunan bu cami Diyarbakır Valisi İskender Paşa'nın mahiyetinde bulunan Silvan'lı Şeyh.

Ahmetzade Elvend Bey'in oğlu, Sancak Beyi Kara Behlül tarafından yaptırılmış

Karabehlülbey Camii

Ali Paşa

1534-1537 yıllarında Hadım Ali Paşa Diyarbakır valisi oldu. Adıyla anılan cami ve medreseyi yaptı.

Alipaşa Camii

Behrampaşa

1572 yılında Diyarbakır Valisi **Behram Paşa** tarafından kendi adıyla bir cami yaptırılmıştır.

Behrampaşa camii Sütunsuz yerleştirilmiş Müezzin mahfil (Statik harikası).

Behrampaşa camii

Şehrimiz Diyarbekir'in, İskender Paşa'dan sonra, 1564-1567 yılları arasında Vali'sinin Halhallı Behram Paşa olduğunu biliyor muydunuz?

Şehrimizde üç yıl kalan Behram Paşa'nın kaldığı dönemin ayak izi olan en önemli eseri, aynı ismi taşıyan mahalle de bulunan Behram Paşa camisidir.

Bu Camii, şehrimizde Osmanlı döneminde yapılan Camiilerin en görkemlisi, güzeli ve en büyüğüdür.

Halk arasında Paşa Hamamı olarak bilinen, asıl adı «Behram Paşa Hamamı» olan Hamam da, Behram Paşa'nın şehrimize kalıcı olarak bıraktığı eserlerdendir.

Hamamın o zamanlardaki ihtişamına, Evliya çelebi'de eserinde yer verir. Ancak sonradan yapılan zevksiz ve plansız onarımlar hamamın güzelliğini ve mimari bütünlüğünü bozmuştur.

Behram Paşa döneminde Meryem Ana Klisesi'nde esaslı bir onarım gördüğü Klisede bulunan bir kitabede ki şu satırlardan anlaşılıyor:

«Yunani tarihinin 1884, milâdi tarihinin 1533 yılında, Patrik Abdullah ve Metropolitid Yuhanna günlerinde bu klise tamir görmüştür» (263).

Taş İşlemeciliği

Paşa hamamı

Melek Ahmet Paşa: 1528’de Diyarbakırda doğdu. Melek gibi bir insan olduğundan bu lakabı aldı. 1591’de Diyarbakırda camisini yaptı.

Hasanpaşa hanı

Mevlana'nın 2. gümüş kapısı

Hasan paşa

Diyarbakır’da ayakta kalmış hanlardan ikincisi olan Hasan Paşa Hanı, Osmanlılar zamanında Diyarbakır’da valilik yapmış olan Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında Hasan paşa hanı yaptırılmıştır. Hasan Paşa Diyarbakır’da ilk olarak kuyumcular için bir çarşı yaptırmıştır. Pek çok kutsal yerler ve **Ravza-i Mutahhare’de bulunan kapı ve sanduka** lar, avize Hasan paşa hanında Ahmed Usta’nın eseridir (139)..

İmam-ı Azam türbesi: Padişah IV.Murad Bağdad’ı aldığıında Emakin-i mübareke tezyinatını Diyarbakır kuyumcularına yaptırmıştır (140). Konya’daki Mevlana türbesinin ikinci kapısı, Bağdat’taki İmam-ı Azam türbesinin altın ve gümüş işlemeli kapısı ile avize, şamdan ve kandilleri Diyarbakır’da yapılmıştır (7). (141). Daha sonra Ketenciler adıyla bilinen ancak günümüze ulaşamamış çarşığı yaptırmıştır. Kuyumcular Çarşısı’nda yapılan hasır bilezikler, haplar, kişnişli

gerdanlıklar, avizeler, hançerler vb. parçalar, Ketenciler Çarşısındaki dükkânlarda satılırdı. Hasan Paşa, bu iki çarşıya ticaret için gelenlerin gecelemeleri için bir han da yaptırmıştır.

Nasuhpaşa camii

Nasuhpaşa

Yaptığı cami, Diyarbakır İçkale'nin dışında, Fatih Paşa Camisi'ne giden yol üzerindedir. Diyarbakır'da Nasuh Paşa'nın valilik yaptığı 1606-1611 yıllarında camisi yapılmıştır.

Namazgah

Mahmud paşa

12 Aralık 1859'da vefat etti, Mardin kapısı haricinde Şeyh Muhammed Amidi Türbesi civarında, onun anısına sahada istiska zamanı için bir namazgah yaptırmıştır (142).

Kurtoğlu paşa ve camii-Fiskayada ıslahhane

Kurt İsmail Paşa

Diyarbakır surları dışında, Harput yolu üzerinde, Seyrantepe semtinde bulunan bu camiyi Kurt İsmail Paşa kardeşi Meded Bey adına 1869-1875 yılında bir cami yaptırmıştır.

1870 yılında Diyarbakır valisi Kurt İsmail paşa sur dışında kimsesiz çocukları barındırmak ve onlara bazı sanatları öğretmek için bir ıslahhane inşa ettirir. 700 öğrencisi için üç yıllık bir ilkokul düzeyinde öğrenim uygulandıktan sonra dökümcülük, boyacılık, marangozluk öğretilir. Bu ıslahhane sonra Diyarbakır Sanayi mektebine dönüştürülür. Okulda kullanılan malzemeler ile görevli bulunan usta öğretici ve öğretmenler Avrupa'dan getirilir. Okulu iyi derecede bitirenlere sermaye verilerek işyeri açmaları sağlanırdı (143).

Arapşeyh camii

Diyarbakır'da Kurt İsmail paşa'ya kadar şehri sur içindeydi. Kurt İsmail paşa şehri sur dışına çıkardı. Bu hususta resmi binaları yaptırmasının yanı sıra alt yapı hizmetlerine de yöneldi ve yollar yaptırdı. Kentin sur dışına çıkmasına önyak olan kişi, 1868 – 1875 döneminde Diyarbakır'da 7 yıl valilik yapan Kurt İsmail Paşa'dır. Valiliği sırasında sur dışına Vilayet Konağı, hastane ve kışla binaları yaptırmıştır.

Kara Mustafa Paşa

Diyarbakır'ın doğusunda Yeni Kapı yakınında bulunan Arap şeyh Camisi'ni Diyarbakır'da valilik yapmış olan Kara Mustafa Paşa 1644'te yaptırmıştır. Mimarı belli değildir (144).

Cağal mescidi

Cigalzade Mahmud paşa

1604 yılında Diyarbakır valisi oldu. Ali paşa mahallesinde Çakal mescidinin banisidir (145).

Dilaver köprüsü

Hacı Ali Paşa

1690'da Diyarbakır valisi oldu.Kastal mahallesinde paşa camii bu zatın eseridir (149).

Dilaver paşa

1615,1618 ve 1620 tarihlerinde Diyarbakır valisi oldu. Mardin kapısında ve iki saat mesafede yolcular için bir han yaptırmıştır. Urfa kapısına giderken Mürdar su kahvesi olan yerde mescit olarak inşa ettirmiş, küçük hamam ve gazi mektebi olan yeri maristan olarak yaptırmıştır.Bir köprüsü vardır. 1892'den sonra enkazı kalmıştı (146).

Silahtar Murtaza Paşa

Silahtar Murtaza paşa

1658'de Diyarbakır valisi oldu. Kale camiinin sayfiye döşemesini ve çeşmeleri ve harem kapısına karşı merdivenin yukarısında küçük bir mescid, Hz. Süleyman türbesine girilecek büyük kapıyı yaptı.

Aynüzzelal mevkiinde su mahzenini, kibleye karşı pınarları vardır (147).

Defterdar camii

Defterdar ahmed paşa

1677'de Diyarbakır valisi oldu. Minaresiz bir camii vardır (148).

Daltaban türbesi

Daltaban Mustafa paşa

1697'de Diyarbakır valisi oldu. Fatih paşa ile Nasuh paşa arasında bir mescit yaptırmıştır (150).

Dabanzade Mustafa paşa tarafından yaptırılan Dabanoğlu mescidi yakınında bir türbe var.

Çeteci Abdullah paşa

Çermiklidir. 1740'dan itibaren beş defa Diyarbakır valiliği vardır. Çermikte medresesi, rum kapısı haricinde bir su bendi vardır. Dağ kapı haricinde Cinobaşı mevkiine defnedildi (151).

Genç yaşta katıldığı İran savaşlarındaki kahramanlığıyla ünlendi.

Çeteci Abdullah camii (medresesi).

Sarı Abdurrahman paşa

1763’de Diyarbakır valisi oldu. Ulu camide bir kütüphane yaptırdı. Hanzade mahallesinde paşa hamamı da bunun evkafıdır (152).

Zekeriya paşa

2 Nisan 1842 tarihinde tophane ferikine gönderilen tahrirat müsveddesinde ‘Diyarbakır’da dökülerek Diyarbakır müşiri Zekeriya Paşa tarafından İstanbul’a getirilen 6 kıta Obüs topu ve koşum ve yuvarlak vesaire’nin Tophaneye teslim edildiğini gösteren kayıt, bu dönemde Diyarbakır İç kalesinde bir dökümhane olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 25 Aralık 1814 tarihli bir belgeden, dökümhanenin daha bu tarihlerde bulunduğunu tespit etmekle beraber 3 Ekim 1843 tarihli hülasadan ‘Diyarbakır dökümhanesinin Zekeriya Paşa tarafından küşad edildiği anlaşılmaktadır.

OSMANLI SEFERLERİNDE DİYARBAKIR PAŞALARI

Dilaver paşa

1030 [1620]'de Diyarbakir valiliğiyle ve Diyarbakir askeriyle Hotin seferinde bulunmuştur oldu (153).

İbrahim Hafid paşa

1746'da Diyarbakir'da doğdu, tahsilini tamamladıktan sonra Kapucubaşılık rütbesiyle Diyarbakir voyvodası oldu. 1799'da Diyarbakir valisi oldu. Napolyon'un Mısır'ı istilaya kalkışması üzerine ordu toplayarak oranın savunmasına katıldı. 1813'de Diyarbakir'da öldü. Aynı zamanda kıymetli bir şair olup mürettep divanı vardır (154).

Mercidabık savaşı ve Diyarbakir beylerbeyleri: Merc-i Dâbık'a, Memlûk ordusundan sonra gelen Osmanli ordusunun sag kolunda, Anadolu Beylerbeyi Zeynel Pasa, Diyarbakir valisi Biyikli Mehmed Pasa, Sol kolunda Rumeli Beylerbeyi Küçük Sinan Pasa, merkezde de Kapikulu askerleriyle Yavuz Sultan Selim yerlerini almış bulunuyorlardı. Savaşa ayrıca Diyarbakir paşalarından İskender paşa katılmıştır.

İRAN SEFERLERİNDE DİYARBAKIR PAŞALARI

Mustafa paşa

1027 [1617]'de gelmiştir. Diyarbakir valisi iken, Serdar Halil Paşa ile İran seferinde ve Hrdebil çenginde bulunmuş ve mezkûr sene Cumâdelûlâsında şehiden vefat etmiştir.

Arîfi ahmed paşa

[Ocak 1720] Diyarbakir'e vali olup üç sene kalmıştır. 1135 [1722]'de İran seferine serasker oldu.

Abdi paşazade alî paşa

1155 [1742]'de Diyarbakir valisi ve bir sene yedi ay sonra 1156 [1743]'te İran seraskeri olup 1157 Rebiülevvelinde [Nisan 1744] Diyarbakir'de vefat eyledi (155).

Ahmet paşa

Ahmet paşa 1526 yılında Diyarbakırda doğdu, İskenderpaşanın büyük oğludur. 1577'de zuhur eden İran savaşlarında bulundu. Tifliste Acem ordularını yendi Diyarbakir valisi Ahmed paşa, Tiflis ve Revan canibi Ser askeri olarak görevde bulundu. XVIII. Yüzyılda Diyarbakir doğu seferlerinin merkez üssü olumuş, ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur (156).

Defterdar ahmet paşa

Diyarbakır önemli lojistik desteğini uzaklardaki ordudan da esirgememiştir. Diyarbakırda camii inşa ettiren Defterdar Ahmed paşanın görevi, İran sınırındaki orduya zahire gönderilmesiydi (157).

Çeteci Abdullah paşa

Çermiklidir Fırat ırmağına kadar olan bölgeyi Türkiye'den koparmaya çalışan İran İmparatoru Nadir Sah'a karşı yaptığı savaşlarda görülür.

Çeteci Abdullah Pasanın İran-Irak'taki akinlari ve savaşları ile Nadir Sah 1746'da barisa razı olarak 1639 Kasrı Sirin Antlaşması yapılmış ve Türkiye İran sınırı belirlenmiştir.

Çok yiğit ve son derece isabetli görüşlere sahip bulduğundan ve çete savaşlarında şöhret kazandığından «Çeteci» lakabi ile tanınmıştır. Çesitli yerlerde Vali ve Beylerbeyi görevlerinde bulunmuştur. Bu yerler: 1730 Sivas Valisi 1740 Diyarbakır Beylerbeyi 1750 Diyarbakır Beylerbeyi 1752 Diyarbakır Vali 1759 Diyarbakır Beylerbeyi oldu (Abdullah Büyükkaya).

Köprülü abdullah paşa

Merzifonlu Mustafa Paşa'nın ikinci oğludur. 1130 [11-7]'de Diyarbakır ve 1132 Rebiülevvelinde [Ocak 1720] Erzurum valisi ve 1135 Zilkadesinde [Ağustos 1723] Van vilayetiyle Azerbaycan ve Tebriz seferi seraskeri nasedildi. 1137 [1724]'te Tebriz'i feth ederek Nadir Şah ile mükâlemeye memur oldu (158).

Derviş paşa

1578 'de Lala Mustafa paşa İran seferine çıkar. Diyarbakır'dan Derviş paşa ve askerlerini alır, Çıldır bölgesine gelir. Bir kaç yüz askerle Derviş paşa keşif için ileri gönderilir. Düşman güçleriyle aniden karşılaşan Derviş paşa, kendisinden kat be kat Tokmak Han komutasındaki İran ordusuyla karşılaşır, onlara büyük zayıat verir, ancak büyük bir ordu karşısında o da büyük zayıat verir. Arkadan Özdemiroğlu Osman paşa komutasındaki ordu yetişir. 1578'de Osmanlı ordusu Çıldır zaferini kazandı ve Osmanlıya Kafkasya yolu açıldı (159).

Halicızade Mustafa Paşa

9 Temmuz 1629'da Hüsrev paşa İstanbul'dan İran seferine çıkar. 2 Kasım'da Diyarbakır'a gelir. Diyarbakır beylerbeyi Halicızade Mustafa Paşa ile İran seferine çıkar. Mihriman'da 40.000 kişilik Zeynel bey komutasındaki İran ordusunu yenerler (160).

1780-1838 OSMANLI DİYARBAKIR VALİLERİ

Azimzade Abdullah paşa

Cemaziyelevvel 1206'da (Ocak 1792). içel, Cemaziyelevvl 1208'de (Aralık 1793). Anadolu ve ardından Haleb, 1210'da (1795/96). şam ve sonra Maraş ve 1213'de (1798/99). Diyarbakir valiliği eklenmesiyle Mısır valisi ve 1214'de (1799/1800). şam valisi olup Safer 1222'de (Nisan 1807). azledildi.

Mikdad Ahmed Paşa

Canikli Ali Paşa'nın ikinci oğludur. Gençliğinde, Rebiyülevvel 1192'de (Nisan 1778). vezirlikle Sivas valisi olup o sene şev-val'de (Ekim) azledildi ve vezirliği kaldırıldı. 1195'de (1781). vezirliği tekrar verilerek Amasya mutasarrıfı oldu. Muharrem 1197'de (Aralık 1782). Konya, Ramazan 1198'de (Temmuz-Ağustos 1784). ikinci defa Trabzon valisi, Cemaziyelevvel'de (Mart 1785). Çerde başbuğluğu ile Trablusşam, Ramazan'da (Temmuz). ikinci defa Konya, 1200'de (1786). Sivas, 1201 (1787). sonlarında Halep, 1202'de (1787/88). Diyarbakir valisi olup o sene vezirliği kaldırıldı. 1205'de (17890). tekrar vezirlikle asker sürücüsü oldu.

Yeğen Hacı Mehmed Paşa

Alaiye'de Marulla kasabasında serdengeçti ağalarından Yusuf Ağa'nın oğlu olarak 1139'da (1726/27). doğdu. Muharrem 1199'da (Kasım-Aralık 1785). Mısır ve Zilhicce 1200'de (Ekim 1786). Diyarbakir valisi oldu. 1201'de (1786/87). azledildi. Harpde Vidin seraskeri, Zilhicce 1201'de (Eylül-Ekim 1787). Selanik valisi, Muharrem 1202'de (Ekim-Kasım 1787). ismail sürücüsü ve serasker olup 25 Safer 1202'de (6 Aralık 1787). yolda Köstence'de vefat etti.

İzzed Mehmed Paşa

Safranbolulu'dur. 1201(1786-87). Tarihinde Diyarbakir'e vali olmuştur. 2 Ay kadar kalmıştır. Daha sonra sedarete geçmiş ise de kısa bir süre sonra azl edilmiştir».

Ebubekir Paşa

1201 tarihinde birinci defa gelerek 6 ay kadar kalmış ikinci defa 1209 taüorihinde gelerek iki defa Diyerbakir'de valilik yapmıştır. Sonra şeyhülharam olmuştur.

Finiz Paşa

Beylenden olup şevval 1201'de (Temmuz-Ağustos 1787). Rakka valisi ve vezir olmuştur. 1202'de (1787/88). Diyarbakir valisi oldu. 1203'de (1788/89). ayrılıp Yedikule'de tevkif edildi. Sonra Midilli'ye gönderildi ve orada vefat etmiştir»

Abdi Paşa (Seyyid, Hacı).

Ankaralıdır. Mîrimîran olarak savaşı gitti, iyi hareketi dolayısıyla vezirlik verildi. 1203'de (1788/89). harpte iken Diyarbakir valisi olup Cemaziyelevvel 1209'da (Aralık 1794). Çirmen ve Edirne valisi oldu. şevval'de (Nisan-Mayıs 1795).

Silistre eklendi, sonra Konya valisi oldu. Receb 1210'da (Ocak 1796). Vidin valisi oldu. 1212'de (1797/98). Vidin'de şehid olmuştur'

Süleyman Paşa

Zorluoğlu'nun kethüdasıdır. Özi Ağası olup Eylül 1779 da Yeniçeri Ağası olmuş 1781 de azledilmiştir. 1782 de Rumeli payesiyle Hotin muhafızı olup 1787 de Köstendil mutasarrıfı oldu. 1203 de (1788-89). vezirlikle Rusya muharebesine memur olup 1204 (1789-1790). Diyarbekir valisi olmuş 1205 (1790-1791). de ayrılmıştır'

Ferhad Paşa

Bostancı Ocağı'ndan yetişip haseki, Ceaziyelevvel 1200 (Mart 1786). sonlarında bostancıbaşı, 8 Muharrem 1204'de (28 Eylül 1789). vezir rütbesiyle Rumeli sürücüsü, sonra Hotin valisi ve 1205'de (1790/91). Diyarbekir valisi oldu. 1207'de (1792/93). azledildi. 1209'da (1794/95). Adana eklenmesiyle Silistre muhafızı, bir-iki ay da Selanik valisi, Cemaziyelevvel 1210'da (Kasım 1795). inebahtı, ardından Hanya ve Rebiyülevvel 1211'de (Eylül 1796). Kandiye valisi oldu. Cemaziyelevvel 1213'de (Ekim 1798). vefat etmiştir'.

Yusuf Ziyaeddin Paşa

Gürcüdür. Mîrâhûr Mustafa Paşa'nın kölesi olup onun oğlu suddûrdan İbrahim Bey'in dairesinde ilim tahsiliyle İspanakçı Mustafa Paşa'ya enderun ağası oldu. Sonra Halil Hamid Paşaya intisab ederek sırasıyla silahdarı olmuştur. Vefatında irsâl-ı lihye ile maden-i hümayûn emini oldu. Orada iken mîrimîran ve 1207'de (1792/93). vezirlik verildi. 1208'de (1793/94). Diyarbekir ve 17 Rebiyülevvel 1209'da (12 Ekim 1794). ilaveten Erzurum valisi olup 1211'de (1796/97). ilaveten Çıldır valisi oldu. 1.

Hasan Paşa

Zihnelidir. Yükselerek kapıcıbaşı oldu. Serveti olmakla ordu defterdarı ve kıla tamiri memuru oldu. Sonra Surre Emini olup şaban 1202'de (Mayıs 1788). vezirlikle İsakçı muhafızı oldu. Sonra İsmail seraskeri oldu. Savaşlarda bulunarak Rusya'ya esir düştü. 50 bin kuruş harçlık gönderildi. Savaştan sonra kurtulup dağlı eşkiyasının takibine memur oldu. 1208'de (1793/94). Silistre'ye dönüp 1209'da (1794/95). Diyarbekir valisi olduysa da aynı yıl azledildi. 1210'da (1795/96). Kocaeli mutasarrıfı olarak Hakkı Paşa maiyetinde memur olup sonra vezirliği kaldırıldı. Muharrem 1213'de (Haziran-Temmuz 1798). vezirliği verilerek Boğaz muhafızı, Edirne valisi ve Cemaziyelahir'de (Kasım). ilaveten Rumeli valisi olup Zilka'de'de (Nisan 1799). Edirne'den ayrıldı. Safer 1214'de (Temmuz 1799). vefat eyledi'.

Ali Paşa

İakabı Alo Paşa'dır. Cezayirli Hasan Paşa'nın adamların-dandır. Bir çok yüksek memuriyetlerde ve valiliklerde bulunmuş kah azl kah nasb edilmişken bilahare vezaretle 1210(1795-96 tarihinde Diyarbekir valisi olup iki sene sekiz ay kalmıştır'.

Salih Paşa

Bir çok parlak memuriyetlerde bulunarak 1212 (1797). tarihinde Diyarbekir valisi olmuştur. Akil bir adam idi.

Silahdar Hacı İbrahim Paşa

Halebli'dir. 1212 tarihinde şam'da vali iken aynı tarihte Diyarbekir'e gelmiştir. Altı ay kalmıştır.

Şeyhzade İbrahim Paşa (Seyyid).

Diyarbekirlidir. Kapıcıbaşı olup Urfa müsellimi idi. Moranlı Abdi Bey'in birçok malını çıkarmasına mükafaten Cemaziyelevvel 1211'de (Kasım 1796). vezirlikle Rakka valisi, 1214'de (1799/1800). Diyarbekir valisi, Rebiyülahır 1215'de (Eylül 1800). Medine muhafızlığıyla Cidde valisi ve 1223'de (1808). ikinci defa Diyarbekir» valisi olup 1229'da (1814). vefat etmiştir. Mezarı Diyarbekir'deki Fatih Paşa Camii yanındadır. Sadık, doğru, terbiyeliydi. Oğlu Osman Paşa'dır.

Çorumlu Hüseyin Paşa

Buna Fındık Hüseyin Paşa da derler. Çorumludur. Kapıcıbaşı olarak izmit mutasarrıfı ve 1213'de (1798/99). vezirlikle Karası valisi olup 1215'de (1800/01). Diyarbekir valisi olarak 1216'da (1801/02). azledildi. Sonra Maraş valisi olup 1223'de (1808). azledilmiştir. Zalim talduğu için döktüğü kanlara bedel olarak Sivas'da idam edilmiştir.

Osman Paşa

Gürcüdür. Kapıcıbaşı, Rusya harbinde mîrimîran ve dalkılıç başbuğu olup hizmet göstermekle 1205'de (1789/90). vezirlik verildi. 1206'da (1791/92). Keşan'da oturdu. 1210'da (1795/96). Vidin muhafızı, ardından Silistre valisi, Safer 1213'de (Temmuz-Ağustos 1798). Anadolu valisi, Ramazan 1213'de (şubat 1799). Bosna valisi, Zilka'de 1213'de (Nisan 1799). Selanik ve sonra Rumeli valisi olup muhafız sıfatıyla Berkofça'da oturdu. Zilhicce 1215'de (Nisan-Mayıs 1801). Diyarbekir valisi olup Muharrem 1217'de (Mayıs 1802). Bosna valisi oldu. Sonra silistre'ye vali edildi.

Zühdü İsmail Paşa

Enderun'da yetişmiştir. 2 Ağustos 1801 tarihinde vezirlikle Konya ve Diyarbekir valisi olmuştur. Eylül 1802 tarihinde Sivas valiğine getirilmiştir. 1820 de vefat etmiştir. Sarayın damatlarından'dır'

Mehmed Paşa

Ebû Merak Mehmed Paşa olarak da bilinir. Gazzeli'dir. Yusuf Ziya Paşa'mn dikkatini çekerek mîrimîran rütbesiyle Hayfa mutasar-rıfı olup 1215'de (1801-1802). vezirlik verilip 1216'da Mısır valisi ve sonra Emir-i Hav oldu ve serdarın dönüşündü Yafa muhafazasında kaldı. O sene Konya valisi olduysa da ardından yine Emir-i hac oldu. Buradan Diyarbekir valisi oldu. şaban 1203 de (Kasım-Aralık 1803). Sivas valisi ve sonra Cidde'ye vali oldu..

Köse Paşa-zâde Veliyüddin Paşa

Köse Mustafa Paşa'nın oğludur. Kapıcıbaşı ve mîrimîranlıkla elviye mutasarrıfı oldu. Nisan 1803 tarihinde vezir rütbesiyle Sivas valisi olmuştur 1804-1805 tarihleri arasında Diyarbakir valiline getirilmiştir. Bu yılın onunda azledilmiştir. 1809 da Sinop Alaiye mutasarrıfı olmuştur. 1813 de vefat etmiştir'.

Hüsrev Mehmed Paşa

Abazadır. Çavuşbaşı Said Efendi'nin kölesi olup, Enderun'an yetişmiştir. 1800 de Karahisar mutasarrıfı ve 1801 de vezirlik rütbesiyle izmit valisi olmuştur. Nisan 1804-1805 tarihleri arasında Diyarbakir valiliği yapmıştır. 1847 tarihinde emekli oliuncaya kadar çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1855 tarihinde vefat etmiştir'.

Hasan Paşa

Ocaktan yetişmiş ve Yeniçeri Ağası olmuştur. 1787'de vezirlik verilmiştir. 1788'de Rusçuk Muhafızı ve 1790'da Pazarcık ve Bender muhafızı olmuştur. 1798'de Halep valisi 1219'da (1804-1805). Diyarbakir valisi olmuş 1220'de (1805). azledilmiştir. 1810 tarihinde vefat etmiştir.

Hacı İbrahim Paşa

1220 (1805). 6 ay valilik yapmıştır. Bundan evvel 1214 (1799). senesinde 4 ay valiliği vardır'.

Kataragası-zâde Mehmed Paşa

Canikli Katar Ağası İbrahim Paşa'nın oğludur. 1220 de 6 ay valilik yapmıştır'.

Abdi Paşa

Kapıcıbaşı, Rebîyülâhır 1205'de (Aralık 1790). mîrahûr-ı sâni ve sonra diğer mansıpları devirerek şevval 1222'de (Aralık 1807). vezirlik rütbesiyle Diyarbakir valisi ve Recebi 223'de (Eylül 1808). Erzurum ve şark seraskeri olup 1224'de (1809). da azledilmiştir'.

Murad Paşa

1221 (1805). Kısa bir müddet valilik yapmıştır'.

Mehmed şerif Paşa

Abdi Paşa'nın kethüdası olup mîrimîran olmuş ve ismail muhafızı olup, Rebîlâhır (Aralık 1790). vezirlik verilmiştir. O günlerde esir olup harpten sonra kurtulup ismail muhafızı olmuştur. 1210 (1795/96). Adana eyaleti verilip maaş tahsisıyla senelerce ismail'da kaldı. 1216'da (1801/02). Silistire valisi olup Karahisar sancağı arpalık verildi. 1223'de (1808 midülü muhafızı oldu. 1224'de 1809 Diyarbakir valisi olup 1226 (1811). tarihlerinde vefat etmiştir'.

Emin Paşa (Veysîzâde).

Erzurum ağalarından olup orada gümrükçü olmuştu. 1225 (1810). sonlarında vezir rütbesiyle şark seraskeri ve Erzurum valisi oldu. Azlinden sonra 1229'da Diyarbakir valisi olmuş 1230'da (1813-1815). ayrılmıştır. Diyarbakir valiliğinden ayrıldıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir'.

Süleyman Paşa

Cezzar Ahmed Paşa'nın kölesidir. Yetişerek kethüdası olmuştur. 1805'de vezir rütbesiyle Şeyda valisi oldu. 1810'da şam valisi olmuş 1815'de ise Diyarbakir valiliğine getirilmiştir. 1816 tarihinde yeniden Şeyda valisi olmuştur. 1819 tarihinde vefat etmiştir. Mert, akil ve sadık bir adam idi'.

Kalender Paşa

Maraşlı'dır Eşraftan olup mîrmîran rütbesiyle Maraş valisi oldu. Rebiyülahir 1221'de (Haziran-Temmuz1806). Trablusşam beylerbeyi ve Cerda başbuğu olup 1222'de Rusya harbinde esir düşmüş 1223'de (1807). kurtularak yine Maraş beylerbeği olmuştur. 1227'de (1812). tarihlerinde vezirlik ihsan buyurulup, Diyarbakir valisi olmuşur Kuşadası muhafızı olup, Ocak 1822'de vefat etmiştir'.

Pehlivan İbrahim Paşa (Baba Paşa).

Asıl ismi İbrahim ve şöhreti Pehlivandır. 1221(1806-1807). de gelerek 6 ay kalmıştır. Bir çok muharebeye katılmış, Rusya ile olan muharebede esir olmuştur. Bilahare gelerek birçok valiliklerde bulunmuştur. 1226 vefat etmiştir'.

Hacı Ebubekir Sıdkı Paşa

Moralıdır. Çeşitli vazifelerde bulunduktan sonra 1227'de (1817). Selanik valisi olmuştur. 1232'de (1817). Diyarbakir valisi olmuş 1818'de azledilmiştir. Diyarbakir valiliği sırasında Ramazan ayında iftarda top atışını sağladığı için ahali kendisinden çok memnun kalmıştır. 1834 tarihinde vefat etmiştir'.

Abidin Paşa

1232 (1817-1818). de gelmiş ve bir sene kalmıştır. Bunun mütesellimi Abdurrahim Ağa Gevranlı oğlu Mustafa Ağa'yı Ramazan'da saat onbirde boğmuştur'.

Maraşlı Ali Paşa

1234 (1818-1819). de gelerek 8 ay Diyarbakir valiliği yapmıştır. Zamanında Diyarbakir'de karışıklık zuhur etmiş ve Müftü Abdulhamid Efendi önce haps edilmiş ve sonra öldürülmüştür. Eski Müftü Mesud Efendi yine Müftü olmuştur. Müftü Abdulhamid Efendi Deli Hacı ailesinden olup, Kulu Beylerinin ceddidir'.

Behram Paşa

Kapıcıbaşı ve mîrmîranlıktan sonra, III. Selim devrinde (1789-1807). vezir rütbesiyle bazı vilayetlerde valilik yapmıştır. 1819 Diyarbakir valiliği oldukça kısa sürmüştür. Diyarbakir valiliği 5 ay sür-müştür. Bunun zamanında olan karışıklık hakkında Hacı Mehmed Rağib Efendi önemli bilgiler vermektedir⁸²⁷. Behram Paşa zamanında meydana gelen karışıklıklar 3 ay kadar devam etmiş ve bu süre zarfında Behram Paşa iç Kale'ye kapanmak zorunda kalmıştır, şehir halkı ve Diyarbakir ileri gelenleri ile Behram Paşa arasında meydana gelen bu karışıklık esnasında Diyarbakir şehrinde önemli hasarlar meydana gelmiştir. Osmanlı Devletinin Diyarbakir'e asker sevk etmesi üzerine isyancılar kuşatmayı kaldırarak kaçmak zorunda kalmışlardır' Behram Paşa Diyarbakir valiliğinden sonra sırasıyla Rakka, Sivas ve Aydm

valiliklerinde bulunmuştur. 1829 tarihine kadar çeşitli vilayetlerde valilikde bulunmuştur. 1833 tarihinde vefat etmiştir’.

Seyyid Ahmed Paşa: Babası Silifke müftüsüdür. içel mütesellimi olmuş, Yusuf Ziya Paşa Mısır seferine giderken Eylül 1802’de mîrimîran rütbesiyle içel Sancağıyla Dimyat muhafızı olarak atanmıştır. Bu senenin sonunda vezir rütbesiyle Medine muhafızı ve Cidde valisi oldu. Ancak yollar kapalı olduğundan içel’de kaldı. 1806’da Konya valisi oldu. 1808’de görevinden istifa ederek içel’e gitti. 1810’da Tırnova ve Misivri muhafızı oldu. 1811’de Bozok mutasarrıfı, 1812’de Maden-i Hümayun emini oldu. Daha sonra sırasıyla Mora, Bursa, Kocaeli ve Haleb valiliklerinde bulundu.

Ocak 1818 de Kapdan-ı Derya oldu. Ağustos 1818 de istifa ederek Bursa mutasarrıfı olmuştur. 1819-1820 tarihleri arasında Diyarbekir valiliği yapmıştır. Diyarbekir’de üçbuçuk ay kalmıştır. Ardından Halep, Urfa, Kars ve şam valiliklerinde bulunmuştur. 1824 de vefat etmiştir’.

Ali Paşa (Gevranh-zâde): Diyarbekir Hanedamındandır. Mîrimîran olup 1820-1821 tarihleri arasında vezirlikle Diyarbekir valiliği yapmıştır. 1822 başında Kayseri ve Bozok mutasarrıfı ve 1822-23 tarihleri arasında ise Maraş valiliği yapmıştır. 1242’de (1826-27). azledildi. Gevranlı-zade Mehmed Paşa’nın kardeşidir’.

Hafız Ali Paşa: Amasyalı’dır. 1811’de Hanya valisi, 1812’de ise sırasıyla Silistre, Niş ve Vidin valiliklerini yapmıştır. 1816’da şam valisi, 1817’de Haleb valisi, 1818’de Çıldır Valisi olmuştur. 1236 (1820-1821). de Diyarbekir valisi olup, 1237 de (1821). azledilmiştir. Daha sonra sorasıyla Trabzon, Maraş, Rakka ve Kayseri mutasarrıflıklarında bulunmuş 1828 tarihine kadar bu görevlerini sürdürmüştür. 1829’de vefat etmiştir’.

Alâeddin Paşa: Sivashlı’dır. Kapıcıbaşı ve mîrimîran olarak Yergöğü muhafızı ve Kasım 1809’da Ohri ve Silistre muhafızı, Ekim 1812’de Niğde mutasarrıfı, 1814’de Alâiye mutasarrıflıklarında bulunmuştur. Ardından vezirlikle Sivas valisi ve şubat 1818’de Anadolu valisi olup, Sivas’da ikamette memur edilmiştir. 1820-1821 tarihleri arasında Diyarbekir valiliği yapmıştır. Daha sonra Niğde, Kayseri ve Bozok mutasarrıflıklarında bulunmuş ve Erzurum valiliği de yapmıştır. 1831’de vefat etmiştir’.

Mehmed Paşa (Gevranh-zâde): Ali Paşa’nın kardeşidir. Diyarbekir mütesellimi olup 1238 (1822/23). mîrimîranlıkla Diyarbekir valisi olmuştur. 1239’da azledilmiştir’.

Hüseyin Paşa: Vezaretle onbeş sene kadar Anapa Muhafızlığı yapmıştır. 1238 de Diyarbekir valiliğine tayin edilerek bir sene kadar kalmıştır. Ahaliye zülm ettiğinden vezareti ref edilerek Bursa’da ikamete memur edilmiştir’.

Salih Paşa: Tokat voyvodası ve Kandiye defterdarı olup sonra Filibe nazırı oldu. 27 Receb 1236’da (30 Nisan 1821). vezirlikle Edirne valisi ve 1238’de (1822/23). Rumeli seraskeri maiyet memuru olup sonra Sivas’da ikamet eyledi.

Receb 1240'da (şubat-Mart 1824). Maden emini, şevval'de (Mayıs-Haziran). Diyarbekir valisi, 1241'de (1825/26). Maden ilavesiyle Bozok ve 1243'de (1827/28). ikinci defa Diyarbekir valisi oldu..

Mehmed Emin Paşa (Seyyid Ebûlbud): 1812'de mîrimîranlıkla Akşehir sancağı mutasarrıfı olmuştur. 1821'de Selanik ve ardında Mora valisi olmuş ve sırasıyla Teke, Hamid, Selanik, Rumeli ve tekrar Selanik valiliklerinde bulunmuştur. 1241 (1825-26). da Diyarbekir valisi olmuştur. Bunun valiliği zamanında Yeniçerilerin ilgası vuku' bulmuştur. 1242 de (1826-27). Bir Cuma günü Müftü Hacı Halil Efendi'yi bir kısım eşkiya vali taraftarıdır diyerek Cami-i Kebir'in Harem Dairesinde kati etmişlerdir. 1827-28 tarihlerinde vezirliği kaldırılmış ve Tokat'ta vefat etmiştir'.

Yahya Paşa

Musul ileri gelenlerindendir. 1245'de (1829-1830). gelmiştir, iki sene üç ay onbeş gün kalmıştır.

Ali Rıza Paşa

Trabzonlu'dur. Manisa müsellimi.izmir Gümrükçüsü ve Menemen voyvodalığından sonra 1244'de (1828-29). İstabl-ı âmire pâye-siyle Halep valisi Rauf Paşa'ya kethüde olmuştur. 1245'de (1829-30). vezirlikle Halep valisi olmuş, 1831-1832 tarihleri arasında ise Diyarbekir valiliği yapmıştır. Daha Sonra Bağdad valisi olup, Davud Paşa'yı oradan çıkarmıştır. 1837'de ilave olarak şehrizor, 1840'da da Cidde valisi olmuştur. 1842'de şam valisi olmuş 1845'e kadar bu görevi yürütmüştür. 1846'da vefat etmiştir'.

Çöteli-zade İbrahim Paşa

Harput hanedanından'dır. Rebiyül evvel 1247'de (Ağustos 1831). vezir rütbesiyle Diyarbekir valisi olduysa da bir ay sonra vefat etti. Valilik yeğeni İshak Beye ihsan buyruldu.

Çöteli-zade İshak Paşa

Harputlu'dur. Amcası İbrahim Paşa'nın vefatında Cemaziyelevvel 1248'de (Ekim 1832). vezir Rütbesiyle Diyarbekir valisi olmuştur. Zilka'de 1249'da (Mart 1834). azledilmiş ve Safar 1250'de (Haziran 1834). vezirliği kaldırılıp Harput'da ikamet ettirilmiştir. Birkaç yıl sonra vefat etmişti.

Reşid Mehmed Paşa (Mehmed Reşid Paşa)

Gürcüdür. Hüsrev Paşa'nın kölesi olduğundan dairesinde terbiye görmüştür. 1808 tarihinde mîrimîran rütbesiyle Menteşe Sancağıyla Tulca muhafızı oldu. 1821'de Tepedelenli Ali Paşa ile oğlu Mehmed Paşa'nın üzerine memur olarak başarılı olunca ödüllendirilip, vezirlikle Konya valisi olmuş ve Mora muharebelerine tayin edilmiştir. 1823 tarihinden itibaren sırasıyla Tırhala, Vidin, Rumeli ve Yanya

valiliklerinde bulunmuş ve Rumeli seraskeri olmuştur. 4 Nisan 1829 tarihinde Sadrazam ve Serdar-ı ekrem olup sulhtan sonra Arnavutluk'un ıslahına memur edilmiştir. 1832 tarihinde Mısır üzerine serdar-ı ekrem ve Mısır valiliğine tayin edilmiş 1833'de sedareten azledilmiştir. Aynı yıl Konya'ya dönmüştür. 1833 tarihinde Sivas ve 1834'de ilave olarak Diyarbakir valiliğine getirilmiştir. Reşid Mehmed Paşa Diyarbakir eyaleti valiliği yaptığı şurada umumiyette Harput'ta ikamet etmiştir'. Ekim 1836 tarihinde Diyarbakir'de vefat etmiştir. Mezarı Kale Camii Kabristanındadır'.

Hafız Mehmed Paşa

Çerkes'dir. Sarayda yetişmiş ve Nizamiye Ordusunun kuruluşunda görev almıştır. 1836'da Sivas ve Diyarbakir valisi oldu. Bu görevini 1839 tarihine kadar sürdürdü. Hafız Mehmed Paşa da, umumiyeüe Harput'ta ikamet etmiş ve Ağavat mezraasındaki bir konağı satın alarak Hükümet Konağı haline getirmiştir'. 1839 da Diyarbakir valiliği uhdesinden alındı ve sadece Sivas valiliği verildi. Daha sonraki tarihlerde çeşitli valiliklerde bulundu. 1866 tarihinde vefat etmiştir'.

Yukarıdaki verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, 1780-1838 tarihleri arasında yani 58 yıllık bir dönemde, Diyarbakir eyaleti valiliği toplam 58 defa tevcih edilmiştir. Bu da çok az istisnası olmakla birlikte bir valinin en fazla bir sene görev yaptığını göstermektedir (273).

DİYARBAKIR BEYLERİ VE DİYARBAKIR'A KATKILARI

EĞİL BEYLİĞİ

Lala Kasım Bey Eğil Kalkan köyünde gömülüdür. Şah İsmail'e direnen Eğil beylerindir Lalebey camii: Eğil beyi Lala bey camii olarak bilinir. Şah İsmail 1507'de Diyarbakırı istila ettiği zaman ona itaat etmedi. Eğil kalesi kendisinden alındı Mansur'a verildi. Lala Kasım bey Çaldıran savaşına katıldı. Çaldıran savaşından sonra Eğil kendisine geri verildi.

Silvan'dan Ahmet bey Çaldıran'a katılmıştır.

Lala Kasım bey camii ve kümbeti

ÇERMİK BEYLİĞİ

Çermik beyliğinin kurucusu, Mırdasî Emir Muhammed'in oğlu Emir Hüseyin'dir. Bu Emir, babasının sağlığında Berdenc kalesi ve Çermik yöresi valisi bulunuyordu. Babası ölünce, bu bölgede, beyliğini kurdu. Ölünce yerine oğlu Emir Seyfeddin, bu da ölünce oğlu Şah Yusuf, bunun da ölümüyle oğlu Velat Bey, sonra da Şah Ali Bey ve bunun da ölümüyle beyliğin yönetimi oğlu Muhammed Bey'e geçti. Muhammed Bey, Çermik yöresini Safevilerin elinden kurtarmış, Diyarbakır'ın Osmanlı Birliğine katılışı sırasında da Yavuz Sultan Selim'den bir sultanlık emirnamesi alarak beyliğini sürdürmüştür (120).

Çermik beyler sarayı

ATAK BEYLİĞİ

Beyliğin kurucusu Zırkanlı Mir Mahmud oğlu Ahmed Bey'dir. Kendisi Şah İsmail'in çağdaşydı. Şah İsmail Diyarbakır bölgesini istila ederken, onun elinden de Atak Kalesi'ni ve dolaylarını almış, Kaçar oynağına vermişti. Zırkanlılar burasını terk etmek, başka yörelere göçmek zorunda kaldılar. Bu durum Çaldıran Savaşı'na kadar sürdü <http://www.bydigi.com/>

Ulu camiinde solda gözüken Şafi bölümü - Vakıf Ahmet bey Camii

Ulu cami şafilr bölümü

Vakıf Ahmet bey camii

Burayı Lice (Atak). beylerinden **Vakıf Ahmet bey** yapmıştır. Lice'de Vakıf Ahmet bey camiini yaptırmış,ancak depremde yıkılmıştır.

Antakta tarihi camii

Kalede yıkık camii

Antak kalesi şehit sahabeleri

Antak Kalesi ve sahabe mezarlığı

Diyarbakır, Lice ilçe merkezinin 15 km. güneydoğusunda Kayacık ve Kabak Kaya Köyü'nde bulunan Antak Kalesi'nin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu kesinlik kazanamamıştır. Bununla beraber kalenin Roma döneminden kaldığı ve 532 yılında Bizans imparatoru I. Iustinianus tarafından onarıldığı sanılmaktadır. Ebu Abdullah Muhammed bin Ömerü'l Vakadi'nin yazmış olduğu kitapta bu kalenin hicretin 17. yılında, VII. yüzyılda Diyarbakır bölgesini ele geçirmek isteyen İyaz bin Ganem ve Halid bin Velid tarafından Diyarbakır'ın fethinden hemen sonra Arapların eline geçtiğini yazmaktadır.

Kalenin ismi farklı kaynaklara değişik isimlerle geçmiştir. Eski Arap kaynaklarında Hetax, Silvanlı tarihçi İbnü'l-Ezrak da Hatak olarak bu kaleden söz etmişlerdir. Bununla beraber bir çok kaynakta da Atak olarak geçmiştir. Burada bulunan Entak şehri Mervaniler ve Artukoğulları döneminde (X.-XIII. yüzyıl). önemli

bir yerleşim yeri idi. Yavuz Sultan selim'in Çaldıran Savaşı'ndan (1514). sonra kale Osmanlıların eline geçmiştir. Evliya Çelebi bu kaleden "Kale nehir kenarında yüksek bir tepede, dört köşe taş yapılmış güzel bir kaledir" diye söz etmiştir. Kaleden günümüze yalnız temelleri gelebilmiştir. Kalenin üzerinde yıkık bir cami kalıntısı bulunmaktadır. Güneyinde de Ak Kilise isimli bir kilise kalıntısı vardır. Kenthaber Diyarbakır'ın fethinden sonra civar kalelerin fethine geldi. İyaz bin Ganem ve Halid bin Velidgini seçkin komutanların da içinde bulunduğu İslam ordusu önce Eğil kalesini aldı Ardından Hani bölgesi alındı.İslam ordusu Hani'deyken Çeper halkı Hani'ye gelerek Müslüman olunca İslam ordusu Antak kalesine doğru yola çıktı (275).

Vakidiye göre kalede sahabe salim ve 100 sahabe ve tabiin kaldı. Yani şehit sahabelerin dışında 101 sahabe ve tabiin mezarı mevcuttur.

Tarihte Antak ve Halid bin velid'in otağı (281)

TERCİL BEYLİĞİ

1506'da ölünce yönetimi, oğlu Ahmed Bey aldı. Şah İsmail, 1508'de Diyarbakir bölgesini istila ederken yapılan savaşlardan birinde şehid oldu. Yerine kardeşi Ali Bey, onun da ölümüyle yerine diğer kardeşi Şemsi Bey geçti. Çaldıran savaşından sonra Safeviler'le yapılan savaşlara katıldı. Osmanlı birliğine katılmayı isteyenler arasında Şemsi Bey de vardı. Yavuz Sultan Selim Tercil kalesinin yönetimini bir fermanla yine kendisine verdi. Ölünce, yerine oğlu Haydar Bey geçti.: Tercil ve buraya bağlı yerlerin yönetimi Budak beye bağlanmıştı. Budak Bey 43 sene yaşadı (120) (161).

Tercil (Hazro). emiri Haydar bey ıldır arpışmasında Safeviler tarafından öldürüldü.

İran savaşlarında Diyarbakır,efsanelere de konu olmuştur. IV. Murat'ın Bağdat seferinde (o zaman Bağdat'da İranlılara karşı savaşıyordu).

Telli İbrahim Bey:

Tercil beylerinden (Bugünkü Hazro bölgesi). İbrahim bey yiğit, yürekli bir beymiş.

Askerleriyle beraber IV. Murat'ın yanında Bağdat seferine katılmış. Savaşın en sıkışık bir anında, kahramanlığı ve gücüyle tanınmış düşman komutanlarından birisini atından çekip alarak padişahın önüne fırlatmış. Bu boğuşma sırasında, düşman komutanı yere düşmeden önce bıçağıyla İbrahim beyi kolundan yaralamış.

Bunu gören padişah, hemen cebinden altın tel işlemeli mendilini çıkararak İbrahim beyin yarasını sarmış.Bu olaydan sonra İbrahim bey'e 'Telli İbrahim bey'denmiş'denmiş ve saygınlığı bir kat daha artmış.

Şimdi, bu yiğit beyin mezarı Hazro-Tercildedir (162).

Hazro'da Tercil kalesi

KULP BEYLİĞİ:

Çaldıran savaşı sonrasında, Besyan aşireti reislerinden Ali Fîrî adında bir adam Meyyafarkîn kalesine saldırıp burasını Safevilerden aldı.. (120).

aldırandaki sağ kolun ucunda bulunan hemşerilerimiz katkularına sonraki seferlerde de devam etmişlerdir.

Kulp beyi Ali bey 1573'te ölünce Hüseyin bey Kulp beyi oldu. III. Murat Azerbeycanı feth için veziri azam Osman paşayı gönderdi.Hüseyin bey de diğer kürt beyleriyle orduya katıldı. 1585'te Tebrizde şehit oldu. Oğlu Seyyid Ahmet bey esir düştü. Esareten kurtulduktan sonra oğlu Seyid Ahmet bey Kulp ve Batman yöneticisi oldu (Beysanoğlu II/640).

KORUK SAVAŞI

(Diyarbakır Atak ve Eğil beyleri).

Diyarbakırın fethinden sonra Şah İsmailin temsilcisi Karahanla, Yavuzun temsilcisi Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdrisi Bitlisi arasında çatışmalar devam eder. İki ordu Kızıltepe yakınlarında Koruk mevkiinde karŐkarŐıya geldiler.

Osmanlı ordusunun sol kanadında iki grup halinde bir çok Kürt beyleri ile onların akraba ve taraftarları Karaçin-oğlu Ahmed bey ve Çavuş Ahmed bey kumandalarında bir miktar Anadolu askeri bulunmakta idi. İdrisi Bitlisi muharebeden sonra Yavuz'a gönderdiği uzun mektubunda (TKSA , E 8333). Osmanlı ordusunun sol kanadındaki kuvvetleri sayarken Hısnı keyda hakimi olan Sultan Halil Eyyubi'nin, Sason hakimi Mehmet beyin, Eğil hakimi Kasım beyin, Bekir bey Bohtinin, Mehmet Bey Zerakinin, Şah Ali bey Mirdisi'nin (Palulu)., Nasır Bey Süleymani'nin Emeir Sarım'in oğlu Kasım beyin kendisinin solunda Bitlis hakimi Şeref beyin, Hzian hakimi Davud beyin, Şah Velel bey Süleymani'nin, Atak hakimi Ahmed beyin Sultan Ahmet Hacuki'nin ve kardeşi İsfahan beyin, Çemizgezek hakimi Emir Pir Hüseyin beyin sağında bulduklarını yazar. Kendisinin de bu iki kısım arasında irtibat temin etmekte olduğunu kaydetmiŐ, yukarıda bahsedilen Ahmed beyden ,ancak muharebede büyük yararlığı görülen Kürt beylerinin ve askerlerinin başarılarını ve cengaverliklerini överken onların da bu cenahta olduklarını, Kürtlerin kahramanlıklarını ve ne kadar iyi savaştıklarını bizzat gördüklerini zikr ederken belirtmiştir.

Bu savaşta da Kürtler savaşın kaderini deđiŐtirdiler. Safevi birlikleri Osmanlı saflarının solunda bulunan kuvvetlere karşı hücumu geçmiŐler ve bu saldırıda hedef teşkil eden Çemizgezek hakimi Emir Pir Hüseyin tutunamamıŐ, bu cephede bulunan Dulkadir askerleri mukavemet edemeyerek kaçmaya başlamışlar. Tam bu sırada Bitlis hakimi Emir Şeref bey, Hizan hakimi Davut bey, Atak hakimi Ahmed bey imdatlarına yetişerek Safevi askerlerini perişan etmişler ve muharebenin kaderini deđiŐtirmiŐler. Safevilerin önemli komutanlarından Çuka ve Yegan beyler bu saldırıda öldürülmüŐlerdir. Ayrıca savaşın hengamesi esnasında Safevilerin baş komutanı Karahan aldığı bir kurşun savaşın kaderini değiştirmiştir. Karahan'ın bu yenilgisinden sonra Sincar, Telafer, Ergani, Çermik, Siverek ve Birecik geri alındı (163).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İSTİKLAL SAVAŞINDA DİYARBAKIRLILAR

BALKAN SAVAŞI VE DİYARBAKIR

Osmanlı belgelerinde ve Diyarbakır Şer'iyye sicillerinde Diyarbakır'dan 1785 sonlarında Sofya üzerine, Nisan 1800-Ağustos 1802 tarihlerinde Mısır ve Rumeli üzerine göndermek için asker istenmektedir (164).

1785 tarihinde Diyarbakır'dan Sofya canibine gönderilmek üzere 200 asker istenmektedir (165).

Diyarbakır ve Plevne savaşı

Diyarbakır Ergani kazasından Sezai Karakoç'un dedesi plevne savaşına katılmıştır.

1933 yılında Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde dünyaya gelir. Babası Yasin Efendi'nin koyduğu isim Muhammed Sezai'dir. Nüfus kayıtlarında Ahmet Sezai olarak geçer. Dedeleri, Ergani ve yöresinde oldukça etkin kişilerdendir. Babasının babası Hüseyin efendi, Plevne savaşına katılmış; Gazi Osman Paşa'nın takdirini kazanmıştır. Aile Leventoğulları olarak anılır (166).

Bu tespit meşhur bir kişinin yaşamı analiz edilince ortaya çıkıyor. Kimbilir Diyarbakır'da Plevneye kaç gitti, kaç gazi, kaç şehit.

Bir tarihin tanığı olan Aşan isimli teyzemizin Diyarbakır'ın milli savaşlarla ilgili hatıralarını veriyorum

Birinci dünya harbi başlamış, artık her yerde savaş konuşuluyordu. Halkımızın arasında büyük bir fakirlik baş göstermişti. Savaştan dolayı topraklarını ekip biçemeyen köylü perişan olmuştu. Savaş şiddetlendikçe halkın sıkıntısı ve açlığı da artıyordu. Ambarlarda depolanan köylünün kışlık yiyeceği, askerlere yiyecek olarak veriliyordu. Mutfakları boşalan insanlar, ağaç yapraklarını ve kabuklarını yiyecek hale gelmişlerdi. Bir avludan ses gelmişti. Gencecik bir kadın ocakta bir şeyler kaynatıyor. Dizine yaslanmış iki küçük çocuk, habire inler bir şekilde.

Ses çıkararak 'ana ana açım açım, ne zaman pişecek diyordu. Ana da cevap olarak 'Az kaldı, hele biraz uyuyun, uyanıncaya kadar pişer'deyip çocukları sakinleştirmeye çalışıyordu. Kadın tencerede kavak ağaçlarının kabuklarını kaynatıyordu. Çocuklardan sonra ağlama sırası şimdi, bendeydi. İyi de onlar pişer mi dedim. Peki ne yapabilirim. Evde yiyecek adına bir şey kalmamış. En son ekmeğimizi dün bitirdik. Zahiremiz aylardır yok, çocuklar sabahtan beri aç. Böyle yaparak avutuyorum onları. Eve koşarak yiyecek getirdim. Çocuklar torbaya saldırdılar. Yumuşak buldukları her şeyi, hiç bakmadan yemeğe başladılar. Genç ana sessizce gözyaşları dökerek: Sağol, Allah razı olsun senden, dedi.

Ya çocukların babası diye sordum. İki yıl önceydi. Büyük oğlum bir yaşında, diğerine ise yüklüydüm. **Götürdüler kocamı. Balkanlarda savaş varmış. Gidiş o gidiş, bir daha da dönmedi (167).**

Tarihi Diyarbakır salnamelerine baktığımızda.

Diyarbakır'daki komutanlarınızın Balkan savaşlarında üstün başarı gösterip madalya aldığını görüyoruz.

Plevne madalyası

15. Fırka Hümayun Kumandanlığından Redif 60. alaydan Yüzbaşı Mehmed Nazmi efendi_Plevne ve Girid madalyası

3. Bölükten Yüzbaşı Hasan Tahsin efendi Plevne iane madalyası

1. Bölükten

Mülazım-ı Evvel Mehmet ağa

Ve Mülazım-ı evvel Mahmud Ağa altın İmtiyazlı Plevne madalyası almışlardır

Hafif Süvari 43. alay Kaymakam Server Bey Plevne madalyası almışlardır

Diyarbakır salnameleri. IV/321,323,324,232

Yunan Muharebe madalyası

Kumandan Kaymakam Cemal bey

Kumandan kaymakam Mehmed Ali bey

Kumandan Kaymakam Şakir efendi

Mülazım-ı evvel Hasan efendi

Kumandan kolağası Neşet efendi

Yunan muharebe madalyası almışlardır.

Diyarbakır salnameleri V/253,256,257,356

Balkan savaşında Diyarbekir vekilleri Osmanlı mebusu düzeyinde çok aktifti. Diyarbekirli gayrimüslim mebuslar da bu noktada çok hararetli tekliflerde bulunuyordu.

Örneğin Oseb efendi, Karadağ konusunda 'vatan-ı mukaddes malen ve beden fedakarlık etmeye hazır ve amade 'olduğunu ifade ediyor (168).

Balkan savaşlarında Diyarbakır paşaları Dllaver Paşa

1615'teüç sene [1618]>de iki sene, [1620]>de sekiz ay ki tekerrür eden üç defa valiliğinde cem'an beş sene sekiz ay icrâ-yı hükümet etmiştir.

Harem-i hümayûnda terbiye olunup çaşnigirlikle taşraya çıkmış, badehu Kıbrıs, Bağdat eyaletine nasp edilmiş tir. *Nazmâfyâ*. göre 1029 [1619]'da, *Kâmûsü 'l-a'lâm'a* ve *Salname*'yç. nazaran [1620]'de Diyarbekir valiliğiyle ve Diyarbekir askeriyle Sultan Os-man-ı sâni ile Hotin seferinde bulunmuştur.

Hüseyîn Paşa

Çermiklidir. Çeteci Abdullah Paşa'nın yeğeni, Sadrazam Ra-gıb Paşa'nın damadıdır. Rüşd ü reviyet ve memduh hasletler sahibi olduğuna mebni, 1181 Zilkadesinin 2. günü [21 Mart 1768] vezaretle Karaman ve kaç gün sonra Anadolu ve yine o sene içinde Diyarbekir ve 1182 [1768]'de Musul ve 1184 [1770]'te Adana valisi olmuştur.

Bunun kardeşi Hasan Paşa da vezirdir. Bender, Hotin muhafızlığında bulunmuş ve 1183 [1769] senesinde Hotin'de şehit olmuştur.

KUZEY AFRIKA SAVAŞLARINDA DİYARBAKIRLILAR

Belli zaman dilimlerinde bazı *Yeniçeri Kayıt Defterleri* üzerinde yaptığımız araştırma ve inceleme çalışmaları sonucunda elde edilen verilerden hareketle, Garb Ocaklan'nda, özellikle bunlardan biri olan Tunus'ta, sadece birkaç yıla ait görev yapan Diyarbakırlı ve diğer Güneydoğu Anadolu bölgesi kökenli gençlerin ortalama sayılarına ulaşmak olanaklı görünmektedir.

Tunus Ocağı'na ait muhtelif tarihler arasında durumlan belli bazı askerî birlikler örnek alınarak bu konuda bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır. İncelenen birliklerdeki Güneydoğulu askerlerin kesin sayılan burada verilebilmiştir.

Verilen bu rakamlar, 1195-1197 H. (1780-1783 M). tarihli “Yeniçeri Kayıt Defteri”nde kayıtlı toplam 200 birlikten sıralı ilk 14 birlik, 1210-1212 H. (1795-1798 M). yıllarını içeren “Yeniçeri Kayıt Defteri”nde kayıtlı toplam 200 birlikten rastgele seçilmiş 25 birlik, titiz bir şekilde incelenerek ortaya konmuştur.

1195-1197 H. (1780-1783 M). yıllarında Tunus eyalet ordusunda mevcut bulunan toplam 200 birlik içinde incelenebilen ilk 14'ünde yekûn 5 Güneydoğu Anadolu gencin görev yaptığı belirlenmiştir. Bunlardan 4'ü Diyarbakırlı, 1'i de Urfalı'dır.

Unutmamak gerekir ki, aynı tarihlerdeki incelenmemiş 186 birlik daha vardır. Bu birlikler içinde de aynı Güneydoğu Anadolu yoldaşları bulunması olasıdır. Bu husus, 186 birliğin titiz bir şekilde gözden geçirilmesi sayesinde ancak açık bir şekilde ortaya konabilecektir.

Sayıları / İlk 14 birlikte rastlanan Diyarbakırlı gençlerden, 3'ü *ser-31 Testurlı*, 1 'i *ser-38 Diyarbakırlı* birliğine, Urfalı 1 gencin ise *ser-40 Engürlü* birliğine bağlı olarak eyalet ordusunda görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu tarihlerden 15 yıl sonra, yani 1210-1212 H. (1795-1798 M). yıllarında, Tunus eyalet ordusunda bulunan toplam 200 birlik içinde tarama-seçme yöntemiyle incelediğimiz 25 birlik içinde ise, 17 Güneydoğu Anadolu genç vardır. Bunun 5'i Diyarbakırlı, 7'i Urfalı, 4'ü 'Antebli, 1'i de Kilislidir (170).

YEMENDE DİYARBAKIRLILAR

Arabistan bölgesinde Diyarbakır askerleri hizmet vermiştir

2 Aralık 1847 tarihli, 352 no'lu Diyarbakır Şerhiye sicili'ne göre 'Diyarbakır eyaletinden Arabistan Ordu-yu humayununa 2196 nefer gönderilmesi ile ilgili sened mevcuttur.

29 Ocak 1842 tarihli belgede Arabistan ordusu müşiri Mehmed Mahmud'dan gelen mektup'Arabistan ordusunun Haleb mevkiinde olan 3. alay 2. tabur 4. bölüğü neferatından Diyarbakır'de Molla Bahaeddin mahallesi sakinlerinden Ali b. Hıdır'ın 21 Mayıs 1845'te vefat ettiği (171).

Yemen cephesinde Diyarbakır-Erganilileri görüyoruz

Beşiktaşlı Serbest Ali (Yerlikaya). ve Hüseyin yerlikaya Yemende uzun yıllar savaşmışlardır.

Hamit Çavuş(Eski belediye başkanı Cemal Gülbahar'ın babası). yedi yıl Yemende savaş dönabilenlerdendir (172).

ÇANAKKALE SAVAŞINDA DİYARBAKIRLI ŞEHİTLERİNE ÖRNEKLER

(Doç. Dr. Okan Yaşar ve Prof. Dr. Emrullah Güney'in katkılarıyla).

Resimler. Abdulaziz Yatkın

Çanakkale şehidi Diyarbakırlı Cemil paşa ailesi:

Diyarbakırın ünlü ailelerinden olan Cemilpaşa ailesi ismini 1837-1902 yılları arasında yaşamış olan Ahmed Cemil paşadan almaktadır. Ahmet Cemil Paşa Siirt ve Yemen mutasarrıflığında bulunmuş ve ailesi Çanakkale savaşında şehit olmuştur.

Birinci dünya savaşından önce Cemilpaşa ailesinden altı kişi Avrupada öğrenim görmekteydi. Cevdet, Kadri, Şemseddin, İbrahim ve Kemal. Cemilpaşazadeler savaş başladığında Osmanlı saflarında savaşmak üzere İstanbul'a döner ve değişik cepheler giderler.

Bunlardan İbrahim Halil bey ve Mehmed Naim efendi, Çanakkale savaşında, Şemseddin bey, Bağdat çöllerinde, Besim bey ise Kafkas cephesinde şehit olur. Ekrem Cemil paşa önce topçu başçavuşu olarak Çanakkale savaşına ardından Şark cephesine gönderilir. Kadri Cemil paşa da Şark cephesinde savaşır.

İbrahim halil bey:

Ailenin Çanakkale şehitlerinden ilki İbrahim Halil bey, Cemil paşanın oğludur. Öğrenim görmek için 1906'da İstanbul'a daha sonra Almanya'ya gider. Birinci dünya savaşından önce Münih'te üniversite öğrenimini tamamlayıp elektrik mühendisi olur ve savaşın başlamasının ardından Osmanlı saflarında savaşmak üzere İstanbul'a döner. Milli savunma bakanlığının Şehitlerimiz listesinde İbrahim Halil beyin Çanakkale'de süvari subayı olarak 20. tabur, 2. bölükte savaşırken şehit olduğu belirtiliyor. Cemilpaşa ailesinden Esat Cemiloğlu, İbrahim Halil beyin top darbesiyle şehit olduğunu anlatıyor.

Mehmet Naim efendi

Cemilpaşa ailesinin Çanakkalede şehit düşen ikinci ferdi, Mehmet Naim efendidir. 19. Tümede üsteğmen olarak savaştığı sırada, Seddülbahirde 18 Şubat 1915'te şehit olduğunda 34 yaşındadır.

Şemseddin bey

Çanakkale cephesinde savaştıktan sonra gönderildiği Bağdat çöllerinde şehit olur. Cemil paşanın oğlu Kasım beyin oğludur. İsviçrede eğitim görürken, Birinci dünya savaşı başladığında amcaları ve amcazadeleriyle birlikte İstanbul'a döner. İstihkam ihtiyat zabiti olarak önce Çanakkale cephesine ardından Bağdat cephesine gönderilir ve burada şehit olur.

Cemil paşa ailesinin günümüz temsilcilerinden Huşper Cemiloğlu (Cemil paşanın torunu). Diyarbakırdaki evinde ziyaret ederek, ailenin Çanakkale şehitlerinin hikayelerini bir de ondan dinledim.

Huşper hanım, birinci dünya savaşında şehit ve gazi olan Cemilpaşazadelerin fotoğraflarını göstererek teker teker tanıttı. Çocukluğunda büyüklerinden dinlediği hikayeleri benimle paylaştı. Amcalarının, amcazadelerinin Avrupada öğrenim gördükleri halde, savaşın başlaması üzerine dönüp, vatan için savaştıklarını ve şehit

olduklarını anlattı. Huşper hanımın ailesindeki şehitlerle ilgili, kocası rahmetli Felat Cemiloğlundan aktardığı bilgi ise dikkat çekici. Huşper hanım, rahmetli eşi Felat cemiloğlunun amcalarının sembolik mezar taşlarını yaklaşık 10 yıl önce Çanakkaledeki şehitlikte gördüğünü, söyledi. 2006 yılında Çanakkale şehitliği yeniden düzenlenmiş ve burada Cemilpaşa ailesinin şehitlerinin isimleri yer almaktadır.

Diyarbakırlı yazar Şeyhmuz Diken de rahmetli Felat beyden duyduğunu paylaşarak şunları aktardı:

Felat cemiloğlu bana amcalarının Çanakkale savaşında şehit düştüğünü anlatmıştı. Onlarla birlikte birinci dünya savaşında şehit olan Besim beyden de çok bahsedirdi. Kadri ve Ekrem beylerin de savaşa katıldıklarını, Çanakkale şehitliklerinde şehit olanların arasında isimlerinin olduğunu söylemişti.

Ekrem Cemil paşa

Ekrem Cemil paşa ‘Muhtasar hayatım’ isimli kaitabında Şark cephesinde savaştığından bahsediyor. 1891 Diyarbakır doğumludur. İstanbul ve ozan’da eğitim görmüştür Birinci dünya savaşının başlamasıyla amcaları ve amcazadeleriyle birlikte İstanbula döndü. 4 ay süren askeri eğitimin ardından topçu başçavuşu olarak önce Çanakkale cephesine, ardından da Erzurum cephesine gönderildi. Burada bir sene kaldıktan sonra Muş cephesinde görevlendirildi. Bu esnada M. Kemal de Çanakkale cephesinden Muş cephesine gönderilmiştir. Ekrem Cemil burada bir çatışma sırasında kolundan ağır yaralanır ve Diyarbakır’a tedaviye gönderilir.

Diyarbakırda tedavi gördüğü müddet boyunca İsmet İnönü, Mustafa Kemal ve Nihat paşa gibi dönemin Osmanlı zabitleri, babasının ve konaklarının misafiri olurlar. Rusyadaki Ekim devrimin ardından Doğu cephesi kapanınca, bu cephedeki bütün askeri güçler Filistin cephesine yardıma gönderilir. Ekrem Cemil paşa bu sırada Diyarbakırda karargahta bulunan Mustafa Kemal’in yaverliğini yapmaktadır. Mustafa Kemal Filistin bölgesine gönderilince yerini Nihat paşaya bırakır. Ekrem Cemil paşa da bu dönem de karargah kumandan yardımcılığına yükseltilir. Nihat paşa ile birlikte Filistin cephesine giden Ekrem Cemil paşa, buradan da ayrıldığı birliğine katılmak için Halep bölgesine gönderilir. Ancak birliğinin yoğun İngiliz topçu ateli altında tamamen yok olduğunu öğrenince M. Kemal’in hareket halindeki birliklerine katılarak önce Mardin’e, ardından Diyarbakır’a döner.

Aileden Ziya bey de silahlı kuvvetlere uçak hediye etmiştir (175).

Erganili Sofibekir Ömer Çanakkale savaşına gitmiş ve dönmemiştir (176). Çüngüş Malkaya köyünden başka bir örnek.

Çanakkale Savaşları

Şükrü Çatalağaç (Gazi). (DT: Hicri 1315-ÖT: Bilinmiyor). Çatalgillerden Hüseyin ve Fatma’dan olma 21223753870 T. C. kimlik nolu köylümüz Şükrü Çatalağaç’ın (Bedirhan Çatalağaç’ın amcası, Gülsan (Çatalağaç). Yurt’un babası). Çanakkale savaşlarına katılarak gazilik rütbesi aldığı bilinmektedir. Madalyasının öldükten sonra geldiği söylenir (Kaynak: İşgillilerden Ramazan İşgör) (177).

Diyarbakırda Cemilpaşa konağı

Çanakkale savaşında Diyarbakırlılara bir örnek de hem subay hem de edebiyatçı bir Diyarbakırlıya bakalım.

Mehmet Halit Bayrı.

Türkiyemizde ilk folklor ve halk edebiyatı çalışmalarına öncü olanların başında gelen Mehmet Halit Bayrı, soyca Diyarbakırlıdır. Babası deniz binbaşı Diyarbakırlı Ahmet Muammer Bey, annesi ise Maide Hanım'dır. Mehmet Halit Bayrı, 8 Şubat 1896 yılında İstanbul'da doğdu. Henüz beş yaşında iken babasını kaybetti. Annesi Maide Hanım tarafından yetiştirildi. İlk okulu bitirdikten sonra Galata Rüştüyesinde ve Kabataş İdadisinde okudu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdi.

Birinci Dünya Savaşı'nda yedek subay olarak Çanakkale muharebelerine katıldı. 1918 de terhis edilince İstanbul'a döndü (178).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA DİYARBAKIRLILAR

1916 yılında Iraktaki Türk ordusunun nehir taşımacılığında kullandıkları kelekler için ağaçlar Diyarbakır'dan gönderiliyordu (179).

1. Dünya savaşı sırasında Diyarbakır'dan Basra'ya mühimmat ve zahiretaşımacılığı yapılmıştır (180) (181). 1. cihan savaşında Diyarbakır halkının yanı sıra üst düzey bürokratları da savaştaydı. Diyarbakırlı Cemilpaşazade'nin oğlu Ekrem Cemil bey 24. fırkada topçu alayında eğitim aldıktan sonra Çanakkale cephesinde savaştı. Sonra Erzurum cephesine gönderildi, buradan Muş cephesine nakledildi, Ruslara karşı savaştı. Yaralanınca Diyarbakır asker hastanesine sevk edildi. Çanakkale kumandanlığını yapan İzzet paşa ve Erkanı Harbiye reisi İsmet İnönü Cemilpaşa konağına konuk olunca, kumandanlara hizmet için hastaneden ayrıldı. Hastanede iyileştikten sonra 2. Ordu kumandanı Mustafa Kemal paşanın yaveri oldu. İkinci kolorduda karargah kumandan yardımcısı olarak Filistin'e gönderildi (182) (183).

Diyarbakır'lı Ziraat Yüksek Mühendisi Esat Cemiloğlu 98 yaşında. Canip Yıldırım ağabeyle, 11 Haziran 2003, Çarşamba günü ziyaretine gittik. Eski sporcu ve boksör Esat amca oldukça yaşlanmış, ama her şeyi anımsıyor ve düzenli aktarabiliyor. Esat Amca'nın aktaracakları olur diye daha çok ben soruyorum. Çanakkale Savaşları'nda şehit olan amcazadesi Şemseddin'in yazdığı şiiri okudu (185).

Diyarbakır'ın her noktasından Dünya savaşına katılım olmuştur. Diyarbakır'ın bir uç noktasına bakalım:

Bir örnek de Çüngüş-Malkaya köyünden verelim:

I. Dünya Savaşı

Kaya Güldalı (Gazi). (Kaynak: Kenan Yıldırım).

Ömer Yıldırım (Mehmet Yıldırım'ın babası). (Gazi). (Kaynak: Kenan Yıldırım).

Hasan Başdemir (Gazi). (Kaynak: Kenan Yıldırım) (177).

Diyarbakır tüm savaşlarda fedakarlık etmiştir

Diyarbakır'ın en küçük ilçelerinden 1990 yılında ilçe olan Kocaköy'den örnek verelim.

I. Dünya savaşı ve Kurtuluş Savaşında 94 şehit verdi (185).

Birinci dünya savaşına katılan Diyarbakırlı öğretmen adayları.

1882'de Diyarbekir'de darül muallimin iptidailerini açıldı. 1885 Diyarbekir salnamesinde adı darulmuallimin olarak geçer. Sibyan mektepleri için muallim yetiştirilmektedir. 1. dünya savaşında öğrenciler silah altına alınmıştır (186).

700 öğrencisi şehit olan Muallim mektebi.

1908-1911 Osmanlı meclis-i mebusan milletvekillerimiz İbrahim Efendi, Ziya bey, İstepen Çarraçıyan efendi, Kamil efendi, Mehmet Reşit paşa, Kadir efendi, Rüşdi beydir (187).

2. Meşrutiyet Diyarbakır milletvekili olarak önce belediye reisi Pirinçzade Arif beyi görüyoruz. Vefat edince oğlu Pirinçzade Fevzi bey milletvekili olmuştur. Yine Diyarbakır milletvekili Rıza efendi, Ergani'den Niyazi bey ve Ergani'den İbrahim efendi de milletvekili idi (189).

1913 yılında Balkan savaşı yenilgisinden sonra Müdafa-i Milli cemiyeti için Bedirhanpaşazade Bedirhan, Bedirhanpaşazade Murat, Remzi ve Mehmed Sıdık ile Ayan üyesi Seyit Abdülkadir 'Evlad-ı Ekrad' çağrılı bildirilerle 'Ey Kür evladları-Müslüman haklarını korumak üzere harekete geçin' demişlerdi (189).

Dünya harbinde ülkeye Diyarbakır'ın katkısı için 2001 yılında 96 yaşındaki Çermik ilçesinden Abbas Tugrul'u dinleyelim:

Bizi düne harbine sürüledilar. bizim arhadaşlar halepte hisir getti. Vahdeddin zamaninin askeriyyuh biz.

2001 yılında 93 yaşındaki Çermik'li Mehmet Dogan şunları söyler:

Atatürkün ilk esgeri benim. Atatürk nasıl degenegi aldı eline bizi topladı.

87 yaşındaki Çermikli İbrahim Karakaya ise 'uç yuz yigirmidokuzda emrimiz geldi, esgere gettuh, şöbemiz erganiydi.

75 yaşındaki Bekir Acı ise 'asgerde ehtiyatlıg kopti, bizi asger yaptılar. turan feyzioglu benim komtanimdi, turan feyzioglu. Onnan bizi deniz kıyılarına töktiler.

93 yaşındaki Çüngüşlü Yaşar Yücel'i dinleyelim (Kitap 2001 baskılı).

Bin dokuz yüz kırhikide alaman harbi kopti. Beni tuttular ehtiyatlıga yolladılar. O vakit ondörd ay ehtiyatlıg. Gettuh trahyaya.

2001 yılında 100 yaşında olan Çüngüşlü Dudu Yüksel anlatıyor.

Babam gitmiş cepelere yatmışlar. Gavırla harb ediyle, yatmışlar herkes yerine. O adam doğrılmış kahmış, babam yere basmış. Demiş sen deli misin gavıra bah. Nerede ay aya dekken o adam kafasınnan vurulmuş. Bu savaklı Bekir demiş ki ulan sen en ölürsün ha, ulan sen de ölürsün ha. Gavırlara bah sen yat sipere yat da. Yoh baba, babm onı kucahlamış kafadan bi de babam kafadan. Ele sarılı kamlı. Ne deyem sen, canım kuzum, ne deyem he. Seferbirlig (191).

1. Dünya Savaşı ile ilgili Konuştu.

Diyarbakır'ın Dicle ilçesinde yaşayan Derviş Güneş babasının katıldığı Birinci Dünya Savaşı'nı anlattı.

27 Mayıs 2009.

Derviş Güneş'in 1. Dünya Savaşı Günlüğü

Diyarbakır'ın Dicle ilçesinde yaşayan Derviş Güneş babasının katıldığı Birinci Dünya Savaşı'nı anlattı. Derviş Güneş, babasının Birinci Dünya Savaşı'nda

nasıl kurtulduğunu kendi el yazısı ile günlüğüne geçirerek kaleme aldı. İşte günlüğünden bazı ayrıntılar;

“Babam Abdullah dayım Muhammed ve Hüseyin 1914-1915 yılları arasında 1. Dünya Savaşı’na katıldılar. Babam Bakır Maden iline bağlı Brusek köyünün Habura mezrasından dayılarım ise Bakır Maden iline bağlı Heridan köyünden savaşa katıldılar. Akrabalarından bir kısmı Kafkasya Cephesi’ne bir kısmı ise Çanakkale Cephesi’ne gittiler. Babam Kafkasya Cephesi’ne gitti. Babam orada Enver Paşa komutasındaydı. Allahu Ekber Dağları’nda Ruslarla savaş yapılmadan aralıksız yağın kar nedeni ile 95 bin askerimiz şehit oldu.

Enver Paşa, babam ve onların taburu Sarıkamış İstasyonu’nda bulunan bir tünele sığınarak kurtuldular. Sadece babam bu savaşlar sonrasında eve dönebildi. O da sol kolundan yaralanmış. Diğer 7 akrabamdan ise bir daha haber alamadık. Ben şu an 85 yaşları arasındayım. Ben de babamın savaştığı Allahu Ekber Dağı’nı giderek korundukları tüneli ve donarak şehit olan silah arkadaşlarından orda kalanları gördüm.” (247).

Birinci dünya savaşında Diyarbakırlılar’dan bir grup da küçük bir ilçe olan Kocaköy’den gitmiştir. 105’i Karaz olmak üzere Kocaköy ilçesinden 300 kişi Ağustos 1914’de savaşa gitmiş, 12 kişi geri dönmüştür. Yine Surkan mezrasından 25 kişi savaşa gitmiş, hiçbiri dönmemiştir. Şaklat köyünden 90 kişi gitmiş, 5 kişi dönebilmiştir. Hani’ ye bağlı Yayvan köyünden 20 kişi savaşa gitmiştir (246).

Diyarbakırlı komutanlar

Kazım İnanç

1880 Diyarbakır doğumludur 1938'de vafat etti.

Korgeneral I. Dünya savaşında Ordu kurmay Bşk. Genel Kurmay II. Bşk (1918). Kurtuluş savaşında Kor K, Sonra Ordu K. vali (1926-1928). milletvekili. Kemikleri 1988 yılında Ankara'da Gazi'deki Devlet Büyükleri mezarlığına taşınmıştır.

M. Kenan Dalbaşar

1886 Diyarbakır doğumludur. 1935 'de vefat etti.

Korgeneral, Kurtuluş savaşında Tümen komutanı (191).

Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Diyarbakır

“Mütarekenin ilk aylarında bazı Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti” mensupları “İttihat ve Terakki” cilere karşı faaliyete geçtiler. Birtakım geçmiş olayları ele alarak onlardan öğ almaya kalkıştılar. 1918 yılı Haziran ayında 8. Tetkik Heyeti Diyarbakır'a gönderildi. Buna bir tepki olarak, memleketi itilafçıların fesat ve şerrinden korumak, Doğuda muhtar bir Ermenistan tesisi girişimlerini önlemeye çalışmak amacıyla, siyasi hayata hiç atılmamış gençlerden oluşan gizli ve silahlı bir “İmdat Komitesi” kuruldu. 1919 yılı Haziran ayı sonunda da “Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” faaliyete başladı. Süleyman Nazifin girişimleri ile Aralık 1918'de İstanbul'da, çoğunluğunu Diyarbakırlı vatansever aydınların oluşturduğu “Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”nin Diyarbakır şubesi açıldı (18 Haziran 1918). Bu cemiyet, Milli Mücadele süresince Mustafa Kemal Paşa'nın buyruk ve önerileri dairesinde çalışmalarını sürdürdü.

Savaşta Lojistik merkezi olarak Diyarbakır

Birinci Dünya savaşında Diyarbakır'ın önemli bir lojistik merkez olduğunu görüyoruz. Lojistik olmadan savaşın olmayacağını hepimiz biliyoruz.

Cahit Önder 7 Cephe'nin Gazileri. İsimli eserinde gazilerle röportaj yapıyor. Bu röportajdan Diyarbakırla ilgili kısımları sunuyorum.

Biga, Gürçeşme köyünden Mehmet Öztürk:

İngilizlerle savaştan sonra Bağdat'a, sonra, Musul, sonra Nusaybin ve en sonra da Diyarbakır'a geldik. 1.5 sene Diyarbakır'da kaldık. Adana'ya Fransızlarla savaşmaya gittik (s. 30).

Osman Ertaş

Biga, Adile köyünden

Rus cephesinde savaşta bulundum, yaralandım. Ben Diyarbakır hastanesinde üç sene yattım (s.38) (192).

Birinci dünya savaşında Diyarbakırlı Süleyman Nazif Fransız ve İngiliz işgaline karşı.

Kasım 1918'de Fransız kuvvetlerinin general Franchet d'Espery kumandasında ve azınlıklar ile kozmopolit halkın alkışları arasında istanbula

girmelerine gönlü razı olmayan Süleyman Nazif, Hadisat gazetesinde siyah bir çerçeve içinde ‘Kara bir gün’ başlıklı makalesini yazdı. 23 Kasım 1918 tarihli bu yazı üzerine Fransız general Süleyman Nazif’i tutuklattı ve kurşuna dizilmesini emretti. Ancak Erkan-ı Harbiye Resinin ve bazı yabancı komutanların araya girmesi sonucu bu emir geri alındı.

Ancak Süleyman Nazif gene susmadı. Bu kez 23 Ocak 1920 günü İstanbul üniversitesinde ağır bir dille işgal kuvvetlerine saldırdı. Bu konuşma büyük bir yankı uyandırdı ve halkı galeyana getirdi. Bunun üzerine bu kez de İngiliz işgal kuvvetleri komutanı tarafından Malta’ya sürüldü. 20 ay Malta’da sürgün yaşadı. Orada da boş durmadı Çal Çoban isimli bir kitap yazdı, burada milli duyguları dile getiren, heyecanlı yazılar bu kitapta bulunmaktaydı. Milli mücadelenin başarıyla sona ermesinden sonra İstanbul’a döndü (193).

İstiklal savaşının organizasyonunda Diyarbakır’ın önemli bir yeri vardır:

Mahmut Goloğlu Sivas Kongresi. Ankara. s: 119, 123 isimli eserinde konuyu şu şekilde ele alır: Türk Milli Mücadele tarihinin birbiri içine girmiş, birbirine karşıt olmuş çok yoğun ve türlü olayları içinde Diyarbakırın ve Diyarbakırlıların özel ve önemli bir yeri vardır. Kabul etmek gerekir ki; milli mücadelenin ilk önemli adımı olan, Doğu illerindeki milli kuruluşları doğuran, Erzurum ve Sivas kongreleri ile (Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk). ve (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk). cemiyetlerinin temeli bulunan, 1918 yılı sonlarında İstanbul’da kurulan (Vilayat’i Şarkîye Müdafaa-i Hukukî Milliye Cemiyetinin). bilinen kurucularından çoğu Diyarbakırlı idi’ demektedir.

Sivas kongresine katılımıyla ilgili olarak İhsan Hamdi bey şunları nakleder’... Mustafa Kemal paşa beni çok iyi karşıladı ve Heyet-i Temsiliye çalışmalarına kattı. M. Kemal Paşa beni Diyarbakır ve havalisinin temsilcisi olarak Heyet-i Temsiliye almıştı. İstanbul’a da böyle takdim etti. Sivasta birkaç gün kaldıktan sonra Diyarbakır’a döndüm. Yolda Ergani mutasarrıfıma uğradım ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin şubasını kurdum (248).

11. Şubat 1920’de Ergani Müdafaa-i Hukuk cemiyetince işgalcilere karşı bir protesto telgrafi çekilmiştir (249).

27 Kasım 1919 tarihli Albayrak gazetesinde ‘Diyarbakır vilayetinde kamilen silahlı aşiretler arasında büyük bir heyecan ve galeyan meydana geldiği ve şayet Fransızlar Diyarbakır hududuna girecek olurlarsa silahla mukabelede bulunacakları bildirilmektedir (250).

Kürt milletinin asırlardan beri Osmanlı saltanatı ve hilafetine bağlı olarak yaşadığı ve ayrılmayı hiç düşünmedikleri gibi bu hareketleri onaylamadıklarına dair Diyarbakır’da belediye başkanlığı, ulema, eşraf ve ahali tarafından çekilen telgraf. 13 Aralık. 1919. (Osmanlı belgelerinde Diyarbakır. 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu).

Mustafa Kemal'in, Sivas'tan 24 Eylül 1919 günü ABD inceleme kurulu başkanı General Harbord'a gönderdiği ayrıntılı rapordan' 'İmparatorluğu bölmek ve Türkler ile Kürtler arasında bir kardeş kavgası çıkarmak ve bağımsız bir Kürdistan kurma planlarına ortak etmek üzere Kürtleri kışkırttılar. İleri sürdükleri tez, imparatorluğun nasıl olsa dağılacağıdır. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek üzere Kürtleri kışkırttılar. İleri sürdükleri tez, imparatorluğun nasıl olsa dağılacağıdır. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek için büyük paralar harcadılar. Her türlü casusluğa başvurdular. Noil adında bir İngiliz subayı, uzun süre Diyarbakır'da bu yolda çaba gösterdi ve her türlü yalan ve aldatmaya başvurdu. Ama bizim Kürt yurttaşlarımız düzenlenen oyunun farkına vararak, O'nu ve yüreklerini para ile satan bir grup haini bölgeden kovdular' (252) (253).

Şanar Yurdatapan'ın babası Danyal paşa: 'Ben bir Kürt dostuyum. Neden diyeceksin... Sakarya savaşında ben süvari teğmeniydim. Seyisim de Kürttü. Ve ben Sakarya savaşında yaralandım. Seyisim beni sırtına aldı, seyyar hastaneye kadar taşıdı. Hastanenin kapısında o da yıkıldı. Meğer o da yaralı imiş. Kanlar içinde yerlere yıkıldı. Kimse Kürtlere olan saygımı ve sevgimi benden alamaz. Kürtleri ancak savaş meydanında tanıyabildim.

Bölgenin ülkeye bakışı

Bölgemiz insanı ülkenin başka bir yerinde yabancılarca zarara uğrayan illerin acısını yaşamış ve itiraz etmiştir.

Ergani Maden halkı tarafından, Fransızların kışkırtmasıyla Maraş'ta meydana gelen Ermeni olaylarını protesto için başta Fransız olmak üzere bütün Avrupa toplumlarına gönderilen telgraf.9 Şubat 1920.

(Osmanlı belgelerinde Diyarbakır. 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu).

KURTULUŞ SAVAŞI VE DİYARBAKIR

Diyarbakır, Doğu Anadolu ile Arabistan'ı birbirine bağlayan yollar üzerinde olması dolayısıyla tarihin hiçbir döneminde önemini yitirmemiştir. I. Dünya Savaşından sonra Diyarbakır'ı Osmanlı egemenliğinde tutmak istemeyen Batılı devletler Diyarbakır'ı Ermenistan veya Kürt Devletine vermek istiyorlardı. Diyarbakır ileri gelenleri bu tehlikeli durum karşısında Doğu illerinin diğer ileri gelenleriyle birleşerek İstanbul'da Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Cemiyet, Diyarbakır eşrafından Diyarbakır.

Mebusu Zülfü [Beş] Efendi, Erzurumlu Hoca Raif Efendi ve Harputlu Alaaddin Beyden meydana geliyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Amasya'dan gönderdiği bir yazısında Diyarbakır'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını önermekte idi. Bu gelişmelerden önce

de (Mart 1919). Dahiliye Nezâretinden Diyarbakır vilayetine gönderilen bir şifre telgrafta, halkın hükümete bağlılık hislerinin kuvvetlendirilmesi ve İslâm nüfusunun çoğunluğu teşkil ettiğinin belirlenmesi yolunda yapılacak çalışmalara kolaylık gösterilmesi isteniyordu.

İzmir'in işgali üzerine, İzmir Redd-i İlhak Cemiyetinin işgale karşı çıkılması için bütün illerden yardım ve destek isteyen yazısı Diyarbakır'a da gelmişti. Bunun üzerine 22 Mayıs 1919'da Diyarbakır Belediyesi önünde halk tarafından İzmir'in işgalini ve Doğu illerinde bir Ermenistan kurulması düşüncesini protesto mitingi yapılmıştı. Hemen bir gün sonra ise Belediye Başkanı Dellalzâde Abdurrahman Efendi başkanlığında toplanılarak Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulması ve müteşebbis idare heyetinin seçimi kararlaştırılmıştır.

Cemiyetin kuruluşu Haziran 1919 sonlarını bulmuştur. Cemiyet, Reis Yasin Efendizâde Şevki Efendi, Bekir Sıtkı Bey, Bayrampaşazâde Arif Bey, Abdülkadir Paşazade Abdülgani Bey, Zazazâde Mustafa Efendi; ulemadan Hamdi Efendi, Heyetizâde Kâmil Efendi, Kılmçzâde Hayri Efendi, Hafız Ömer Efendizâde Kemal Efendi, Attarzâde Yakup Efendi ve Cemil Paşazade Mustafa Bey'den meydana gelmiştir. Bu şahıslardan birçoğu din adamı hüviyetini hâiz idiler.

Diyarbakırlılar bir taraftan da Erzurum Kongresi hazırlıkları içinde idiler. Kongreye Diyarbakır'dan Müftü Hacı İbrahim Efendi, Nazım Önen, Bekir Sıtkı Nakiboğlu ve Abdülgani Bey delege olarak seçilmişlerdir. Diyarbakır valisi delegelerin Erzurum'a gitmelerini engellemek istemişse de Müftü Hacı İbrahim Efendi her halükârda kongreye katılmayı başarmıştır Bilahare T. B. M. M. için yapılan seçimlerde seçilen beş üyeden ikisi olan Ahmet Hamdi Efendi ve Mustafa Akif Bey ilmiye sınıfından idiler.

Diyarbakır'a tabi olup Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı kurulan Silvan ve Ergani kazalarında da öncülük yapanlardan bir çoğunun yine din adamı olduğurulmaktadır. Silvan'da Müftü Abdurrahman Efendi, ulemadan Yakup Efendi, Salih Efendi, Hasan Efendi ve Hüseyin Efendi ile meşâyihten Mehmet, Hulusi ve Şemseddin Efendiler, beldenin önde gelen uleması olarak eşraf ve halkın aydınlatılmasını sağlamışlardır.

Ergani'de ise İzmir'in işgalinden sonra teşkilatlanma çalışmaları başlamıştır. Ergani Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş tarihi Ekim 1919'a rastlar. Cemiyette Başkan Belediye Reisi Yusuf Efendi, Hasan, Fahrizâde Kadri Efendi, Kasiğizâde Muharrem Efendi, Yusuf Efendizâde Kazım Efendi, Mahmut Efendizâde Hacı Şefik Efendi, Mollazâde Ahmed Efendi, Kavasbaşızâde Mustafa Rıfkı Efendi, Dava Vekili Nuri Efendi, Hacı Yusufzâde Kaya Efendi vb. din adamları görev almışlardır". Ergani'den I. T. B. M. M/ye giden mebuslardan Mahmut Efendi, Mehmet Emin Efendi ve Nüzhet Efendi din adamı idiler (194).

Milli Mücadele dönemi Diyarbakır valileri

Mustafa Nadir bey (Göreve başlayış. 30. 1. 1918).

Faik Ali Bey (5. 7. 1919). Mustafa nadir bey (30. 1. 1919).

Hüseyin Mazhar bey (20. 1. 1920). Hilmi bey (10.10.1922).

Cevat paşa (17.5.1923). Defterdar Rıza bey (24. 8. 1923).

Cumhuriyet dönemi I. dönem Diyarbakır milletvekilleri

Fevzi bey, Hamdi efendi, Hacı Şükrü bey, Kadri bey, Kadri Ahmet bey, Mustafa Akif bey, Zühtü bey (274).

Kurtuluş Savaşı'ndaki Şehitlerimiz!

Milli savunma bakanlığının 1998 yılında resmi belgelere dayanarak açıkladığı kurtuluş savaşında kayıtlı şehit olanların sayısı (savaşa gönüllü katılanlar, esir kamplarına düşenler, kayıp ve hastalıktan ölenler bu listeye dahil değil).

Doğu ve güneydoğulu şehitler

Erzincan: 702

Kars: 41

Adıyaman: 193

Erzurum: 910

Bingöl: 106

Ağrı: 35

Bitlis: 282

G. Antep: 1626

Hakkari: 21

Siirt: 153

Ardahan: 31

Malatya: 643

Ş. Urfa: 710

Şırnak: 8

D. Bakır: 497

Mardin: 182

Batman: 8

Elazığ: 718

Muş: 105

Van: 343 (195).

M. Kemal Paşa ve Kulp İlçesi

Rusların Diyarbakırı ele geçirmek için üç yol seçeneği vardı a). Bitlis yolu b). Bingöl yolu c). Kulp yolu.

En önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçilirse Diyarbakır ele geçmiş demektir. Bu açıdan Ahmet İzzet paşa ve M. Kemal düşmanı kulp boğazına çekmeyi planladı. 8. Fırkamız hazırlanmıştı. 14 yaşından büyüklerin çatışmaya alındığı 7 aşiret Konuklu Şeyh Muhammed Emin komutanlığında savaşa katıldıBoğazın iki yakasına siperler kazıldı.

Ruslar Pomak mevkiine gelince ateş başladı. Ruslar büyük zayıat vererek çekildi. 16.000 esir alındı. Kulp'ta 6500 şehit verdik. Bu noktada buraya bir anıt çok yakışır. M. Kemal üç yerde çadır kurdu: Kulp, Şenyayla ve M. Kemal çeşmesi denen mevkide.

M. Kemal paşa ordusunun ikmalini yapmak üzere Kulp-Şenyayla yolunu yaptırdı. 3 ayda Kulp ve köylülerin yardımıyla yol bitti.

Erzurumda Ruslara karşı kazanılan zaferle Aziziye tabyasında şehitlerimize gösterilen anıt ve saygıyı Kulp'ta da bekliyoruz,

Kulp hastanesinde binden fazla yaralı şehit olmuştur.

Kulp'lu hakkı Tel'in anlattıkları: ' Babam Sabri, Mustafa Kemal paşa'nın milis kuvvetlerinde binbaşı idi. Kulp'ta büyük evimizi boşaltarak paşa'nın emrine verdi. Paşa Şin yaylasında çadırını bir ceviz ağacının altında kurdu. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçtiler; 8. Fırka çok zayıat verdi. Darakuluk'ta yapılan bu savaşta Alay kumandanı Recai bey şehit oldu.Mersinli binbaşı Turgut bey bacağından yaralandı. Hastahane olarak kullanılan evimize getirildi; tedavi sırasında o da öldü. 8. Fırka kumandanı Rifat beyle Anduk dağına çıkıldı. Rus taarruzunu durdurmak için tedbirler düşünüldü (196) (197).

Rus subay ve yazar Ayvarov Rus-kürt ilişkilerini anlatırken.

Yaklaşık 100 yıl önce de 13 Temmuz 1828'de de Kürtlerin burada önemli bir hamlesini görüyoruz. Kulp'ta Rus İstavrol alayı üzerine Kürtler saldırıda bulunuyor, Rusların üç bin hayvanıyla, askeri iaşelerini ele geçiriyor.

Ayvarov' Kürtler 1801 yılından önce Asya milletleri içinde cengaverlikleriyle şöhret bulmuştur.İfadesini kullanır **(198)**.

Bu savaşta Silvanlıların katkısını da unutmamak gerekir. Büyük Gazi(M. Kemal). Şin boğazındaki muvaffakiyeti idame için Silvanda milli tabur ve alaylar teşkil etmiştir. Bunların başında Sinanlı müteveffa Abdülkadir ve oğlu Süleyman

ve Hatip beylerle daha birçokları alay ve tabur kumandanı sıfatile bu harbe iştirak ederek muvaffakiyet elde etmişlerdir (199).

M.Kemal ve Hazro:

16. Kolordu komutanı olarak Silvanda görev yapan M. Kemal askerini iâşesini düşünüyordu. Paşa birgün Hazroda Mehmet Budak'a karargah subayları ile misafir olur. Öğle yemeği çok mükemmeldi. Ancak paşa asker açken sofraya oturamam dedi. Mehmet Budak bey sofraya oturun, askerinin 1 aylık ekmeği ihtiyacı benden dedi. Mehmet Budak bey 240 ton buğday, Hatip bey 120 ton buğday ve halk da 150 ton buğday hibe etti (200- 202).

1936 yılında tüm Diyarbekir buğday mahsülünün 7235 ton olduğunu hatırlarsak bu verilen buğday miktarının çok önemli olduğu görülür (203).

Mustafa Kemal, Milli mücadelenin başlangıcında Hazro'da Memet bey'in evine misafir olur. Bir gün Memet bey'e sorar. 'Hazo dağları beni korurmu diye'. İşler yolunda gitmezse, güvenli bir yer arayışı bu. Tabii diyor ki Memet bey Atatürk'e, 'Paşam Hazro dağları sizi korur' (204-205).

Cemiloğulları ve Mustafa Kemal'e destek: Esat Cemiloğlu'nun babası Mustafa bey, Osmanlı imparatorluğunu kurtarırsa ancak Mustafa Kemal kurtarır diyen adam. Ekrem bey, Kadri bey, Mikdat bey bunların hepsi, Fransa'dan geliyorlar, Kurtuluş savaşına katılıyorlar. Şehit olanlar var Kurtuluş savaşında. Besim tepesi var, Allahü Ekber dağlarında, bunlar orada çarpışıyorlar (206).

M.Kemal'in bölge eşrafına çektiği telgraflar

Abdullah Beyzade Sadık, Hazro'lu Hatip Bey, Bedri Beyzade Mehmet Nuri, Hacı Reşit Ağazede Ali Beylere.

16/3/35 tarihli telgrafnamenizle şahsıma gösterilen itimat ve muhabbet ve amal-i mukaddesimiz için izhar edilen itimat ve muhabbet ve amal-i mukaddesimiz için izhar edilen azim ve teminat bil vucuh mucib-i şükranımdır. Zaten sizin gibi kahraman ve vatanperver arkadaşlarımdan başka türlüünü beklemezdim. Şimdilik kongrenin in'ikadına intizaren Ordu ve Milli teşkilatını aynı hedef ve gaye etrafında tutmak yani hiçbir vechile, hiçbir ecnebi boyunduruğuna girip esaret kabul etmemek vatanımızdaki milel-i İslamiyeyi makamı hilafet ve saltanat etrafına toplu tutmak ve milletlerimizin inkişafı ve saadeti müstakbelesine el birliği ile ve her türlü mümkinat dairesinde çalışmak gibi vatan ve istiklalimize hakim bir gayeyi tahtı emniyete almak için maddi ve manevi her türlü hazırlıklarımızı yapalım... Mustafa Kemal.

Hazro Eşrafından Mehmet Beyefendiye

Efendim

..Zatı alileri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatani ve fedakarane olan muavenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve makam-ı hilafetimizin tahrisine matuf

mesai-i meşruanızda ergeç naili muvafakiyat olacağımız hakkındaki kati kanaatım layetzelzeldir. Ankarip ümmet-i İslamiyenin Avrupalı müstevlilerden tahlisi hususundaki muvafakiyat haberlerini zatı alinize inşaallah tebliğ ederim. Ahvalı mahalliyeye hakkında beni sık sık tenvir ve öteden beri devam edegelen hidamatı vataniyede ve bilhassa ahalimizin irşadı hususunda kemal-i azm_u sebat ile devam buyurmanızı rica eder, gözlerinizden öperim efendim.

Büyük Millet Meclisi Reisi M.Kemal (207).

İzmir işgali ve kurtuluşunda Diyarbakır

İzmir'in işgali üzerine Silvan'dan Birleşmiş milletlere gönderilen telgraf:

17 Mayıs 1919 tarihli Belediye reisi Ahmet Hilmi, Müftü Abdurrahman ve bazı şahısların imzalarıyla Sadaret makamına ve yine Belediye reisi Ahmet Hilmi imzasıyla İtilaf Devletleri temsilcileri ve matbuata gönderilen telgrafla şunlar söyleniyor. Yunansitan'ın bütün Osmanlı vatanı arasında ruh kadar büyük önemi olan göz bebeğimiz İzmir ve dolaylarını ilhak tasavvuru ve işgal etmeye başladığını teessür ile haber aldık.

İnsanlık ve adalete büsbütün aykırı gördüğümüz bu harekete gerek adalet severe devletlerin ve gerekse bütün İslam unsurlarının kayıtsız kalamıyacağı fikrini bildirmekle birlikte Osmanlı vatanından bölünme ve ayrılma kabul etmeyen ve 600 yıldan beri Osmanlı vatanından olan ve Osmanlılarla birlikte çeşitli musibet ve tecavüzlere uğrayan İzmirimizin bir karış toprağını bile ziyana razı olamayacağımızı bütün medeniyet alemine büyük acılı kalbimize tercüman olarak tebliğine aracı olmanızı ve İtilaf devletlerinin de bu hususa adaletle bakmalarını 30 bin nüfus adına rica ve talep eyleriz (208).

14 Mayıs 1919'da İzmir ve havalisi Yunan ilhak ediliyor. Bunun üzerine Diyarbakır'da 22 Mayıs 1919'da belediye salonunda toplantı yapıldı, İzmirin işgalini protesto için miting ve çekilecek telgraflar konuşuldu Belediye önünde miting yapıldı. 18 Haziran 1919 günü 11 kişiden oluşan Diyarbakır Müdafai Vatan cemiyeti oluştu. 15 gün sonra bu cemiyet Müdafai Vatan cemiyetine ilhak olmuştur (209).

İzmirin kurtuluşunda Diyarbakır

Diyarbakır'da çıkan Küçük Mecmua sayı 15,11 Eylül 1922 'deki sayıdan özetle:

'Bu zafer Diyarbakır'da büyük şenlik ve törenle kutlandı. Ordumuzun sevgili İzmir'imize girdiği ,sabah erkenden toplanarak ilan edildi. Şehir şevkten, sevinçten derhal harekete geçti Minarelerden tekbir nidaları, salavat-ı şerife sesleri gök kubbesine doğru yükselmeye başladı.Caddelerde bütün dükkanlar,resmi daireler,hususî evler milli bayraklarla,şarkın güzel halılarıyla,gelin odaları gibi

donatılmıştı. İktisadi meslekleri temsil eden esnaf heyetleri, her biri kendi bayrağının arkasında yürüyerek belediyeye doğru geliyorlardı... Bu kadar muhteşem bir toplantı ve bu kadar güzel güzel bir resmi geçit Diyarbakır'da ilk defa vukua geliyordu. Geceleyin minareler kandillerle, daireler fenerlerle donanmıştı... ikinci gün yine bütün çarşılar albayraklarla, ipekli kumaşlarla, çiçekli halılarla tezyin olunmuştu. Halk dünkü bayrama doyamadıkları için, bir gün daha iktisadi işleri durdurdular, bir gün daha iktisadi işleri durdurdular, bir gün daha içtimai hayat, vecdli bir hayat yaşadılar. İnşallah yakında sevgili Edirnemize de kavuşarak bir de Edirne bayramı yaparız' (210).

İkinci İnönü savaşında kürt süvarilerin cesur ve fedakar hamleleri, o günkü Vahdet gazetesinde yazılıdır.

Vahdet gazetesi Cepheki Kürt aşiret süvarileri düşmana soluk aldırıyor (211) (212).

İzmir'in kurtuluşunda Diyarbakır'lıları aktif olarak görüyoruz.

Çüngüş ilçesi Malkaya köyü sitesinden alıntı yapalım:

Ben Bayram Dayı'nın İzmir'de Yunan harbinde savaştığını bilmiyordum. Bayram Dayı açıldı, fuar yerlerinin yakılıp yıkıldığı kemer altı Yunanlılar tarafından harebeye çevirilmiş, aylarca muhasara kalmış bu güzel İzmir'in muhitleri ekleyerek "ben İzmir'de ve civarında ATATÜRK'le beraber çok savaş ve muharebeye katıldığı anısını anlattı ve beraber ATATÜRK'le çok resmi olduğunu, bir eski resminde kendisinde olduğunu söyledi. Gözyaşlarını tutamadı ve devam etti. Yunanlıları nasıl denize döktüklerini konak hükümet konağı önündeki ilk kurşun ve bayrak çekimini Menemen'de tepkiler ve yakılan, yıkılan ev, işyerleri talan edilip yağmaları! Anlattı da anlattı. Hep sordu yaşadıkları belde ve yöreleri belli ki çok meşgavet ve savaş zorluğu ve vatan kurtuluşunu anlattı çok hüznü olarak (177).

İzmir'in kurtuluşunda pasaporta bayrağı çeken Ergani'li reşo Çavuştur.

Birde Diyarbakır Çüngüş ilçesi malkaya köyüne bakalım:

Bayram Arslanoğlu (Gazi) (DT:Hicri 1312-ÖT: Bilinmiyor). Köyümüzden Bastamgillerden Zülfo ve Ayşe'den olma 20815767400 T.C. kimlik nolu Bayram Arslanoğlu, Kurtuluş savaşına katılarak gazi rütbesi aldığı söylenmektedir (177).

Diyarbakır Anıtparkta da isimleri belirtien Diyarbakırlılar

TABLO: İSTİKLAL SAVAŞINA KATILAN DİYARBAKIRLILAR

Rütbe	İsim	Babası	Memleket	d.tar	Rüt	İsim	Babası	Memleket	d.tar
	Rıza	Hasan	Diyarbakır	1870		fahri	Hüseyin	Siverek	1881
	ahmet	hüseyin	Diyarbakır	1876		Sabri	Hamit	Diyarbakır	1881
	Nuri	Mustafa	Diyarbakır	1895		Turan	Arif	Diyarbakır	1896
	Tekin	süleyman	Diyarbakır	1896		savaş	Mehmet	Diyarbakır	1894

	a.kadir	İzzet	Diyarbakır	1897		Bahri	Dursun	Diyarbakır	1892
	Ali	Derviş	Diyarbakır	1893		Arif	Fethi	Diyarbakır	1898
j.as. tğm	Hüsnü	Baha	Diyarbakır	1898	j.tğm	Ali	Fettah	Diyarbakır	1896
j.y.a. tğm	Kadri	Muhlis	Diyarbakır	1899	j.tğm	Erdem	burhanettin	Diyarbakır	1898
Ulş. bnb	Şevik	Osman	Diyarbakır	1883	Ulş. üstğ	Salih	a.kadir	Diyarbakır	1880
Ulş. tğm	Remzi	Ahmet	Diyarbakır	1898	Ulş.tğm.y	süleyman	Salih	Diyarbakır	1894
Ulş.y. ütğm	Mazhar	Mehdi	Diyarbakır	1893	lv.bnb	Mahmut	Eyüp	Diyarbakır	1877
lv. yzb.	Erkim	İsmail	Diyarbakır	1885	lv.yzb	Vasıf	Mustafa	Diyarbakır	1889
lv. yzb	Oğuzata	a.rahman	Diyarbakır	1893	lv.yzb.	Tevfik	Hasan	Diyarbakır	1895
lv.y.a. tğm	Vahdi	Kemal	Diyarbakır	1895	lv.ya.tğm	Nurettin	abdullah	Diyarbakır	1896
Tb. bnb	Şükrü	Ali	Diyarbakır	1874	Tb. bnb	Ali rıza	Yusuf	Diyarbakır	1883
Tb. yzb	A. kadir	m.ali	Diyarbakır	1878	Ttb.bnb	Ahmet	Salih	Diyarbakır	1882
Tb. yzb	Aziz	Ali	Diyarbakır	1882	Tb.kb.yzb	Kubat	Hasan	Diyarbakır	1887
Tb. kd. yzb	Haydar	Hasan	Diyarbakır	1880		Rüştü	Mustafa	Diyarbakır	1882
	Mustafa	Hızır	Diyarbakır	1884		Cemil	İsmail	Diyarbakır	1882
	Altan	Mehmet	Diyarbakır	1883		Yahya	Mehmet	Diyarbakır	1877
	Nuri	Zülfükar	Diyarbakır	1892		Kamil	Derviş	Diyarbakır	1883
	Remzi	Sabri	Diyarbakır	1885		Sürenkök	Reşit	Diyarbakır	1888
	Reşit	a.kadir	Diyarbakır	1891		İsmail	Halil	Diyarbakır	1889
	a.kadir	Fevzi	Diyarbakır	1871		Mehmet	İsmail	Diyarbakır	1874
	Faik	Ali nuri	Diyarbakır	1874		a.rezak	Yusuf	Diyarbakır	1871
	Yunus	Şeyh bey	Ergani	1869		Yusuf ziya	Hasan	Diyarbakır	1876
	Şükrü	a.kadir	Diyarbakır	1875		Kamil	Bekir	Diyarbakır	1882
	Mehmet	Osman	Diyarbakır	1877		Mehmet	Hafız ali	Diyarbakır	1879
	Mehmet	İbrahim	Diyarbakır	1882		Mustafa	Reşit	Diyarbakır	1877
	Rafet	Mustafa	Diyarbakır	1882		Ahmet	Hanet	Diyarbakır	1881
	Ahmet	Osman	Diyarbakır	1880		Hasan	Şahin	Diyarbakır	1883
P. üstğm	Ata	Ulvi	Diyarbakır	1896	p.üstğm	Ahmet	Mehmet	Diyarbakır	1892
P. tğm	Muhsin	Numan	Diyarbakır	1898	p.tğm.	Ekrem	Salih	Diyarbakır	1899
p. tğm	Hasan	Mustafa	Diyarbakır	1899	p.yd.tğm	Hüseyin	Mehmet	Lice	1886
Er	Ali	Hüseyin	Kulp	1316	er	Mustafa	Mehmet	Bismil	1315

Er	Mehmet	Mehmet	Çermik	1314	Er	Turhan	Hüseyin	Çüngüş	
Er	Mehmet	Abdullah	ergani	1309	Er	Süleyman	tatar	Ergani	1312
Er	Mustafa	Hafis	Ergani	1312	Er	Abdulkadir	İbrahim	Ergani	1314
Er	Rıza	Osman	Ergani	1316	er	Reyit	İbrahim	Ergani	1317
Er	süleyman	Mehmet	ergani	1295	Er	Nuri	abdullah	Ergani	1316
Er	süleyman	Osman	Ergani	1316	Er	Mustafa	İsa	Ergani	1317
	Reşit	Reşit	Lice	-		Ömer	Şemdin	kulp	1315
	karaman	Hüseyin	Kulp	1315		Zübeyir	Ali	Kulp	1314
	Cemil	Yusuf	Kulp	1310		İsmail	Halil	diyarbakır	1889
	Mehmet	Mustafa	Diyarbakır	1894		Halet	Asım	Diyarbakır	1893
	Hakkı	Mehmet	Diyarbakır	1893		Şefki	Nazif	Diyarbakır	1893
	Fuat	Bekir	Diyarbakır	1897		Sefir	Bekir	Diyarbakır	1902
	Turgay	Ali azmi	Diyarbakır	1899		Raif	Mustafa	Diyarbakır	1895
	Ziya	Abdullah	Diyarbakır	1895	p.tğm	Hakkı	Sadık	Diyarbakır	1317
Çavuş	Mehmet	Maruf	Diyarbakır	1315	Er	İbrahim	Ali	Diyarbakır	1303
Er	Ali	Ahmet	Diyarbakır	1314	Er	Sait	Mehmet	Ergani	1303
Er	Zülfükar	Zülfü	Ergani	1299	Er	Ali	Mahmut	Ergani	1314
p. yd. tğm	Mustafa	Tevfik	Diyarbakır		p.yd.tğ	Garip	Derviş	Lice	-

Ancak yukarıdakiler sadece bir kısmıdır. Bir çok yazar bu listede bu savaşta şehit olan akrabalarının ismini göremediğinden yakınmıştır (213).

İstiklal savaşının organizasyonunda Diyarbakır'ın önemli bir yeri vardır:

Mahmut Goloğlu Sivas Kongresi. Ankara. s: 119,123 isimli eserinde konuyu şu şekilde ele alır: Türk Milli Mücadele tarihinin birbiri içine girmiş, birbirine karşıt olmuş çok yoğun ve türlü olayları içinde Diyarbakırın ve Diyarbakırlıların özel ve önemli bir yeri vardır. Kabul etmek gerekir'ki; milli mücadelenin ilk önemli adımı olan,Doğu illerindeki milli kuruluşları doğuran,Erzurum ve Sivas kongreleri ile (Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk). ve (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk). cemiyetlerinin temeli bulunan, 1918 yılı sonlarında İstanbul'da kurulan (Vilayat'ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetinin).bilinen kurucularından çoğu Diyarbakırlı idi' demektedir.

Sivas kongresine katılımıyla ilgili olarak İhsan Hamdi bey şunları nakleder?... Mustafa Kemal paşa beni çok iyi karşıladı ve Heyet-i Temsiliye çalışmalarına kattı. M. Kemal Paşa beni Diyarbakır ve havalisinin temsilcisi olarak Heyet-i Temsiliye almıştı. İstanbul'a da böyle takdim etti.. Sivasta birkaç gün kaldıktan sonra Diyarbakır'a döndüm.Yolda Ergani mutasarrıflığına uğradım ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk cemiyetinin şubasını kurdum (214).

11. Şubat 1920'de Ergani Müdafaa-i Hukuk cemiyetince işgalcilere karşı bir protesto telgrafi çekilmiştir (215).

27 Kasım 1919 tarihli Albayrak gazetesinde ‘Diyarbakır vilayetinde kamilen silahlı aşiretler arasında büyük bir heyecan ve galeyan meydana geldiği ve şayet Fransızlar Diyarbakır hududuna girecek olurlarsa silahla mukabelede bulunacakları bildirilmektedir (216).

Meclis Diyarbakırlıların fedakarlıklarına hayran kalmış, onların sadece İstiklal madalyası ile ödüllendirilmesini eksik görmüştür. Meclis tutanaklarına bakalım:

1923-1926’da çıkarılan kanunlardan c. 2. ve .s81’e göz atalım:

‘Diyarbakır mebusu Zülfü beyin hamil olduğu İstiklal madalyası şeridinin kırmızı yeşle tebdili hakkında’ (217).

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

29 Ekim 1923 Pazartesi günü toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, uzun tartışmalardan sonra saat 23.30’da Türkiye devletinin şeklini ‘‘Cumhuriyet’’ olarak kabul etti. Onbeş dakika sonra da Gazi Mustafa Kemal Paşa yine oy birliğiyle cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhuriyetin ilanı ve Gazi’nin cumhurbaşkanı seçilişi haberi Diyarbakır’da sabaha karşı duyuldu. İçkale’den atılan 101 pare topla kutlandı. Vali Ahmet Mithat Bey, 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez). Paşa, Belediye Başkanı Hüseyin (Uluğ). ve birçok kuruluş başkanları, halkın ileri gelenleri Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya tebrik telleri çektiler. Resmi daireler tatil edildi. Şehir bayraklarla süslendi. Halkın, mülki ve askeri erkanın, dernek ve esnaf kuruluşlarının katıldığı muazzam bir tören yapıldı. Vali tebrikleri kabul etti.

Diyarbakır’ın Özel Günü: 5 Nisan Atatürk’ün 1. Dünya Savaşı içinde Diyarbakır’da bulunduğu sırada yaptığı hizmetlerden, şehirde giriştiği bayındırlık işlerinden, halka gösterdiği yakın ilgiden daha önce söz etmiştik.

Bu bağlılık ve sevginin verdiği heyecanla Belediye meclisinin 2 Nisan 1926 günkü toplantısında, Atatürk’ün Diyarbakır’ın fahri hemşeriliğini kabul buyurmaları için bir karar alınması ve bu kararın kendilerine telle bildirilmesi hususu konuşulup oybirliğiyle kabul edildi. Gazi, Diyarbakırlıların fahri hemşeriliğini kabul ettiklerini ve bundan duydukları memnuniyeti 5 Nisan 1926 tarihli şu telgrafla bildirdi:

‘‘Diyarbakır Belediye Reisi Nazım Beyefendiye,

Muhterem Diyarbakır halkının beni fahri hemşeri intihap etmek suretiyle hakkımda gösterdikleri kadirşinaslıktan mütehassıs oldum. Muhterem hemşerilerime selam ve muhabbetlerimin iblağını rica ederim.

5.4.1926 Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal’’

Böylece 5 Nisan, Diyarbakır’ın özel bir günü oldu. Her yılın 5 Nisanında törenler düzenlenir, günün Diyarbakır’a ulaşan trenin ilk seferini yaptığı gün (22

Ekim 1935). Önemi ve Atatürk'ün aziz hatıraları üzerine konuşmalar yapılır. Şehir o gün baştan başa bayraklarla süslenir. Çeşitli meydanlarda ekipler tarafından halk oyunları oynanır. Günün neşeli geçmesi, taşıdığı anlama yaraşır bir şekilde kutlanması için çalışılır.

Atatürk Diyarbakır'da

Cumhuriyet dönemi Diyarbakır tarihinde önemli bir yeri olan olaylardan bir de demiryolunun Diyarbakır'a ulaştığı, ilk lokomotif düdüğünün duyulduğu 22 Ekim 1935 günü halkın gösterdiği unutulmaz coşku ve ilgi olmuştur. Fevzi Paşa Diyarbakır hattının açılışı nedeniyle Atatürk, kendisine çekilen telgrafa şu cevabı vermişti: «Bay Ali Çetinkaya Nafia Vekili Diyarbakır Fevzi Paşa Diyarbakır hattının açılma töreni dolayısı ile vatandaşların samimi tezahüratını ve sevgisini bildiren telinizi büyük sevinçle aldım. Yurdumuzun demir ağlarla örülmesi sahasında kazanılan bu yeni muvaffakiyet güven ve gençliğimizi arttıracaktır. Bu yolda başarıların devamını dilerim. ATATÜRK».

16 Kasım 1937 günü yapılan görkemli bir törenle Diyarbakır'dan Cizre yoluyla Musul sınırına, Van gölü sahillerinden İran sınırına uzatılacak demiryolunun temeli atıldı. Töreni Atatürk'ün de özel treninden izlemesi ayrı bir mutluluğa vesile oldu. Diyarbakırlıların çoğu, Atatürk'ü, 16. Kolordu, daha sonra 2. Ordu komutanı olarak Silvan ve Diyarbakır'da görev yaptığı 1916-1917 yıllarından beri tanıyorlardı. Hatta Ona «Sarı Paşamız» diyorlardı. O, bu defa kurtardığı vatanın Cumhurbaşkanı ve Diyarbakır'lıların fahri hemşerisi olarak geliyordu. Diyarbakır bütün heyecanı ile Onu karşılamaya hazırlanıyordu. Kentin ana caddelerini çeşitli kurum ve kuruluşların yaptırdıkları görkemli takılar süslüyordu.

2. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın karargah binası. Bütün evler, mağazalar, dükkanlar Türk bayrağı ve O'nun resimleriyle bezenmişti. Geleceği gün olan 15 Kasım 1937 sabahı, süslenmemiş bir ev, bir cadde kalmamıştı. Nihayet büyük kurtarıncının treni saat 18'i 10 geçe hafif bir alkışla istasyona girdi ve muazzam kalabalığın önünde durdu.

Atatürk'ün vaktin epeyce geçmiş olması nedeniyle şehre çıkılmayacağı ve beyhude merasim yapılmaması hakkındaki buyrukları, tren daha istasyona gelme den ilgili kişiler tarafından bildirilmişti. Fakat, trenin istasyonda duruşunu müteakip, halkın coşkun tezahüratını gören Atatürk, O'nu seven bu mahşeri kalabalığın isteklerini yerine getirdi. Yanlarında Başbakan Celal Bayar, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, bazı milletvekilleri olduğu halde trenden inerek gar binası terasına çıkıp halkı selamladılar. Bir süre sonra özel vagonlarına döndüler. Abidin Özmen vagonun merdiveninden halka hitaben şunları söyledi: Atatürk geceyi vagonlarında geçireceklerdir. Yarın şehre teşrif edeceklerdir. “ Bunun üzerine halk dağıldı.

Saat 21'i çeyrek geçe İstasyondan şehre doğru süratle yayılan bir haber, O'nun biraz sonra Halkevine geleceğini bildiriyordu. Kısa bir süre sonra Halkevi salonları hınca hınç dolmuş ve taşmıştı. Yaşa var ol Atatürk ve o alkış sesleri ortalığı çınlatıyordu. Atatürk, özel locasında, önce şerefine verilen kanseri dinledi. Konser bitince şu tarihi konuşmayı yaptı: «Yirmi yıl sonra tekrar Diyarbakır'da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde, modern, nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde duyduğu zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette ki takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtiyarım.» Ertesi gün şehrin ve ilin adı Diyarbakır'a çevrildi. Sonra 10 Aralık 1937 gün ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile bu ad kesinleşti.

Halkevinden ayrılan Atatürk Orduevine gittiler. Buradan Vali konağına, bir süre dinlendikten sonra da özel trenlerine döndüler. 16 Kasım 1937 Salı sabahı saat 9'da otomobilleri ile şehri gezmeye çıktılar. İlk İçkale'deki Umumi Müfettişlik dairesine uğradılar. Burada bölge valilerini kabul ederek illerinin durumu ve sorunları hakkında verdikleri bilgileri dinlediler. Bölgenin tarım, ekonomi, bayındırlık, kültür işleri ile Van gölü havzasında kurulacak üniversite hakkında Umumi Müfettiş Abdin Özmen'den bilgi aldılar. Aynı binanın (bu bina halen «Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi'dir»). alt katında bulunan ve 191Tde 2. Ordu Komutanı iken çalışma odası olarak kullandıkları odayı incelediler ve bu konuda sonradan yapılmış olan tadilatla değindiler. Buradan 7. Kolordu Komutanlığı karargahına uğradılar. Sonra Gazi caddesini takiben bugünkü Atatürk Köşkü'ne gittiler.

Mustafa Kemal Paşa'nın 2. Ordu Komutanı iken oturduğu köşk Gazi köşküdür

Köşkte bir saatten fazla kalındı. Tayyare alayına gidilmek üzere köşkten hareket edildi. Yolda Urfa kapısında duruldu. Atatürk burada surları, tarihi Urfa kapısı'nı, üzerindeki kitabeleri, demir kapının motiflerini inceledi. Surların ve diğer tarihi eserlerin büyük bir dikkat ve önemle korunmasını buyurdu. Son bir meydan açılacak ve kaleyi iç ve dış taraftan bir tur yolu çevreleyecektir. Bu meydan aynı zamanda bir park halinde ağaçlandırılacaktır. Burada kale duvarları boyunca uzayan yola muhtelif İstikametlerden caddeler açılacak, arasında.

Uçar'dan alayın ihtiyaçları, durum ve sorunları hakkında bilgi aldı. Buradan istasyona dönüldü. O gün aynı zamanda Diyarbakır- Irak ve İran demiryollarının temel atma törenleri vardı. Saat 15'e iki dakika kala Atatürk'ün özel treni tören yerinin civarınakadar getirildi. Saat 15'te başlayan töreni Atatürk trenin penceresinden sonuna kadar izledi. Aynı gün akşam Vali konağında şerefine verilen çayda hazır bulundular. Burada yine şehrin imarı üzerinde durdular ve ilgililere şu önerilerde bulundular. «Diyarbakır'ın tarihi kalesinin orta yerinde büyük Tayyare Alayına gelindi. Alay Komutanı Fevzi bölünecek olan kısımlar bugünkü Diyarbakır'ın ana kısımlarını teşkil ve bu bölümler, Diyarbakır'ın mimari hususiyetlerini üstünde taşıyan avlulu, havuzlu ve bahçeli evlerle dolacaktır.

“Yeni Diyarbakır kurulur ve eski Diyarbakır imar ve tezyin edilirken tarihi değeri haiz tek bir eser hırpalanmayacak ve en iyi bir surette muhafaza edilecektir.” Esefle belirtelim ki Atatürk’ün bu önerisi yerine getirilmemiş, o tarihlerde yapılan imar planında bu hususlar nazara alınmış ise de sonradan yapılan değişiklikler, göz yummalar sonucu şehir çok düzensiz bir şekilde gelişmiş, bazı tarihi ve mimari değerleri büyük olan yapılar yıkılarak yerlerine beton yığımından oluşan çirkin binaların inşasına gidilmiştir.

Atatürk, eski i. Umumi Müfettişlik binası önünde. Kale içinde açılması düşünülen meydan ve park da gerçekleşmemiş, plana konulan caddeler de sonradan iptal edilmiştir. Aynı düzensizlik, umursamazlık ne yazık ki bugün de devam etmektedir.

Saat 18.30’da Vali konağından muazzam bir halk topluluğunun alkışları arasında ayrılan Atatürk, doğruca istasyona gidip trenlerine geçtiler ve saat 18.45’te coşkun alkış ve uğurlama tezahürleri arasında Elazığ’a gitmek üzere şehrimizden ayrıldılar (218). **Diyarbakırlı Kore gazileri.**

Diyarbakırlılar İstital savaşı, Çanakkale savaşı dışında tüm savaşlarda fedakarane ülkemiz için gönüllü olarak savaşa gitmişlerdir. Aşağıda bu fedakarlık örneğine tanıklık edeceğiz.

Diyarbakır’da Bağlar bölgesinde Kore gazileri semti bulunmakta, Diyarbakır tarihe bu isimle vefasını göstermektedir. Diyarbakır’dan Kore savaşına 14 kişi katılmıştır. Lice’li Rıza Aydın, kardeşim Metin Basykal, Şehmus Erdem, HamzaErgün, Liceli Muhammed, Kocaöylü Muhammed, Kocaköylü Ahmed, Eğilli Askeri bey, Sımaki’den Mehmet Oyan...

Ayrıca Diyarbakır’ın önemli simalarından Şerafettin Güneli de bu savaşa katılmıştır (219).

Klarnet ustası Erganili Nadırhan Gözler. Önemli bir musiki ustasıydı. 02.01.1930’da doğdu ve 02.01.1987’de vefat etti. Kendisi Kore savaşına gönderilen ve sağlam olarak dönen hemşerilerimizdendir (220).

Bunlardan Rıza Baykal’ı örnek olarak dinleyelim.

Ali Rıza Baykal. Baba adı: Ahmet, Doğum yeri Lice/Diyarbakır. D.Tarihi:1930

1951 yılı sıralarında 7. ayda gönüllü olarak seçildim. Ben ve kardeşim öne çıktık. Kardeşim bekar,

Ben evliydim. Yüzbası bir aileden iki kişi biranda gidemez dedi, biz ısrar ettik.Ben yatakta ölene kadar harpte Aslan gibi öleyim dedi. Tugay komutanı Suri Acar böyle bir kahramanlığı hayal edemezdim, dedi. Kore’de 2 Türk, 2 G.Koreli ön keşif kolu olması istendi. Ben öne çıktım. Bu ölüm anlamınaydı, tehlikenin içine girdik. 25 gün sonra fedakarlığımız yüzünden bizi geri çektiler. Seul’e gönderdiler..

Seul’de ben huzursuz oldum. Beni tekrar cepheye verin, ben buraya istirahat etmeye gelmedim dedim. Zorla cepheye gittim. Cephede Zihni yüzbaşı niye geldin, ben seni dinlenmeye göndermişim, dedi. Ben de buraya istirahate değil, savaşa geldim dedim, ısrarla cephede kaldım. 29 Mayıs 1953, Ramazan’ın 15. günü idi. Bayram Yüksel’le akşam namazı kıldık, orucumuzu açtık. Korkunç bir yayılım ateşi başladı. Ben ön cepheye geçmeye çalıştım. Gitme ölürsün dediler. Zorla öne kaçtım. Bir havan topu yanıma düştü, yaralandım. Buna rağmen ön cepheye daldım. Ağır makinalıyla taradım. Çatışma 36 saat sürdü, aç ve susuz çatıştık:

Kore gazisi Ali Rıza Baykal

Kore gazilerimizin hayırları da dikkat çekmektedir. Ergani’de 1965 yılında Koreli Ali tarafından ‘Koreli Ali camii’ yaptırılmıştır.

Şimdi de Çüngüş’ün Malkaya köyünden bir örnek verelim:

Hacı Bayram Yıldırım (Gazi) (1931): Köyümüzden İsmail ve Leyla’dan olma Hacı Bayram Yıldırım, 1952 yılında yapılan Kore Savaşı’na katılarak gazi rütbesini almıştır. Gazi H. Bayram Yıldırım halen Diyarbakır’da ikamet etmektedir, evli ve 8 çocuk babasıdır.

Kore Barış Harekatı Gazisi Hacı Bayram Yıldırım (2004, Fotoğraf: H.Sarı). (177).

Prof. Dr. Orhan Muzaffer Baykal

5 Ocak 1924’de Diyarbakırda doğdu.1947 yılında Tıp Fakültesini bitirdi.1952-1953 tarihinde kore Türk Tugayında görev yaptı.1958 ABD’ye gitti klinik patoloji üzerine çalıştı. Sonra Ankara Ün merkez laboratuvarı patoloji şefi, daha sonra Mikrobiyoloji profesörü oldu (222).

Diyarbakır'dan Mahmut Öztaş Dönderen isimli Kore gazisi

Diyarbakır'da Kore efsaneleri de konuşulmaktadır. Ali Pınar'lı Seyit baba'nın gece Kore savaşına gittiği ve sabah doğru döndüğü efsanesi vardır (223).

Erimli (Simaki). köyünden Kore'ye giden Mehmet Oyar

Diyarbakır'dan Kore'ye gidip de dönmeyenler yani şehit olanlar da vardır. gerek Diyarbakırlı ve gerekse Güneydoğulu ve Doğulu Kore şehitleri için genelkurmay belgelerine bakalım:

Türkiye'den şehitlerin olduğu listede şehit sayısı olarak Diyarbakır'ın önlerde olduğunu görüyoruz.

Diyarbakırlı Kore şehitleri (224).

Adı soyadı	Sınıfı ve rütbesi	Baba adı	Memleketi	Doğum tarihi	Medeni durumu	En son birliği	Şehit olduğu tarih
Miktat Uluönlü	Piyade binbaşı	İbrahim	Diyarbakır	1909	Evli,iki çocuk babası	1.Kore tugayı	18Mayıs 1951
Cevat Alan	Er	Hasan	Çermik	1929	Evli	1.Kore tugayı	30 Ocak 1951
Resul Erdaş	Er	Mehmet	Lice	1928	Evli,bir çocuk babası	1.Kore tugayı	11.Mart 1951
M.Ali Gündüzeli	Er	Mehmet	Çermik	1929	Bekar	1.Kore tugayı	31 ocak 1951
Cuma Güzel	Er	Hasan	Çermik	1928	Bekar	1.Kore tugayı	29 Kasım 1950
Kemal Karacadağ	Er	Kasım	Diyarbakır	1928	Evli,iki çocuk babası	1.Kore tugayı	20 Mayıs 1951
Selahattin Burçoğlu	Topçu onbaşı	Abdülkerim	Diyarbakır	1930	Bekar	2.Kore tugayı	19 kasım 1951
Abdüllatif Çelik	Piyade er	İsmail	Bismil	1924	Bekar	2.Kore tugayı	16 Kasım 1951
Mehmet Sabri Olcay	Topçu er	Haydar	Kulp	1930	Evli	2.Kore tugayı	22 mayıs1952

Mahmut Gündüz

1919’da Diyarbakır’da doğdu, 1939’da Diyarbakır lisesini bitirdi. 1954-1955 yıllarında Kore 5. Türk Silahlı kuvvetlerinde bölük komutanlığı yaptı (225).

KIBRIS SAVAŞLARINDA DİYARBAKIR

1974 harekatı çok eski olmadığı için orta nesil bunu çok rahat hatırlıyor. Kıbrıs savaşı çıktığında Diyarbakır’da yekvücut oluş ve milli birlik meydana gelmiştir. Şehirde konvoylar oluşmuş, milli heyecan doruğa çıkmış, gençler askerlik şubesine koşarak gönüllü olarak savaşa gitmek istemiş, askeri konvoylara köylüler karpuz ve meyve ikram etmiştir.

Diyarbakır’da sokak şairleri sokak sokak dolaşırlardı, arkalarına takılan pek çok çocuk da kendilerine bazen nakaratlarda eşlik ederdi. Bunlardan en son aklımda kalan; Havacı Pilot Cengiz Topel’in üzerine yazılmış destandı. Ali isminde biri okuyordu (226).

Bilindiği üzere Pilot Cengiz Topel Kıbrıs çıkarmasında uçağı düşen ve şehit olan bir pilotumuzdu.

Diyarbakırlılar Kıbrıs savaşındaki başka illerde doğmuş şehitleri, örneğin şehit pilot Cengiz Topel'i de unutmamış Gözeli'de bir ilköğretim okuluna ismini vermiştir.

Bağlar semti Diyarbakır'da 300.000 nüfuslu en büyük semtlerinden biridir. Bu semtte Girne caddesi isimli bir caddenin varlığı Kıbrıs çıkartmasına verilen önemi yansıtır.

Şefik Korkusuz Diyarbakırda gündelik hayat isimli eserinde günlük hayatla ilgili hatıralarını anlatırken 'Ahmet Sana' isimli birinden bahseder:

Ahmet Sana, 1974 Kıbrıs çıkarması zamanında Bol Küçe dediğimiz biraz geniş olan sokağımızın ortasında büyük bir Türk bayrağını bir damdan aşağı sarkıtmış ve eline Cenah (Başı topuzlu sopa). alarak sokakta nöbet tutup, gelen geçene selam verdiriyordu. Durumu soranlara da, Bu gün namus günüdür, selam vermiyen Rumların ajanıdır, öldirmağ lazım diyordu. Bizim Ahmet Sana ağabeyimiz meğerse geceleri de nöbet tutuyormuş, ola ki bir Yunan ajanı çıkıp bayrağa zarar verir diye. Nihayet Kıbrıs çıkarması zaferle sonuçlanıncaya kadar, o bayrak damdan inmedi ve gelen geçen de selam vermek mecburiyetinde idi (227).

Prof Dr Nevzat Tarhan: 5-6 sene önce Batman'a bir konferans için gitmiştim. Orada askerlik şubesinde yaşanan bir olayı anlatmışlardı bana. 74 Kıbrıs Barış Harekâtı olduğunda, Batman'da Kürt- Arap kökenli insanlarımız askerlik şubesi önünde kuyruğa girerek, 'biz de gideceğiz oraya' demişler. Farkında olmadan teröristlerin oyununa geliyoruz biz. El ele tutunarak bu sorunun çözüleceğini vurgulamak gerekiyor. Türkiye'de ortamı stabilize ederek karıştırmak isteyen çıkar odakları var. M.gazete.30.10.2007

4 Ocak 1964'de saat 14.30'da Diyarbakır Belediye meydanında çok muhteşem Kıbrıs Mitingi yapılmıştır (228).

Bu miting Diyarbakır'lıların ülkenin tüm acı ve sıkıntılarına ne kadar duyarlı olduğunu göstermektedir.

Diyarbakır'ın en işlek olduğu bölge Dağkapıdır. Burada Kıbrıs savaşının anısı bir caddenin üzerindedir ve Tek bedeninin önündedir.

Diyarbakır'dan Kıbrıs hareketına katılanlara örnek olarak Çüngüş malkaya köyünden örnekler verelim

Kıbrıs Barış Hareketi

Hacı Çetinyamaç (Gazi) (14.09.1953): Köyümüzden Mehmet ve Hediye'den olma Hacı Çetinyamaç, 1974 yılında yapılan 2. Kıbrıs Barış Harekatı 1. çıkartmada görev almıştır. Ankara'da Etimesğut Zırhlı Birliklerde Gösteri Tatbikat Alayı, Mekanize Piyade 3. Bölük'de askerlik görevini tankçı çavuş olarak yaptığı sırada 2. Kıbrıs barış hareketına katılarak gazi rütbesini almıştır. Gazi Hacı Çetinyamaç halen Diyarbakır'da ikamet etmektedir, evli ve 4 çocuk babasıdır (177).

**Kıbrıs Barış Harekatı Gazisi Hacı Çetinyamaç
(21 Haziran 2005, Fotoğraf: H. Sarı).**

Recep Kızılelma (Gazi) (04.06.1953): Köyümüzden Aligillerden Ramazan ve Zülfiye'den olma Recep Kızılelma, 1974 yılında yapılan 2. Kıbrıs Barış Harekatında 1. çıkartmada görev almıştır. Kıbrıs Barış Harekatı'na katılarak gazi rütbesini alan Gazi Recep Kızılelma halen İstanbul'da ikamet etmektedir, evli ve 2 çocuk babasıdır (177).

Kıbrıs savaşlarında Diyarbakır sadece bu asırda değil daha önceki asırlarda da katkıda bulunmuştur. Bulgar arşivlerine göre 1841 yıllarında Kıbrıs adasındaki sıradan birliğe Diyarbakır bütçesinden 80800 kuruş harcanmıştır (229).

Kıbrıs savaşında Diyarbakırlı süryaniler

Bir başka aydın din bilgini de **Süryani** cemaatinin dini lideri **Aziz** efendiydi. **Aziz Günel** Sık sık gazetemizin İnönü caddesindeki bürosuna da gelirdi. Hemen her konuda sohbet ederdik.

Önemli olaylarda, özellikle Kıbrıs'ta 1960'larda şiddetlenen EOKA cinayetlerini kınayan açıklamalar yapardı.

1963 yılı Aralık ayında saldırılarını yoğunlaştıran Rum EOKA'cılarının 21 Aralık günü, **Dr. Binbaşı Nihat İlhan**'ın evini basarak, eşini ve 3 çocuğunu banyoda katletmeleri Diyarbakır'da da geniş yankı bulmuştu.

Bu olay bilindiği gibi Kıbrıs için bardağı taşıran damla oldu. Katliamın tüyler ürperten fotoğrafları tüm dünyada lanetlendiği günlerde gazetemize gelip "**Cemaat olarak Makarios'u AFOROZ etme kararı aldık**" demişti...

Bu elbette, dünya çapında çok önemli bir karardı. Bir Hıristiyan cemaati, bir diğer Hıristiyan cemaatinin, Rum Ortodoks dünyasının önemli bir dini liderini AFOROZ ediyordu.

Bu haberi gazetelerimize geçtik. Dünya çapında yankı yaptı...

Haberle ilgili özel sohbetimizde "Bu önemli kararda, Türkiye'de yaşayan Süryani cemaatini koruma içgüdüsünün etkisinin olup olmadığını" sorduğumda şöyle demişti **Aziz Günel** efendi; "*Hayır, kesinlikle hayır. Evet biz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde azınlık olarak yaşıyoruz. Ama hiçbir zaman kendimizi yabancı görmedik. Kaldı ki Hıristiyanlıkta da tıpkı Müslümanlıkta olduğu gibi, şiddet günahtır. Hele kadın ve çocuklara şiddet uygulamak, onları katletmek kesinlikle affedilemez... Biz bu kararı bu duygularla aldık* (230).

KAYNAKLAR

1. **İhsan Çölemerikli**: Mezopotamya Uygarlığında Hakkari. LİS yay. Diyarbakır. 2006. s. 24
2. <http://sanliurfa.dmi.gov.tr>
3. **Esra Ekin**. Mitanni Kürt Devleti. mizgin dergisi. sayı.49
4. **Faraç çobanoğlu**. Taraf/ - İstanbul - 13.09.2008
5. **Ekrem Akurgal**. Anadolu Kültür Tarihi. TÜBİTAK. 2008. s.173,1745
6. <http://edebiyat.ege.edu.tr>
7. www.vikipedi.com
8. <http://tekyeli.googlepages.com>
9. <http://www.geocities.com/>
10. <http://www.e-silvan.info/content/geography.htm>
11. **Yrd. Doç. Dr. Canan Parla**. Osmanlı öncesinde Diyarbakır. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. 2004. s. 248
12. **Müslüm Üzülmaz**: Çayönünden Erganiye. 2005 S: 52).

13. **Mehmet Ali ABAKAY** Borsa 21 Dergisi Sayı: 6
14. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. Büyükşehir belediye yay. 2003/63
15. **Naci Akdemir**<http://www.panoramio.com/photo/2265814>
16. www.elazig.net
17. www.siverek.eu
18. **M. Fatih Azamlı**. Diyarbakır ulu camiinde bezeme. D.Ü. Arkeoloji lisans tezi. 2000. s: 8).
19. **B.N. Grakov**. İskitler. Selence. İst. 2008. s. 50.
20. Doç. Dr. **şevket dönmez**. iskitler ve önasya www.tebe.org/
21. www.board.gen.tr
22. <http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/>
23. **Yrd. Doç. Dr. M. Sarıbyık, Ö. Yılmaz**. Siyasi Tarihiyle İlkçağda Diyarbakır. Bitirme tezi.D.Ü. Edebiyat Fak. 2005. Faks. 51.
24. **Keğam Kerovpyan**. Mitolojik Ermeni tarihi. 2. Baskı Aras yayİst. 2003. s. 56
25. <http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/>
26. **Canan Seyfeli**. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. s: 764
27. Lord M.P. Warkworth'un 1898 yılı baskılı **Notes from a Diary in Asiatic Turkey** adlı seyahatnamesi
28. **Nevin Soyukaya** Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi Müze şehir. Diyarbakır. YKY yay. İst1999
29. **Y. Hekimoğlu, E. Atılgan**. Ergani. İst. 1967. s. 28 Yrd. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Cenk Yolcu. Ergani Tarihi ve Tarihi Eseleri. D.Ü. Eğitim Fak. bitirme tezi.1995. s. 6.
30. **Ali Kaya**. Dersim tarihi. 2002. s148.
31. <http://www.nedir.cc>
32. **Y. Hekimoğlu, E. Atılgan**. Ergani. İst. 1967. s. 28
33. **Yrd. Doç. Dr. Kenan Ziya Taş, Cenk Yolcu**. Ergani Tarihi ve Tarihi Eseleri. D.Ü. Eğitim Fak. bitirme tezi. 1995. s. 6
34. **Ali Kaya**. Dersim tarihi. Can yay. 2002. s.154.
35. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 1/149.
36. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 1/81.
37. http://zulkarneyntez.blogcu.com/zulkarneyn-onsoz_503468.html
38. **Halil Gürak** gayretli zaman gazetesi. 19. ekim. 2008
39. **Ebuşl Kelam Azad**. Zülkarney. iz yay. 2. baskı
40. **B. N. Grakov**. İskitler. Selence. İst. 2008. s. 61, 288.
41. **Şevket Beysanoğlu**. Kuruluşundan günümüze kadar Diyarbakır tarihi. Müze şehir. Diyarbakır. s. 61.

42. **Doç. Dr. M. Faruk Toprak:** Arap Kaynaklarında Diyarbakır. Müze Şehir Diyarbakır. 1999. s: 134.
43. **Doç. Dr. M. Faruk Toprak:** Arap Kaynaklarında Diyarbakır. Müze Şehir Diyarbakır.1999. s: 132.
44. **Cem zorlu:** 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. s: 85
45. **Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Acar:** Vakidiye göre Amid şehrinin fethi. D. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. c 1999. cilt:1, s: 200). İbnül Esir,el Kamil fi't-tarih. c. X. s. 215
46. **Murat Pıçak.** Artuklular döneminde Diyarbakırın sosyoeekonomik durumu. Artuklular. 2008 Mardin valiliği yay 2/506).
47. **Zeki Dilek:** Lice. İst. 2002. s. 15048. Şerefhan; Şerefname (Çev. M. emin Bozaslan) 3. Baskı. Hasat yay. İst. 1990. 383
49. **Ahmet Demir:** İslamın Anadoluya Gelişi. Kent yay İst. 2004. s.107).
50. Apokrif kitap/ Bel Ejder 1. Bab, 2. Cengiz DUMAN. www.kurankissalari.tr.gg
51. **Ali Kaya.** Dersim Tarihi. Can yay. 2002. s.15.
52. **İlhan Pınar,** Gezgincilerin gözüyle Diyarbakır. Müze Şehir. YKY yay. İst. s159
53. www.suryanilik.com/
54. **Şevket Beysanoğlu:** Diyarbakır'da gömülü meşhur adamlar. Neyir matb. Ankara. 1985. s. 9,10
55. **Mar Yeşua'** Vakayiname. Terc. Mualla Yanmaz. İst. 1958. s. 32
56. **Ş. Beysanoğlu..** Kuruluşundan Günümüze Diyarbakır. Müze şehir Diyarbakır. YKY. yay İst. 1999. s. 48
57. **Harun Yahya** Kavimlerin Helaki. 8. Baskı. İst. 2006. s. 138,139
58. **Yrd. Doç. Dr. refiye şenesen** (Pagandan Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Bir İnanç Merkezi: Ashab-ı Kehf ve Günümüzde Tarsus Ashab-ı Kehf'te Hidrellez Şenlikleri.
59. **Hamza aksal.** Amed'in Büyüleyici Mağaraları Mizgin derg. sayı.18
60. **Şevket Beysanoğlu** Diyarbakır Tarihi. 1/146).
61. **Müslüm. Üzülmez.** Doğu Anadolu-Ergani Bölgesinde Arkeolojik Çalışmalar. 16 Aralık 2008
62. **Yrd. Doç. Dr. Gürol Barın, Fatma Kaya.** Diyarbakırdaki Roma mimari yapıları. D.Ü. Arkeoloji tez. 2004 s. 19-21
63. **Yrd. Doç. Dr. Gürol Barın, Fatma Kaya.** Diyarbakırdaki Roma mimari yapıları. D.Ü.Arkeoloji tez. 2004 s.16
64. Prof. Dr. **H. Değertekin.** Diyarbakır surlarının bugünkü durumu.YKY yay.İst. 1999. s. 1
65. Yrd. Doç. Dr. **Mustafa Sarıbiyık.** Ömer Yılmaz. Siyasi Tarihiyle Diyarbakır. Bitirme tezi. D.Ü. Fen fak. 2005. s. 6
66. **Birgül Savaş:** Diyarbakır surları. D. Ü. Arkeoloji bölümü lisans tezi. 2000. s: 30
67. **Fatma Kaya:** Diyarbakır'daki Roma mimari Yapıları. D.Ü. Arkeoloji böl. lisans tezi. 2004. s. 16

68. <http://www.e-silvan.info/content/geography.htm>
69. **Şevket Beysanoğlu** Diyar-ı Bekr'den Diyarbakır'a. <http://www.tusiad.org/yayin/gorus/34/html/sec12.html>
70. **Şevket Beysanoğlu**, Şevker ve Kitabeleriyle Diyarbakır", Cilt-1 s:155-156).
71. **Resul Çoban** hz. süleyman camii (Lisans Tezi). D. Ün. İlahiyat Fak. Diyarbakır / 2004
72. **Bahaeddin Yediyıldız**: Osmanlı öncesi Diyarbakır'ına genel bir bakış. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır. Diyarbakır valiliği. 2008. s. 17-19
73. **Seyyid Osman Ustaoglu**: Tarikatlar ve Silsileleri. Ank. 1/28
74. **Şevket .beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 2/684
75. **Prof. Dr. Mustafa Fayda**. Allah'ın Kılıcı Halid B. Velid. İfav yay. 3. baskı. İst. 2006. s. 332,334,33
76. <http://www.bibilgi.com/>
77. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 1/175
78. <http://www.e-silvan.info/content/geography.htm>
79. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 1/178).
80. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Mervaniler>"
81. **Yaşar parlak**. Silvan. Ank. 1997. s. 50
82. **Şevket Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi.1987. neyir matb. 1/208).
83. **Şevket Beysanoğlu**. Müze şehir Diyarbakır. YKY yay. İst. 1999. s. 58
84. **Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Ali Sevim**. Malazgirt Savaşı. TTK yay. 1988. s. 38).
85. **Abdurrahim Tufantöz**. Ortaçağda Diyarbekir Aça yay. Ank. 2005. s.110
86. **Tori**: Tarihte Türk Kürt İlişkileri. Peri yay. İst. 2002. s. 9,34).
87. **Prof. Dr. Mustafa Kafalı**. Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakırın Türk tarihinde yeri Diyarbakır. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. 2004 s: 18, 19,267).
88. **Şevket Beysanoğlu** Diyarbakır tarihi. 2003.1/255
89. **Diyarbakır İl Yıllığı** 1967. Diyarbakır valiliği. s.189
90. **Şevket Beysanoğlu**. Kuruluşundan günümüze kadar Diyarbakır tarihi. Müze şehir. Diyarbakır. 1999. s. 61
91. **Ş. Beysanoğlu**. Diyarbakır tarihi. 2003. 1/261
92. **Murat Pıçak**. Artuklular döneminde Diyarbakırın sosyoeekonomik durumu. Artuklular. 2008Mardin valiliği yay 2/508
93. **Şevket Beysanoğlu**. Müze şehir Diyarbakır. YKY yay. İst. 1999. s. 61
94. **Yrd. Doç. Dr. Murat Akgündüz**. Artuklular zamanında Diyarbakırda ilmi faaliyetler. I. Uluslararası. Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu. 20-22 Mayıs 2004. Diyarbakır. 2004.

95. **Müslüm Üzülmez.** Çayönünden Erganiye. 2005 S 268,269
96. **Şevket. Beysanoğlu.** Diyarbakır tarihi. Büyükşehir belediye yay. 2003. 2/463
97. **Mehmet Yalar.** Eyyubilerde ilim ve ulema.Uluslararası Selahaddin Eyyubi sempozyumu. Diyarbakır. 1996. s. 269-270
98. **R. Şeşen.** Selahattin Devri Eyyubiler devleti 267 Efe Dumuş: XII. yüzyılda Diyarbakırda bir Türk beyliği Diyarbakır valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. 2004. s: 221.
99. **Prof. Osman Turan.** Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi.İst.
100. **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakır Tasrihi. 2003. 1/299
101. **Canan Parla.** Diyarbakır surları ve kentin tarihi. ODTÜ. MFD. 22: 1,57-84
102. **Müslüm Üzülmez:** Çayönünden Erganiye. 2005 S 268, 269
103. **Yrd. Doç. Dr. M. S. Erpolat:** Dünden bugüne Ergani'deki ziyaret yerleri. Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Merkezler Kongresi. Ankara. Türksev yay. 2004. s: 517
104. **Şevket. Beysanoğlu.** Diyarbakır tarihi. Büyükşehir belediye yay. 2003. 2/463
105. www.yerelnet.org.tr/silvan
106. **Yrd. Doç. Dr. Muammer Gül.** İlhanlılar döneminde Diyarbakır. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır sempozyumu bildirilrti. 2004. s. 202).
107. **Z. Abidin Çiçek.** Diyarbakır'ın fethi, Tarihi ve Kültürü. Diyarbakır. 1977. s. 126).
108. **Şevket beysanoğlu.** Diyarbakırlı Fikir ve sanat adamları. San matb. Ankara. 1966. s. 115109
109. **Müslüm Üzülmez.** Çayönünden Erganiye. 2005 S 268,269
110. **Yrd. Doç. Dr. M. S. Erpolat.** Dünden bugüne Ergani'deki ziyaret yerleri. Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Merkezler Kongresi. Ankara. Türksev yay. 2004. s: 517
111. **Ş. Beysanoğlu.** Diyarbakır tarihi.Büyükşehir belediye yay. 2003. 2/463
112. **Müslüm Üzülmez.** Çayönünden Erganiye. 2005 S 268,269
113. **Yrd. Doç. Dr. M. S. Erpolat.** Dünden bugüne Ergani'deki ziyaret yerleri. Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Merkezler Kongresi. Ankara. Türksev yay. 2004. s: 517
114. **Ş. Beysanoğlu.** Diyarbakır tarihi. Büyükşehir belediye yay. 2003. 2/463
115. <http://members.fortunecity.de/sanat/cinikera/cini.htm>.<http://www.minyatarsanati.com/?p=24>.
116. **Suna Gürsoy.** Diyarbakır eski mimarisinde çini süsleme. Mimarlık AD. Yüksek lisans tezi. Diyarbakır. 1993. s. 38,49
117. **Metin Sözen** Diyarbakır'da Türk mimarisi. İst. 1971. s. 69,50
118. **Sina Akşin** (ed): Türkiye tarihi. Cem yay. 1987 s. 301,303
119. **Savaş Yıldırım.** Diyarbakır Yapılarındaki Osmanlı Dönemi Çinilerinin Motif ve Kompozisyon Özellikleri. 2. Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu. 2006 s.117.

120. **Zübeyde. Kırmızı.** Amid-i Nur. 2009 Diyarbakır Büyükşehir belediye yay. s. 100
121. **www.bydigi.net**
122. **www.alevibektasi.org/**
123. **Ş. Beysanoğlu.** Diyarbakır tarihi. 2003. 2/441-442
124. **Faruk Sümer.** Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK yy. 1992, sf. 24
125. (Unvanüz'z'-zaman, vr. 6b). (**İslam Ansiklopedisi.** Türkiye Diyanet vakfı. 30/249).
126. **Doç. Dr. Sakıp Yıldız.** (Fatih'in Hocası Molla Gürani ve Tefsiri (Doçentlik Tezi). 362 S, Sahhaflar Kitap Sarayı Yayınları: 5, İnceleme-Araştırma).
127. **Yönetmen Şahin B.** Osmanlı Ansiklopedisi. İz yay. İst. 1999. 2. /102
128. **Yrd. Doç. Dr. Bilgehan** pamuk 1. uluslararası akkoyunlu dönemi mihrapları. 2004. s. 605
129. **Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı.** Doç. Dr. Ahmet halaçoğlu: Osmanlı Doğu Vilayetleri. Babıali kültür yay. İst. 2008. s. 91-94
130. **Vedat Güldoğan.** Dünden Bugüne Diyarbakır Musiki Folkloru.1. Bütün yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 27-28 Ekim 2000. Ankara. s. 375
131. **Nusret Aydın.** Diyarbakır-Eğil Hükümdarları tarihi. İst. Avesta yay. 2000. s. 86,92
132. **Yrd. Doç. Dr. Eyüp Ay.** 2005 Yılı Çınar İlçesi Arkeolojik ve Etno-Arkeolojik Araştırmasının Sunumu. Diyarbakır valiliği. sitesi
133. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. s:186
134. **Yard. Doç. Dr. Arzu Terzi** (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü öğretim üyesi). /13-Kasım-2006]
135. **Haşim Söylemez - h.soylez@aksiyon.com.tr** - Sayı: 622 - 06.11.2006
136. **Doç. Dr. Arzu Terzi.** Abdülhamid'in petrol mirası. Timaş yay. İst. 2009. s 224.
137. **www.diyarinsesi.org**.27.2.2009
138. **Orhan Avcı:** Irakta Türk Ordusu.1914-1918. s: 76.
139. **Tori:** Tarihte Türk Kürt İlişkileri. Peri yay. İst. 2002. s. 119).
140. **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakırlı Fikir ve sanat adamları. San matb. Ankara. 1967. 2/ s. 81
141. **Şevket Beysanoğlu:** Anadolunun kültür ve medeniyet tarihinde Diyarbakır. Diyarbakır sempozyumu. 2000. s: 1601
142. **Dr. Erdoğan Erol.** Mevlana'nın hatırı, eserleri ve mevlana müzesi. Konya. 2004.. s110
143. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanriverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s .174

144. **Mehmet Şimşek.** Amid'den Diyarbakir'e Eğitim Tarihi. Kent yay.İst. 2006. s. 71
145. **www.kenthaber.com**
146. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri.yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın.Medrese yay Ank. 2007. s. 41
147. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi.Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s. 47
148. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank.2007. s. 56
149. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s. 7
150. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s. 80
151. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın.Medrese yay Ank. 2007. s. 89
152. **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar. Neyir mat. Ank. 1985. s. 95).
153. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s. 109
154. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır valileri. yayına hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi. Ahmet Taşğın. Medrese yay Ank. 2007. s. 117
155. Diyarbakır İl yıllığı-1967. s. 276
156. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır Valileri. Yayına hazırlayan Dr. Eyyüp Tanrıverdi. Dr. Ahmet taşğın. Ank. 2007
157. **Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik:** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 16
158. **Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten.** Evliya Çelebi Diyarbakir'de. İst. 1997.s. 107
159. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır Valileri. Yayına hazırlayan Dr.Eyyüp Tanrıverdi. Dr. Ahmet taşğın. Ank. 2007
160. **Yönetmen Şahin B:** Osmanlı Ansiklopedisi. İz yay. İst. 1999. 3/136
161. **Yönetmen Şahin B:** Osmanlı Ansiklopedisi. İz yay.İst.1999. 4/59
162. **Zeynel Abidin Çiçek.** Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü. Diyarbakır Söz yay. 2007. s.179,180
163. **Muhsine Helimoğlu Yavuz.** Diyarbakır efsaneleri. Cumhuriyet ktb.İst. 2007 s. 354
- 164 **Nusrat Aydın:** Diyarbakır - Eğil Hükümdarları Tarihi. S: 93
165. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s 16

166. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s.115
167. <http://www.turkedebiyat.net/>
168. **Leyla Efe:** Bir devrin Tanığı Aysan. Mizgin derg yay. 2006. s. 149,151
169. **Türk Parlamento Tarihi.** TBMM. yay. I. Ve II. Meşrutiyet. I/148
170. **Abdülğani Fahri Bulduk:** Diyarbakır Valileri. Yayına hazırlayan Dr. Eyyüp Tanrıverdi. Dr. Ahmet taşgın. Ank. 2007
171. **İbrahim Güler.** Osmanlılar Devrinde Diyarbakır-Kuzey Afrika İlişkileri Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır. Diyarbakır valiliği. Ank. 2008. s. 326
172. **Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik.** Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri. Ank. Neyir matb. 2001. s. 43.44
173. **Müslüm Üzülmöz:** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb. İst. 2005. s. 658
174. **Salih Gülen:** Sarıkamış. Yitik hazine yay. İst. 2005. s 53.
175. www.geltag.com/
176. **Emine Uçak Erdoğan:** Çanakkale savaşında Kürt Civanlar. Yarımada yay. İst. 2008. s. 40-47
177. **Müslüm Üzülmöz:** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb. İst. 2005. s. 658
178. www.geocities.com/malkayakoyu
179. **Şevket Beysanoğlu.** KaraAmid Derg. c. 2. sayı: 6-7. s. 104
180. **Orhan Avcı.** Irakta Türk Ordusu. 1914-19189. Vadi yay2004. S. 86
181. **C. Orhonlu.** Osmanlı imparatorluğunda şehricilik ve ulaşım üzerine araştırmalar. İzmir. 1984. s. 128.
182. **Yrd. Doç Dr. Emrullah Güney.** Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı. Ziya Gökalp Derg. sayı. 59. Eylül. 1990. s. 42
183. **Tori.** Ünlü Kürt Bilgin ve Birinci kuşak aydınlar. Sorun yay. İst. 2000. s. 161..
184. Malmisanj. Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği. Avesta. İst. 2004. s. 143
185. nacikutlay@yahoo.com
186. <http://www.turkmania.com/>
187. **Mehmet Şimşek.** Amid'den Diyarbakir'e Eğitim Tarihi. Kent yay. İst. 2006. s. 71).
188. **Müslüm Üzülmöz.** Çayöünden Erganiye Uzun Bir Yürüyüş. İst. 2005. s. 128-129
189. **2. Uluslararası Diyarbakır sempozyumu.** Osmanlı belgelerinde Diyarbakır).
190. **Naci Kutlay:** Kürtler. Peri yay. İst. 2002. s. 71

191. **Doç. Dr. Saadet Özçelik, Yrd. Doç. Dr. Erdoğan Boz:** Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı. Ank. 2001.
192. **Orhan Bayrak** İstanbulda Gömülü Meşhur Adamlar. Milenyum yay. 3. baskı. İst. 2002. s. 92,152
193. **Cahit Önder** 7 Cephe'nin Gazileri. Yazır matb. 2005
194. **Prof. Dr. İsmail Parlatur.** Süleyman Nazif.Müze Şehir. YKY yay.İst. 1999. s. 315
195. **Dr. Recep çelik.** Milli Mücadelede Din Adamları-2. Emre yay. İst. 1999. s. 57
196. <http://www.kuvvaimilliyet.net/>
197. **Şevket Beyzanoğlu:** M. Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas cephesi Komutanlığı. Atatürk Araştırma merkezi dergisi. c. II. Mart 1986. sayı.5 s. 496).
198. **Ali sarısu.** Mustafa Kemal paşa Kulpta. Kara Amid dergisi. Atatürk Yılında Diyarbakır. s. 54
199. **Ayvarov.** Osmanlı-Rus ve İran savaşlarında Kürtler. Sipan.Ankara. 1995. s. 30, III).
200. **H. Basri Konyar.** Diyarbekir Yıllığı.1936. s. 320
201. **Ş. Beysanoğlu.** 1. Atatürk sayısı.. s: 53
202. **Ş Beysanoğlu.** (ed). Müze Şehir Diyarbakır. s: 70
203. **Şevket Beysanoğlu:** M. Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. c. II. Sayı 5. Mart. 1986. s. 496
204. **Usman Eti.** Diyarbekir. Diyarbekir matb. 1937. s.23
205. **Orhan Miroğlu.** Canip Yıldırım'la Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı. İletişim yay. İst. 2005. s. 82
206. **Şevket Beyzanoğlu.** M. Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas cephesi Komutanlığı. Atatürk Araştırma merkezi dergisi. c. II. Mart 1986. sayı. 5 s. 496
207. **Orhan Miroğlu.** Canip Yıldırım'la Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı. İletişim yay. İst. 2005. s. 86
208. **KaraAmid Dergisi.** 1981. Atatürk sayısı.. s 59,60
209. **Y. Parlak.** Silvan. Ank. 1997. s: 115
210. **Şevket Beysanoğlu.** Kütürümüzde Diyarbakır. Ankara.1992. s. 59.
211. **KaraAmid Dergisi.** 1981. Atatürk sayısı.. s. 87
212. **Sarıhan.** Kurtuluş savaşı günlüğü. III. s. 474-475
213. **Bilal Şimşir:**Kürtçülük. 1787-1923. Bilgi yay. İst. 2007 s. 462
214. **Müslüm Üzülmez.** Çayönünden Erganiye. 2005 S.126).
215. **Kamil Erdeha.** Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler. İst. 1975. s: 143-155).

216. **Müslüm Üzülmöz.** Çayönünden Erganiye. 2005 S 126).
217. **Özçelik İ:** İşgal yıllarında Mardin I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri. Özçoşar İ, Güneş HH (ed). İst. 2006. s: 675
218. Türk Parlamento Tarihi. **TBMM.** yay.1923-1927. II/644
219. **www.diyarinsesi.org**
220. **Ş. Diken.** Diyarbakır diyarım, yitirmişem yanarım. İst. 2003. s:241
221. **Müslüm Üzülmöz.** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb. İst. 2005. s. 728
222. **Çenk Yolcu.** Ergani Tarihi ve Eserleri. D.Ü. Eğitim fak. Tarih AD. Mezuniyet tezi. 1995. s. 15
223. **Şevket beysanoğlu.** Diyarbakırlı Fikir ve sanat adamları. San matb. Ankara. 1967. 3/s.172
224. **Muhsine helimoğlu.** Yavuz. Diyarbakır Efsaneleri. Doruk yay.. s. 362
225. **GenelKürmay Başkanlığı.** Kore Savaşı Şehitlerinin Biyografileri. Ankara.1992
226. **Şevket beysanoğlu.** Diyarbakır'lı Fikir ve sanat adamları. San mat.Ank. 1997.c.3.. s. 53
227. **M. Şefik Korkusuz.** Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat. Kent yay.İst. 2007. s.80
228. **M. Şefik Korkusuz.** Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat.Kent yay.İst. 2007. s.87
229. **Diyarbakır İl Yıllığı-1967**
230. **Slavka Draganova.** Diyarbakır ve yöresi için Bulgaristandaki Osmanlı evrakı. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır. 2008. s. 81
231. **Mehmet Mercan.** Diyarbakır'ı anlatmak-31diyarbakır@yahoo.com
- 232 **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakırım.1986. II/246
233. **Beysanoğlu Ş.** Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Devlet Adamları. Neyir matb. Ank.1985. s: 58
234. **Beysanoğlu Ş.** Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Devlet Adamları. Neyir matb. Ank. 1985. s: 61
235. **Yaşar Parlak.** Silvan. Ankara. 1997. san matb. S. 94
236. **L. İnciciyan.** XVII. Yüzyılda Diyarbakır. Kara-Amid dergisi. Haziran. 1979
- 237 **Yaşar Parlak. Silvan.** Ank. 1997.San matb s.12,19
- 238 **Şevket beysanoğlu.** Diyarbakır Tarihi. Neyir matb. 1987. 1/26).
239. **www.Kenthaber.com**
240. **Canan Seyfeli.** Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. s: 764,
241. **Voyage de constantinoplea bassora,** en 1781, par le tigre et l'euphrate, et retoura constantinople, en 1782 par le désert et aleandrie; par l'académicien sestini. traduit de l'italien.a paris,chez Depuis, libraire, cour de l'Orangerie, aux Tuileries, et au Jardin de l'Orangerie, vis a vis la rue Florentin.

242. **Ömer tellioğlu**. Diyarbakır Salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir bel. yay. İst.1999. cilt III s. 376./
243. **Mıgırdıç Margosyan**. Tesbih Taneleri. Aras yay. İst.2007 s.25
244. **Mıgırdıç Margosyan**. Gavur mahallesi.10. Baskı. Aras yay. 2006. s. 579
245. **Mıgırdıç Margosyan**: Söyle Margos Nerelisen.7. Baskı. Aras yay.İst. 2005. s. 10).
246. **Şevket Beysanoğlu**. Diyarbakır Tarihi. Diyarbakır Büyükşehir bel yay. 2003. I/ 26
247. **Naci Akdemir**. Kocaköy. Kocaköy kaymakamlık yayını.. 2008. s. 24,31,43
248. **www.diyarinsesi.org**
249. **Kamil Erdeha**. Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler. İst. 1975. s: 143-155).
250. **Müslüm Üzölmez**. Çayönünden Erganiye. 2005 S126).
251. **Özçelik İ.** İşgal yıllarında Mardin I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri. Özçoşar İ, Güneş HH (ed). İst. 2006. s: 675
252. **Orhan Miroğlu**. Canip Yıldırım'la Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı. İletişim yay. İst. 2005. s.159
253. **Nimet Arsan**. Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri. s: 74-84
254. **Fatih Öznur**. Atatürk'ün Kürtleri. Karakutu yay. İt. 2009. s. 51
255. **Birgöl Savaş**. Diyarbakır surları. D. Ü. Arkeoloji bölümü lisans tezi. 2000. s.: 30
256. **Prof. Dr. Muhammet Besir Asan Ayaş Demirtaş**. İslam Fethine Kadar Diyarbakır Yüksek Lisans Tez T.C. Fırat Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Elazığ 2007
257. **Tuğba Türksoy**. Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu Demir Çağı'nda Diyarbakır Bölgesi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi İstanbul, 2007
258. **Mehmet Ersan Mustafa Alican** Sultan Melikşah Ve Diyarbakır 2. Uluslararası Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti sempzyoyumu. 2011
259. **Vedat Güldoğan** Diyarbakır Tarihi. Kripto yay. 2011
260. **Sadıkov Hasanbala**. Gence'den Amid'e: Harezşah Celaeddin'in ölüm yolu. 1.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu. 2004. Diyarbakır. s: 123
261. **Zeki Tez** El-Cezeri'nin Teknoloji Tarihindeki Yeri. 2. Uluslararası Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti sempzyoyumu. 2011
262. **Mehmet Salih Erkek**. IV. Murad Ve Diyarbakır 2. Uluslararası Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti sempzyoyumu. 2011
263. **Remzi Kılıç** Kanuni Sultan Süleyman Ve Diyarbakır Diyarbakır 2. Uluslararası Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti sempzyoyumu. 2011
264. **Ergüneşsizöğlu**. Diyarbekir. mailgroup

265. **Müslüm Üzülmez** Doğu Anadolu-Ergani Bölgesinde Arkeolojik Çalışmalar. <http://www.uzulmez.info/muslum>
266. **Balta M:**Kültürler kavşağında Şırnak. İst. 2003 s: 132
267. **Yrd. Doç. Dr. Canan Parla.** Osmanlı öncesinde Diyarbakır. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. 2004. s. 248
268. **Müslüm Üzülmez:** Çayönünden Erganiye. 2005 S: 52).
269. **Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Ali Sevim.** Malazgirt savaşı. TTK.s:24
270. **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakırım.1986.II/238
271. **Gönül Cantay.** Doğu Anadolunun aldığı göçler ve Diyarbakır. .Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. s: 27.
272. **Ahmet Atan.** Tarihi estetik değerleriyle Diyarbakır surları. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır. s: 244
273. **Vedat Güldoğan.** Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Ve Doğum Yeri Diyarbakır Ergani İlçesi Kılleş (Şölen Beldesi). 2. Uluslararası Diyarbakır Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti. sempozyumu. 2011
274. **Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik 1.** Bütün Yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 27-28 Ekim. 2000. s. 279
275. **İbrahim Sarı.** Şehrimiz Diyarbakır. Büyükşehir belediye yay.1999.s.22,23
276. **Zeki Dilek.** Lice. Diyarbakır. 2002s.36.Kazım Baykal. Diyarbakır hakkında yapılan etüdler. Karacadağ dergisi. 20 Haziran 1939. cilt 11, sayfa 17
277. **Bayram Kodaman.** Hamidiye Hafif süvari alayları. tarih Dergisi. sayı XXXII. Mart. 1979
278. **Mustafa Akyol.** Aksiyon derg. - Sayı: 498 - 21.06.2004
279. **Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ.** Alem-İ İslâmî İlgilendiren Müessif Hadiseler ve Çözüm İçin Teklif Edilen Beyhûde Görüşler. Köprü. Bahar 94 [46. Sayı]
280. **Ergün Eşsizoğlu.** Diyarbakırmailgroup
281. **Senem Özdoğan.** Orta Asya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler Yüksek Lisans Tezi Kahramanmaraş T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı 2007
282. <http://www.licevakfi.com>
283. **Ayla Özel Doç. Dr. Harun Taşkiran** Bismil- Batman Arası (Dicle Havzası) Paleolitik Dönem Buluntuları Yüksek Lisans Tezi Ankara-2006 T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Prehistorya) Anabilim Dalı
284. **Prof. Dr. Oktay Belli.**Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yeni keşifler: Sinek Çayı Kayaaltı Sığınağı resimleri- Arkeoloji Sanat Derg. 120. sayı
285. http://kortiktepe.com/?page_id=191

ZENGİN VE BAYINDIR ŞEHİR DİYARBEKİR

Kenan HASPOLAT

Zengin ve bayındır şehir Diyarbakır diyince tarihte ekonomik yönden çok güçlü, imar açısından son derece gelişmiş bir şehir akla gelir. 27 medeniyete beşiklik yapmış bir ile de bu yakışır. Bu durumu tarihin derinlikleri de incelemek istiyoruz.

İslam öncesi dönem ekonomisi

639'da Diyarbakır melikesi Meryem Dara Diyarbakır halkına 'Şehriniz Rum diyarının en güzel şehridir. 'diyordu (46).

11. yüzyıl Diyarbakır ekonomisi

Diyarbakır'ın zenginliği geçmiş yüz yıllarda dillere destandı.

1079 yılında Ebu Nasr Muhammed Sultan Melikşah'a mektup yazarak Amid ve Silvan'daki kale ve mahzenlerde bulunan para ve mücevherattan bahseder (1).

Diyarbakır'ın zenginliğini anlamak için Selahaddin Eyyubinin Diyarbakır'ı fethettiğinde, mahzen defterlerinin incelenmesi gerekir. 'Şehrin anbarlarında pek çok zahire vardı. Silahlar eşyalar sayılamıyacak kadar çoktu. Şehrin burçlarından birinde 80. 000 mum bulunmaktaydı. Amid mamulü pek çok halı, kilim ve çadır bulunuyordu. Depolarda külliyetli miktarda pamuk bulunuyordu Bu mallar 7 sene müddetle satılmış, şehrin mütevellisi de bu suretle iyice zengin olmuştur. Şehrin 1. 040. 000 cilt eser ihtiva eden bir kütüphanesi vardı' (30).

16. yüzyıl Diyarbakır ekonomisi

17. yüzyıla kadar sınırları sürekli olarak genişleyen Osmanlı İmparatorluğunda, yeni kazanılan toprakların kontrolü ve imparatorluğun bünyesine dahil edilmesi, idari ve askeri merkezlerin kurulmasını gerektiriyordu. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520). Doğu Anadolu seferi esnasında Osmanlı topraklarına katılan Diyarbakır (1515)., eski adıyla Amid şehrinin, yine aynı sefer esnasında kazanılan toprakların düzenlenmesiyle oluşturulan Diyarbakır Beylerbeyliğinin idare merkezi haline getirilmesi de, böyle bir ihtiyacın neticesiydi'.

Bölgenin Osmanlılar'dan önceki idarecileri olan Akkoyunlular ve diğerlerinin, Diyarbakır'ı idare merkezi olarak seçmeleri bir tesadüf eseri değildi'. Ana ulaşım ve ticaret yolları üzerinde yer alması ve kuzeyindeki dağlık yaylaları, güneyindeki ovalara bağlayan konumda bulunması Diyarbakır'ı, ticari ve diğer bakımlardan merkezi hale getiriyordu'.

Diyarbakır, ana ticaret yollarının üzerinde bulunan bir şehirdi. İran'dan (Tebriz'den) gelen kervan yollarından biri Bitlis üzerinden Diyarbakır'a ulaşıyor,

*Prof. Dr. Kenan HASPOLAT

buradan da Birecik ve Haleb'e devam ediyordu'. Diğer bir kervan yolu da, Musul ve Mardin üzerinden Diyarbakır'a uzanıyordu.

Kervanların takip ettiği ana yollardan bir diğeri de, Musul-Urfa-Halep güzergahı olup Diyarbakır'ın güneyinden geçiyordu". Diyarbakır, yalnızca bahsedilen güzergahlar üzerinden geçen kervanların uğradığı bir şehir değil, Doğudan gelen ve Van'ın güneyinden Osmanlı topraklarına giren bütün kervanların gümrük vergilerini ödemek zorunda oldukları bir gümrük merkeziydi'. Bu transit ticaretin, Diyarbakır şehrine, maddi ve diğer türlü faydalar sağladığı açıktır.

1540 tarihli tahrir defterinin vakıf kayıtlarından, şehirde 15 civarında çarşı ve bunların içlerinde çok sayıda dükkanın mevcut olduğu bilinmektedir'. Evliya Çelebi, şehirde 366 çeşit ticaret ve zanaatın icra edildiğini ve 2008 adet dükkanın bulunduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi'nin anlattıklarına göre, zengin tüccarlarla dolu olan çarşı ve pazarlarda en kaliteli mallar ve çeşitli ülkelerden gelen en pahalı mücevherler satılmaktadır' Evliya Çelebi'nin bahsettiği müstahkem hanlar, canlı ticaret hayatının birer göstergeleridir'.

Şehirdeki endüstriyel faaliyetler arasında kumaş ve iplik boyacılığı ilk sırayı almaktadır. 19. yüzyılda Diyarbakır'a gelen Avrupalı seyyahlar, şehirde dokunan, kırmızı renkli pamuklu kumaşların, Macaristan, Polonya ve Rusya'da büyük talep gördüğünden bahsetmekte-dir". Evliya Çelebi'nin kırmızı bez adıyla bahsettiği bu kumaşların yanı sıra, şehirde ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, halı, kilim, keçe vs. dokunmaktadır. Evlerdeki tezgahlara kadar yansıyan dokumacılığın sonraki dönemlerde de devam ettiği ve, örneğin 18. ve 19. yüzyıllarda dakök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği sadece Türkiyede değil Avrupa'da da meşhurdu XVI. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Eyaletinin ekonomik durumuna göz attığımızda Osmanlı İmparatorluğunda ancak Bursa ve Halep'le kıyaslayabileceğimiz bir dokuma sanayinin varlığı dikkat çekmektedir (2).

Onaltıncı yüzyılda Diyarbakır, Anadolu'daki önemli ticaret merkezlerindedir.

Ticari önemi olan meslekler Madencilik, Demircilik, Bakırcılık,

Sarrafılık, Gümüşçülük, Debbağlık, Kavafiye, ve Dokuma bunların belli başlı olanlarıdır. Ayrıca Diyarbakır'da dokunan kumaşlar yurtdışına ihraç edilmektedir. Diyarbakır ipek dokumacılığı Osmanlı Devletinde önemli ipek dokuma merkezlerinden biridir. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı Devletine dahil olmasından itibaren Diyarbakır'ın önemli gelir kaynakları arasında dokumacılık bulunmaktadır.

Geleneksel birçok meslek gibi dokumacılık da son yıllara kadar devam etmiştir.

Aynı yüzyılda Amid şehrinde güherçile imalathanesi bulunmakta, buradan

Halep ve Trablusşam'a işlenmiş güherçile gönderilmekteydi. Ayrıca hayvancılığında merkezi konumundaydı ve buradan İstanbul'a Türkmen koyunları gönderilmekteydi (3).

Tarihte Diyarbakır önemli bir el sanatları merkezi olmuştur. İki yıl içinde pek çok sanatçının çalışarak işlediği ipek otağ Osmanlı imparatorluğunda bir benzeri daha yapılamayan bir sanat şaheseri idi. Diyarbakır kırbası denilen pamuklu çadır bezi özel izinle Avusturya'ya satılıyordu. Renkli sahtiyan ve kösele işleyen debbağlık, kuyumculuk, bakırcılık, çinicilik, ipekli ve yünlü kumaş dokumacılığında Diyarbakır, yalnız Güneydoğu Anadolu'da değil, Azerbeycanda, Ortadoğuda ilk sırada yer alan bir belde idi. Dicle'nin kumlarından yapılan cam eşyalar, şişe ve damacaneler Dicle üzerinde yüzen keleklerle Musul'a, Bağdat'a, Basra'ya gönderiliyordu. Diyarbakır toprağından yapılan testi küp, çömlerler de geniş bir alanın gereksinmelerine yanıt veriyordu (4).

Bir şehirde meslek sayısının çeşitliliği o şehrin ekonomisinin büyüklüğü hakkında fikir verir

1568 tarihli Tahrir defterine göre Diyarbakır'da 186 meslek bulunmaktadır.. Bursa'da tespit edilen meslek sayısı 50, Kayseride XVI yüzyılda 18, XVIII yüzyılda 23, Kastamonu'da 34'dür (5).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Eyaletinin ekonomik durumuna göz attığımızda Osmanlı İmparatorluğunda ancak Bursa ve Halep'le kıyaslayabileceğimiz bir dokuma sanayinin varlığı dikkat çekmektedir.

304 nölu İcmal ve 155 numaralı Amid Mufassalına göre Diyarbakır şehir merkezinde yıllık geliri 213. 617 akçe olan büyük bir boyahane bulunmaktadır. Bu boyahane geliri Anadolu'da mevcut boyahanelerin yıllık gelirine göre oldukça fazladır. Bir kıyaslama yapılabilmesi için Anadolu'nun çeşitli noktalarında bulunan boyahanelerin yıllık gelirini gösteren aşağıdaki tabloyu sunuyoruz:

Tablo 16. yüzyılda Anadolu'da Boyahane Gelirleri

Sıra No.	Defter No,	Eyâlet	Yıllık Tutarı	
1.	Tp.	134	Tarsus	15. 000
2.	İD.	298	Beyşehir	5. 000
3.	TD.	136	Kayseri	45. 000
4.	İD.	355	Trabzon	2. 560
5.	TD.	161	Aymtab (G.	50. 000
6.	TD.	101	Maraş	25. 000
7.	TD.	46	Bayburt	20. 000
8.	TD.	101	Hisn-ı Mansur (Ady.)	19. 000
9.	TD.	135	Niğde - Bor	10. 000
10.	TD.	135	Niğde	16. 000
11.	İD.	296	Arapkir	25. 000
TOPLAM.		«		232. 560

Diyarbakır Boyahanesi 213.000

Diyarbakir şehir merkezinde bulunan boyahaneinin yıllık gelirinin 213. 617 akçe olması şehir merkezinde dokumacılığın ne kadar canlı olduğunu gösterir. İçlerinde Kayseri, Antep, Maraş, Niğde gibi dokumacılıkta ünlü illerin de bulunduğu 11 şehirde boyahane geliri 232. 560 akçe iken sadece Diyarbakir boyahanesinin 213. 617 akçe gelir sağlaması önemli bir ölçü olarak kabul edilmelidir (6). Evliya Çelebi Diyarbakir ulucaminin dış avlusunun saf beyaz mermerle döşeli olduğunu ifade etmektedir. Bu şehrin zenginliği hakkında fikir vermektedir (7).

Evliya çelebi ‘16. Yüzyıl ekonomisini anlatıyor Hepsinden önde gelen Hasan paşa hanı, sonra sipahi pazarı, atarlar pazarı, kuyumcular pazarı. Bu anılan çarşıların hepsinde kemerler yapılmıştır. Demirciler çarşısı, çilingirler çarşısı, altın ve mücevherciler pazarı, çizmeciler pazarı, palancılar pazarı, ipek dokumacıları çarşısı ve bezciler pazarı, sipahi pazarındaki bedesten gayet bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı, sağlam taş yapıdır. Zengin tüccarlarla dopdolu olup bütün ülkelerin değerli ve kaliteli malları, az bulunan pahalı mücevherler bulunur. Öte yandan bu bölgede işlenen kılıç, gaddare, külünk, balta, ok, hançer, mızrak yalmanı ve ok peykani başka yerde işlenemez. der (8).

Diyarbakir’in geçmişte çok zengin olduğunu Osmanlı belgelerinden öğreniyoruz

1564-1568 Diyarbakir vilayeti Mufassal Tahrir defterine göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir sancağındaki ekonomik tabloya makro düzeyde göz attığımızda gelirlerin %66. 7’sine sahip olan Padişahın-çoğu sancakta olduğu gibi arslan payını aldığını görürüz. Vakıf giderleri 1. 885. 898 akça ile toplam giderler arasında %13. 1 oranı ile ikinci sırada yer alır. Vakıfların bu oranda yüksek bir sonuca ulaşması Diyarbakir’in zenginlik ve bayındırlığın da en önemli göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Sancak giderlerinin 14 milyon akçanın üzerinde gerçekleşmiş olması da ekonomik refahın bir belirtisidir (9).

XVI. yüzyıl’ın ikinci yarısında vilayet hazinesinin çok zengin olduğu, 1560’da Rumeli beylerbeyi Mustafa paşaya 100. 000 altın ödünç verdiği; 1565’de Basra’ya kul mevacibi için 30. 000 sikke flori gönderildiğini belgelerden öğreniyoruz (BA, MAD, nr. 2775, s. 25 ve 1430; MD, nr. 3, s. 263). İslam ansiklopedisi. 9/467) (3).

19. yüzyıl Diyarbakir ekonomisi

19. yüzyılda kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakir ipliği Avrupa’da meşhurdu. O zamanlar pamuklu bez ve deri üretiminin oldukça geliştiği kaydedilmektedir. Bunun yanısıra 17. Yüzyıl’da Diyarbakir’den Halep’e büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup ipek endüstrisi de yine bu dönemde oldukça gelişmiştir. Diyarbakir şehri ipek ve pamuk üretimi açısından önemini 19. Yüzyılda korumuştur. Nitekim 1815 yılında Diyarbakir’i ziyaret eden Buckingham ‘.. .. imalatçıların başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar

şal, el beceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, vardır ‘ demektedir. Diyarbakır’ın bu tarihlerde ihraç ettiği bir önemli madde de deri boyanmasında büyük öneme sahip mazu idi. 1797 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre ‘Diyarbakır’dan Kayseri’ye mazu gönderilmediğinden İstanbul’da ayakkabı fiyatları oldukça yükselmişti. Bunun sebebinin mazunun İzmir’e gönderilerek buradan Avrupa ülkelerine ihraç edilmesi olduğu anlaşıldığından dolayı bu işin önünün alınması istenmekteydi. Bu ise Kayseri debbağ esnafının perişanlığına yol açtığından Diyarbakır’a gönderilen fermanlarla mazunun uygun fiyatlarla Kayseri’ye gönderilmesi istenmişti. Bu ferman Avrupalı tüccarların Diyarbakır’da mazu ticaretini yine önleyememiş, 1815 yılında bir ikaz fermanıyla mazunun Avrupa’ya değil, Kayseri’ye gönderilmesi emredilmiştir (10). Diyarbakır salnamelerinde.

Zirai ürün olarak ‘Hinta, Şa’ir, hububat-ı saire, kesilen ağnam, balmumu, fetik, yapağı, kıl, kök boya, mazu veteferruati, nar kabuğu, sumak yaprağı, sumak, fetik, penbe-i ham, Safi erz, Cild-i sansar, Cildi tilki, Cild-i tavşan, harir kozası ve badem geçer.

Sınai mahsüller ise Çetari, kutni, gazaliye, kırmızı iplik, manusa, yerli basma, çarşaf, mülevven meşin, mülevven sahtiyan, kösele, ayakkabı, tifti, k, şal aba, harir puşi, cenfes, ma’reekeğەر takımı, mamaulat-ı ahşabiye, çorap, külah, mutabiye, mamul cild-i camus, nühas evani, mamul gümüş, mamul gazzaziye, mamul tunç, mamul demir, çift alatu, suvuk ve pestil, lüle ve sebil.

Mahsulat-ı mayi’a

Peynir, Revgan-ı sade, içyağı, zeytinyağı, sabun yağı, susam yağı, pekmez ve akid, meşrubat-ı mütenevvia, meyve-i höşk ve ter, asel satılmakta idi (11).

19. yüzyılda Diyarbakır ekonomisinin canlı olduğunu görüyoruz.

1873-1876 yılında

Diyarbakır'da 14 han, 1868 dükkan, 124 ambar, 25 fırın, 23 kahve, 13 hamam, 27 dink, 32 dabakhane, 6 iplikhane, 7 boyahane, 8 çömlekhane

Silvan'da 2 dükkan, 2 çömlekhane,

Ergani'de 3 han, 1 hamam, 115 dükkan, 4 fırın, 6 kahve, 3 dink, 1 boyahane, 1 dabakhane, 5 ambar

Çermik'te 300 dükkan, 3 han, 1 hamam, 2 ılıca, 4 dink, 2 boyahane, 3 dabakhane, 4 çömlekhane, 6 fırın, 9 kahve

Hani'de 2 han, 101 dükkan, 7 fırın, 1 boyahane, 1 dabakhane

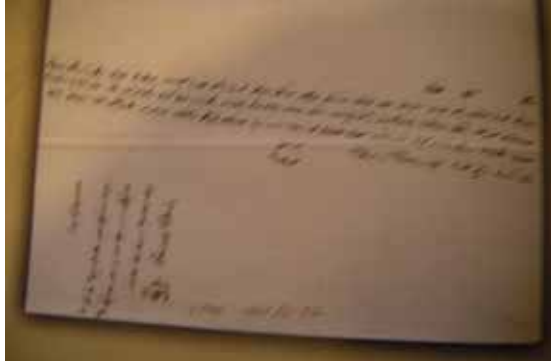
Hazro'da 60 dükkan, 2 fırın

Eğil'de 70 dükkan, 2 hamam vardı (12).

Kereste ticaretinin de dikkate şayan olduğu gözlenmektedir.

1869 seneli tahrirde 76 kereste ambarı, Dicle kenarında iki odun iskelesi olduğu belirtilmektedir (13).

Ticaretin hacminin büyüklüğü Padişahın da dikkatini çekmiş, 1907 yılında Diyarbakır Ticaret Odası başkanına nişan vermiştir. İlgili belge aşağıdadır.

Diyarbakır

Ticaret Odası reisi Arif Efendi'ye nişan verilmesiyle ilgili padişah emri 11 Kasım 1907 (14).

DEFTERDARLIK

Bir merkezde defterdarlığın olması o bölgenin ekonomik yönden ileriliğini yansıtır

Tarihte Diyarbakır defterdarlığı

Osmanlı ekonomisini ayakta tutan en önemli bürokrasi defterdarlıktır. Doğu ve Ortadoğu ekonomisinin düzenlenmesinde Diyarbakır'daki ekonominin büyüklüğü ve önemini anlıyoruz.

II. Selimin saltanatının ilk yıllarında Doğu Güneydoğu ve Ortadoğu şekillendirmesinde Halep, Diyarbakır, Şam, Erzurum ve Trablusşam olmak üzere 5 ayrı defterdarlık oluşturulmuştur (15). Diyarbakır Tarihte ekonomik olarak önemli merkezdi. Yavuz zamanında merkezi Halep olan Arap ve Acem defterdarlıkları XVI. yüzyıl sonlarında beş bölüme ayrılmıştır. Diyarbakır, Şam, Erzurum, Trablusşam ve Halep defterdarlığı şekline dönüştü (16).

İHRACAT

Zengin ve Bayındır şehir olmanın bir ayağı şehrin ihracatçı olması ve uzak yerlerle ticaret yapmasıdır.

Cizvit Philippe Avril'in 1685-1686'da Diyarbakır izlenimi şu şekildedir. 'bütün Türkiye'nin en kalabalık ve en canlı ticaret hayatına sahip şehirlerindedir. Diyarbakır'ın en önemli ticaret malları yörede üretilen iki ürün kırmızı pamuklu dokuma ve kırmızı sahtiyandı. Bu ürünler, ülke dışında Macaristan, Lehistan ve Moskof'ta büyük rağbet görüyordu. Şehri 20-30 yıl önce ziyaret eden Tavrenier şehrin dörtte birinin bu işle uğraştığını belirtir Diyarbakır'da İparye camii'nin Çinle ticaret yapan zengin bir tüccar tarafından yapılması da ticaretin boyutunu yansıtır (17).

Sestini'nin seyahatnamesinde Diyarbakır kenti, kervanların buluştukları yerdir; kervanlar, İzmir'den, Halep'ten, Tokattan, Erzurumdan, Şam'dan, Bağdattan, Tauris'ten ve İrandan, İstanbul'dan, Trabzondan, Musuldan, Adana'dan ve Cizre'den geliyorlar buraya. Hepsi de başkentler arasında aktif ya da pasif ticaret yapıyorlar. Buradaki imalathaneler, beyaz ya da boyalı, çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmaktadır. Bu şehirde çok sayıda dokumacı bulunmaktadır. Yunanistan'a, Halep'e ve Karadeniz'e bol miktarda çizgili ipek ve pamuktan kumaşlar ihraç edilmektedir. Ergani kalayı ticareti de yapılmaktadır. Kırmızı maroken bütün batıyı kalite açısından geçmektedir. Buranın suları marokenlere çok güzel bir parlaklık vermektedir. Bu şehir kocaman bir mazi ambarıdır' (18).

Fransa, İsveç ve Norveç'e ihracat yapılmaktadır (19).

Diyarbakır'dan İngiltere, Hollanda, Belçika ve Fransa'ya gidecek mallar için %3 vergi alınmaktaydı (20).

Diyarbakır şehrinin dokuma ürünleri içerisindeki en önemli ihraç maddesi kırmızı pamuklu bez yani Kirpas teşkil etmekteydi 1793-1817 tarihleri arasında Diyarbakır'ın yıllık kirpas üretimi 10.000 topun üzerindeydi. Osmanlı devleri Mehterhane-i amirenin bez ihtiyacını Diyarbakır'dan karşılamaktaydı (21).

GÜMRÜK

Zira Diyarbakır uluslararası yolların kesişim noktası idi. Bu hususta İstanbul'la Diyarbakır arasında gümrük yazışmaları ve hükümleri oluyordu (22) (23).

Şubat 1840, Ocak 1841 ve Şubat 1841 tarihli Diyarbakır müşürü ve Gümrük memuruna gönderilen Fermanda İngiltere, Fransa, Belçika, Felemenk malları için % 3 resmi gümrük alınması emredilmektedir (24).

1564 seneli tahrir defterine göre Diyarbakır merkezde resm-i gümrük ve mizan-ı harir vergileriyle birlikte toplanan vergi padişah hassına 5. 610. 666 akça getiriyordu (25).

TEKNOLOJİ TRANSFERİ

Zengin ve bayındır şehir olmanın bir şiarı başka illere de teknolojiinden istifade ettirmek ve yardım etmektir.

Diyarbakır Musul kalesinin yapımında aktif rol oynamış, kale yapımında 40. 000 çivi ve demir kapılar Diyarbakır'da üretilmişti (26).

OSMANLI ORDUSUNUN FİNANSÖRÜ DİYARBAKIR

Diyarbakır önemli lojistik desteğini uzaklardaki ordudan da esirgememiştir. Diyarbakırda cami inşa ettiren Defterdar Ahmed paşanın görevi, İran sınırındaki orduya zahire gönderilmesiydi (27).

Revan'da gerek askerlerin parası ve gerekse şehrin imarı için gerekli finans Diyarbakır hazinesinden karşılanmıştır (28). Diyarbakırlılar tek başına ordu ihtiyacını da karşılamaktaydı. Mart 1840 tarihli şeriyye siciline bakalım Bağdat müşürü Ali rıza paşa hazretlerinin Bağdat'a teşriflerinde bulunan Trabzon, Kayseri, Sivas askerinin Diyarbakır'e vürudlarında iktiza eden tayinatlarının Diyarbakır Hanedanından Şeyhzade Mehmed Sabir Beğ kullarınca karşılandığı ve 31. 400 kuruşluk tayinat teslimine ettiği dair (29).

VERGİ REKORTMENİ ŞEHİR

Bir şehrin verdiği vergi o şehrin ekonomik gücünü yansıtır.

Defterler içinde en büyük gelir kalemini 155 numaralı Diyarbakır defterinde gördük. İpekçilik konusunda **5. 610. 666 akçelik gelir** Anadolunun pek-'çok sancağının toplam gelirinden daha fazladır. Örneğin **Adana Sancağının toplam yıllık geliri 3 milyon akçe, Sis sancağının** ise 2 milyon akçe civarındadır.

Diyarbakır şehir merkezinde bulunan boyahanenin yıllık gelirinin 213. 617 akçe olması şehir merkezinde dokumacılığın ne kadar canlı olduğunu gösterir. İçlerinde Kayseri, Antep, Maraş, Niğde gibi dokumacılıkta ünlü illerin de bulunduğu 11 şehirde boyahane geliri 232. 560 akçeiken sadece Diyarbakır boyahanesinin 213. 617 akçe gelir sağlaması önemli bir ölçü olarak kabul edilmelidir.

Diyarbakır'ın tarihteki ekonomisinin büyüklüğü verdiği vergiyle paralellik arzeder. 1336 yılında İlhanlı devletine verdiği vergiler konuya ışık tutar. Bu açıdan Diyarbakır'ın bir ilçesi olan Silvan'ı ele alalım ve diğer illerle kıyaslayalım: Vergiler dinar olarak gösterilmiştir.

Silvan: 224.000 Erzurum: 222.000 Harput: 215.000 Kayseri: 140.000 Kırşehir: 90.500

Ankara: 72.000 Muş :69. 500 Aksaray: 51. 000 Niğde: 41. 500Divriği: 40. 300
Bayburt: 21. 000Kastamonu: 15. 000

1550-1605 yılları arasında boyahane mukatasının en yüksek olduğu merkezler (akçe olarak).

Diyarbakır 213. 000
Mardin 113. 000
Urfa 100. 000
Nusaybin 90. 000
Harput 80. 000
Hasankeyf 60. 000
Erzincan 60. 000
Ankara 53. 000
Bitlis 50. 000
Kayseri 45. 000 (31).

1540 yılında göçer aşiretlerin hayvan sayısı ve verdikleri vergiyle Diyarbakırın zenginliğini vurgular. 1540'da göçerlerin 2milyon koyunu vardı ve 2 milyon akçe vergi veriyorlardı (32).

Diyarbakır'ın harcama kalemi ve tahsisatı da büyüktü.

16. yüzyılda Rumeli beylerbeyliğine yıllık 25 bin duka tahsis edilirken, Anadolu beylerbeyliğine 20 bin duka, Karaman ve Amasya eyaletlerinin her birine 15 bin duka,

Diyarbakır beylerbeyliğine yıllık 30 bin duka tahsis ediliyordu (33).

1669 yılında Osmanlı'da bir beylerbeyine ait en yüksek has Diyarbekir beylerbeyine ait idi:

1. 200. 660 akçe (55).

IV. Murat zamanında bölge gelirleri olarak

Şam 60.000 Venedik altını

Tarbluşşam 50.000 Venedik altını

Halep 50.000 Venedik altını

Diyarbakır 120.000 Venedik altını gelire sahipti (34).

Diyarbakır'da çok vergi toplandığı gibi belli zaman ve şartlarda relaks davranıldığını da gözlüyoruz.

İlk Vergi Affı

Ulu Cami'nin bir başka zenginliği daha vardır.

Duvarlarındaki fermanlar ve duyurular...

Bilindiği gibi, asırlar öncesinde camiler halka ulaşmanın en kısa, en etkili yeri olmuştur.

Artuklular döneminde, Selçuklular döneminde ve Osmanlı döneminde padişah fermanları, valilerin önemli duyuruları, buyrukları hep cami duvarlarına taş kitabeler halinde yerleştirilir böylece halka daha kolay ulaşılmış olurdu.

Ulu Cami duvarlarında da böylesi ilginç fermanlar, duyurular vardır.

Örneğin;

Diyarbakır'da kitabelere geçmiş ilk vergi affı Hanefiler bölümünün dış duvarındadır.

Bu yazıt Artuklu Hükümdarı Melik Salih'e ait 1331 tarihli bir fermanıdır.

Bu fermanla Hükümdar, Amid ahalisi üzerindeki yüklerin kaldırıldığını, vergi affı getirdiğini anlatır. Bu emrin uygulamasından da bütün naipleri, mutasarrıfları sorumlu tutar.

Güzel nesih yazı ile taşta oyulan kitabede şöyle deniliyor;

“Devlet-i kahirenin devamı süresince Amid ahalisinden arızı külfetler, ölçüler, tartılar adı ile alınan vergiler tamamen kaldırılmış olup, bütün ahali için serbestlik hasıl olmuştur.

Aynı duvarda bulunan kitabeler arasında Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Key-Hüsrev'in fermanı da ilginçtir. 1240 tarihli kitabede günümüz Türkçe'siyle şu ifadeler yer alır:

“Mardinkapı, Urfakapı ve Yenikapı'daki bahçelerden alınan haraç kaldırılmıştır”

Kiliseler Ve Rahipler Vergi Dışı

Ulu Cami duvarlarında bulunan fermanların en önemlisi kuşkusuz Avcı Mehmet lakabı ile de anılan Padişah IV. Mehmed'e aittir.

Bu ferman başka din mensuplarına gösterilen hoşgörüyü örnek olması bakımından önemlidir.

1683 tarihli bu fermanla Padişah, özellikle kiliseleri ve rahipleri vergiden muaf tuttuğunu, emre uymayan yöneticilerin şiddetle cezalandırılacağını belirtir (35).

DARPHANE ŞEHRİ

Amid'de (Diyarbakır'da). kesildiği tespit edilen ilk sikkenin altın olduğunu ve 904 yılında Abbasi Halifeleri döneminde kesildiğini biliyor muydunuz ?

Bu dönemde üç tane sikke kesilmiştir. Bu sikkelerin ikisi altın diğeri de gümüşdür.

Bu tarihten sonra kesilen sikkeler Eyyubiler döneminde, Eyyubilerin ilk üç sikkesi 1200-1210 yıllarında Silvan'da kesilmiştir.

Mervaniler döneminde de Amid'de üç sikke kesilmiştir.

Mervanilerden sonrası dönemlerde Diyarbakır'a egemen olan çeşitli medeniyetlerin kestiği ve yukarıda kesildiğini söylediğim sikkelerin bulunan tarihi örnekleri İstanbul Arkeoloji Müzesindedir ve müzenin yayınlarında da resimleri ile bilgileri vardır (36).

1122 yılında Ergani'de bakır madeni keşfedilmiş ve işlenmeye başlamıştır 1155'de Artuklu Necmeddin alp sikke bastırmıştır (37).

16. yüzyılda Diyarbakır'da bir darphane bulunmaktaydı (38).

Osmanlılar stratejik önemi olan madenlerle yakından ilgilenmişler, . Altın gümüş gibi değerli madenlerin yanlarına da, birer darphane kurmuşlardır'. Diyarbakır'da bulunan darphanenin varlığı Memlûklüler zamanından beri bilinmektedir. Bölge Osmanlılar'a geçince burada para basılmaya devam edilmiştir. Diyarbakır'ın kuzey-batısında yer alan Ergani'deki altın ve gümüş madeninin işletilmeye başlanması, ancak 17. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır' (39).

Yavuz Sultan Selim döneminde Amid'de (Diyarbakır'da). toplam 32 adet sikke kesilmiştir. Bu sikkelerin onikisi altın, yedisi gümüş ve onüçü de bakırdır. Bu durum önemli bir ekonomik göstergedir.

Eğil sikkeleri

Eğil sikkeleri

Diyarbakir’de 1566-1648 yılları arasında, Sultan Selim II (Sarı Selim).’den Sultan İbrahim dönemine kadar geçen süre içinde yaşayan sekiz Padişah döneminde Amid (Diyarbakir). darphanesinde tespit edilebildiği kadarıyla toplam 21 adet sikke kesildiğini biliyor muydunuz? Bu sikkelerin 7 si altın, 13 ü gümüş, biri de bakırdır (25).

Diyarbakir’da paranın sahte olup olmadığını anlamaya yarayan bir alet

**Meyafarkin Eyyubileri Hükümdarı Melik Evhad’ın Bastığı Paralar
Meyafarkin Eyyubileri Hükümdarı Melik Evhad’ın bastığı paralar**

SEYYAHLARIN GÖZÜNDE ZENGİN ŞEHİR

Asırlar öncesinde Diyarbakır'ı gezmiş olan ünlü gezginler, anılarında bu zenginliği örnekleriyle anlatırlar.

Şimdi gelin sözü onlara bırakalım.

Fransız Tavernier

Ünlü Fransız gezgin Jean Baptiste Tavernier, 1630'lu yıllarda gördüğü Amid'de, deri sanayiini överken şöyle der; “Amid'in derileri renk ve benekleri bakımından şarkın bütün mamullerinden üstündür. O kadar çok maroken imal edilir ki, şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir. Amid'in toprağı da çok bereketli olup, ekmeğı ve şarabı nefistir. Burada yenilen etin benzerini başka yerde bulamazsınız. Bilhassa güvercinleri, büyüklük ve tad bakımından Avrupa'dakileri çok geride bırakır.”

Polonyalı Simeon

1650'de Diyarbakır ve çevresini gezen Polonyalı gezgin SİMEON ise o yılların Amid'ini şöyle anlatır;

“Şehir tarih boyunca olduğu gibi bu gün de bir din ve irfan merkezidir. Emsali yalnız İstanbul'da bulunan, çok usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuççular, çizmeciler ve diğer zenaat erbabı vardır. Yemek hususunda çok cömert olan bu insanlar Lehistan hariç, İstanbul ve Halep'te dahi görmediğim bir surette mükellef sofralar kurar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler. Çeşitli kebablar, börekler ve diğer pahalı yemeklerle beraber ikram edilen koyu ve tatlı Ergani şarabından bir bardaktan fazla içemezsiniz.. .

Amid evlerinden içeri girdikten sonra bir daha dışarı çıkmak istemezsiniz. Bunlar, Halep evleri gibi zarif, nakışlı tavanlı ve köşklü evlerdir.

Halkı çok zarif ve müreffeh insanlar olup, yemek esnasında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sakın, usulü dairesinde dururlar. Zira hepsi de okuyan ve bilgin insanlar olup, gerek hasbihallerde ve gerekse alışverişte zeka ve nezaketle hareket eder, edebi lisanla konuşurlar.. .”

Fransız Poulet

Sonra, 1660 lı yıllarda Fransız gezgin Poulet kente gelir.

O da, Amid'in evlerinin, sokaklarının, çarşılarının temizliğine hayran kaldığını anlattıktan başka, kentin çarşılarının eşine rastlanmaz güzellikte ve zenginlikte olduğunu belirtir.

İran'dan Moğolistan'dan, Polonya ve Moskova'dan buraya gelen tüccarların ipek, pamuklu ve fevkalade güzel deri ürünleri alıp döndüklerini yazar.

İngiliz Buchingam

1815 yılında Amid'e gelen gezgin J.S. Buuckingam kentin kalesini ve çarşılarını şöyle anlatır;

İmalatçılarının başlıca ham maddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaf, şal, el beceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. Şehirde 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 ağızlık ve pipo yapımcısı vardır. Diyarbakır'da ilaç dışında bütün ihtiyaçlar kendi kaynaklarından temin edilmektedir. ”

Diyarbakır'ı ve bölgemizi gezen yabancı gezginler bu kadar değil kuşkusuz.

İranlı Nasır-i Hüsrev'den, Alman Mareşalı Helmut Von Moltke'ye, Ermeni Levon İnciciyan'a, Alman gezgini Carsten Niabuhr'a. Fransız Diplomatı Baron Aramon'a, Fransız Coğrafyacı Petermann'a kadar pek çok yabancı gezgin, anılarında, tarihi Diyarbakır'ın geçmişindeki ihtişamı dile getirmişlerdir.

Amid yalnızca sanatta, kültürde, ticarete gelişmiş bir kent değildi elbette. Medeni bir kentti de.

Öyle ki, Dünyanın pek çok ülkesinde insanlar henüz temizliğin ne olduğunu bilmezlerken, Diyarbakır'da temiz ve modern hamamlar vardı.

Bunu da 1500 yıl önce kentimizde yaşamış Amid'in ZUKNİN Köyü rahibi MAR YEŞUA'dan öğreniyoruz.

Yaşadığı Roma döneminde, Amid'deki olayları, İranlılarla Romalılar arasındaki savaşları, kentteki kıtlık ve salgın hastalık dönemlerini “Vakayiname” adlı eserinde anlatan Rahip MAR YEŞUA, M.S. 500'lu yıllarda kentte çok faydalı hamamlar bulunduğunu şöyle anlatır;

“Amid’de güzel, geniş ve temiz hamamlar vardı. Kentin çöp ve zibilleri, ahırlardan toplanan hayvan gübreleri bu hamamlarda yakılır, hem sular ısıtılır, hem de kent temiz tutulurdu.

İran Şahı Kavad, Amid’i aldıktan sonra hamamına girip faydalarını öğrenince ülkesine döner dönmez bütün İran’da Amid’dekine benzer hamamlar yapılmasını buyurdu. ”

Evet. 1500-1600 yıl öncelerinde Diyarbakır'da hamamlar vardı ve temizliğe büyük önem verilirdi.

1701'de Diyarbakır ziyaret eden Paul Lucas ‘Diyarbakır bugüne kadar gördüğüm Türk şehirleri arasında en düzenli ve en, iyi durumda olanıydı’ demektedir.

1924'de şehre gelen Max Kirsch ‘Diyarbakır sokaklarındaki canlılık ve renklilik gördüğümüz diğer doğu şehirlerinden çok daha çeşitliydi’ ifadesini kullanır (41).

Rev. Hioratio Southgate isimli seyyahın Diyarbakır izlenimlerinde ‘Şehir hayat konforlarıyla iyi bir şekilde donatılmıştı’ ifadesi mevcuttur. J.S. Buckingham ise ‘Büyük bir görkem ve muazzam zenginlik havası içinde olduğu izlenimini veriyor’ demektedir. 1895'de Diyarbakır'ı ziyaret eden Wilson Charles'Diyarbakır ticari ve stratejik ilişkiler bakımından özel bir konuma sahiptir.

Dicle nehri sayesinde doğrudan Suriye, Ermenistan ve Basra körfezi ile bağlantılı olması, yeni bir çağda güzel bir geleceğe sahip olacağına işaretler demektir. 1911'de Diyarbakır'a gelen Lowthian Bell 'Acele yapılmış olan bu Diyarbakır incelemesi bile, buradaki hazinenin hala keşfedilmemiş olduğu kanaatini uyandırmada yeterli oldu'der (42).

ALTIN VE GÜMÜŞ, BAKIR ZENGİNİ ŞEHİR

Osmanlı döneminde Ergani'de başlıca bakır maden kaynakları başta Cinderesi olmak üzere Altındüzü ve Arpa meydanı mevkiileriydi. 1780 yılında üretilen bakır miktarı 6400 tondur.

Ergani'de üretilen bakır Tokat, Samsun üzerinde İstanbul'da darphaneye gönderilirdi. Diyarbakır kalhanelerine seyrek olarak bakır madeni gitmesine izin verilirdi. Ergani'de bakır satışı yasaktı. Politika İstanbul ihtiyacına göre belirlenirdi. nakil hayvanları Çüngüş'ten sağlanırdı. 1808 yılında Ergani'den bakır taşınmasında aksama olunca İstanbul'da çok şiddetli bir bakır ihtiyacı doğmuştur.

Ergani'den bakır Kiğı'da topdökümü için de gönderilirdi

Ergani'de önemli gümüş ve altın kaynakları da mevcuttu. 1742'de 915 ton gümüş üretimi vardı.

1739 yılında 1159. 3 kg altın üretimi yapılmıştır (43).

1831 yılında Osmanlı imparatorluğunda

Altın Diyarbakır paşalığındaki Ergani ve Guayban madenlerinden ve Trabzon yakınlarındaki Gümüşhaneden çıkarılır (44).

Ergani'deki altın ve gümüş madeninin işletilmeye başlanması, ancak 17. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır (45).

DİYARBAKIR BEDESTEN ve ÇARŞILARI

Diyarbakır tarihte ticaret yönünden merkezdi. hanlar o şehrin ekonomik nabzının attığı yerlerdir ve iyi bir göstergedir Diyarbakır önemli ticaret yollarının üzerinde idi. Bu yol Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan çelebi-Malatya-Harpur-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük-Bağdad-Basra şeklindeydi (47). Güzergah üzerinde olmak demek çok sayıda hana ev sahipliği yapmak demektir.

Birşehrin zenginliği alışveriş mekanları olan merkezleri, örneğin hanlarıyla bellidir. Diyarbakır'dan bir han örneği verelim Diyarbakır'da ayakta kalmış hanlardan ikincisi olan Hasan Paşa Hanı, Osmanlılar zamanında Diyarbakır'da valilik yapmış olan Sokullu'nun oğlu Vezir-zâde Hasan Paşa tarafından 1572-1575 yılları arasında yaptırılmıştır. Hasan Paşa Diyarbakır'da ilk olarak kuyumcular için bir çarşı yaptırmıştır. Daha sonra Ketenciler adıyla bilinen ancak günümüze ulaşamamış çarşuyu yaptırmıştır.

Kuyumcular Çarşısı'nda yapılan hasır bilezikler, haplar, kişnişli gerdanlıklar, avizeler, hançerler vb. parçalar, Ketenciler Çarşısındaki dükkânlarda satılırdı. Hasan Paşa, bu iki çarşıya ticaret için gelenlerin gecelemeleri için bir han da yaptırmıştır. Hasan Paşa Hanı, Deliller Hanı'ndan sonra Diyarbakır'daki ikinci büyük handır. Hasan Paşa Hanı'nın bodrumunda, gelen kervanların hayvanları için ahır kısmı bulunmaktadır. 1613'te buraya gelen Polonyalı Simeon, gördüğü bu yapıyı üç katlı, kagir, 500 beygiri barındırabilecek iki ahırlı, şadırvanlı, pek çok odalı bir yapı olarak tarif etmektedir (48). Diyarbakır Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine giden kervan yolları bu bölgeden geçmiştir. Bu bakımdan da şehirde ticaret merkezleri, özellikle bedesten ve çarşılar yapılmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesine Diyarbakır bedesten ve çarşılarına değinmiştir;

“Evvela Hasan Paşa Pazarı, Sipahi Pazarı, Attaran Pazarı, ayende ve revendenin dimağını muattar eder. Kuyumcular Pazarı, Çarşuyi Ahengeran, Pazarı Çilengiran, Pazarı Cevarcıyan, Pazarı Zengeran, Pazarı Bezzazan, elhasil 66 esnafın dükkanları mevcuttur. Amma Sipah Pazarında bezzazistanı gayet mamurdur. İki tarafı demir kapılı kargir bina olup anka bezirganlar ile malamaldır. Cümle büldan, kalayı garanbahaları ve zıkıymet cevahir makuleleri hep bu pazadadır.” Diyarbakır'a 1660 yılında gelen gezgin M. Poulet şehri anlattıktan sonra çarşı ve pazarlara da değinmiştir: “Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı o kadar büyük ve o kadar güzeldir ki Türkiye'de eşine rastlanmaz. İran'dan, Moğolistan'dan Polonya ve Moskova'dan buraya kadar gelip kendi memleketlerine ipek, pamuk ve fevkalade güzel çeşitli deri mamulleri götüren tacirlerin sayısı çok kabarıktır.”

Polonyalı Simeon da 1619 yılında Diyarbakıra gelmiş buradaki çarşılarından söz etmiştir: “Bursa'daki gelincik, ve Edirne'deki Ali Paşa hanları gibi kemerli, güzel Kuyumcu hanında emsali, yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuççular, çizmeciler ve diğer zenaat erbabı çalışırlar.” Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bu pazarların bazıları günümüzde de Pazar işlevini sürdürüyorsa da Osmanlı mimarisinde önemli bir yeri olan Diyarbakır Bedesteni yıkılmış ve günümüze gelememiştir.

Diyarbakır Bedesteni

Diyarbakır Kasaplar Çarşısı yakınında yer alan Diyarbakır Bedesteni XVI. yüzyılda yapılmıştır. Osmanlı Bedestenleri arasında mimarisi ve plan düzeni olarak önde gelen bir eserdir. Ancak Diyarbakır'ın 1894 yangınında büyük zarar görmüş, 1914 yangınında da tamamen ortadan kalkmıştır. Bugün planı ile ilgili yeterli bir bilgi bulunmamakla beraber avlulu ve çevresinde dükkanların sıralandığı bir yapı olduğu sanılmaktadır.

Buğday Pazarı

Diyarbakır Buğday Pazarı'nın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Büyük olasılıkla XVI. yüzyıldan önceki yıllarda yapılmıştır. Pazarın ortasında geniş bir

avlu olup bunun etrafı revaklarla çevrilmiştir. Revakların arkasında depo olarak kullanılan mekanlar vardı. Bedestenin üzeri kubbelerle örtülmüştür (49).

Diyarbakır'daki diğer hanlar ise İbrahim paşa hanı, tütün hanı, Rüstem paşa hanı, çifte han, Melak Ahmed paşa hanı, Kayseriye hanı, ipekoğlu hanı, Han-ı cedit vardı. Ayrıca Sipahioğlu hanı, Halid ağa hanı, Şevketlü han, Gümüşhaneli defterdar hanı, Börekçiler hanı, Alaca hanı, İskenderoğlu hanı, Karakaş hanı, İshakoğlu hanı, Zincir han da vardır.

Çarşı olarak da Evliya çelebi MS. 1654'de Diyarbakır'da 66 adet esnaf çarşısı olduğunu ifade eder. Buckhingam 1815 yılı için 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci dükkanından bahseder.

Önemli çarşılar Hasan paşa çarşısı, Sipahi pazarı, sinek pazarı, kürkçüler çarşısı, kaledbi çarşısı, semerciler çarşısı, palancılar çarşısı, Yoğurt pazarı, Melek Ahmed çarşısı, Yeni çarşı, Uzun çarşı, Kılıççılar çarşısı, Meyveciler ve Yahudiler çarşısı, iplik çarşısı, kitapçılar çarşısı, Haşimzade çarşısı vardı (50).

Mehmet Mercan Diyarbakır hanlarını şu şekilde anlatıyor

Diyarbakır'ın tarihi geçmişi içinde, özellikle ticari hayatında hanların önemli yeri olmuştur. Bu hanları ve kervansarayları önemli kılan, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde bulunan Diyarbakır'ımızın, her devirde ekonomisiyle, sanayi ve ticaretiyle, sanat ve kültürü ile, sosyal yaşamıyla bölgemizin hatta Ortadoğu'nun en gelişmiş kentlerinden biri olmasıdır.

Bunun sonucu olarak da Diyarbakır'ın yüzyıl öncesine kadar bile gelişmiş bir ticareti de vardı.

1600'lü yıllardan sonra kenti sıkça ziyaret eden yerli ve yabancı gezginlerin hemen tümünün anılarında; o yıllardaki adıyla **AMİD**'in, Avrupa'ya hitap edebilen, Asya ve Avrupa ülkelerinde ürünleri tercih edilen, dokumada, kuyumculukta, dericilikte, ipekçilikte, bakırcılıkta, çinicilikte, özellikle de kök boyalı iplikçilikte önemli bir sanayi ve ticaret kenti olduğunu anlatırlar.

Kentte, uzak diyarlardan ticaret için gelen bezirganların, tüccarların katıldığı serbest pazarlar kuruluyor, buralardan alınan mallar, Buhara'ya, Semerkant'a, Bağdat'a, Musul'a, Haleb'e, Basra'ya, Bursa ve İstanbul yolu ile Avrupa'nın çeşitli kentlerine götürülüyordu.

Diyarbakır'da dokunan ipekliler, Avrupa pazarlarında kapışılırdı.

Anadolu'nun en gelişmiş bakırcılığı, ipekçiliği, dokumacılığı, kuyumculuğu Diyarbakır'daydı.

Kafkas ülkelerinden, İran'dan, Moğolistan'dan, Bağdat ve Basra'dan, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden, hatta Moskova'dan buraya gelen tüccarlar ipek, pamuklu ve fevkalade güzel işlenmiş deri ürünleri alıp ülkelerine dönerlerdi.

Ticari hayatın gelişme içinde olduğu 1760'li yıllarda Diyarbakır'da bölgesel **GÜMRÜK İDARESİ** vardı. Uzak ya da komşu ülkelerden batıya mal götürmek üzere gelen tüccarlar vergilerini **Diyarbakır Gümrüğü**'ne yatırırlardı.

Yine bu yıllarda Diyarbakır'da İran, Rus, İngiliz ve Fransız konsoloslukları vardı. Bu konsolosluklar bölgenin siyasi yapısı ile ilgilendikleri kadar, ticareti ile de ilgileniyor, kendi ülkeleri ile bölge arasındaki ticareti geliştirmeye çalışıyorlardı.

Özellikle İngilizler bu bölgeye daha o yıllarda büyük önem veriyor, ticareti ellerinde tutmaya çalışıyorlardı.

Diyarbakır'da ipekçilik, ipek dokumacılığı hayli gelişmiş bir sanat dalıydı.

Kentin çeşitli yerlerinde kurulu tezgahlarda dokunan kök boyalı ipek puşular, Diyarbakır Mantini, çadır bezi kirpasları, yün dokuma kutnileri Anadolu'nun dört bir yanına, bu arada Ortadoğu ve Avrupa ülkelerine ihraç ediliyordu.

İpekçilik kadar çinicilik de Diyarbakır'da önemli bir sanat dalıydı. Çini ve cam sanayi hayli ileri düzeydeydi. Bu alanda faaliyet gösteren atölyeler Kurşunlu Cami ile İçkale arasındaki Nasuhpaşa Camii çevresindeydi.

Bu atölyelerde imal edilen çiniler İstanbul'a kadar gönderiliyordu.. .

Diyarbakır'daki Kurşunlu Cami, Behrampaşa Camii ile diğer bazı cami ve mescitlerin çinileri buradaki atölyelerde imal edilmiştir.

Dahası, Osmanlı ordusunun silah ihtiyacının büyük bir bölümü de Diyarbakır'dan karşılanırdı.

Özellikle OBÜS topları İçkale'de bulunan dökümhanede dökülüyor, İstanbul'a gönderiliyordu.

Diyarbakır Salnameleri'nde (Yıllıklar). İçkale'deki silah fabrikasının dökümhanesinde dökülen 6 adet OBÜS topunun 1842 yılında Diyarbakır Müşiri **Ziya Paşa** tarafından bizzat İstanbul'a götürülerek Tophaneye teslim edildiğine dair kayıtlar vardır..

Günümüzde İçkale'de devam eden restorasyon çalışmaları sırasında, bir süre önce yapılan kazılarda bulunan cephaneliğin o dönemden kaldığını söyleyebiliriz.

Kısaca; Diyarbakır'ın ticari hayatı, asırlar öncesinde çok daha zengin ve canlıydı.

Ve elbette, bu zenginliği, bu canlılığı sağlayan, tamamlayan önemli çarşıları, hanları, kervansarayları vardı.

Uzak diyarlardan kente gelen tüccarlar, bezirganlar bu hanlarda ve kervansaraylarda kalıyor, buradaki dükkan ve imalathanelerden alış-veriş yapıp ülkelerine dönüyorlardı.

Özellikle Selçukluların Anadolu'daki ticareti geliştirmek adına başlattıkları han, kervansaray ve bedesten yapımına Osmanlıların da önem verdiklerini biliyoruz..

Bu konuda araştırmalar yapan **Prof. Dr. Metin Sözen**, “Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği yayınları arasında çıkan 1971 tarihli “**Diyarbakır Mimarisi**” adlı eserinde hanların ve kervansarayların Anadolu'nun ticari hayatındaki önemini vurgularken şu tespitlerde bulunur;

“Selçukluların egemenlik yıllarında Anadolu’da düzenli işleyen bir yol sistemi vardı... O dönemde kullanılan bütün yollarda, güzergahın önemine göre belirli uzaklıklara han ve kervansaraylar yaptırılmıştı. Doğudan gelen kervanlar büyük bir güven içinde Anadolu’yu geçip geri döndüklerinden bu anıtsal yapılar uzun yıllar önemlerini korudular. Çeşitli yönlerden gelen yolların birleştiği yer olması nedeniyle Diyarbakır ve çevresindeki hanlar ve kervansaraylar da uzun yıllar işlevlerini sürdürdüler...”

Diyarbakır'ın ticari hayatında önemli bir yer tutan hanların günümüze kadar ayakta kalmış olanlarının tümünün Osmanlı yapıları olduğunu söyleyebiliriz.

Kent içinde çeşitli amaçlı hanlar olduğu gibi, kent dışında da özellikle kapılara yakın yerlerde konaklama amaçlı hanlar vardı.

Akşam güneş battıktan sonra kentin kapıları kapanınca, gelen yolcu ve bezirganlar bu hanlarda konaklar, kente girebilmek için sabahı beklemek zorunda kalırlardı.

Kentin her dört ana kapısının girişinde bir han, bir hamam ve bir de cami mevcuttu.

Kente giren yabancılar, salgın hastalıklardan korunmak amacıyla önce hamamlara sokulur, buralarda yıkanmaları sağlandıktan sonra kente girmelerine izin verilirdi.

Kentteki büyük hanlar en az üç katlıydı. Tümünde hayvan barınakları yer altındaydı.

Tüm hanlarda, bodrum katlarda ahırlar, zemin katlarda iş yerleri, üst katlarda da yatacak odalar bulunurdu.

Değerli araştırmacı-yazar hemşerimiz **Dr. Şevket Beysanoğlu**, 1963 tarihli “**Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**” adlı eserinde, kentte irili, ufaklı 30 dolayında han bulunduğunu, bunlardan Ketenciler Hanı, Eğilliler Hanı, Pamukçular Hanı, Abacılar Hanı, Kilimciler Hanı, İpekçiler Hanı, Yeni Han, Çifte Han gibi yapıların 1915 ve sonrasında çıkan olaylarda, bazıları da sonraki yıllarda çıkan yangınlarda harap olduğunu anlatır.

Kentte özellikle köylü pazarlarının bulunduğu Eski Saman Pazarı, Eski Kömür Pazarı, Yoğurt Pazarı, Buğday Pazarı, Melikahmet Çarşısı, Mardin Kapı ve Urfa Kapı semtlerinde yakın yıllara kadar varlıklarını sürdüren hanların çoğu 1960'lı

yıllarda ve sonraki yıllarda kentte motorlu araçların sayısının artmasıyla hayvanlarla yapılan taşımacılığın bitmesiyle iş yapamaz duruma düşmeleri sonucu yıktırılarak pasajlara dönüştürüldüler...

Bakırcılar Çarşısı, Mardinkapı ile Melikahmet semti çevresinde bulunan Abdülkerim Kaçmaz'ın Hanı, Hana Ömere Ceve, Hana Reşit, Hana Hamit, Hoca Hüseyin Hanı, Abdulgani Begin Hanı ve daha pek çok küçük han yıktırılıp işhani oldular...

Kuşkusuz kent merkezindeki hanların en önemlileri, Ula Cami karşısındaki **Hasan Paşa Hanı** ile Mardinkapı'daki **Deliller Hanı**, bir başka adıyla **Hüsrevpaşa Hanı**'dır.

Eskiden, bölgeden Hicaz'a gidecek tüm hacı adayları Diyarbakır'a gelir, Mardinkapı'da Deliller Hanı karşısındaki "**Hacılar Harabesi**" denilen alanda toplanır, belirlenen günde de buradan kervanlarla yola çıkarlardı.

Bu hacıları Hicaz'a götürecek rehberler ise **Hüsrevpaşa Hanı**'nda barınırlardı.

Bu nedenle bu hana "**Deliller Hanı**" da denilirdi. Bu isim halk arasında sonraki yıllarda bozularak "**Deliler Hanı**"na bile çevrildi...

Ünlü gezgin **Evliya Çelebi** burayı "**Bezirgan Hanı**" olarak anar...

Diyarbakır fatihi adıyla da anılan **Bıyıklı Mehmet Paşa**'dan sonra Osmanlı döneminin ikinci valisi olarak kente gelen ve burada 7 yıl görev yapan **Hüsrev Paşa** tarafından 1527 yılında cami ve medrese ile birlikte yaptırılan bu hanın, kentteki tarihi anıtlar içinde önemli bir yeri vardır. Osmanlı döneminde askeri birliklerin barındırıldığı han, ikinci dünya savaşı yıllarında da hem barınak, hem de askeri **İŞ OCAĞI** olarak kullanıldı.

Kentin merkezi yerindeki **Hasan Paşa Hanı** ise kentin ortasında bulunması nedeniyle, önemli bir ticaret merkezi olarak işlevini asırlardır sürdürüyor. Günümüzde, kapalı bölümü **Kuyumcular Çarşısı** olarak kullanılan **Hasan Paşa Hanı** için ünlü gezgin **Evliya Çelebi** "*Kale gibi gayet metin ve müstahkem*" tanımını kullanır.

Diyarbakır Valilerinden Vezirzade **Hasan Paşa** tarafından 1575 yılında, etrafında çeşitli dönemlerde çarşı olarak kullanılan kapalı mekanları ile yaptırılan **Hasan Paşa Hanı** uzun yıllar bakımsız bir biçimde toptancılar çarşısı ve otel olarak kullanıldıktan sonra son yıllarda yeni düzenlemelerle turistik eşya çarşısına dönüştürülerek ticarete açıldı.

Bitişindeki Kapalı Çarşı da geçen yıllar içerisinde çok değişik amaçlarda kullanıldı. Halen tahtacılar ve kürsü imalatçıları tarafından kullanılan hanın arkasındaki bölüm de eskiden Kuyumcular çarşısı gibi kapalı bir mekan iken geçirdiği büyük bir yangın sonrasında harap oldu.

Halen Kuyumcular Çarşısı olarak kullanılan kapalı bölüm, 1940'lı yıllarda Demirciler Çarşısı iken, 1950'li yıllarda Kasaplar ve Sebzeciler çarşısı, sonrasında da Kuyumcular Çarşısı oldu.

Burası da asırlar öncesinde Hasan Paşa Hanı'nın ticaretini canlı tutan bedesten bölümüydü.

Kısaca; Hasan Paşa Hanı, Deliller Hanı ile Eski Diyarbakır'da ipeklilerin pazarlandığı Urfakapı semtindeki İpekoğulları Hanı, Ulucamı Yakınındaki Çifte Han, Yeni Han, Eski Yoğurt Pazarı'ndaki, şimdilerce çöplük haline gelmiş olan Eski Borsa Hanı, onarımı bir süredir devam eden Demirciler Hanı Diyarbakır ticaretinin can damarı yapıları... (51).

Hasanpaşa hanı

Hasanpaşa hanı

1930 Yılında Diyarbakırlıların bir banka kurduğu finans sektöründe söz sahibi olduğunu aşağıdaki nizamnameden anlıyoruz. 19. yüzyılda Atatürk müzesinin yanında olan Cephaneliğin de Ziraat Bankası olduğunu biliyoruz. Bu açıdan bankacılığın mazisinin Diyarbakır'da köklü olduğunu öğreniyoruz.

1930'da Diyarbakır'a ait bir banka (52).

1931 senesinde 75. 00 lira sermaye ile kuruldu. İlk iş olarak modern bir buz fabrikası kurdu. 1937'de ise marangozluk fabrikası açtı (53).

1938 yılına ait bir kitapta

Diyarbakırda sanayi müesseseleri ve fabrikaları

İnhisarlar idaresi

Hüseyin Uluğ İpek dokuma fabrikası

Tahir Direkçi İpek dokuma fabrikası

Diyarbakır Bankası TAŞ Buz fabrikası

Cumhuriyetin ilk yıllarında refah

Belediye elektrik santrali

Tahir çelebioğlu ve ortakları Tuğla ve kiremit fabrikası

Nusrat Uncu ve ortakları yeni un ve çeltik fabrikası

Prinççioğulları un fabrikası

Şerhmus Paketçi doğrama ve hızar fabrikası

Diyarbakır Bankası TAŞ doğrama ve hızar fabrikaları vardır, denmektedir (54).

Tarihte cumhuriyet dönemi ekonomi mekanlarını Mehmet Mercan anlatıyor Balıkçılarbaşı postanesi binasının bir süre BORSA olarak kullanıldığı doğru. Bunu ben de büyüklerimizden duymuştum. Zaten hatırlarsan 1940 lı yıllarda postane binasının bitişiğindeki geniş avlulu eski Diyarbakir evinde Ticaret ve Sanayi Odası binası vardı. Hatta Sümerbank mağazası da karşısındaydı. Sonradan bu mağaza büyük ve modern bir kundura mağazası oldu Bitişiğindeki duvara sinema afişlerinin asıldığı tahta panolar vardı. Diyarbakırın tanınmış bazı çiftçitüccarların büroları da bu sokaktaydı. Diyarbakirin tanınmış tüccarları Nedim- Edip Pirinççioğlu kardeşlerin büroları postaneninkarşısında iki katlı bir binadaydı. Üst kata dar bir tahta merdivenleçıkılıyordu. Çeltik tüccarları Mehmet ve Ahmet Arcak kardeşlerin bürolarında yine postanenin karşısındaki küçe çıxmazda idi.

Biliyorsun, ipekçi dükkanları ile puşucu dükkanları, iplik ve puşu boyahaneleri de Balıkçılarbaşı çevresindeydiler Yalnız burayı Eski Yoğurt Pazarının arkasında ve Mirza Hamamı karşısındaki eski Borsa Hanı ile karıştırmamak lazım. Biliyorsun,

bu handa daha çok yağ-yün ve mazi satışı ve depolamaları yapıldı. Geniş avlusunda kurulan büyük ocaklarda ve büyük kazanlarda yağlar eritilir tenekelere doldurulup Anadolunun çeşitli yerlerine sevk edilirdi; Yün, kitle ve mazi depolamaları ve balyalamaları da burada yapıldı. Yeri gelmişken bir hususu daha belirtmek isterim; Diyarbekirin geçmişde çok hareketli bir ticaret merkez i olduğunu biliyoruz. Kuyumculuk ve altın ticareti daha çok Hasan Paşa Hanı çevresindeki kapalı çarşıda yapıldı. Çini atölyeleri Kurşunlu Cami ile İçkale arasındaki bölgedeydi. .

Diyarbekirin asıl İpekçiler Hanı ise, Urfa Kapının iç tarafındaydı (Mehmet Mercan).

1927'den 2007'ye Seksen Yılın Kaybettirdikleri

1927 (Ergün Eşsizöğlundan alıntı).

Belki kimileri bu satırları okurken haksızlık ediyorsun da diyecek, varsın desinler. Belki anlamsız bir değerlendirme gibi de algılanacak, varsın algılsın. Ama bugünü tartışacaksa geriye gitmek ve sürecin başladığı noktadan bugüne gönderme yapmak kanaatime göre en doğrusu. Bunun için de 1927 tarihi doğru bir tarih.

Ama ondan önce, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de eski Banka Han'da İzmir İktisat Kongresi toplanır. Mustafa Kemal Kongrenin açılış konuşmasını yapar ve der ki; “ Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla, yükselişiyile alakadar ve münasebetdar olan, milletin iktisadiyatıdır. Hakikaten Türk Tarihi tetkik olunursa bütün yükseliş ve çöküş nedenlerinin bu iktisat meselelerinden başka bir şey olmadığı anlaşılır. ”

İşte bu tarihi ve önemli iktisat kongresinden tam 4 yıl sonra 1927 yılında genç Türkiye Cumhuriyetinin ilk Sanayi Sayımı ülke ölçeğinde yapılır. Türkiye Genelinin Sanayi Envanteri çıkarılır. Ben bu dökümün ayrıntılarına girmeye pek istekli değilim. Daha çok Diyarbekir (1927 senesinde henüz Diyarbakır olmamış). Sanayi Sayımı üzerine yazacağım.

1927 yılındaki sanayi sayımına göre Diyarbekir'in 772 sanayi işletmesi var. Bu 772 işletmenin 199'u dokuma, 133'ü maden ve makine imalatında faaliyet yürütüyor. Gerek teknolojik olarak, gerekse işgücü kapasitesi bir de nitelikli işgücü açısından Diyarbekir o yıllarda dokumacılıkta, özellikle de ipekli dokumada önemli bir merkez olarak kabul görüyor. Hatta birçoklarınıza belki de şehrin bugününe bakarak “Bu kadarı da olmaz” dedirtircesine Diyarbekir, İstanbul'dan sonra ipekli dokumada Türkiye'nin ikinci önemli merkezi konumunda. Günümüzün çok önemli bir dokuma merkezi olan Bursa o günlerde 48 işletmesi ile Diyarbekir'den sonra ancak üçüncü sırada yer alabiliyor.

Aslında belki de rakamların gücüne ve sihrine, ha bir de unutmadan gerçekliğine tam güvenerek destek atışını sürdürmekte yarar var:

Yine 1927 yılı için istihdam kapasitesi açısından yapılacak bir değerlendirmede Diyarbekir 67 işletmeye sahip olarak İstanbul ve Bursa'dan sonra 3. il durumundadır.

Türkiye genelinde, 50 ve üzerinde işçi çalıştıran 13 inşaat işletmesinin dört tanesi, 124 kâğıt ve karton üreten kuruluşun da bir tanesi Diyarbakır'da bulunmaktadır. Bir başka çarpıcı sonuç Kimya Sanayinde dört ve üzeri işçi çalıştıran beş işyeri ile Diyarbakır ve Erzurum Türkiye'de altıncı sırada yer alıyor. Ve yine aynı tarih olan 1927 senesinde Diyarbakır sanayi alanında 3. 276 insanı istihdam ediyor. **

Diyarbakır anılan tarihlerde 1925 yılında yaşanan Şeyh Said İsyanından yeni çıkmış, Takrir-i Sükûn kanunu ile müşerref olmuş, 1925'te başlayıp, 1927'de hızlanan ve 1937'ye kadar acımasızca süren Mecburi İskân Yasaları ile henüz tanışmanın arifesindedir.

Peki, şöyle bir soruyu sormanın tam da vakti değil midir? Diyarbakır yeni kurulan cumhuriyete anlamlı ve sanayi açısından yüklü kapasite ile girdiği halde bugün neden hak etmediği kadar geri bir noktada! İşte bu soruya verilebilecek hakkaniyetli ve yürekli yanıt, cumhuriyetle yüzleşmenin ve hesaplaşmanın da okkalkı bir yanıtıdır kanımca...

Diyarbakır şimdi

Şimdi ne durumda Diyarbakır (Artık Diyarbakır'likten Diyarbakır'a terfi ettirilmiş ya!).

Sıkı durun. Sonuç aynen şu: Devlet Planlama Teşkilatının verilerine ve sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasına göre, Diyarbakır; 1996 yılı biter 1997'ye girerken, yani sanayi envanterinin 70. seneyi devriyesinde; 57. sırada iken 2003 yılında 63. sıraya gerilemiş. Son dört yılın verilerine göre muhtemelen bir iki basamak daha düşmüşse sürpriz sayılmamalı.

Belki buradan yürüyerek rakamların ışığında tercihlerde yapılacak sıralama ve rakam telaffuzu yeterince aydınlatıcı olabilir: "2002–2006 döneminde Doğu-Güneydoğu'ya yapılan yatırımların Türkiye toplamındaki payının yüzde 4. 44 olduğu görülmektedir. Aynı dönemde yatırımlardan İstanbul tek başına yüzde 25 dolayında pay alıyor. İstanbul'un çevresindeki Kocaeli, Bursa ve Tekirdağ gibi iller yine teşvikli yatırımların toplandığı iller oluyor. Öyle ki; bölgedeki 21 ilin (Elazığ, Adıyaman, Malatya, Diyarbakır, Van, Urfa, Şırnak, Mardin, Batman, Erzincan, Erzurum, Kars, Ardahan, Muş, Siirt, Hakkâri, Iğdır, Bitlis, Ağrı, Bingöl, Tunceli). toplam teşvikli yatırımları, 2002–2006 döneminde Bursa'nın tek başına aldığı yatırımların altında kalmıştır." *** Yani Diyarbakır dahil bölgenin 21 şehri bir tek Bursa etmiyor. 80 yıl evvel Diyarbakır'ın gerisinde olan Bursa, 80 yıl sonra Diyarbakır'ın yanına 20 bölge şehri de katarak yatırımlarda aslan payını alıp, amiyane tabiriyle bütün bölgeyi solluyor.

Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odasının hazırladığı, 'Diyarbakır'ın Mevcut Durumu ve İlin Talepleri' başlıklı rapora göre:

«.. 1930'lu yıllarda Türkiye'nin 3. büyük sanayi şehri olan Diyarbakır

1970’li yıllarda sosyo-ekonomik gelişmesi il sıralamasında 40,
1990’lı yıllarda 53,
2007 yılında ise 63. sıraya geriledi.

Büyükşehir belediyelerine her yıl bütçeden ayrılan ödenek, sözkonusu şehirde tahakkuk eden verginin yüzde 5’i kadardır. Türkiye’nin en büyük kurumlar vergisini veren 3 şirket olan TPAO, Shell ve Mobil’in üretim sahası Güneydoğu’dur (Diyarbakır, Adıyaman ve Batman). Yani sözkonusu illerin havasını ve suyunu kullanır ve de kirletirler. Bu 3 şirket içinde, vergisini sözkonusu illerde yatıran şirket sayısı: 0 dır,

Türkiye’de üretilen petrolün Güneydoğudan çıkan kısmı: % 100

Bu çıkan petrolün yıllık parasal değeri: 200 Trilyon

Sadece Dicle ve Fırat nehrinin Türkiye’deki su havzaları içindeki yüzdesi: % 30

Bu iki nehirden üretilen yıllık enerjinin parasal değeri: 250 trilyon

Türkiye’de üretilen Fosfat’ın Güneydoğudan çıkan yüzdesi: % 100

Antep fıstığında aynı oran: % 95

Mercimekte aynı oran: % 75

1997 yılı itibariyle 32 milyar dolarlık yatırım gerektiren GAP’ta enerji sektöründeki tamamlanma yüzdesi: % 85

Sulama sektöründeki tamamlanma yüzdesi: % 7

Cumhuriyet Dönemi öncesinde Avrupa kentleriyle aşağı yukarı aynı dalga boyunda bir yaşam sürdüren, kısacası Avrupa kentleriyle aynı düzeyde olan Türkiye’nin en gelişmiş iki şehri: İstanbul ve Diyarbakır dır.

Bugün Diyarbakır’ın iller sıralamasındaki yeri sondan 19 dur (57).

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Diyarbakırlının ekonomik yönünü mutfak hayatına bakarak anlayalım. Sonbahar hazırlıkları halkın ekonomik yönünü yansıtır. Mahalli aksanla olayı dinleyelim: Çiküftenin biri, pirincin bir filan hep bele ayrı ayrı küplerdi. Bele bi kilo, iki kilodi? Alıdih getiridih, yeyidih çarşıdan? Tev’le dıle, tev’le dıle. Bele yohti. Bi kırtig da şimdi alılar koyılar işte nedir?E bi kırtig, da bi kırtig bi şedir, ha e nedir a? Bu da bi şedir? Valla Kavurma yapardih bele, o küplere, yeşil küpe bele (böyle), iki kulpli bele doldururduh, koyardih. Sora bastırma yapardih, asardih bele. Yağ küpi bele doli. Karıncdag yagi. Bu şindiki yağlar sana, sana mana? Dana nedir kele? Kele yeyilmez, işte n’apayım naçarı yayıh. Yayı heyay(hey). uzun olaydi. Begmezi alırdih, doldururduh küpe (58).

YABANCI İŞÇİ CENNETİ ŞEHİR

Biliyoruz ki Diyarbakır’ımız, asırlar öncesinde çok daha hareketli, canlı, Avrupa ile Ortadoğu ile ticari ilişkileri yoğun olan bir kentimizdi.

İpekçilik, kuyumculuk, bakırcılık, kök boyalı iplikçilik ve dokumacılık alanında gelişmiş bir yerd.

Kafkas ülkelerinden, İran ve Hindistan'dan, Şam'dan, Bağdat'tan, Basra'dan, Buhara'dan, Semerkant'tan kervanlar Diyarbakır'a geliyor, buradan İstanbul yolu ile Avrupa'ya mal götürüyorlardı.

Yüz yıl öncesine kadar bile bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Diyarbakır'da dokunan ipekliler, kök boyalı iplikleri Avrupa pazarlarında kapışılıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1915 yılına kadar, hatta daha da yakınlarla gelirse, İkinci Dünya Savaşı'nın ortalığı kavurduğu 1940'lı yıllarda bile Diyarbakır, gelişkin sanatı ve ticareti ile yaşanabilir bir kentti ve bölgedeki işsizler için EKMEK KAPISIYDI. Siiirt'ten, Bitlis'ten, Bingöl'den, Elazığ'dan, Mardin ve Urfa'dan, Muş ve Van'dan işsizler Diyarbakır'a geliyor, burada iş buluyor, iş kuruyorlardı.....

Kısaca; Diyarbakır'ın ticari hayatı, eskiden çok daha zengin ve canlıydı (59).

SOSYAL GÜVENLİKTE ÖRNEK ŞEHİR

Diyarbakır'da geçmişte borçlu insan bulmak çok zordu

18. yüzyılda Diyarbakır ekonomisini yansıtan belgeler terekelerde yatmaktadır. 1823'ten 1844'e kadar 73 kişi içinde borçları servetinden fazla yalnızca 2 kişi bulunmaktadır (60).

Diyarbakır'daki bolluğun bir yansıması da gerek insan hakları açısından ve gerekse hizmetin kalitesi yönünden mahkumlara harcanan paradır. 1874 yılı 1642 sayılı arşiv birimine göre vilayetteki hapisaneler için 37721 kuruş harcadığını belgeleri. Para yetmediği takdirde ek para talep edilmektedir. Örneğin 1872 yıl 1641 A a. b evrakına göre Ergani'deki hapisane için 35000 kuruş ek talep yapılmaktadır (61).

Zenginliğin bir belirtisi olarak muktesep haklara riayet edilmesi ve kaldırılmış birim mensuplarına da emekli maaş ödenmesidir (61).

Diyarbakır komşu illere sıkıntı zamanlarında desteğini esirgememiştir

Ankara Ve Konya'da Kuraklık (1800-1880). oluyor ve Diyarbakır'dan Ankara'ya Hububat Sevkiyatı yapıyor (62).

Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 Ve 1906–1908 Yıllarında kıtlık oluyor

Kıtlık dönemlerinde bölgeye, Diyarbakır, 'dan zahire nakil edilmiştir (63).

Diyarbakır’da merhamet ve yardımlaşma

Yabancıya iyi muamale:

Evliya Çelebi Diyarbakır gençlerini şu şekilde tanımlar’ Hesapsız sevimli ve beğenilen gençler vardır ki güzel yüzlülük, letafet ve iyi huylulukta eşsiz olup olup, güzel görünüşlü, peri yüzlü, ay yüzlü gençlerdir. Yine Evliya Çelebi Diyarbakır halkı için ‘Diyarbakırda insanlar iyi karşılanıyor’dur (64).

Seyyah Sestini:

Diyarbakır’de insanlar iyi karşılanıyor (64). demektedir

Polonya’lı Simeon (1608-1609):.

Yemek hususunda da cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç, İstanbul ve Halep’te görmediğim bir surette mükellef sofralar kurar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler (64).

Fakirlerin korunması

Devlet fakir hastaların askeri hastanelerde bakılmasını üstlenmiştir (65).

2 Ekim 1840 tarihli 606 nol’lu Diyarbakır Şer’iyye sicilinde Zekeriya Paşa’nın emri ile ‘fukaranın korunması’ istenmektedir.

Diyarbakır tarihinde fakirlere yardım etme, onların yardımına koşma bir gelenek halindeydi. Bu açıdan Diyarbakır’ın yerlilerinden tarihi dinleyelim:

Şeyhmuz Diken:

‘Gayrimüslimlerden de aldığımız yardımlarla, bütün o toplanan malzemelerle bir araca biner Sultan Şeyhmus’a giderdik. Ve her gidişimizde en az 4-5 gün orada kalırdık. Kurbanlar kesilirdi. Bulgur pilavları yapılırdı sade yağdan kazanla. Ve oradaki fakir fukaraya dağıtılırdı.

Mustafa Baybur:

‘Göksu’lardan Abdurrahman ağa hamama gider. Tellak onun kurnasında oturan birini kaldırmak ister. Vatandaş da kalkmaz ve sorar ‘Niye kaldırmak istiyorsun?’ diye. Hamamcı burası özeldir, Abdurrahman ağanın’dır’der. Vatandaş cevaben Abdurrahman ağanın anasına avradına küfreder. Hamamcının bu tartışmasına tanık olan Abdurrahman ağa sorar, Kimdir bu? Diye. Hamamcı da Mahallemizde oturan çok mağdur biri’ diye cevaplar ‘Aman’der

Abdurrahman ağa, ‘O zaman bana küfretmekte haklıdır. Madem fakir perişan ve ben ona sahip çıkamamışım o halde küfretmekte haklıdır. ’Hemen’der, Çabuk bir saat içinde bu adam hamamdan çıkıncaya kadar bütün şahsi ve ev ihtiyaçlarını karşılayın’. Çıktığında vatandaş şaşırır. Önce yeni elbise, sonra evindeki değişiklikler. Ve sorar öğrenir Abdurrahman ağanın yaptıklarını. Gider Melik Ahmet’teki havuzlu handa nargile içen Abdurrahman ağayı bulur. Elini

öpmeye eğilir. ‘Ben ettim sen etme ağam’ der. Ağa da ‘Sen haklısın oğlum’ der. Abdurrahman ağa namuslu bir adam olsaydı mahallesindeki fakiri bilirdi’.

(Peygamberimizin Komşusu açken tok olan bizden değildir hadisini hatırladım).

Evliya Çelebi der ki: Dünyayı dolaştım şehr-i Amid kadar güzel bir şehir yeryüzünde görmedim. İnsanları kadar da nezih, mert ve misafirperver görmedim Zümrüt gibi bir şehir, her tarafı gül bahçesi der (66).

Benzer bir hamam olayı da Cercis ağa için anlatılır. Ağa çıkınca, ona diyor ki, ‘ben bir terbiyesizlik ettim, beni affet. Ağa diyor ki, ‘Yok oğlum niye kusura bakayım, seni niye affedeyim, ben sana ağalık yapmadım ki, **ağa adam alan değil, veren adamdır’ (67).**

Reşit İskendoroğlu:

Evet ben bir konakta doğdum, İskender paşa konağında. Benim yetiştiğim zaman içerisinde bizim konağın selamlık bölümünde ramazan ayında mahallenin fakirlerine babam iftariye verirdi’.

İhsan Biçici:

Dedem abiş ağa. Kışın caminin yakacak odunun da yine kendisi alırdı. Öldüğü yıl kıştı, hiç unutmam. Ben de ilkokul birdeydim. Yolda bir fakir görüyor. Ceketini çıkarıp ona veriyor. Eve geldiğinde çok üşümüştü. O gece bizde yattı. Hastalanmıştı’

Şerafettin Güneli:

1915’teki birinci kıtlıkta seferberlikten gelen muhacirlere üç sene müddetle Diyarbakırlı zenginler kazan kaynatıp yemek vermiş. Her caminin ve zengin evinin avlusunda kazanlar kaynamış (Mekkenen Mediye göçenlere Medinelilerin yardımı gibi).

Erganide Zülküfl Peygamberin makamında yardım dağıtılmış (68).

Diyarbakır’da yeni taşınana ‘Hoş geldine gitmek, yeni taşınanın hazırlamaya vakti olmayacağı gerekçesi ile yemekler götürme, ölümlerde hiç değilse ölü evi çevresindeki evlerde yüksek sesle gülüp konuşmamak, ölü evine üç dört gün yemek götürmek, baş sağlığı dilemek, bayram ve kandillerde yaşlıları ziyaret edip yetim ve öksüzleri sevindirmek, mahalle kültürünü oluşturan temel davranışlar arasındaydı’.

Bir evin erkeği hasta olsa, erkek komşular geçmiş olsuna gider, hal hatır sorar, ihtiyacı varsa karşılanırdı. Kadın hastalansa, kadınlar ziyaret eder, canının istediğini sorar, evde pişirdikleri güzel yemekleri getirirlerdi (69).

Şefik Korkusuz eski Diyarbakırda her türlü hastalık halinde mahalle halkının ziyaret geldiğini belirtir. Küçükken oynarken alnının yarıldığını hastaneye

götürüldüğünü, mahalle halkının çoğunun da hastaneye gelip durumunu sorduğunu ifade eder.

Şehriye kesimlerinde de kadınların sıra ile imece usulü yardımlaşarak şehriye kestiğini öğreniyoruz (69).

Osmanlı belgelerinde fakirlere yardımla ilgili hükümleri görüyoruz

BOA. A. MKT. MHM 636/20 a. b 11 Kasım
1895 Diyarbakır 'a göç eden fakara ve muhtaçlar için
büyük lerine 300, küçüklerine de 200 dirhem ekmek
yapacak kadar zahire verilmesi emri

BOA. MV. 92/27

12 HAZİRAN 1896 Diyarbakırda ihtiyaç sahibi çiftçilere hayvan alınması için 150. 000 kuruş ve Tohumluk için 45. 000 kuruşun Mal sandığından harcanması için Diyarbekir vilayet yazısı (14).

VAKIFLAR VE FAKİRLERE YAKLAŞIM

Diyarbakırda merhametin boyutlarını anlamak için vakıflarına göz atalım
Diyarbakır'da vakıfların fakir ekseni olduğunu Diyarbakır vakıflarından öğreniyoruz

Vakfın Adı: Hoca Ahmet Kavasi ve İsmail Mescidi Kebir ve Sağir).

Vakfiye Tarihi: 14 Ramazan 937

Vakfeden: Hacı elhac İsmail

Vakfın Bulunduğu Yer: Balıkçılar semti/
Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Hacı elhac İsmail

Vakfın Gayesi: Kavas Sağir camiisinin onarılıp yaşatılması ve camiide hatim okutulması (Gayri menkul gelirlerinden hayır işleri yapılacağı gibi, gelirin 1/4 i vakf etmiş olduğu gayr-ı menkullerin (rekabesine), onarımına muhtaç vakfedilen dükkanlara sarf olunacak. Arta kalan gelir de mümkün olduğu takdirde haftada veya ayda bir defa pişirilecek yemek, yakıt, kab ve diğer ihtiyaçlarına sarf olunacak. Bu yemekten

zengin-fakir herkes yiyebilecek. Cüz okuyan kişiye de yevmi bir osmanlı dirhemi verilecek).

Vakıf Malları: 1 ev, 14 dükkan ve bir adet mescid.

Vakfın Adı: Örfioğlu

Vakfiye Tarihi: 11 Şevval 942

Vakfeden: Örfioğlu Şeyh Saddettin-i Cebbavi

Vakfın Bulunduğu Yer: Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Şeyh Ömer Sadi Hüseyin (Oğlu).

Vakfın Gayesi: Hayır şart ile vakfedilmiştir. Yılda üç kez bal helvası alınmasını istemiştir. Bugün bunun yerine vakıf öğrenci yurdu öğrencilerine helva alınıp verilmektedir (Vakfiyede Şöyle yazmaktadır:.. temlik suretiyle malik olduğum köy, mezralar ve akar batnen bade batnın ve karnen bade karnin evladımın erşedine müebbeden vakf eyledim.. .. vakfın gallesinin kaffesi bu erşede aid olacaktır..).

Vakıf Malları: Merkez Kayapınar köyünde 11 adet arazi ve Diyarbakır ulu camii mahallesinde yeni han mevkiinde bir adet dükkan, yenişehir semtinde 21 dairelik bina, 9 adet daire (Bu binalar gayrimenkullerin satışından dolayı alınmıştır).., Ziya Gökalt mahallesinde 2 ev ile 2 dükkan, Şemhane (evsel). de bir adet sulu tarla, merkez Mehmediyan köyünde 3 adet arazi ve 1 değirmen.

Vakfın Adı: İpekzade elhac Mustafa Çelebi ibni Molla Mehmet

Vakfiye Tarihi: 17 Zilhicce 1086

Vakfeden: Elhac Mustafa Çelebi ibni Molla Mehmet

Vakfın Bulunduğu Yer: Elhac İzzettin mahallesi

Vakıf Mütevellisi: Ahmet ibni elhac Mustafa

Vakfın Gayesi: Hayır amaçlı. Gelir evvela Vakıf Mallarının tamir ve termimine sonra müslüman fakirlere harcanacak. Vakfeden hayatta oldukça kendisi meşruta olacak, vefatından sonra tevliyat evladı sülbiyesinden sonra evladı evladının zükurunun erşedine. Nesli kesilince müslüman fakirlere.

Vakfın Adı: Mehmet kız Atike Hatun

Vakfiye Tarihi: 1131 H. 1718 M.

Vakfeden: Atike Hatun İbneti Mehmet Efendi

Vakfın Bulunduğu Yer: Derviş Hüseyin Mahallesi/ Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Yusuf Bin Abdullah

Vakfın Gayesi: Hayır (Rızay İlahi). amacı ile

Vakıf Malları: 1 konak, 1 menzil

Vakfın Adı: Mustafa kız Emetullah hatun

Vakfiye Tarihi: 1188 H. 1775 M.

Vakfeden: Emetullah binti Mustafa

Vakfın Bulunduğu Yer: Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Elhac Mehmet ibni Mustafa efendi

Vakfın Gayesi: Rızay-ı İlahi için

Vakıf Malları: 1 fırın, 1 kıt'a cüllah dükkanı, camii kebir senevi 10 para icare-i zemini olan 1 bab milk ahur.

Vakfın Adı: Resul oğlu Hacı Mehmet

Vakfiye Tarihi: 1226 H. 1811 M.

Vakfeden: Esseyit elhac Mehmet bin Resul

Vakfın Bulunduğu Yer: Camii kebir mahallesi Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Vakfın Gayesi: Allah rızası için

Vakfın Adı: Hacı Ragıb efendi bini Mesud efendinin bina eylediği Medrese ve Kütüphane ile fevkani (Defterdar camii şerifi). veya; Elhac Mehmed Ragıb.

Vakfiye Tarihi: 1249

Vakfeden:

Vakfın Bulunduğu Yer: Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Kendisi

Vakfın Gayesi: Hasbeten lillah için.

Vakıf Malları: Medrese, fevkan camii şerifi (9 eyvan, 8 hucurat, 1 dersane fevkinde 2 tek eyvan ve bir matbu kütüphane, 5 havuz, 4 masura ab-ı sahravat, 2 bahçe, her bahçede bir su kuyusu, eşcarı müsmire ve gayr müsmire). evsafıla mevşuf medrese ve mescid-i şerif. 1 adet furun, Şatıroğlu furunu, 1 değirmen, 1 harabe değirmen ve harimlerinde vaki olan el-ma'lumatül-hudud tarlalar ve üzerindeki eşcarı müsmire ve gayr müsmire (Gelir evvela medrese ve sonra evkafın tamir ve terminine ve vakfiyede yer aldığı üzere sarf olunacak).

Vakfın Adı: Hacı Hüseyinoğlu Hacı Hafız efendi

Vakfiye Tarihi: 1266 H. 1811 M.

Vakfeden: Hacı Hafız Mehmed ibni Hacı Hüseyin ağa

Vakfın Bulunduğu Yer: Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Camii kebir müt. şeyh Said efendi

Vakfın Gayesi: Rızaen Lillah için. Camii kebirde havz cedidede cereyan etmek üzere.

Vakıf Malları: Şıraen mülk ve dört masura ab-ı hamravat

Vakfın Adı: Eşşeyh Elhac Mehmet efendi ibni Noman efendi

Vakfiye Tarihi: 1282

Vakfeden:

Vakfın Bulunduğu Yer: Diyarbakır

Vakıf Mütevellisi: Mehmet Said efendi

Vakfın Gayesi: Hasbeten Lillah için.

Vakıf Malları: Bir bab-ı milk odası (fevkani çardak) (70).

Fakirlere belirgin yardımın Mervanoğulları döneminde ciddi boyutlarda gözlüyoruz. Nasrüddevle camide her gün 1 cerib (169kg). buğdayı yoksullara dağıtıyordu. 1018’de bu daha yoğun oldu., vakıflar 360 cerib ürün dağıtmaya başladı. dağıtım yeri el-atşa köyü oldu (71).

Bıyıklı Mehmet paşa vakfiyesinin giderleri arasında fakir fukara için pişen yemeğin masrafları dikkat çekmektedir. Hüsrev paşa camii vakfı giderleri arasında yemek masrafları, Ali paşa camii vakfı giderleri içinde mutfak masrafları dikkat çekicidir. Sa’sa’a mescidinin Cuma akşamları pilav dağıttığını, Kasab Hacı Hüseyin vakfı giderlerinde yemek masrafının ön planda olduğunu, Ba’büddin vakfının ramazanda ekmek dağıttığını öğreniyoruz (72).

II. Meşrutiyetin ilanı esnasında Diyarbakırda yardımseverlik bir sivil toplum kuruluşu şeklinde de kendini göstermeye başlamıştı.

‘Sosyal yardım nitelikli Fukaraperver Cemiyeti’ kurulmuştur (73).

UCUZLUK VE BOLLUK KENTİ DİYARBAKIR

W. Heude (1817). isimli seyyah. ›Amid›in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle›den geçerken, kasabanın üzerine oturduğu tepenin eteğinde zirai bir refah ve dahili bir uygunluk görülür. demektedir.

Lamec saad (1890). ‘Dicle kıyısı boyunca uzayan bahçeler, çeşitli nehir kollarının akmasıyla da Diyarbakır›in güneyinde ve doğusunda verimli alanlar oluşturuyor’ ifadesini kullanır (74).

Yiyecek fiatları diğer illere göre çok ucuzdu

Etin 1 kıyyesi 1847 yılında Diyarbakır›da 40 para iken, 1839 yılında Gaziantep’te 1 kıyye et 110 para idi. Diyarbakır›da 1840 yılında 1 kıyye ekmek 17 para iken, Gaziantep’te 1833 yılında 1 kıyye ekmek 20. 7 para idi. Diyarbakır›daki zeytinyağı fiatları da Antakya›daki zeytinyağı fiyatlarına göre daha düşüktü. Antalya›da arpa ve buğday fiatları ise Diyarbakır›a göre çok pahalı idi. 1840 yılında bir usta yevmiyesi ile günde 23. 5 kıyye ekmek, 5 kıyye et alabiliyordu (75).

Diyarbakır eyaletinde başta hububat olmak üzere, pek çok ürün yetiştirilmiş ve Irak bölgesinin hububat ambarı durumuna gelmişti. XVII yüzyılda Evliya Çelebi, Diyarbakır eyaletinde 7 türlü taneli buğday ekildiğini ve mahsülün oldukça fazla olduğunu kaydetmiştir.

22 Mart 1733 tarihli bir fermana göre Diyarbakır’dan 1025. 6 ton buğday ve 1282 ton arpa Bağdat’a gönderilmişti.

XVII yüzyılda Diyarbakır'dan Halep'e büyük miktarda hayvan ihracı yapılmıştı (76).

17. yüzyıl kayıtlarında Diyarbakır'dan Halep'e büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu iken şimdi bu tersine dönmüştür.

Seyyah Sestini Diyarbakır için şunu der 'Ekmek ve et lezzetli ve çok ucuz. Meyveler, bitkiler bol miktarda bulunuyor ve nehirden bol balık avlanılıyor (77).

Tarihte -Diyarbakır İstanbulun et ihtiyacını karşılıyordu. Bu hususta fermanlar vardır:

Diyarbakırdan İstanbulun et ihtiyacını temin için koyun gönderilmesi için Diyarbakır beylerbeyine gönderilen hüküm 8 Temmuz 1560

İstanbulun Et Sıkıntısı Gidermek İçin Diyarbakır'dan Koyun Gönderilmesi Hakkında Hüküm 17 Temmuz 1565 (78).

1564 senesine ait bir kanunnameye göre Diyarbakır merkez şehrinde 153. 000 adet koyun yetiştirilmekteydi (79).

Ancak bolluk ve ucuzluk demek israf değildi. İktisadi oluşa dikkat edilirdi. Koyun ve keçinin etinin yenmesi ve İstanbula gönderilmesinin yanı sıra kelea ve paçalar lokantalara, koyun ve keçinin iç yağı mum yapımında kullanılmak üzere semhaneye, bağırsakları yay yapımında kullanılmak üzere kırıhaneye, baş ve ayakları pişirmek üzere başhaneye, derisi de tabaklanmak üzere tabakhaneye gönderiliyordu (80).

Ucuzluk ve bolluk kenti Diyarbakır'ın bir de seyyah şahidi var.

1500'lü yılların başında Portekizli Seyyah Tenreiro Diyarbakır'a gelmiştir. Seyyah 'Bu yörelerde her türlü meyve ağacının yetiştiği geniş bahçeler bulunuyor. Yiyeceğin pek bol olduğu bu verimli bölgede buğday, arpa, et ve meyvenin başta gelen ürünler olduğu, kısrak ve at yetiştirildiğini' ifade eder (81).

KAYNAKLAR

1. **İlhan Pınar**, Gezginlerin gözüyle Diyarbakır. Müze Şehir. YKY yay. İst. s148, 162
2. **Doç. Dr. Fatma Acun**. 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler.. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 27 Ekim. 2000. S. 213
3. **Ahmet Taşğın** Tez Danışmanı Prof. Dr. Münir Koştaş Diyarbakır Ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi). Anabilim Dalı Ankara-2003
4. **Dr. Emrullah Güney**. Diyarbakır ve yöresinde Doğa-Kültür Turizmi. Diyarbakır. 1991.
5. **Mehmet Salih Erpolat** Osmanlı döneminde Diyarbakır'daki esnaf grupları ve meslekler c. 2, Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakır. ed. Yedi yıldız B, Tomenendal. Ank. 2008 s. 312
6. **Yılmaz Kurt**. XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Biyabekir Eyaleti'nde Sanayi Ve Ticaret Diyarbakırını Tanıtan adam. san matb. Ank. 1998.
7. **Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten**. Evliya Çelebi Diyarbakır'de. İletişim yay. İst. 2003. s. 75, 257, 256, 311
8. **Şehmuz Diken**: Gezginlerin güncelerinde Diyarbakır. Diyarbakır 1. Uluslar arası Suriçi sempozyumu. 20-22 Nisan. 2006. s. 117
9. **Prof. Dr. Muzaffer Arıkan, Prof. Dr. Refet Yınanç, Prof. Dr. Mesut Elibüyük, Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Kurt** 1564-1568 Diyarbakır vilayeti Mufassal Tahrir defteri. Ankara. 1999. s. LIV. Tapu Kadastro genel md. yay
10. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik**: XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır. TTK yay. Ank. 1995
11. **Ömer Telliöğlü** (ed). Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. İst. 1999. c. 4. s. 72
12. Diyarbakır İl Yıllığı-1967. s. XIX.
13. **Şehmuz Diken**:Gezginlerin güncelerinde Diyarbakır. Diyarbakır 1. Uluslar arası Suriçi sempozyumu. 20-22 Nisan. 2006. s. 120
14. **Kenan Yakuboğlu**, M. Salih Erpolat, Mustafa Sarıbiyık. Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır. Diyarbakır valiliği. Dicle Üniversitesi. 2011.
15. **Enver Çakar**. XVII Yüzyılın İlk yarısında Şam Eyaleti. Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi. Temmuz. 2003. c. I. sayı. 2. s. 52
16. **Prof Dr Yusuf Hallaçoğlu**. Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı. TTK.. Ank. 1995. s. 73, 165
17. **Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten**. Evliya Çelebi Diyarbakır'de. İletişim yay. İst. 2003. s. 75, 257, 256, 311
18. **Şefik Korkusuz**. Seyahatnamelerde Diyarbakır. kent yay. İst. 2003. s. 69

19. **Ömer Telliöğlu** Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. İst. 1999. c. 4. s. 170
20. **Yrd. DoçDr. İbrahim Yılmazçelik**. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 215
21. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik**: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 344
22. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik**. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ank. 1995. s. 287
23. **Ömer Telliöğlu** Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. İst. 1999. c. 4. s. 170
24. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik**: XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 215
25. **Prof. Dr. Muzaffer Arıkan, Prof. Dr. Refet Yinanç, Prof. Dr. Mesut Elibüyük, , Yrd. Doç. Dr. Yılmaz Kurt**: Diyarbekir vilayeti Mufassal tahrir defteri. c. 1 Ankara. 1999. s. LIX
26. **Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten**. Evliya Çelebi Diyarbekir'de. İst. 1997. s. 85, 107
27. **Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten**. Evliya Çelebi Diyarbekir'de. İst. 1997. s. 85, 107
28. **Halil İnalçık**. Osmanlıda Toplum, Devlet ve Adalet. Eren yay. İst. 2005 s. 100
29. **DoçDr. İbrahim Yılmazçelik**: Diyarbakır şer'iyye sicilleri. Ankara 2001. s. 149
30. **Şevket Beysanoğlu**. Kuruluşundan günümüze kadar Diyarbakır tarihi. Diyarbakır Müze Şehir. YKY yay. İst. 1999. s 62
31. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008. s. 131
32. **Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten**. Evliya Çelebi Diyarbekir'de. İst. 1997
33. **Johann Wilhelm Zinkeisen**. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Yeditepe yay. İst. 2011. 3/98
34. **Johann Wilhelm Zinkeisen**. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Yeditepe yay. İst. 2011. 3/562
35. **Mehmet Mercan**. /Diyarbekir yahoo grup
36. **ergun (ergun. 2000@gmail. com)**. adına **diyarbekir@yahoogroups. com**
37. **Doç. Dr. Faruk Toprak**. Arap kaynaklarında Diyarbakır. Müze Şehir. YKY yay. İst. 1999. s. 134
38. **Hasan Kunağ**: Diyarbakır Ulu camii kitabeleri. D.Ü. Arkeoloji bölümü lisans tezi. 2001. s. 12

39. **Doç. Dr. Fatma Acun.** 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler.. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 27 Ekim. 2000. S. 213
40. **Mehmet MERCAN.** ; Yahoo Diyarbakır Mail Grubu
41. **İlhan Pınar,** Gezginlerin gözüyle Diyarbakır. Müze Şehir. YKY yay. İst.. s148, 162
42. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. İst.. Kent yay. 2003. s. 47, 93, 188, 220
43. **Dr. Fahrettin Tızlak.** Osmanlı döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850). TTK. yay. Ank. 1997. s. 21, 131, 127, 129, 161, 162, 163, 167, 169
44. **James Ellswort de Kay.** 1831-1832 Türkiyesinden Görünümler. ODTÜ yay. 2010. s. 153
45. **Fatma Acun*** 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 27-28 Ekim 2000. Ankara. s. 201
46. **Muhammed el Vakidi.** Terc (Gülşen H): Fütuhuş-Şam. NR yay. İst. 2007. s. 384
47. **Prof Dr Yusuf Hallaçoğlu.** Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal yapı. TTK.. Ank. 1995. s. 73, 165
48. Zaman 01 Temmuz 2007
49. **www. friendlife. net**
50. **Yrd. DoçDr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 91, 94
51. **Mehmet Mercan** Diyarbakır Hanları. Diyarbakır'ı Anlatmak; 31. Diyarbekiryahoogroub.
52. Diyarbekir Bankası Anonim. Şirketi Nizamnamesi. Diyarbekir Vilayet matbaası. 1930
53. Cumhuriyetin 15'inci yılında Diyarbakır. 1938. s. 94
54. İzmir Fuarında Diyarbakır 1938. s. 38
55. **Halil İnalçık.** Osmanlıda İdare ve Ekonomi Tarihi. İSAM yay. Ank. 2011. s. 121
56. **Şeyhmus DİKEN** 1927'den 2007'ye Seksen Yılın Kaybettirdikleri 29 Aralık 2007, www. bianet. org
57. ergun (**ergun. 2000@gmail. com**). adına **diyarbakir@yahooroups. com**
58. **Yrd. Doç. Dr. Münir Erten:** Diyarbakır Ağzı. TDK yay. Ankara. 1994.
59. **Mehmet MERCAN** Kaynak; Yahoo Diyarbakır Mail Grubu
60. **Bülent Çukurova.** Diyarbekirde sosyal yapı. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır. 2008. s. 293.

61. **Slavka Draganova:** Diyarbakır ve yöresi için Bulgaristan'daki Osmanlı evrakı. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır. 2008. s. 81 , 77
62. **Mehmet Yavuz Erler** Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880). Libra yay 2010.
63. **Abdulkadir Gül.** (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 Ve 1906–1908 Yılları). Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Volume 2 / 9 Fall 2009 s. 148
64. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent yay. İst. 2003. s. 31, 69, 15
65. **Ömer Telliöglü** Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. İst. 1999. c. 4. s. 181
66. **Şeyhmuz Diken:** Diyarbakır diyarım, yitirmişem yanarım. İst. 2003.
67. **Orhan Miroğlu:** Canip Yıldırım'la Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı. İletişim yay. İst. 2005. s. 40
68. **Şeyhmuz Diken:** Diyarbakır diyarım, yitirmişem yanarım. İst. 2003. s. 37, 93, 104, 196, 238, 242
69. **Şefik Korkusuz.** Eski Diyarbakır'de Gündelik hayat. Kent yay. İst. 2007 S. 18, 29, 33
70. **Yrd. Doç. Dr. Cahit Aydemir** Diyarbakır'Da Bulunan Vakıfların Envanteri Üzerine Bir Çalışma <http://www.e-sosder.com/dergidetay.php?id=11>
71. **Abdurrahim Tufantöz.** Ortaçağ'da Diyarbakır. Aça yay. Ank. 2005.
72. **Alpay Bizbirlik:** 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde vakıflar. TTK. Ankara. 2002 s. 21,31,137.338
73. **Malmisanj.** Diyarbakır'da Kürt ulusçuluğu (1900-1920): vate yay. İst. 2010. s. 25
74. **M Şefik Korkusuz:** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent yay. İst. 2003. s. 157
75. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik:** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 12, 324. 326
76. **Yrd. DoçDr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s 312, 281
77. **M. Şefik Korkusuz** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent yay. İst. 2003
78. 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu. Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
79. **Doç. Dr. Fatma Acun.** 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler.. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 27 Ekim. 2000. S. 213
80. **Fatma Acun:** 16. Yüzyılda Diyarbakır şehrindeki ekonomik faaliyetler1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 27 Ekim 2000. s. 215
81. **Salih Özbaran.** Portekizli Seyyahlar. Kitap yay. İst. 2007. s. 37
82. **Halil İnalçık.** Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi. İSAM yay. 2011. s. 121.
83. **Mehmet Bayrak.** Gravürlerle Kürtler. Özge yay. Ank. 2002

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYANIN EN MAMUR ŞEHİRİ

Diyarbakır'a geldiğinizde önünüze dünyanın en uzun surlarından birinin sizi karşıladığını görürsünüz. Tarihi evler ve nefis işçiliği, cami ve kiliselerin çokluğu sizi geçmişte burada büyük medeniyetlerin yaşadığını gösterir. Dicle nehri ve düz bir ova büyük bir zirai üretimi çağrıştırır. Bakır başta olmak üzere maden zenginliği de ilin potansiyeli hakkında fikir verir. Ticaret yollarının üzerinde olması da şehrin zengin bir şehir olduğunu akla getirir. Bu zenginlik acaba tarihte ne boyuttaydı.

Objektivite açısından Diyarbakır'ın durumunu değerlendirmek üzere Diyarbakır'a gelen seyyahlara kulak vermek yararlı olacaktır.

“C. Niebuhr'un Seyahat Havadisleri” isimli, 1778 yılında, kapenhag'da ilk basımı yapılan bu seyahatname'nin ikinci cildinde şehrimizden bahsedilir.

1718 yılı Niebuhr'un seyahatnamesinde Diyarbakır için ‘Surların çevrelediği bölge tamama yakın bayındır haldedir’ demektedir. Bütün caddeler bayındır halde ve oldukça temizler. Su, burada bolca bulunuyor (1).

Paul Lucas 1701'de geldiği Amid için ‘Buğüne kadar gördüğüm Türk şehirleri içinde en düzenli ve en iyi durumda olanıydı ‘der. Şehrin imarından büyülenmiş, Diyarbakır'ı Bursa ve diğer Osmanlı kentlerinden daha mamur görmüştür (2) (3).

Ünlü seyyahlardan William Heude 1800'lerin başlarında ziyaret ettiği Diyarbakır için şöyle yazmaktadır. Bütün gece ve ertesi günün sabahı, bana rehberlik eden bir ermeni ile kenti dolaşım. İstanbul da içinde olmak üzere, tüm Müslüman kentlerden daha iyi inşa edilmiş olduğunu gördüm. Sokaklar genellikle taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer şehirlerden daha düzenli, geniş, çarşılar büyük ve iyi donatılmış, siyah mermerden hamamlar gösterişli olduğu kadar da kullanışlı.

Seyyah. »Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın üzerine oturduğu tepenin eteğinde zirai bir refah ve dahili bir uygunluk görülür. demektedir.

W. Heude Diyarbakır şehrinin oldukça iyi inşa edildiğini, sokakların düzenli taşlarla döşeli olduklarını, bunların temiz ve diğer kentlerden daha geniş olduğunu belirtmektedir (William Heude. Voyage de la Cote de Malabar a Constantinople. Paris. 1820) (4).

Evliya Çelebi Diyarbakır'ı şu şekilde anlatıyor:

Diyarbakırda bir çok yüksek bina bulunur. Yetmiş kadar bilgin, şeyh, vezir-vükela sarayları vardır ki dil ile anlatılmaz. Diyarbakır'ın havası gayet hoş olup, Hamravat suyunu da içtiklerinden halkının yüz renkleri kırmızımsıdır. Çoğu orta boylu olup, kuvvetli ve gösterişli kimselerdir. En aşağı ömürleri yetmiş, seksene

vardıkları halde, yine de işten geri kalmazlar. Her zaman toplu halde bulunup yüz yaşına varırlar (5).

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Diyarbakır şehrinin çok temiz olduğundan bahsederek bunun nedeninin de şehrin çer çöpünün doğruca hamamlardaki külhanlara götürülüp yakacak olarak kullanıldığını belirtir. Yine bu hamamların atık sıcak sularından faydalanılması düşünülmüş, sular genelde hamamların yakınlarındaki tarihi camilere yönlendirilerek camilerin tabanının altında yapılan labirent şeklindeki mazgallardan günümüz tabirince alttan ısıtma sistemine dönüştürülmüş ve mükemmel bir şekilde uygulanmıştır. Bu olay 1970’li yıllarda Ulu cami tamirata alındığında tabanlar sökülünce görülmüştür (6).

Yine Evliya Çelebi bu mamuriyetle ilgili olarak Yunus Peygamberin duasını belirtir.

Yunus Peygamber Musul’dan Diyarbakır yöresine gelir, bir süre burada kalır. O yıllarda güzelliği ile tanınmış “Almida” adında bir kız hükümdarlık etmektedir. Yunus Peygamber bu kızla konuşur, görüşür. Almida’ya kendi dinini kabul ettirir. Yunus Peygamber Diyarbakır’a yapılacak kalenin planlarını çizerek kıza verir. Kız da kara taşlarla şehrin kalesini yaptırır. Kalenin inşası tamamlanınca Yunus Peygamber: “Kal’anız mamur olsun, gönlünüz sürür dolsun” diye dua eder. O günden sonra şehrin adı “Kız şehri” anlamında Diyar-ı Bîkr” olur.

Evliya Çelebi Kanununun de temennisini vurgular”“Sonra Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman Han, Bağdat fethine giderken bu Diyarbakır’ın su ve havasından hoşlanarak ‘Mamur ola benim Kara Amidim=∅∞=ÇÉÊK

Diyarbakır’ın tarihteki ekonomisinin büyüklüğü verdiği vergiyle paralellik arzeder. 1336 yılında İlhanlı devletine verdiği vergiler konuya ışık tutar. Bu açıdan Diyarbakır’ın bir ilçesi olan Silvan’ı ele alalım ve diğer illerle kıyaslayalım: Vergiler dinar olarak gösterilmiştir.

Silvan ilçesi o tarihlerde Kayseri’nin 2 katı, Ankara’nın 3 katı vergi ödüyordu (8).

Diyarbakır aynı dönemlerde tarih sahnesine çıkmış Efes, Faselis, Truva ile Ninova ve Babil şehirleri bugün ölü birer şehirken, Diyarbakır insanları ve tarihi dokusuyla yaşayan bir kenttir (9).

Gücün bir sembolü de o şehrin nüfusudur.

İbn Cübeyr 1217’de Amid’den söz ederken

‘Dünyanın en büyük memleketlerinden biri’der

1520-1530 yılında Osmanlı imparatorluğu şehir nüfuslarına bakalım:

Amid (Diyarbakır): 18492

Ankara: 14872 Atina: 12. 633

Kayseri: 11. 187 Konya: 6127

Sarayova: 5632 Sivas: 5560

Sofya: 3899 Tokat: 8352 (10).

1541 yılında Madrid nüfusu 13. 312

Diyarbakır halkı zenginliğini fakirlerle paylaşıyor

Evliya Çelebi Diyarbakır halkını şöyle tanımlar:

Gariplere dost ve fakirlere sevecen olan çok sayıda adamı vardır, der (11).

Her şehirde iftar çadırı vardır, ama Diyarbakırın ayrıcalığı var

Diyarbakır halkı çok merhametlidir. Şehirlerarası yollarda iftar çadırını gözlüyoruz. Başka illerden gelip geçen zor durumdaki iftarlı vatandaşları bile düşünüyorlar.

Edip ve Alim şehri Diyarbakır

Diyarbakır'ın ilk yerlileri içerisinde Hurilerin olduğunu biliyoruz (MÖ. 1850-1600).

Hurrilerde okuryazarlığın çok yüksek olduğunu, edebiyatın geliştiğini öğreniyoruz (12).

15. yüzyılda Diyarbakır edebiyatta parlar, bu durum edipleri koruyan idarecilerle ilişkilidir (13).

Diyarbakır bir Edip ve alim şehridir

Diyarbakır'da XVI. ve XVII. yüzyılda önemli sayıda bilim ve sanat adamı yetiştiğini biliyor muydunuz?

Dördüncü Yüzyıldan Yirminci Yüzyıla kadar Diyarbakır'den yetişmiş bilim ve sanat adamlarının sayısı 421 dir. Bunların 174 ü bilim adamı, 228 i şair ve yazar, 8 i bestekar ve 6 sı ressamdır.

Ünlü bilgin Molla Çelebi, Kadı Ahmed, Kadı Ali Nisbeti, Tarihi Diyarbakiri Hüseyin, Bestekar Şeyh Ahmed-i Nakşibendi, İsmail çelebi, Seyyid Nuh, Hattat Kasım Gubari gibi bazı isimler akla ilk gelenlerdendir (14).

Diyarbakır okur yazar olduğu gibi edip ve şair bir halktır.

Diyarbakırlılar şair ruhludurlar. Buna Evliya çelebi'yi şahit göstermek mümkündür. Evliya Çelebi'Diyarbakır'de ileri görüşlü öylesine büyük şairler vardır ki her biri Ruhi ve Fuzuli gibi şairlerin düzeyindedir. Bunların bir benzerini görmek mümkün değildir'demektedir.

Başka bir şahid de İbn Havkal'dır. 'Kitabü Suretül-Arz'adlı eserinde 'Amid şehri H. 534'te ziyaret ettim. Bu şehirde fakih, fazıl, edip ve ilim meraklılarına, mürüvvetli konukseverlere tesadüf ettim'der.

1803 tarihli Diyarbakır müftü ve serdarına gönderine buyrultuda Diyarbakır'ın 'geçmişten beri alimlerin yetiştiği yer'olduğu belirtilir (15).

Osmanlı şehirleri arasında nüfuslarına oranla en fazla şair yetiştiren birkaç şehirden biri Diyarbakır'di. Divan edebiyatında kadın şairelere arasında ün salmış Şair Sırrı Hanım'ı kaç kişimiz biliyoruz Sezai Karakoç, Cahit Sıtkı bu şehrin evlatlarıdır. Refi'ler, Halililer, Hamiler gibi nice şairler bu iklimin insanlarıdır.

1890-94 yılları arasında Diyarbakır'de valilik yapan Giritli Sırrı Paşa şöyle der; Diyarbakırlılardan müctemi bir cemaatte gözlerimi bağlayıp otursam ve elimi atsam, tuttuğum ya şair, ya münşidir (16).

Resmi devlet belgesi olan tarihi Diyarbakır salnamelerinde 'ahali hep zeki ve fatın olurlar. Zekavetlerinin her mahalde şöhreti vardır'denmektedir (3/222).

Bu daire dahilinde yaşayan insanların hüsn-i terbiye görenleri pek zeki ve zariftirler. Kadimden beri Amidi ünvanıyla şöhr et-yab-ı kemal olan ulema ve şuaara hep Diyarbakır'de yetişmişlerdir (5/84) (17).

Edip ve Alim şehri Diyarbakır'da Ali Emiri kendi zamanında 40'dan fazla usta şair olduğunu ifade etmektedir.

Ali Emiri Tezkire-i Şuarayı Amid eserinde seksen adet şair ve edibin isim ve eserleri yanında kırktan fazla ciltçi, tezhibci vs. sanat sahiplerinden bahseder.

Bu durum kitaba verilen önemi yansıtır

Ali Emiri Ulu caminin önünde bir tarafta Kitapçılar çarşısı olduğunu belirtir.

Ali Emiri'nin kendisi de kitap hastasıdır. Aşırı okumaktan dolayı hastalanmış, doktorlar seyahat ve dinlenme tesviye etmiştir.

Ali Emiri'Dünyaya geldiğim zaman Diyarbakır adeta bir ilim kütüphanesi şeklindeydi. Diyarbakır eşrafından Müftü Derviş efendi merhumun çocuklarının

evine gider, 3000-4000 cilt kitap görürdüm. Yine merhum Said paşa'nın köşküne gider, orada da bir hayli güzel kitap bulurdum. Diğer İslam eşrafının evleri de böyleydi. Bixim evlere gelince, bizde, dayımlarda, büyük amcam Şaban Kami efendi'de abartmaksızın 10.000 cilt değerli kitap vardı (18).

Maraş Elbistan doğumlu merhum Prof. Mükrimin Halil YİNANÇ bey, Diyarbakır Halkevi salonunda verdiği bir konferansta: "Dünya üzerinde kilometrekareye büyük insanların en yüksek oranda gömülü olduğu yer Diyarbakır'dır. Binlerce yıldan beri dünya medeniyetine ışık tutan, geçmiş yılların kültür kaynağı Diyarbakır'ı gezip görenler, daha ilk anlardan itibaren kendilerini eski medeniyetlerin kaynaştığı, tarihin seslendiği bir yerde bulmaktadırlar" demiştir (19).

Osmanlı şehirleri arasında nüfuslarına oranla en fazla şair yetiştiren birkaç şehirden biri Diyarbakirdir. Divan edebiyatında kadın şairelere arasında ün salmış Şair Sırrı Hanım'ı kaç kişimiz biliyoruz Sezai Karakoç, Cahit Sıtkı bu şehrin evlatlarıdır. Refi'ler, Halililer, Hamiler gibi nice şairler bu iklimin insanlarıdır.

Diyarbakır insanının kültür seviyesine bir örnek olsun diye aşağıda yazacağım anekdot, bize bu konuda az çok bilgi verecektir sanırım.

Diyarbakır evlatlarından Kafızade Abdüssettar Hayati Avşar bey, 1937'de bazı matbaa malzemeleri almak için İstanbul'a gitmeye hazırlanır. Gitmeden önce yine Diyarbakırlı olan tarihçi Abdulgani Fahri Bulduk Bey'e gider ve hatırlar ister.

Abdulgani bey de 'Oğlum İstanbul'a gidersen sana vereceğim adrese git ve İbnu'l Emin Mahmud Kemal beyi gör, selamımı ilet, belki işlerinde sana yardımcı da olur'der. Abdüssettar amca gider ve o adreste İbnu'l Emin'i bulur, saygıyla elini öper ve Abdulgani Bey'in selamını iletir.

İbnu'l Emin, kendisini yanında oturtur. Bir müddet sonra öğle tatili olduğundan yazıhaneye İstanbul üniversitesi hocalarından bir çok Edebiyatçı ve Tarihçi gelir otururlar. İbnu'l Emin Bey der ki; 'Bu gün misafirimiz var, herkes kendini tanıtsın. Tanışma başlar, -Ben profesör falankes, şu kürsünün başkanıyım diye başlayan ifadeler bitip sıra Abdüssettar amcaya gelince kendisi henüz genç olduğundan bunca akademisyene ne diyeceğini düşünürken, İbnu'l Emin;-Seni be tanıtacağım der ve başlar;

-Abdüssettar Hayati Avşar. Diyarbakır mezunu. Hocalar bunu duyunca, -Üstadım Diyarbakırda üniversite mi var diye sorarlar. İbnu'l Emin hiç bozuntuya vermeden. -Bilmezsiniz ki Diyarbakır şehri bir üniversite gibidir. Diyarbakır'de herhangi bir kıraathanede büyüklerin sohbetini dinleyerek büyüyen bir insan, sizin gibi üniversite mezunu olanlardan hiçbir eksikliği yoktur'der. Kıraathanelerimizin çoğu defa edebi ve tarihi sohbetlerin merkezi oluyordu (33).

Evliya Çelebi 'Bu Diyarbakır'de öyle yetenekli şairler var ki, her biri sanki Fuzuli ve Ruhi gibidir. Bir çoğu ile sohbet ettik hakikaten benzerleri bulunmayan birer fazilet sahibi kimselerdir'demektedir (34).

1608'de Diyarbakır'ı ziyaret eden Simeon Diyarbakırlılar için ' Zira hepsi de okuyan ve bilgin insanlar olup gerek hasbihallerde ve gerek alışverişte zeka ve nezaketle hareket eder ve edebi bir lisanla konuşurlar' demektedir (34).

M. Şefik Korkusuz. Seyahatnamelerde Diyarbekir. Kent yay. İst. 2003. s: 15

Diyarbakır'ı ziyaret eden Sabık Trabzon valisi Ali Bey şu yorumda bulunur

'Hanedan ve ahalisinden pek çok edip, zarif, terbiye, tahsili mükemmel zatlar vardır. Mesela bunlardan Said Paşa'nın kuvvetli kalemi, edebiyata ve tarihe dair eserleri vardır' (34).

Diyarbakır, bölgeye egemen olan Mervaniler'in, İnaloğullarının, Nisanoğullarının,

Artukoğulları ile Akkoyunlularının başkenti ve Osmanlının en büyük eyaletlerinden birinin merkezi olması nedeniyle önemli bir kültür merkezi olmuştur. Bu nedendir ki Diyarbakır'dan söz eden eserlerin çoğunda 'şehr-i nur', 'belde-i ilmü irfan' gibi deyimler kullanılmıştır. Örneğin Yahya Kemal, Ali Emiri Efendi için yazdığı bir gazelde, 'Amid o şehri nur öğünsün ilelebed der' der.

Refii Cevat Ulunay, şehrimizden şu övücü ifadelerle bahseder: 'İnsanların dimağını bazen deha mertebesine varan bir kabiliyetle yoğuran bu memlekette nice büyük insanlar yetişmiştir. Fuzuli için nasıl.

'Gözünde şu'le-nüma mihr-i ateşin Irak' deniliyorsa, burası da yani eski adı ile Amid de memlekete zeka ve deha güneşleri vermiştir.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde günümüz Türkçesiyle şöyle der:

'Bu Diyarbakır şehrinde yüzlerce şair ve üstün yetenekli insanlar yetişmiştir ki her biri, dilleri doğru ve kurallara uygun biçimde kullanmakta ve şiir yazmakta Fuzuli ve Bağdatlı Ruhi gibidirler. Bir çoğu ile oturup konuşma mutluluğuna eriştik. Doğrusunu söylemek gerekirse benzerleri az bulunan erdemli kişilerdir.

Bir divan şairi de görüşünü şöyle ifade eder:

'Meşhurdur cihanda bu kim şehr-i Amid'in

Hep merdudanı şair olur, nükteden olur'

Diyarbakır valilerinden Giritli Sırrı paşa da aynı görüştedir:

'Diyarbakırlılardan müctemi bir kütle içinde gözlerimi kapayıp elimi uzatarak rastgele birini tutsam, tuttuğum elbette katip ve münşidir'.

1612'de şehrimizi gören Polonyalı Simeon, seyahatnamesinde şunları yazar:

'Şehir tarih boyunca olduğu gibi bugün de bir din ve irfan merkezidir.. Hepsisi de okuyan ve bilgin insanlar olup gerek hasbihallerde ve gerek alışverişte zeka ve nezaketle hareket eder ve edebi lisanla konuşurlar'.

Diyarbakırda bir araştırmada 220 şairin yetiştiği ifade edilmektedir

Bu kadar kültür adamını yetişmesinde hükümdarların koruyucu etkisi vardır. Örneğin Diyarbakır Ergani doğumlu Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan bilim ve

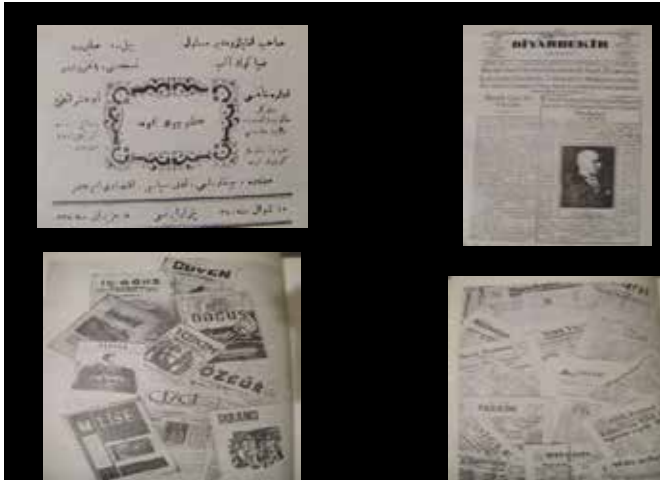

sanat adamlarına değer verir, onları korurdu. Cuma akşamları bilgin ve şairleri sarayındatoplar, onlarla çeşit li konuları konuşur ve tartışırđı (35).

Resmi devlet belgesi olan tarihi Diyarbakır salnamelerinde ‹ahali hep zeki ve fatın olurlar. Zekavetlerinin her mahalde şöhreti vardır›denmektedir (3/222).

Bu daire dahilinde yaşayan insanların hüsn-i terbiye görenleri pek zeki ve zariftirler. Kadimden beri Amidi ünvanıyla şöhr et-yab-ı kemal olan ulema ve şüara hep Diyarbekirde yetişmişlerdir (5/84) (36).

Anadoluda ilk gazete

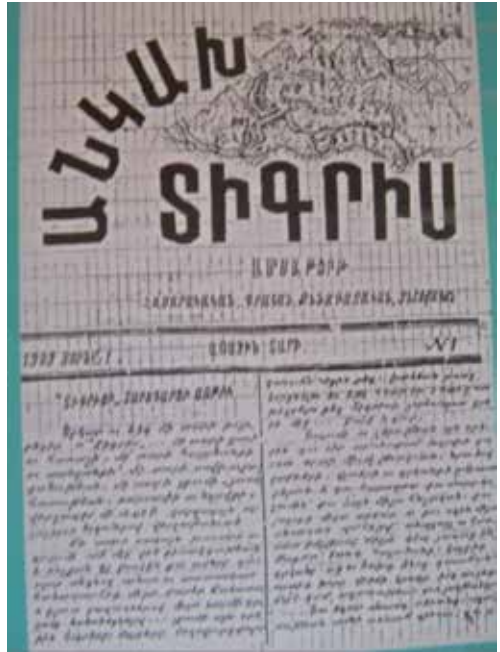
- 3 Ağustos 1869 günü ilk sayısı yayımlanan "Diyarbakır Gazetesi"nin Anadolu'da çıkan ilk gazete olduğunu biliyor muydunuz?
- Türkiye'de ilk özel gazete ise, Ünlü yazar Sinasi'nin desteği ile, Ağah Efendi tarafından İstanbul'da 21 Ekim 1860'da çıkarılan Tercüman-ı Ahval'dir.

Diyarbakır'ın ilk gazete örnekleri

ANADOLU'DAKİ EN ESKİ İKİNCİ GAZETE

Ağustos 1869 günü Diyarbakır Gazetesi'nin basımı gerçekleşir. Böylece, Diyarbakır Gazetesi Anadolu'nun en eski gazetesi olarak Anadolu'da yayımlanan ikinci gazete olur.

1908'de Diyarbakır'da Ermenilerin yayımladığı 'Angakh Digris' (Özgür Dicle) adında aylık edebi bir mecmua var

'Angakh Digris' Zakarya Mildanoğlu koleksiyonu

Diyarbakırda valilik gazetelerinin bazı nüshaları Ermenice basılırdı (Talip Atalay)

Diyarbakır basın hayatı, 1860'lıyılların sonlarında Anadolu'nun büyük kentlerinde matbaa kurulmasına izin verilmesinin ardından, ilk matbaalardan birinin Diyarbakır'da kurulmuş olmasıyla başlar. Kentte matbaanın 1868 yılında kuruluşunun ardından da dönemin Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın direktifi ile bir gazete çıkarılması çalışmaları başlatılır. Ve 3 Ağustos 1869 günü yani, günümüzden 142 yıl önce "Diyarbakır Gazetesi"nin basımı gerçekleşir. Böylece, "Diyarbakır Gazetesi" Erzurum'da, Anadolu'nun en eski gazetesi olarak bir yıl önce çıkan ve şarkın aydınlığı anlamına gelen "Envar-ı Şarkıye"den sonra Anadolu'da yayımlanan ikinci gazete olur.

Yayımını bir asra yakın devam ettiren Diyarbakır Gazetesi 2 Eylül 1963 günü kapandığında 94 yaşında ve Türkiye'nin yayımını sürdüren en yaşlı gazetesiydi. Başlangıçta Vilayet'in resmi gazetesi olarak yayım hayatına giren Diyarbakır Gazetesi'nde ünlü idareci ve gazeteci Süleyman Nazif'in babası tarihçi Sait Paşa, yine ünlü Diyarbakırlı sosyolog, fikir adamı Ziya Gökalp'ın Babası Mehmet Tahir Efendi Valilikte üstlendikleri görevlerle birlikte çeşitli tarihlerde yöneticilik ve yazarlık yaptılar. Sonraki yıllarda Süleyman Nazif ve Ziya Gökalp de ayrı tarihlerde babaları gibi gazetenin yöneticisi ve yazarı oldular.

Valilik makamı ile birlikte kent yönetim birimlerinin yer aldığı İçkale’de bulunan vilayet matbaasında hazırlanıp basılan gazeteye geçen yıllar içerisinde kentin yöneticileri yanında Diyarbakırlı ünlü edipler, şairler ve fikir adamları da yazılar yazıyordu. Valiliğe ait haberlerin, faaliyetlerin yer aldığı gazetede ilk yıllarda makaleler ve haberler Türkçe, Ermenice ve Süryanice yayımlanıyordu. Sonraki yıllarda, Türkçe dışındaki sayfaların ilgi görmediği gerekçesiyle, Ermenice ve Süryanice sayfalar iptal edilerek bütün sayfalar Türkçe yayımlanır oldu. Kentte “Diyarbakır Gazetesi”nin valilik adına rakipsiz olarak yayımlanması 1908 yılına kadar sürdü. Yani Meşrutiyetin ilanına kadar.

İlk özel gazete PEYMAN (Yemin), Ziya Gökalp’ın da teşviki ile Mirikatibizade Şükrü (Asena). tarafından bu sırada yani, 28 Haziran 1908 günü çıktı. Bazı kaynaklarda PEYMAN’da da Türkçe, Ermenice, Süryanice ve Kürtçe sayfalar bulunduğu öne sürülüyorsa da bu konu kanıtlanamamıştır. Yine, gazetenin ilk sayısında Türkçü ve Turancı fikirleriyle tanınan Ziya Gökalp’ın bir makalesinin Kürtçe yayımlanmış olduğu öne sürülmüş olsa da bu da kesinlik kazanmamıştır.

Aynı yıllarda, yani Meşrutiyet sonrasındaki yıllarda kentte peş peşe iki Süryanice gazete yayımlanır. İlk, Süryani düşünürlerden Naum Faik Bey tarafından 1911 yılında yayımlanan şarkın yıldızı anlamına gelen KEVKEB MEDİNHÖ. Ardından da yine Diyarbakırlı Süryanilerden Bişar Hilmi Bey tarafından 1913 yılında kurulan özel matbaada yayımlanan “borazan” ya da “güzel seda” anlamına gelen ŞİFUROgazetesi.

Her iki gazetenin ömrü de ne yazık ki uzun olmadı. Bu gazeteler bölgede dağıtıldıktan başka Amerika’ya kadar gönderiliyordu. Bu gazetelerin de peş peşe kapatılmasıyla Diyarbakır’da yine tek gazete kalmış oldu; resmi vilayet gazetesi “Diyarbakır”.

Bu yıllarda, yani Birinci Dünya Savaşı yılları öncesinde, İstanbul’da yaşamakta olan Diyarbakırlı bazı fikir adamlarının da bu alanda önemli hizmetleri ve katkıları olur. Ünlü fikir adamı Ziya Gökalp’tan başka, İstanbul’da yayımladığı “Hadisat” Gazetesinin başyazarlığını yapan ve bu gazetede cesur yazılar yazan şair ve devlet adamı Süleyman Nazif. Yine İstanbul’da çıkardığı “AMİD-İ SEVDA” adındaki gazetesinde çok değerli araştırmalar yayımlayan Ali Emiri Efendi. İstanbul’da yayımlanan “Muhbir, Terakki, Vakıf ve Tarık” isimli tanınmış 4 gazetenin sahipliğini yapan Diyarbakırlı Filip Efendi bu isimlerin başında gelirler.

İlk özel gazete Peyman’dan başka 13 Mart 1910 tarihinde çıkan Dicle, 26 Temmuz 1913 günü yayımlanan Mücahid, 1 Ağustos 1927 günü çıkan Halk Sesi en önemlileridir. Diyarbakır basın hayatı Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir duraklama dönemine girerse de Cumhuriyet döneminde yine eski canlılığına kavuşur. Ama asıl önemli gelişmeler 1950’li yıllardadır.

3 Ağustos 1869 günü yayın hayatına giren Diyarbakır Gazetesi resmi vilayet gazetesi olarak varlığını 1931 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihte gazete ve matbaa

Tahsin Cahit Çubukçu ile Zekai Arman beylere satıldı. Bir başka ifade ile özelleştirildi. Denilebilir ki; Cumhuriyet tarihinin ilk özelleştirmesi bu alanda, yani Devlete ait vilayet matbaalarının bu tarihte özel şahıslara satılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Kuşkusuz, 1950 yılı öncesinde de bazı gazeteler vardı. Ama bunların çoğu İstanbul'da hazırlanıp basılıyor, Diyarbakır'a gönderiliyordu. Bunların en önemlileri "Halkın Dili" ve "Dicle Kaynağı" gazeteleridir. Bu gazetelerden de önce bazı dergi ve gazete de vardı elbette. Bunlar içinde en önemlisi, Halkevi yayını organı "KARACADAĞ Mecmuası"dır.

Yayımlandığı yıllarda Diyarbakır sanat ve kültür yaşamına önemli ve olumlu katkısı olan Karacadağ Dergisi 20 Şubat 1938 günü yayın hayatına atıldı ve Haziran 1950'ye kadar sürdü. Diyarbakır'da yayımlanmış en uzun ömürlü dergi olan Karacadağ, yayımlandığı yıllar içinde Edebiyata ve sanata meraklı çok sayıda gencin yetişmesine olanak sağladı. Sanatsal ve kültürel konularda olduğu kadar, yöre tarihine ve folkloruna ait araştırmalara yer verilmesi açısından da tarihi bir misyonu üstlenmiş olan Karacadağ'da, sonradan ünlenen pek çok yazar ve edebiyatçının yazıları, araştırmaları yayımlanıyordu.

Cahit Sıtkı TARANCI'nın Halkevlerinin Türkiye çapında açtığı şiir yarışmasında birinci olan ünlü 35 Yaş Şiiri de ilk bu dergide yayımlandı. Kuşkusuz. Diyarbakır'da yayımlanan en ünlü ve etkili dergi Ziya Gökalp'in "Küçük Mecmua"sıdır. Basın tarihinde önemli bir yeri olan bu dergi Diyarbakır'da basılıp İstanbul'a kadar gönderiliyordu. İstanbul'da Falih Rıfki Atay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Yahya Kemal gibi ünlü yazarlar özlemle bekledikleri bu dergiden alıntılar yaparak Gökalp'in düşüncelerini destekliyor, daha geniş kitlelere yayılmasını sağlıyorlardı (36).

Diyarbakır'ın emsalleri ve yaşlıları arasında sayılan şehirlerin bir çoğunun, ya kendisinin, yada seyahatnamelerdeki anlatımlarda yazılı olan yerlerinin çoğu yok olmuşken, binlerce yıl evvel anlatılan çoğu yerleri yıkılmayıp ve yok olmayıp, dim dik ayakta duran nadir şehirlerden birinin Diyarbakır olduğunu biliyor muydunuz? (ergün eşsizöğlü).

Yaşıtı Efes, Fsailis, Truva, Babil yok, Diyarbakır ayakta (Şeyhmus Diken).

Diyarbakır'ın günümüzde olduğu gibi, tarihinde de önemli bir Fikir, sanat ve kültür merkezi olduğunu biliyor muydunuz?

Osmanlı Şuara tezkireleri'nde, Osmanlı sınırları içinde 221 merkezin şair yetiştirdiği tespiti yapıldıktan sonra, bu merkezlerin sıralaması şöyle yapılır:

1. İstanbul 609 şair
2. Bursa 156 şair
3. Edirne 150 şair

4. Konya 69 şair

5. Diyarbakir 40 şair (38).

.....

Diyarbakir’imizde İslamiyetten (639). önce yetişen şair ve alimlerden bilinenlerin içinde en eskisinin, 363 yılında Amid’de (Diyarbakır’da). doğan, “Amidli İshak” olduğunu biliyor muydunuz?

“Amidli İshak”, Nisibüs (Nusaybin).’li Mar eframdan ders aldıktan sonra Bizanslıların mezhebini benimseyerek rahip olmuştur. Mar Eframdan sonra en büyük Süryani bilgini sayılıyor, Süryanilerce.

Roma’nın istilasına dair iki kaside yazmış, Bizans (İstanbul).’a dönünce de eski mezhebini bırakmadığı tespit edilerek zındana atılmıştır, yeni şairlerimizin zındana atıldığı gibi, demek bu gelenekte çok eski yıllara dayanıyor. Sonradan zındandan çıkarak, memleketi olan Amid’e gelip yerleşmiştir.

Dini konulardaki bilgisi ve alimliğinin yanında, Yedi Bahir üzerine kasideleri de olan “Amidli İshak” 418 yılında ölmüştür (39) (40).

Ortaçağın Ünlü Şairlerinden Nesimi’de Diyarbakırlıdır. Divan Edebiyatının en yüksek şairlerinden sayılan Nesimi hakkında bir çok kaynakta değişik bilgiler olsa da, bir çok araştırmacıya göre Nesimi Diyarbakır’lıdır.

Doğum tarihi konusunda kesin bilgiler bulunamayan Nesimi’nin ölüm tarihi olarak doğruya en yakın tarihin, 1404 olduğu tespit edilir.

Nesimi edebi yönü çok yüksek olduğu kadar ince duygulu bir şairdir aynı zamanda. O inancı uğruna canını verecek kadar inançlı ve heyecanlı bir şair olarak kabul edilir. Aynı zamanda pürüzssüz bir lisanla farsça ve arapça şiirler yazacak kadar bilgi sahibidir, Nesimi.

Yine Mısırlı İbn Nubâta diye tanınan döneminin ünlü şairlerinden İbn Nubâta’nın ailecek Farkın’lı (Silvan). olduğunu biliyor muydunuz?

Babası Farkın’lı Nübâtatü Cemalüddin Ebûbekr olan İbn Nubâta 1287 yılında doğmuş, 1366 yılında Kahire’de ölmüştür. Tespit edilen 18 tane eseri vardır (40).

Akkoyunlular döneminde (1401-1507). Akkoyunlular’a başkent olan şehrimiz Amid (Diyarbakir). ’in, dönemin çok çalkantılı ve hesaplaşmalarla dolu olmasına rağmen yinede önemli ilim sanat ve kültür faaliyetlerine mekan teşkil ettiğini biliyor muydunuz?

Akkoyunlu devletinin bütün yaşantısı hemen hemen iç ve dış savaşlar, taht kavgaları arasında geçtiği için, ülkede düzen ve sükun sürekli bir şekilde sağlanamamıştır. Buna rağmen, bilhassa Uzun Hasan ve oğullarından Sultan.

Yakub zamanında bilim ve sanat adamlarının korunduğu, bilim kültür ve sanatın gelişmesine önem verildiği görülmektedir.

“Kitâb-i Diyarbekriyye” yazarı Ebû Bekr-i Tihrani, yüksek matematikçi Mahmut Can, bilgin ve edb Kadı Mesihüddin İsa Sâvci, Celaleddin Devvani, Ali Kuşçu, İdris-i Bitlisi, Uzun Hasanın Diyarbakır’daki sarayının devamlı müdavimleri arasındaydılar.

Uzun Hasan döneminde şehrimizde bulunan kütüphanede, çalışan personel sayısının o zamanlarda 58 olduğunu, Musikiye karşı özel ilgisi olduğu bilinen Uzun Hasan’ın seferlerinde bile beraberinde götürdüğü “Ehl-i tarab” denilen saz heyetinin 98 kişiden oluştuğunu biliyor muydunuz?

Diyarbakır’da kurduğu “Gülşeniye” tarikatıyla şiiğin önünü keserek sünni islâmın gelişmesini sağlayan ünlü din alimi İbrahim Gülşeni’de bu dönemin yetiştirdiklerindendir.

Bu dönemin ünlü şairleri Şair Mevlana Hurremi, Emir-i Hümayun, Mevlâna Enisi, Habibi şarki, şair Halil’i, Albardaklı Şeyh Ahmed, şair Cemili ve Derviş Dihki’dir (40).

İmparatorluklara başkentlik ve medeniyetlere ev sahipliği yapan şehrimizin, yetiştirdiği ilim, sanat, kültür adamlarına değinirken içlerinde önemli gördüğüm isimleri zaman zaman sizlerle paylaşıyorum.

Bu konuda yapılan çalışmalara göz attığınız zaman o kadar çok isimle karşılaşsınız ki isimlerini bile saymak günlerce sürer. Onlarca medeniyet şehrimizi mesken edinmişse, kaçınılmaz olarak şehrimiz insanlarını da etkileyecektir bu gelişmeler, nitekim etkileyerek sayılamayacak kadar çok isim yetişmiştir ve yetiştirmeye de devam etmektedir.

Bu konuda yapılmış en derli toplu eserlerden birisinin Diyarbakırlı yazar Şevket Beysanoğlu’nun yazdığı tamamı 1500 sayfa civarında olan ve dört ciltten meydana gelen “Diyarbakırlı Fikir ve Sanat adamları” isimli eser olduğunu biliyor muydunuz?

Bu eserden, Ortaçağ döneminde yaşayan, Fikir ve sanat adamlarından bir bukile sunacak olursak:

Ünlü Kadı Diyarbekri, Şair Ahmed Paşa, Şair Derviş Paşa, Şair ve devlet adamı Mehmed Paşa, Şair Humari, Şair Ulfeti, Şair Tufeyli, Şair Hasan Gülşeni, Gubari, Nigahi, Şair Naci, Saz şairlerinden Ahû, Ünlü Alim Molla-Çelebi, Fıkraları günümüze kadar gelen Ünlü İncili Çavuşun.

Diyarbakır’lı olduğunu biliyor muydunuz? (40).

Diyarbakır'lı Meşhurlara Örnekler

CAHİT SITKI TARANCI - ZİYA GÖKALP - AHMET ARİF

DİYARBAKIR ÜNLÜLERİ

ALİ EMİRİ - SÜLEYMAN NAZİF - SEZAI KARAKOÇ

Migirdiç Margosyan - Cemal - Güvenç Orhan Asena - Cahide Uçuk

Ihsan Işık - Esmâ Ocak - Adnan Binyazar - Hamit Aytaç

Beysanoğlu'nun 'Diyarbakırlı Fikir ve sanat Adamları kitabında 668 fikir ve sanat adamı yer almaktadır. Bunlardan 28'i şair, 171'i yazar, 193'ü bilim adamı; 46'sı hatta, ressam, bestekar vs. Şair, yazar ve bilim adamlarının 62'si Osmanlı döneminden önce, 246'sı Osmanlı döneminde yaşamış ve yaşamakta olan kimselerdir. Yazdıkları eserlerin toplamı 1984'tür.

Cumhuriyet dönemi şair ve yazarlardan Cemal Yeşil, Cahit Sıtkı Tarancı, Fudat Edip Baskı, Munis Faik Ozansoy, Cahit Uçuk, Ahmet Arif, Orhan Asena, Cenap Ozankan, Esmâ Ocak, Veysel Öngören, Vasıf Öngören, Mıgırdıç Margosyan, Sezai Karakoç, M. Emin Bozaslan, Adnan Binyazar, İhsan Fikret Biçici, Muzaffer Budak, Remzi İnanç, İhsan Işık, Yılmaz Odabaşı, Suzan Samancı, Kaya Özsezgin, Edip Polat, Orhan Cezmi Tunçer, Adnan Satıcı, tanınmış şair ve yazarların bir bölümünü oluştururlar.

Cemal Yeşil 'Rubailer şairi' olarak bilinir. Şükran Kurdakul, şairimiz hakkında şöyle der. 'Rübailerde günümüz Türkçesini ustalıkla kullandı; bu türe hem öz, hem iç uyum yönünden katkılarda bulundu'. Hüseyin Kara kan' a göre ise, Cemal Yeşil, 'rübailerdeki öztürkçe, pürüzsüzlük ve düşüncelerde yenilik getirmiştir. İlhan Geçer, Şairimizin 'sade ve pürüzsüz bir dili, taze samimi bir söyleyişi olduğunu vurgular.

Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Arif, Sezai Karakoç Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının üç şairi olarak tanınmışlardır.

Cahit Uçuk, ünü yurt dışına taşımış kadın yazarlarımızdandır. Bilhassa çocuklar için yazdığı roman, hikaye ve masallarla günümüz çocuk edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olmuştur. 70'i aşkın eseri basılmıştır.

Orhan Asena ile Vasıf Öngören, tanınmış iki oyun yazarıdır. Orhan Asena'nın 21 oyunu basılmış, bunlardan bir kısmı Fransızca, Almanca, İspanyolca ve Rusçaya çevrilmiştir. Ayrıca, oynanmış, fakat henüz basılmamış 19 oyunu daha vardır. Bunlar dışında, 3 tek perdelik oyunu, 3 şiir kitabı. Halk kitapları dizisinden 6 kitabı yayınlanmıştır.

Vasıf Öngören, Asiye nasıl kurtulur, Almanya defteri, Oyun nasıl oynanmalı, Zengin mutfağı adlı oyunların yazarıdır. Aynı zamanda rejisör olarak bilinir.

Fuat Edip Baskı, şiirleri en çok bestelenmiş bir şairimizdir. Selahattin Pınar, Rakım Elkutlu, Nuri Halil Poyraz, Rüştü Şardağ, Dr. Alaeddin Yavaşca, Arif Sami Toker ve Muzaffer.

İlkar tarafından 21 şiiri bestelenmiştir. Baksı'nın basılmış 11 eseri vardır (41).

Fatma Bacı

Diyarbakırlı saz şairler, arasındadır. Dalkabak ailesindedir. 1895 yılında ölmüştür. Karakış destanı ve Ağıt'ı meşhurdur (42).

17 ve 18 inci asırda şehrimizde yaşayan ve yaşadıkları dönemlerde ünlü olan şair, ilim adamı ve sanatçıların bir kısmının isimlerini biliyor musunuz?

Ahmed Mürşidi, Kayas-ül Amidi, Vafi, İlmi, Mustafa Çelebi, Seyyid Ömer (Camidi), Şermi Çelebi, Rahib Yakup, Azim, Farik, Kasım, Kudsi, Sirri, Cehdi, Loğ, Hafız, Cami, Baki, Sıbgatullah, Hafid Paşa, Civan, Hadidi, Hasreti, Refi, Mülhem, Hamidi, Celal Paşa, Ragib, Cedidi, Halil Hamid, Said, Azmi, Süleyman Nazif.

Bu isimler sadece bir bukile o dönemde yaşayan hemşerilerimizden.

Sadece isimlerini yazmaya kalksam sayfalar tutar.

Eğer bu dönemde şehrimizde doğan ve yetişen hemşerilerimiz, yaşamları ve eserleri hakkında detaylı bilgi edinmek istiyorsanız, Şevket Beysanoğlu'nun Dört Cilt olan (Yaklaşık Binüçyüz sayfa olan). "Diyarbakırlı Fikir ve Sanat adamları" isimli eserine bakmanız yeterlidir (40).

Hat'ta usta Diyarbakırlı bir hattat

Diyarbakırlı Hattat Hamit Aytaç

Hamit Aytaç, Basmala, 1900, Diyarbakır, Diyarbakır Hattatları, Diyarbakır

Hamit Aytaç, Basmala, 1900, Diyarbakır, Diyarbakır Hattatları, Diyarbakır

Hamit Aytaç, Basmala, 1900, Diyarbakır, Diyarbakır Hattatları, Diyarbakır

Hamit Aytaç, Basmala, 1900, Diyarbakır, Diyarbakır Hattatları, Diyarbakır

Diyarbakır'da hat sanatının devrim geçirmesi H. 1080 yılında Diyarbakır'a gelen büyük üstad Hafız Muhammet Agah Semerkandi'nin gelmesiyle başlar. Şehrimizde çok kişiye hocalık eden bu zat Diyarbakır'da hat sanatının gelişmesine

vesile olmuştur. Öğrencileri Ümni Emiri, Hasım hamî, Hamdi, Şuri, Kami, Mücip Kemali, velî, Lebîb idi.

Diyarbakır'ın en büyük hattatlarından Agah'ın öğrencisi Seyyid Adem-i Amidi'nin yazdığı Kaside-i Bürdesine elli altın biçilmiştir.

Diyarbakır'daki en büyük hat otoriteleri Halil Hamit, Mehmet şaban Kani efendilerdi.

Çeteci Abdullah paşa devlet adamlığının yanı sıra büyük bir hattattı. Dostlarının konaklarına ve bazı camilere celi hatla yazdığı levhaları hediye etmiştir. İçkale camiinde Nat-ı şerife dair celi ile uzun bir tahtaya yazdığı 'Balag'ul a'la' bakıyyesi ile, Çermikte kendi yaptırdığı medresesindeki tunç levhanın yazısı hattatlık sanatının en güzel örneklerindedir.

Muhammet Fehmi Amidi: Şu an torunu olan Diyarbakır kuyumcular esnafından şaban Peker beyde dedesinin iki eseri mevcuttur. H. 1331 tarihli, celi sülüs ve sülüsten oluşan enfes bir varaka ve H. 1300 tarihli Enam-ı Şerif yadigar kalmıştır.

Şani, Diyarbakırlıdır. M. 1687'de vefat etti. Divan-ı Osmaniyenin meşhur katiplerindendi

All-Bardaklı Şeyh Ahmet:Diyarbakır eski Ali Bardaklı mahallesinde M. 1446'da doğdu. Uzun Hasan'ın sevdiği edip ve şairdi. 'Kitab-u camî'ül edeb-ül farsî'yazma eseri meşhurdur, 500 sayfadır, nesih yazıyla yazılmıştır. Bu esr İstanbul'da Millet kütüphanesi Ali emiri kısmı, lügat bölümü 39 numarada kayıtlıdır.

Mehmet Şaban kami M. 1805'de Diyarbakır'da doğmuş bir ilim adamı idi. 9 esri vardı. Önemli bir hat koleksiyoncusuydu.

Mustafa Akif Tütenk: 1875'de Diyarbakır'da doğdu. Diyarbakır'ı her yönüyle araştıran bir ilim adamıdır Kendisi önemli bir hattattır, aynı zamanda önemli hat koleksiyoncusudur.

Hacı Muhammet Şükrü Efend: 1954 yılında Diyarbakır'da kurulan İmam hatip lisesinin ilk hocalarındandır. İskender paşa camii onun enfes hatlarıyla süslüdür. Mihrap alınlığında bir besmele-i şerif, altında Ali İmran süresi 37. ayet ve besmele ile ayet arasında da hattatın ketebesî geçmektedir. Besmele-i şerif, nestalik yazı çeşidiyle yazılmıştır. Altında ayet-i kerime de celi sülüs yazıyla kaleme alınmıştır.

Gayrimüslim hattatlar:

Mitran Yosef: 14. asır Süryani hattalarındandı. Amidde rahiplik yapmıştır. 1375'te Amidde öldü. Eserleri Turabdin ve Deyrezzeferam kiliselerindedir.

Alkas Şemun: Amidlidir, 1450 yılında vefat etti. Enfes hatlarla yazdığı on dört incilin her biri ender resimlerle süslemiştir.

Mesihî: 16 asır Diyarbakır şair ve hatalarındandır.

Rahip Abdün-Nur: 18. asır Süryani alim ve hattatlarındandır. 1755'te vefat etti. Deyrezzeferan ve Midyat kiliselerinde sanatkarane yazdığı İncilleri vardır. Rahip Yakop: Kırtibil köyündendir. meşhur hattatlardandır. 1764'de yazdığı Zühretül Maarif Süryanice sarf ve nahiv için rehberdir (44).

Amidli Hattat Gubari, İstanbul Sultanahmet camisinin Celi yazılarını yazmıştır (45).

Seyyid Ebubekir: XVIII yüzyıl hatalarındandır. M. 1749'da vefat etti. Nesh ve sülüste meşhur olmuştur. Kardeşi Seyyid Ömer de tanınmış hattatlardandır.

Hasan bezzaz: XVIII. yüzyılın son yarısında meşhur olmuş Diyarbakır'lı hattatlardandır. Nesh, sülüs ve rıka'da çok işlerlemiştir M.1753'te vefat etmiştir.

Hattat Adem

XVIII. yüzyılın şöhretli hattatlarındandır. M. 1790'da vefat etmiştir (46).

HATTAT HÂMİT VETÜRK HAT SANATINDAKİ YERİ

Hattat Hâmit Ayaç'm, son dönem Türk hattatları arasında müstesna bir yeri vardır. Onun, gerçekten birbirinden güzel eserleri karşısında, İbn'ül - Emîn Mahmut Kemal İnal gibi gayet müşkil - pesent bir şahsı bile:

«Mest olur görse eğer hattını erbâb-ı vukuf Bakamaz dilberinin nokta-i hal-u hattma»

demeğe mecbur bırakan ve yine ona: «Meth-u sena bir âdemi enzâr-ı âmmede kıymetli göstermek, yahut kıymetini artırmak için ihtiyar olunur; Hâmid'in kıymetini yazıları isbat etmekte olduğundan medh-u sena ile ona kıymet vermek, yahut kıymetini artırmak için uğraşmak beyhudedir.

Güzelin methu ihtiyacı yoktur; Güzelin meddahı, güzelliğidir». şeklindeki gayet takdîr-kâr satırları yazdırmıştır.

Gerçekten de Hattat Hâmit Bey dünya hat çevrelerince yakinen takip, eserleri herkes tarafından takdir edilen, eşine ender rastlanan büyük sanatkarlarımızdandır.

Türk Hat Sanatı'mu sön asırdaki en büyük mümessillerihden biri olan Hâmit Bey, azmin, iradenin ve bunlarla ulaşılan üstün başarının mümtaz örneklerindedir. Büyük bir sanatkar, değerli bir hoca idi. Üstatlarından aldığı bilgi ve tecrübeler, kendi kabiliyet ve dehâsını da katarak bunları şahsiyet potasında yuğurarak kendine has bir yazı tavrı ortaya koymuştur. Yurdumuzdaki ve yurt dışındaki hattatların çoğu onun doğrudan doğruya veya dolaylı olarak feyz almış talebeleridir. Birçoğu «Mucez»dir; Eserlerinin «Ketebe» lerinde: «Tilmiz-i Hâmid-'Âmidî» ibaresini yazmaktan onur ve gurur duymaları bundandır. Böylece merhum üstatlarının, daimî olarak rahmet, minnet ve Fatihalarla anılmasına vesile olmaktadır.

Bir üstat için bundan daha ulvî mükâfat olabilir mi?..

Yirminci yüzyılın en büyük ressamı olarak tanımlanan Picasso, hoş bir tesadüf neticesinde görüp inceleme imkânını bulduğu ve Cezayirli hattatlardan özel dersler alarak çalışmalar yaptığı hüsn-ü hat sanatı için: «Resmin ve ustalığın varacağı en son noktaya Türkler ısrırlar önce hat ile ulaşmışlar». şeklinde yerinde bir teşhis ve tesbitte bulunur, işte, Diyarbakırlı Hattat Hâmit Aytaç, böylesine muhteşem bir sanatın asrı-mızdaki en büyük üstadlarının başında gelir. O'nun hat sanatımıza büyük hizmetleri ebediyen takdirle anılacaktır.

ÜSLÛBU

Hâmit Bey., yazı hayatının ilk yıllarında, hat sanatıyla meşgul olmaya başlayan her talebe gibi, önce hocalarını taklitle işe başlamıştır. Nitekim, sıbyan mektebindeki ilk yazı öğretmeni olan Mustafa Akif (Tütenk).’i anlatırken: «. . . İlk tahsilimde en büyük feyzi ondan aldım.

Hâlâ onun tesiri altından kurtulamamışındır. İçime öyle bir tedaris usû-liyle yer etmiş ki, o şahsiyyet.. . Yani yazı aşkımin en birinci misalini teşkil eder. » (6)., diyerek hattatlığmdaki ilk etkiyi dile getirirdi.

Askerî Rüşdiye’de Vahit Efendi’den «Nesih»; Yüzbaşı Hilmi Efen-di’den «Rik’a»; İdâdî’deki Abdüsselâm Efendi’den «Culus» meşketliğini biliyoruz. Hacı Mehmet Nazîf Bey’den, Hacı Kâmil Akdik’den, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer’den, Hulusi Efendi’den dersler alarak, hat sanatımızın birbirinden güzel türlerindeki bilgi ve tecrübelerini geliştirip, artırmıştır (7). Bazı yazılarının altına: «Min telâmiz-i Muhammed Nazîf» şeklinde imza koyması, hem hocaya olan saygıyı ve hem de ondan aldığı etkileri göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bütün bu hocalarının ve onlardan aldığı feyzlerin, Hâmit’in yetişmesinden muhakkak ki büyük etkileri vardır. Ama Hâmit, bir bakıma üslûbunu kendisi yaratmış, kendisi tanıtmış olan büyük hattatlarımız-dandır. Başka bir deyişle: «Hâmit Aytaç»1, «Hattat Hâmit Aytaç» yapan faktör, «Diyarbakırlı Hattat Azmî» dir. Yani, onun doğuştan getirdiği üstün kabiliyetler, meziyetler; engin hat sevgisi, arzusu, merakı, sabrı ve nihayet daima en güzeli arama, yakalama, bulma idealidir.

Burada şunu da ifade edelim ki Hâmit Bey, bilinen hat tür ve üslûplarının hemen hepsini denemiş, bunlarla çeşitli eserler vermiştir. Ama sonunda kendi tavrını ortaya koymuştur. Hattat Mustafa Rakım da böyledir.

Hat sanatında «taklit» caizdir. Başarıya ilk adımdır. Ama daha sonra bunları aşırp, yeni bir tavrı yakalamak, yeni bir yoruma ulaşmak büyük hünerdir. Ne var ki bu tavrın ve yorumun, kökten ayrılmaması gereklidir; Yenilik, bazı inceliklerdedir denilebilir. İşte bu incelikleri büyük bir ustalıkla gerçekleştiren büyük hattatlarımızdan birisi de Hâmit Hocamız’dır. O, hat sanatında taklitten, tahkîke geçmesini bilen ve başaran üstatlarımızdandır.

Bu uygulamalarında, Reisu'l - Hattâtîn Mustafa Râkım'ın hat güzelliklerini ve kurallarını gayet başarılı olarak tatbik edildiğini müşâha-de ediyoruz. O, bu yolla ve Sami Efendi kanalıyla, Hattat Hafız Osman'a ulaşır.

Kazandığı tecrübeler, kavuştuğu tavır sebebiyle, levhalarında ve mimarî eserlerdeki yazılarında, tevâzuundan dolayı imzasını koymamış olsa bile, bunların Hâmit Hoca'ya ait olduğunu rahatlıkla söyleyebilirsiniz.

Hâmit Bey'in üstün taraflarından birisi de, hat sanatındaki üstün seziş, intikal ve intibak kabiliyetidir. Hat dünyasında genellikle hattatlar, ençok başarılı oldukları hat türlerinde eserler vermişlerdir. Bundan dolayıdır ki onlardan: «Sülüs Üstadı»; «Ta'lik Üstadı»; «Dîvânî Üstadı» diye bu belli yönleriyle bahsedilmiştir. Nitekim, merhum İbnu'l - Emîn Mahmut Kemal İnal, «Son Hattatlar» isimli eserini, «Sülüs, Nesih ve Celi Hattatları», «Ta'lik Hattatları», «Rik'a Hattatları» gibi bölümlere ayırmıştır.

Hâmit Bey ise, hattın bütün türlerinde, büyük bir maharetle, birbirinden güzel eserler vermiş bulunan nâdir hattatlarımızdandır.

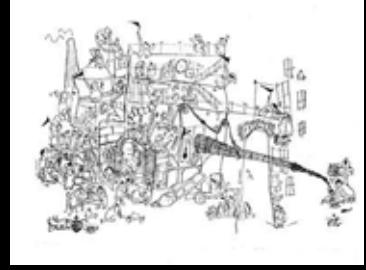
Onun bu üstün başarısında Hulusi Efendi vasıtasıyla Hattat Sami Efendi'nin ve Es'at Yesârî'nin tavırları temel unsur olarak (8). kendini belli etmekle beraber Hâmit Bey, kendine özge bir tavra sahiptir.

Onun, hat sanatımızdaki belirgin özelliklerinden birisi de, yazı malzemelerini kendisi imâl ve hazır eden bir sanatkâr oluşudur. Ismarlama, hazır ve piyasa işi malzemeye pek fazla iltifat etmezdi. Yazılarının kâğıtlarını kendisi hazırlardı. İsteddiği kaliteyi elde edebilmek ve yazısına en güzel görünümü kazandırmak için, mürekkebinde de kendisi karar ve karıştırırdı. Her hassas hattat gibi o da kamışı ayarlı kesip, perdahlanmasına ve eline yatkın hâle gelmesine son derecede özen gösterirdi. Büyük bir itina ile açtığı kalemini veya kamışını önce hafifçe yoklar, ucunu inceler; tekrar dener, bir kerre daha gözden geçirir; gerekirse tekrar rutuşlardı. İyice kıvamına girdiğine inandıktan sonra yazmaya koyulurdu.

ESERLERİ

Hâmit Aytaç Bey, iki adet Kur'ân-ı Kerîm yazmıştır. En meşhuru, «Tevafuklu» olanıdır; basılmıştır. Bunlardan ayrı olarak, Elif-Bâ cüzleri, Kırk Hadîs, Hizbu'l - Envâr gibi kitaplarda da imzası bulunmaktadır. Bunlar içerisinde kendi ifadesine göre en çok beğendiği eseri, Kur'ân-ı Kerîm'leridir. «Bunlar benim yazımı daha da güzelleştirdi. Bu eserler, diğer bütün eserlerime bedeldir. » derdi; Bu iki eser arasında «Tevafuklu» olanı üzerinde meraklılarına uzun uzadıya izahat vererek, yazım tekniğini anlatırdı. Onuri, mimarî eserlerdeki yazılarına örnek olarak: İstanbul'da, Şişli, Eyyup, Söğütlüçeşme, Paşabahçe, Hacı Küçük, Yeni Postahane, Kasımpaşa Camilerindekileri; Ankara'da Kocatepe Camiindekileri; Ayrıca, Çan ve Tavas'daki camilerin yazılarını akla ilk gelen örnekler olarak sayabiliriz (47).

Ferit Öngören

Mizah'ta usta bir Diyarbakır'lı

Karikatür'de usta bir Diyarbakır'lı

Ferit Öngören

1932 yılında doğdu. 1956 yılında karikatüre başladı. Çeşitli mizah dergilerinde ve gazetelerde çizdi. Dünya Karikatür ve Mizah tarihi isimli eseri vardır (48).

Lütfü Çakın

Resim üstadları hemşerilerimiz

Diyarbakırlı Resamlar: Cemal Güvenç

Diyarbakırlı Tahsin

Cemal Güvenç

1925 yılında doğdu. Son yılların en güçlü suluboya ressamlarından. Renkleri temiz, aydınlık ve şeffaf, fırçası rahat ve ustacadır, sanatını yurtdışında da kabul ettirmiştir (48). 1874 Yılında Diyarbakır'da doğan Tahsin Bey, Diyarbakır'da ilk tahsili ve Askerî Rüştîye'deki eğitimi sırasında, kurşunkalem ve suluboya çalışmalarıyla ilk resim denemelerine başlamıştır. Daha sonra, Kuleli Askeri Lisesi'ne gitmiş bu sayede de, Boğaz'ın güzelliklerini ve sürekli bir devinim halindeki gemileri, şilepleri inceleme imkânı bulmuştur. Bu gözlem ve denemeler onun çalışmalarında da görülmeye başlamış ve arkadaşları arasında daha o yıllarda, Ressam Tahsin olarak isimlendirilmiştir.

Tahsin Bey'in çizim ve suluboya çalışmaları hocası Osman Nuri Paşa (1835-1906). tarafından takdir edilerek desteklenmiştir. Özellikle Cuma günleri okul çıkışlarında, deniz kenarındaki çay bahçelerine giderek yaptığı eskizler, O'nun resimlerine temel oluşturmuştur, 1902 Yılında Osman Hamdi Bey tarafından açılan Sanayi-i Nefise Mekte- bi'nde dışardan resim derslerine devam etmiş, 1906 yılında yüzbaşı, 1914 yılında ise binbaşı rütbesine yükselmiştir. 1914—1918 yılları arasına Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Resimhanesi'nde resim hocalığı yapmıştır.

Ordu'daki görevi yanında, Saray tarafından, Çanakkale Savaşı'nı resmetmek üzere nakkale'de görevlendirilmiştir. TDİ Genel Müdürlüğü'nün alt katında bulunan müzesinde yaptığımız incelemede ise 13'ü teşhirde, 2'si Genel Müdürlük odasında olmak üzere 15, pek bilinmeyen ve yayınmamış Diyarbakırlı Tahsin imzalı tablo

incelenmiştir. Çok dar bir sergileme mekânı içerisinde, özverili çalışanlar tarafından denizcilikle ilgili, pek çok küçük obje ve tabloyla birlikte sürekli sergileme mekânında teşhirde bulunan “Diyarbakırlı Tahsin” tabloları, bu küçük müzenin en önemli koleksiyonunu oluşturmaktadır. Koleksiyonda, deniz resimleri yanında, İstanbul’un çeşitli köşelerinin resimleri de bulunmaktadır.

Atatürk’ün 1927 yılında, Kurtuluş Savaşı’nı kazanmış bir kahraman olarak İstanbul’a dönüşü şehirde coşkuyla karşılanmış, Tahsin Bey de bu karşılaşmanın denizdeki görünümünü tablosuna yansıtmıştır.

Diyarbakırlı Tahsin’in hiç kuşkusuz uzmanlık alanı olan hırçın veya durgun denizde süzülen gemi çalışmaları, onun karakteristik özelliklerinden- dir. Yavuz Zırlısı ve Dalgalı Denizde Gemi adlı çalışmalarda hırçın ve fırtınalı bir deniz içerisinde, Yavuz Zırlısı yol almaktadır. Diğer çalışmada ise benzer deniz görünümü içerisinde küçük bir tekne yer almaktadır. Her iki resimde de deniz, fon olarak kullanılmıştır. Bunlarda olduğu gibi daha pek çok çalışmasında Tahsin, (kalması gerekir). fonu veya önündeki gemi görünümünü değiştirerek seri halde pek çok tablo ortaya çıkarabilmiştir.

Diyarbakırlı Tahsin Siret’in resimleri T. D. İ. Müzesi dışında, Deniz Müzesi’nin, Türkiye İş Bankası’nın koleksiyonları ya da Naim Arvas gibi özel kişilerin ve bazı kamu kuruluşlarının koleksiyonlarında yer almakta ve hemen hemen büyük çaplı her müzayede de birer tablosu satışa çıkmaktadır. Satışa çıkan çalışmaları, genelde küçük boyutlu ve duralit üzerine yağlıboya eserleri oluşturmaktadır. Deniz ressamı olarak ünlenmesinden dolayı da “deniz”le ilgili olan çalışmaları daha da ilgi çekmektedir. 1989 yılından, 2006 yılına kadarki müzayedelerde satışa çıkan *Diyarbakırlı Tahsin* tablolarının sayısı 49’dur. Örneğin 2003 yılında 14 tablo el değiştirmiştir Diyarbakırlı Tahsin Bey’in, 1930 yılından sonra yapmış olduğu resimlerde, serbest fırça darbelerini ve gelişigüzel renk vuruşlarını tercih ettiği görülmektedir. Bu dönem resimlerinde de tercih ettiği konular, daha öncekiler olmakla birlikte, tabloların boyutları küçülmüş ve seri üretime geçilmiştir.

Diyarbakırlı Tahsin Siret Bey’in çizim defterinde yer alan gemi çizimlerinden, tablolarında model olarak resmettiği önemli gemilerin görünümelerini yakalamak mümkündür. Nitekim bu eskizlerin yağlıboya ile tamamlanmış görünümünde, aynı desenler görülmektedir (43).

Hoşgörü kenti Diyarbakır

Osmanlı’nın İspanyol Yahudilere kucak açması gibi Diyarbakır da çevre illerde hristiyanlarca sıkıştırılan Süryanilere kucak açmıştır.

Diyarbakır belli zamanlarda Süryanilerin merkezi olmuştur. 1034’de Patriklik merkezi (Patrik 4. Diyonosiyos). olmuştur. Romalıların (hristiyan). baskısı nedeniyle Diyarbakır’a sığınmıştır. Hristiyan olduğu halde mezhep farklılığı olan Süryanilere Bizans’ın verdiği eziyet nedeniyle, Süryani kilisesi, Bizansın elindeki Malatya’dan kaçarak 1034’de Diyarbakır’a sığınmış ve Patrikhane merkezi Diyarbakır olmuştur.

1818 yılında da Patrik Gevergis, Diyarbakır Meryem ana kilisesini merkez yapmış; 1862’de Mardinde büyük sıkıntıya giren Patrik İgnatius II. Yakup’a Diyarbakır kucak açmıştır. Patrik II. Yakup ve patrik Abdülmesih de Diyarbakır’ı patrik merkezi olarak kullanmıştır. Burada da Mardindeki baskı nedeniyle Diyarbakır’a sığınmayı gözlüyoruz.

Üçkutsal sinodtan (Nikia 325, İstanbul 381 ve Efes 431 (sonra heretik krallar yüce, Kadim Süryani halkının değerli Patrik kürsüsünü Antakya’dan çıkardılar. Antakya kürsüsünün gelip yüceleştiği yerlerden biri Omid (Diyarbakır). oldu (20) (21).

Diyarbakırda gayrimüslimler tolerans gösterilmiş, İslami vakıflarda da görev verilmiştir. Örneğin:Şeyh matar camii vakıflarında saraydar ve loğkeşlik görevini yapan Bedros’un ölümü üzerine yerine Serkiz tayin edilmiştir (22).

Kont Cholet, 1892 yılında Diyarbakır’ı ziyaret eder ve gayrimüslimlerin ne kadar hür olduklarını şu şekilde anlatır. ‘Şu anki hoşgörü ve valinin iyi yönetimi sayesinde taviz kabul etmeyen ibadetlerini yerine getirebilmekteler’.

1895’de Diyarbakır’ı ziyaret eden Wilson Charles’Diyarbakırlı hristiyanlar her zaman sultan tarafından korunmuşlardır’demektedir (23).

Diyarbakır’da çeşitli dinler hoşgörüyle birarada yaşamışlardır (24).

19. Y. Y Diyarbakır Nüfusu ve Cemaatlere Göre Dağılımı

Müslümanlar	250. 574
Ermeniler	45. 291
Rumlar	1. 437
Katolik	6. 332
Süryani	13. 649
Protestan	3. 975
Yahudi	1. 170

Gazete haberleri ve diğer tarihi kaynaklara bakıldığı zaman, Diyarbakır’da sıcak çatışma dönemlerine kadar, Müslümanlar ile Ermeniler arasında toplumsal ve ekonomik hayatı sarmalayan köklü ilişkilerin bulunduğunu görmekteyiz. Son döneme kadar mutlak bir ayrışmadan ve birbirinden izole topluluklardan bahsetmek güçtür. Kırsal kesimlerde ve bir kısım kasabalarda ilişkiler daha sınırlı olmasına rağmen, Diyarbakır kent merkezi genel anlamda köklü Müslüman ve gayrimüslim ilişkilerine sahne olmuştur. Diyarbakır vilayet gazetesinde de ifade edildiği gibi “Rumeli’nin her yerinde ve Anadolu’nun bazı şehir ve kasabalarında, İslam ve

Hıristiyan mahalleri başka başkaysa da, Diyarbekir şehrinde eskiden beri İslam ve Hıristiyan haneleri çoğu mahallerde karışık, öteden beri aralarında muhabbet ve dostluk vardır”.

Atalay’ın (2006). bildirdiğine göre gazetede Ermenilerin sosyal hayattaki konumlarına dönük ilginç bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin Ermenilerin ticarete ve sanatta (sarrafılık, boyacılık, demircilik). önemli bir yere sahip olduklarını, sandık eminiği, muhtarlık, meclis idare azalığı, mahkeme azalığı, belediye tabipliği, öğretmenlik gibi resmi/yarı resmi görevlerde bulduklarını görmekteyiz. Ayrıca Ermeni tebaanın kiliselere, okullara, askeriye ve sağlık kuruluşlarına yardımlardan bulduklarını öğrenmekteyiz. Somut bir örnek verilecek olursa, gazetede çıkan haberlerden 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Ermeni tebaanın Osmanlı askerlerine giysi yardımında bulduklarını ve nakit bağışı yaptıklarını görmekteyiz. Gazetenin Müslüman ve gayrimüslimler ile ilgili haberleri aktarmada kullandığı dil ve üslupta da önemli farklılıkların bulunmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile gazetede kullanılan dil ve üsluptan kişinin etnik veya dini kökenini kestirmek mümkün değildir (25).

Diyarbakır’da bir sokağa bir metropolitin ismi verilmiştir

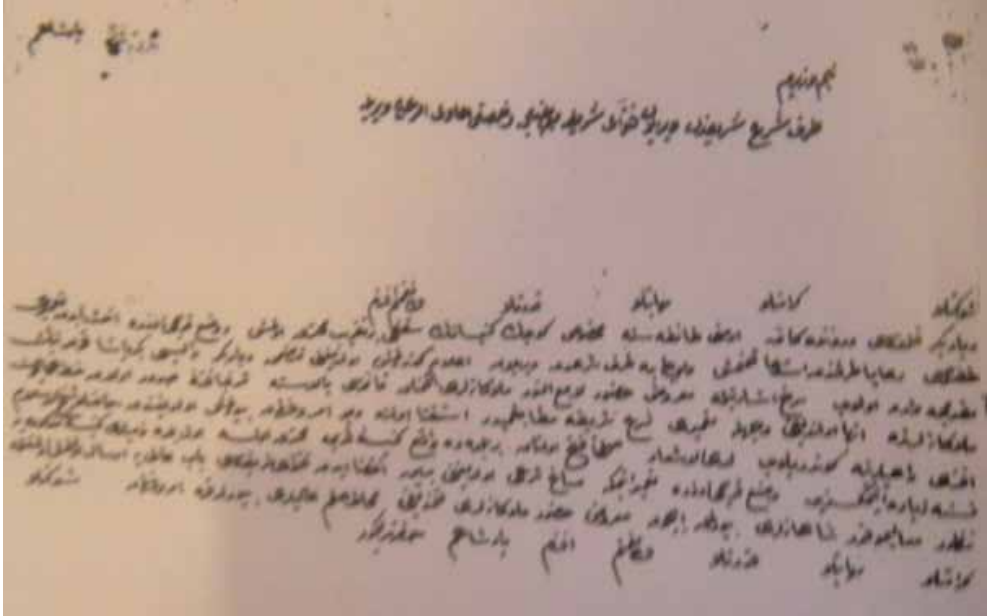

Bir Süryani yazarın adı sokak ismi olmuştur

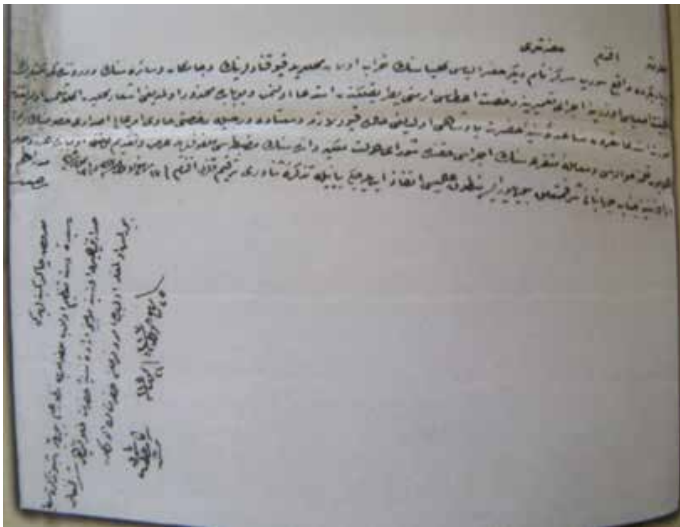
Güneydoğuda ev mimarisinde gayrimüslim hakkı dikkate alınmıştır

Eski ev üzerine çıkılan yeni katın pencereleri, diğer evin avlusunu ve damını görüyorsa, karşı ev sahibi, gayrimüslim dahi olsa pencerelerin açılmasına engel olabilir. Bu hususta fetvalar da vardır (Molla bin Osman hicri. 1192) (30).

Diyarbakır kilisesi tamirleriyle ilgili toleransı Osmanlı belgelerinde görüyoruz.

Diyarbakırda Ermenilere ait kazaen yanan kilisenin tamirine dair Şeyhülislam fetvası 21-11-1816 (31).

İ. AZN. 1317. Ra. 4a. B

12. 05. 1899 Hızır İlyas kilisesinin tamir ve bakımıyla ilgili padişahça verilen izin.

**Gayrimüslimler önemli mevkilere getirilmiştir
Osman Köker sergisi Sandık emini (Aleksan Cenazyan).**

Bu tolerans Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da olmuştur.

Diyarbakırda Fuat İplikçi anlatıyor. 1935 yılında Cumhuriyet ilkokulunda bir Yahudi çocuğunu dövdüm. Hem öğretmenim, hem de evde babam beni dövdü (29).

**Dinlerin Kavşağı: Diyarbakır
(Mar Petyun Keldani Kilisesi Ve Şeyh Mutahhar Camii- Diyarbakır).
(N. Satıcı)**

Diyarbakır'da gayri Müslimlerin kamusal alanda belirgin şekilde kendini göstermesi önemli bir hoş görüyü yansıtmaktadır. 19. yüzyıl Diyarbakır salnamelerine baktığımızda bu hoşgörüyü görmekteyiz.

Diyarbakır'a özgü olan bir uygulama, belediye örgütlenmesinde %50 temsil oranının getirilmiş olmasıdır. Şehir, adeta iki belediye başkanı tarafından idare edilmiştir. 1300/1882 tarihli salnamede, Reis-i Evvel (birinci Başkan). Abdulfettah Efendi, Reis-i Sani (ikinci başkan). Osib Efendi'nin adları geçmektedir. Her başkanın 7 adet alt kademe azaları (üye). bulunmaktadır. Bu durum, 1301-1302 yıllarında da devam eder. Müslüman olan başkanın azalarından 5'i Müslüman, ikisi gayrimüslim iken, gayrimüslim başkanın azalarından 5'i gayrimüslim, ikisi Müslüman'dır. Buna göre, temsili demokrasi ve büyük şehir anlayışında bir uygulamanın varolduğu söylenebilir.

Osmanlı döneminde merkezi yönetimin bir uzantısı olan valilik makamı ile, yerel yönetimin bir ifadesi olan Meclis-i İdare-i Vilayet, şehirdeki en üst ve en yetkili makamları ifade etmektedir. 1286 tarihinden başlamak üzere, en son yayınlanan 1323 yılına ait salnamede, Meclis-i İdare-i Vilayet kademesinde gayrimüslimlerin de yer aldıkları görülmektedir. Örneğin; Bedon Efendi, Toma Efendi. Miriumera Bedon Efendi, 4. dereceden Mecidi Nişanı'na sahiptir. Rum Metropoliti Ayakofos Efendi, 3. dereceden Mecidi Nişanı'na sahip iken, Piskopos Tomas Efendi, 4. derecede Mecidi Nişanı'na sahiptir. 1301 tarihli salnamede, bu makamlarda Keşiş Mihail Efendi ile Minasyan Ohannes Efendi, Kazazyan Osib Efendi bulunurken, 1316 tarihinde, Erkan-ı Vilayet vali muavini Vagleri Efendi'dir. Yine, 1318 tarihinde, Meclis-i İdare-i Vilayet biriminde 6 gayrimüslimin adı geçmektedir. Yargı alanında da gayrimüslimlerin etkin görevlerde bulunduğunu görmek mümkündür. Tanzimat ile ikiye ayrılan mahkemelerden, Şeriyye Mahkemeleri'nde gayrimüslimler yer almazken, Nizamiye Mahkemeleri'nde özellikle; istinaf hukuk, istinaf ceza, bidayet hukuk ve ticaret mahkemelerinde neredeyse gayrimüslimler eşit oranlarda yer almışlardır. 1301 tarihinde Diyarbakır'da bulunan avukatlardan biri Müslüman iken, 4'ü gayrimüslimdir. 1308'de Diyarbakır'da bulunan avukatların dördü de gayrimüslimdir. Bunlar; Bogos Efendi, İrmüş Efendi, Aynokyan Efendi, Dabağyan Natık Efendilerdir. Ticaret Mahkemesi'nin reisi Müslüman iken, daimi azalardan biri gayrimüslimdir. Şehirdeki sağlık alanında, tek söz sahibi gayrimüslimlerdir. 1286/1869-1321/1903 tarihleri arasında yayınlanan salnamelerde, eczacı ve doktorların tümü gayrimüslimdir. Dahası, 1302/1894 tarihli salnamede, "Diyarbakır'de icra-yı sanat eden diplomalı etıbbı" başlığı altında verilen bilgilerde, 4 doktor ve 4 eczacının da gayrimüslim olduğu kayıtlıdır. Bunların, şehirde mevcut askeri garnizonlardaki sağlık kadrolarında da görev aldıkları görülür. 1292/1875 tarihli salnamede; "Birinci alay birinci tabur; Eczacı Panayot Efendi Birinci alay üçüncü tabur; Sertabip Rozen Tavani Efendi, Eczacı Pavlovi Efendi Dördüncü alay birinci tabur; Eczacı Arşin Efendi, Tabip Cankonato Efendi" şeklinde bir ifade bulunmaktadır. 1308/1890 tarihidde, Belediye Eczahanesi'nde görevli olanlar; Agop Efendi ve muavini Osib Efendi'dir. Memleket tabipleri; Bedros, Kirkor, Türbancıyan Mıgırđıç Efendilerdir. Diyarbakır Gureba Hastanesi (ki bu salnamelerde adı geçen tek sağlık kuruluşudur). Reis-i İdare Azası olan

Ohannes Efendi, 4. derecede Osmanlı ve 3. derecede Mecidi Nişanları'na da sahiptir. Kamusal alan ile hizmet alanlarında oldukça geniş yelpazede yer alma şansını elde eden gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından, Ermeni asıllıların, daha çok mali sorumluluk gerektiren görevleri tercih ettikleri dikkat çekmektedir. Osmanlı'nın, "millet-i sadıka" tanımlamasına uygun düşen, "sandık eminliği" görevlerinin değişmez sahipleri Ermeniler olmuştur. Diyarbakır'da sandık eminliği görevini yapanlar arasında; Arakil Efendi, Anastos Efendi, Ohannes Efendi, Agop Efendi, Luviç Efendilerin adı geçerken, 1291/1874 tarihli salnamede, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Siirt, Mardin ve bağlı kazalarında görevli olan 23 sandık emininin 13'ü gayrimüslimdir. Bununla birlikte, askeri garnizonlarda doktor ve eczacıların dışında, tahsildar görev tanımlaması ile gayrimüslimlere rastlamak mümkündür. 1317/1899 yılı tahsildarları; Süvari Tahsildarı Agop Efendi, Merkez Piyade Tahsildarı Avadis Efendi, Merkez Piyade Tahsildarı Todor Efendi'dir. Bu dönemde; ticaret hayatının, mal ve hizmet üretiminin tüm iş kollarında belirleyici olan gayrimüslimler, bu alanda oluşturulan tüm örgütlenmelerde ağırlıklı yerlerini almışlardır. Tüm reji (tekel). daireleri, ticaret odaları, nafia (bayındırlık). işleri, ziraat odaları gibi kamusal hizmet veren örgütlenmelerde, gayrimüslimler ağırlıklı olarak yer almışlardır. 1302/1884 tarihli salnamede, Nafia Dairesi'nde görevli olan 8 çalışanın 6'sı, Ticaret Odası'nda görevli 10 çalışanın 6'sı, Ziraat Odası'nda görevli 8 çalışanın 5'i, Reji İdaresi'nde görevli bulunan 10 çalışanın 8'i gayrimüslimdir. 1301/1883 tarihinde, Nafia Dairesi'nde görevli olan bir Müslüman'a karşılık, Mösyö Sister, Galayar Efendi, Karabet Efendi, Kömürciyan Efendiler yer alır. Nafia Komisyonu'nda; Lelebiyan İrmoş Efendi, Hekimyan Bogos Efendi yer alır. Mekteb-i Rüstiye'nin tamiratına başlandığı 1300/1882 tarihinde oluşturulan komisyonda; Bogos Efendi, İkob Efendi, Karabet Efendi ve Tomas Efendiler görevlidirler. 1321/1903 yılında, Diyarbakır'da bulunan Ziraat Bankası'nın Şube-i İdare Meclisi'nde, Dikaryan Haçador Efendi yer alır. Şehrin eğitim ve öğretim ihtiyaçlarının planlandığı, yapılandırıldığı Meclis-i Maarif Komisyonları'nda da gayrimüslimler görev almışlardır; 1290/1873 yılı: Meclis-i Maarif Muhakkiki (müfettiş). Bedoli Tomas Efendi ve Mıgırđıç Efendi 1312/1894 yılı: Meclis-i Maarif; Kazazyan Hanna Efendi, Rahip Stepan Efendi 1323/1905 yılı: Hamidiye Sanat Mektebi; Agop Efendi 1312/1894 ile 1316/1898 tarihli salnamelerde, "vilayetimiz ahalisinden olan ashab-ı meratib" listesinde birçok gayrimüslime rastlamak mümkündür. Bunlar; Levis Sabuncu Efendi, Oseb Efendi, Minasyan Ohannes Efendi, Kazazyan Ohannes Efendi, Agop Kırbacıyan Efendi, Taşçıyan Tomas Efendi, Hanna Efendi, Filip Efendi, Dikranyan Moşeh Efendi, Cenazyan Matos Efendi, Namum Sabancı Efendi... rütbe ve nişanlarıyla lisedeki yerlerini almışlardır. Yerel güvenlik teşkilatının henüz yapılandırıldığı Tanzimat sonrasında, polis taburlarında gayrimüslimlere de yer verilmiştir. 1308/1890 tarihinde, polis taburunda Kırıkor Efendi adında iki ayrı polis görevlisi yer alırken, 1317/1899 tarihli salnamede bu kategoride görevli 9 memurun ikisi gayrimüslimdir. Bunlar; Hanna

Efendi ve Mığırđıç Efendi'dir. 1301 tarihinde, mevcut bulunan Polis Meclisi'nde Mülazım-ı Sani derecesinde Ohannes Efendi görev almıştır. 1302'de polis taburunun 1. bölümünde 1 Müslüman ve 2 gayrimüslim görevlidir. Hapishane Müdüriyeti'nde 1. sınıfta 2 gayrimüslim, 2 Müslüman, 2. sınıfta ise sadece gayrimüslimler yer almıştır. Kısacası ele aldığımız bu zaman dilimlerindeki toplumsal fotoğrafta, tüm renkler kendilerini ifade edebilmişlerdir. Resmi organizasyonların sahip olduğu bu çeşitlilik, Anadolu'nun geleneksel hoşgörüsünün bir ifadesidir. Bürokratik yapılanmadaki bu çeşitlilik, toplumsal yaşamda daha çok anlam kazanmaktaydı. Cami-Kilise-Sinagog, Türkçe-Arapça-Ermenice-Kürtçe-Süryanice-Keldanice-Rumca renklerine sahip iletişim araçları, şehir yaşamının ayrılmaz parçaları olmuşlardır (32).

Diyarbakırda diğer dinlerin varlığının yanı sıra 4 mezhebin (Hanefi, şafi, Maliki, Hanbeli). varlığı ve bunların amlellerini iyi yapması için bunlara ait müftünün olması dikkat çekicidir. Dünyada bu şekilde 4 mezhebin bir arada yaşadığı bir yeri hatırlamıyorum. Hele Kuzey Afrikada revaçta olan maliki mezhebinin de olması ilginçtir. Ulucamde bu mezheplere ait ayrı yerler mevcuttur (26).

MS. 1194'te Mesudiye medresesindeki eyvandaki kitabeye göre yapının dört mezhebe göre yapıldığı ifade edilir (27).

Diyarbakır sadece diğer mezheplerle amel etmeyip, Türkiyede klasik olmayan mezheplerin üst düzey bilimsel çalışmasını da yapmaktadır.

Ali bin Muhammed Amidi

Hadis ve fıkıh alimidir. M. 1074'de Diyarbakır'da vefat etti. Yine öğrencilerinden ebu'l Hasen Ali Amidi'nin Hanbeli fikhına dair yazdığı 'Umdet-ül hadır ve kifayet-il misafir kitabı meşhurdur (28).

Diyarbakır'da bugün suriçinde Hanbeli sokağı bulunmaktadır

Diyarbakır Lalabey mahallesinde Hambeli sokak'la hemen 10 m ötesinde Diyarbakır kilisesinin yanyana ötede olması çifte hoşgörüyü yansıtmaktadır.

KAYNAKLAR

1. **M Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. Kent yay. İst. 2003. s. 51
2. **Bejan Matur.** Doğunun Kapısı Diyarbakır. DKSV. İst. 2009. s. 96
3. **Diken Ş:** Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir. Diyarbakır İletişim yay. 2003 s: 50
4. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 12, 41
5. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. Kent yay. İst. 2003. s. 30. 31
6. **M. Şefik Korkusuz:** Eski Diyarbekir’de Gündelik Hayat. Kent yay. İst. 2007. s. 13, 54
7. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. Kent yay. İst. 2003. s. 23
8. **Prof. Dr. H. Kadircan Keskinbora** Aruklularda Bilim ve sağlık.. Artuklular. Mardin valiliği kültür yay. Editör. Dr. İbrahim Özcoşar.. Mardin. 2008. c. 1/496
9. **Bejan Matur.** Doğunun Kapısı Diyarbakır. DKSV. İst. 2009. s. 100
10. **Prof. Dr. Mehdi İlhan:** Amid. TTK yay. Ank. 2000. s. 94
11. **Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten.** Evliya Çelebi Diyarbekir’de. İletişim yay. İst. 2003. s. 282.
12. **Amelha Kuhrt.** Eski Çağda Yakınoğu. İŞ bank yay. İst. 2007. 1/373
13. **Prof. Dr. Ziya Kazıcı.** XV ve XVI. yüzyıl Türk Asrı. Ensar neşriyat. İst. 1999. s. 137
14. **Şevket Beysanoğu** Anıtlarıyla ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi-ergun (**ergun.2000@gmail.com**). adına **diyarbekir@yahoogroups.com**
15. **Eyüp Önal ve ark:** Diyarbakır’da Eğitim. MEB. Diyarbakır. 1998. s14, 8
16. **M. Şefik Korkusuz:** Eski Diyarbekir’de Gündelik Hayat. Kent yay. İst. 2007. s. 103. 105
17. **Ömer Telliğu.** Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. İstanbul Acar matb. 1999.
18. **Prof Dr Abdülkadir Yuvalı, Doç. Dr. Ahmet halaçoğu:** Osmanlı Doğu Vilayetleri. Babıali kültür yay. İst. 2008. s.. 53, 60, 12, 109, 112
19. **Kadri Göral. Cevahir Çıkını.** Ank. 2009.
20. **Yakup Bilge:** Geçmişten Günümüze Deyrulzafaran Manastırı. İst. 2006 s. 25, 48, 81, 84, 91, 142, 145
21. **Dr. İbrahim. Özcoşar.** 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri. Beyan yay. Ank. 2008, 82, 83
22. **Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik** Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri. 2001. s:120
23. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbekir. İst. Kent yay. 2003. s. 169,186
24. **Celal Çayır.** Diyarbakır’da Müslüman Ve Gayrimüslimlerin Bir Arada Yaşama Tecrübesi. 2. Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti Diyarbakır sempozyumu. 2011.

25. **Doç. Dr. İlhan Kaya.** Azınlıklar, Çok Kültürlülük Ve Diyarbakır. 2. Nebiler Sahabiler Azizler Krallar Kenti Diyarbakır sempozyumu. 2011
26. **Martin van Bruinessen** ve **Hendrik Boeschoten.** Evliya Çelebi Diyarbakır'de. İst. 1997. s. 94, 95, 252
27. **Yrd. Doç. Dr. Mehmet Top.** Ulu Cami ve müstemilatı. Diyarbakır Mimarisi. Diyarbakır valiliği. 2011. s. 189
28. İslam Alimleri Ansiklopedisi. **Türkiye gazetesi** yay. 4/333, 6/3
29. **Diken Ş.** Diyarbakır diyarım, yitirmişem yanarım. İst. 2003. s: 265
30. **Yrd. Doç. Dr. Neslihan Dalkılıç. Yrd. Doç. Dr. Ayhan Bekleyen.** Geleneksel Diyarbakır evleri. Diyarbakır mimarisi. Diyarbakır valiliği. 2001s. 417
31. **Kenan Yakuboğlu, M. Salih Erpolat, Mustafa Sarıbiyık.** Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır. Diyarbakır valiliği. Dicle Üniversitesi. 2011.
32. **Mehmet Şimşek.** Milletler mozaığı Diyarbakır. www. suryanilik. com
33. **M. Şefik Korkusuz:** Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat. Kent yay. İst. 2007. s. 103. 105
34. **M. Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent yay. İst. 2003. s: 31, 15, 173
35. **Dr. Şevket Beysanoğlu:** Türk edebiyatında Diyarbakır ve Diyarbakırlılar. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 27 Ekim 2000. s. 219, 374
36. **Ömer Telliöglü** (ed). Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. İstanbul IAcar matb. 1999.
37. Anadolu'daki En Eski İkinci Gazete 03. 08. 2011 **Diyarbakır Gazetesi**
38. Ali Emiri -Tezkire-i Şuarâ-yı Amid'den aktaran **Şevket Beysanoğlu,** Diyarbakırlı Fikir ve Sanat adamları isimli eseri).
39. Diyarbakırlı Fikir ve Sanat adamları- **Şevket Beysanoğlu.**
40. **Ergün Eşisizoğlu.** Diyarbakır mailgrup
41. **Dr. Şevket Beysanoğlu:** Türk edebiyatında Diyarbakır ve Diyarbakırlılar. 1. Bütün yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 27-28 Ekim 2000. Ankara. s. 226
42. **Şevket Beysanoğlu.** Diyarbakırlı Fikir ve sanat adamları. San matb. Ankara. 19661. s. 371
43. **Selçuk Seçkin** Diyarbakırlı ressam Tahsin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır sempozyumu. 2008. 3/607
44. **Serkan Kalpak:** Diyarbakırlı hattatlar. D.Ü. İlahiyar Fak. Lisans tezi. 2004
45. **Dr. Emrullah Güney.** Diyarbakır ve yöresinde Doğa - Kültür Turizmi. Diyarbakır. 1991. s. 34
46. **Diyarbakır İl Yıllığı-1967.** s. 271, 274,
47. **Yrd. Doç. Dr. Hasan Özönder.** Hattat Hamit Vetürk Hat Sanatındaki Yeri Diyarbakır'ı Tanıtan Adam. San Matb. Ankara. 1991 S188
48. 2000'e beş kala Diyarbakır. **Diyarbakır valiliği.** 1995. s 230, 231

MADEN VE PETROL KENTİ DİYARBAKIR

Diyarbakır ve yakın yöresi mermer, jips, tuğla kiremit toprağı, marn, kalker ve tras gibi endüstriyel hammaddeler ve asfaltit, petrol ve kömür gibi enerji hammaddeleri açısından oldukça zengindir. Türkiye'nin gübre sektöründe çok önemli bir yere sahip olan en önemli fosfat yatakları da bu bölgede yer almaktadır. Ayrıca, Diyarbakır'da renk ve desen bakımından uluslar arası pazarda yoğun talep gören kireçtaşı kökenli önemli mermer alanları mevcuttur. Bölge metalik madenler açısından fakir olup, kuzeyde yitim ve bindirme zonunda masif sülfid ve metamorfizma sırasından oluşmuş veya yeniden yataklanmış metalik yataklar gözlenir.

Bölgenin orta ve güney kesimlerinde, Diyarbakır, Mazıdağı ve Derik yöresinde Karacadağ volkanizmasının değişik evrelerinde oluşan volkan konilerinde çimento fabrikalarında tras ve yol malzemesi olarak kullanılabilen volkanik cürufklar ve bu koniler etrafında geniş alanlar kaplayan, parke taşı, kaldırım taşı, mıcır gibi değişik alanlarda kullanılan bazaltik lavlar yer almaktadır.

Diyarbakır yöresinde Maden ve Şirvan'da metalik maden olarak bakır, Mazıdağı'nda fosfat, Ergani, Mardin, Derik, Kurtalan ve Şanlıurfa'da Çimento hammaddeleri, Batman yöresinde alçıtaşı ve Diyarbakır Lice, Hazro, Hani, Ergani, Çermik ve Çüngüş yörelerinde Mermer, Diyarbakır yöresinde tuğla kiremit işletmeleri mevcuttur.

Diyarbakır maden zengini

Güneydoğu Anadolu Maden Tetkik Arama 10. Bölge Müdürlüğü tarafından maden ve enerji kaynaklarına yönelik yapılan araştırmada Diyarbakır'ın zengin yer altı kaynaklara sahip olduğu tespit edildi. GAP kapsamında yeni yatırımcılara sunulması için Diyarbakır Valiliği tarafından hazırlanan maden envanterinde Diyarbakır merkez ve ilçelerde farklı madenlerden işlenilmeyen milyonlarca ton yer altı kaynaklarının olduğu tespit edildi. 470 milyon ton ile Ergani ilçesinde kireç taşı potansiyelinin varlığı tahmin edilirken diğer madenlerin tahmini rezervi ise şöyle: Diyarbakır'da 21 milyon metreküp mermer, bin ton bakır, 20 milyon ton fosfat, 141 bin ton krom, 43 bin ton kurşun çinko, 3 bin ton barit, 60 bin ton kil, 2 milyon ton kömür, 3 milyon ton tuğla kiremit ve 260 bin ton demir rezervi olduğu tespit ediliyor. Ayrıca TPAO, PERENCO ve Alaaddin Mıdle East firmalarına ait Merkez, Dicle, Eğil, Hani ve Kocaköy ilçelerinde çok sayıda petrol kuyuları bulunuyor (2).

TPAO, PERENCO ve ALAADDİN EAST Firmalarına ait Merkez, Dicle, Eğil, Hani ve Kocaköy İlçelerinde çok sayıda Petrol Kuyusu bulunmaktadır.

MERMER

Mermer (-Ergani Salihli Mermer Oluşumu-).

Rezerve: 3. 240. 000 m³

Çermik-Petekkaya Mermer Oluşumları

Hazro-Zogbirim Mermer Oluşumları

Hani-Koki Mermer Oluşumları (3).

Dünyaya Diyarbakır mermeri

Asya ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, Diyarbakır'dan yılda 50 milyon dolarlık blok mermer ihracatı gerçekleştiriliyor. 13. 9 milyon tonla dünya mermer rezervinin yüzde 39'una sahip olan Türkiye'de, son yıllarda hızla artan doğal taş üretimi, Güneydoğu Anadolu'da büyük bir sanayi haline geldi (4).

MTA VERİLERİYLE DİYARBAKIR İLİNDE GÜNÜMÜZDE BİLİNEREN MADEN OLUŞUMLARI

DİYARBAKIR İLİ MADEN ENVANTERİ		
İLÇESİ	MADEN ADI	POTANSİYELİ
ÇERMİK	BAKIR	1000 TON
	MERMER	3 MİLYON m3
	KAPLICA	20 LT/SN
ÇINAR	FOSFAT	20 MİLYON TON
ÇÜNGÜŞ	KROM	100 TON
	MERMER	3 MİLYON m3
DİCLE	KURŞUN-ÇİNKO	43 BİN TON
	BARİT	3 BİN TON
ERGANİ	KROM	140 BİN TON
	KİREÇTAŞI	470 MİLYON TON
	KİL	60 BİN TON
HAZRO	MERMER	3 MİLYON m3
	KÖMÜR	2 MİLYON TON
HANİ	MERMER	3 MİLYON m3
LİCE	TUĞLA-KİREMİT	3 MİLYON TON
	MERMER	3 MİLYON m3
KULP	DEMİR	260 BİN TON
	MERMER	3 MİLYON m3
SİLVAN	MERMER	3 MİLYON m3

Dünyaya Diyarbakır mermeri

Asya ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, Diyarbakır'dan yılda 50 milyon dolarlık blok mermer ihracatı gerçekleştiriliyor. 13. 9 milyon tonla dünya mermer rezervinin yüzde 39'una sahip olan Türkiye'de, son yıllarda hızla artan doğal taş üretimi, Güneydoğu Anadolu'da büyük bir sanayi haline geldi (4).

Diyarbakır Mermerciliği

2007 yılında Diyarbakır mermerciler derneği tarafından yapılan çalışmaya göre 34 firma, 3500 çalışan, 45 mermer ocağı, 26 mermer işletme fabrikası vardır. 900.000 ton blok mermer ve

4.500.000 metrekare işlenmiş mermer üretimi yapılmaktadır. Üretilen mermerler Çin, Japonya, Tayvan, Hindistan, ABD, Ortadoğu ve Avrupa ülkelerine satılmaktadır. Diyarbakır ve Elazığ Türkiye mermer üretiminin %15'ini sağlamakta ve üretilen mermerlerin %70'i ihrac edilmektedir (5).

Diyarbakır'da 4 mermer bölgesi vardır

- a). Hani-Dicle-Eğil
- b). Lice-Kulp-Silvan
- c). Ergani-Çermik-Çüngüş
- d). Hazro

1. a ve b grubunda blok verimi %20, c ve d grubunda %70'lerdedir
2. Mermer desenleri
3. Hani-Dicle-Eğil-Kocaköy bölgesinde 27 mermer deseni
4. Lice-Kulp-Silvan bölgesinde 7 mermer deseni
5. Ergani-Çermik-Çüngüş bölgesinde 19 mermer desen
6. Hazro bölgesinde 5 mermer deseni tespit edilmiştir (6).

Asya ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, Diyarbakır'dan yılda 50 milyon dolarlık blok mermer ihracatı gerçekleştiriliyor. 13.9 milyon tonla dünya mermer rezervinin yüzde 39'una sahip olan Türkiye'de, son yıllarda hızla artan doğal taş üretimi, Güneydoğu Anadolu'da büyük bir sanayi haline geldi. Diyarbakır'da 1990'lı yıllarda başlayan mermercilik, 1995'e kadar şiddet olayları nedeniyle durdu. 1995'ten sonra da sancılı bir dönem geçiren sektör, 2000'li yıllarda şiddet olaylarının azalmasıyla büyük hamle yaptı. Asya, Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, Amerika ve Kanada'ya yıllık 50 milyon dolarlık blok mermer ihracı gerçekleştiriliyor. 13.9 milyon tonla dünya mermer rezervinin yüzde 39'una sahip olan Türkiye'de, son yıllarda hızla artan doğal taş üretimi, Güneydoğu Anadolu'da büyük bir sanayi haline geldi.

Türkiye mermer rezervinin yüzde 20'sinin bulunduğu Diyarbakır'da, mevcut 43 mermer ocağında bin 650, 23 fabrikada bin 350 kişi istihdam edilirken küçük çapta 350 mermer atölyesinde ise yüzlerce kişi çalışıyor. Zengin mermer yatakları Diyarbakır Organize Sanayi İşadamları Derneği Başkanı Aziz Özkılıç, bölgenin çok zengin mermer yataklarına sahip olduğunu belirterek, «9 yıl önce sıfırdan başladığımız ihracat, 50 milyon dolara ulaştı. Hedefimiz dünyanın

lokomotifi olmaktır» dedi. Özkılıç şunları söyledi: «Bölgemizde başta Diyarbakır olmak üzere, çok yüksek mermer yatakları bulunuyor. Ancak ulaşım sorunları halen giderilmediği için yeterli miktarda üretim yapılmamaktadır. Kentimiz Türkiye'nin mermer üretiminin yüzde 20'sini karşılıyor. Üretimin yüzde 43'ü blok olarak başta Uzakdoğu, Asya, Avrupa ve ABD gibi ülkelere gönderiliyor. Ancak savaş sonrası Irak'ın inşa edilme süresi devam ettiği için, Diyarbakır'da faaliyet gösteren 23 fabrikanın tamamı son dönemlerde artan talep üzerine Kuzey Irak'a ihracat yapıyor» dedi. Bölgenin kurtuluşunu madenlere bağlayan ve mevcut üretim yapan işletmelere destek verilmesi gerektiğine dikkat çeken Özkılıç, maden ocaklarının bir çoğunun güvenlik gerekçesiyle kapalı olduğunu söyledi. Bölgeye yönelik büyük ölçekli yatırımların önündeki en büyük engelin çatışma ortamı olduğunu belirten Aziz Özkılıç, «1980 yılından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yapılan araştırmalar sonucu, zengin mermer yataklarının varlığı tespit edilmişti.

Yaşanan olaylar nedeniyle mermer üretimi gerçekleşmedi. Bölgede huzur ortamının sağlanmasıyla birlikte hızla mermer ocakları kurulmaya başlandı. Ancak yeterli değildir. Demokratik açılım bizlere huzur ve barış ortamının yanı sıra, köklü sosyal ve ekonomik gelişmelere olanaklı bir zemin oluşmasını sağlayacaktır. Büyük ölçekli yatırımlar sayesinde çıkarılan ama işlenmeyen mermerin işlenmesi istihdam yaratılması ve bölge ekonomisinin canlanması sağlanabilir» dedi. DTSO başkanı Ensarioğlu, mermerciliğin kent ve bölge için önemli bir sanayi kaynağı olduğunu, 2009 yılında yaptıkları çalışmaya göre kentteki 522 sanayi kuruluşundan 27'sinin mermer ve mermer ürünleri üreten, işleyen fabrikalar olduğunu bildirdi. İmalat sektöründeki toplam istidamın yüzde 30'unun mermerde olduğunu anlatan Ensarioğlu, «Türkiye'deki ihracatın binde birine bile ulaşamadık. İhracatımızın yüzde 55'ini mermer sektörü oluşturuyor. Diyarbakır ve Elazığ Türkiye'deki toplam mermer üretiminin yüzde 15'ini gerçekleştiriyor. Ve ürettiği bu mermerin neredeyse yüzde 60-70'ini ihraç ediyor. Bunu da mamul, yarı mamul ve ham madde olarak ihraç ediyor. Ama önemli olan bunu işleyip ihraç etmektir. Bunda da farklılık yaratmak lazım» dedi (2).

Günümüzde Diyarbakır'da petrol

Türkiye'nin enerji tüketiminde petrolün payı yüzde 40. Bu ihtiyacın yüzde 90'ına yakın kısmı yurtdışından sağlanıyor. Petrol fiyatlarındaki artış enflasyon ve dış ödemeler dengesini doğrudan etkiliyor. Yılda 26, 4 milyon ton ham petrol işleyen Türkiye, sınırları içerisinde 2, 3 milyon ton civarında bir üretim gerçekleştiriyor. Petrolün variline gelen 1 dolarlık bir artış, Türkiye'nin yıllık ham petrol ithalatının maliyetinin 180 milyon dolar düzeyinde artırıyor. Petrol arama ve üretim sektöründe faaliyet gösteren Sayer Şirketler Grubu Yönetim Kurulu Başkanı Ecvet Sayer, yüzde 20'sinin arandığını, yüzde 80'inin ise bilinmezlerle dolu olduğunu, aranmayan

kısımda da mevcut bir potansiyel olduğuna inandığını söyledi. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Arap plakasının devamı durumunda olduğuna işaret eden Sayer, bu bölgede çok önemli rezervlerin olduğunu düşündüğünü bildirdi (7).

TPAO Petrol İşleri Genel Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre,

Diyarbakır merkez ile ilçelerinde, TPAO'ya ait 13 petrol üretim sahası bulunuyor.

Buna karşın çok büyük bir bölümü uluslararası petrol şirketlerine ait olan 24 özel üretim sahası var. TPAO bu üretim sahalarındaki 33 kuyudan petrol çıkarırken, yabancı petrol şirketleri ise tam 146 kuyuda üretim yapıyor.

Petrol kenti Diyarbakır

İlk olarak Ekim 1966 vali Yaradanakul'un düzenlediği Karpuz festivalinde broşürlere Petrol şehri denmiştir (8).

Türkiye ve bölge petrol envanteri anlatılırken hep TPAO verileri konuşulmakta Adıyaman ve Batman ön planda gözükmektedir. Ancak Yabancı şirketlere çıkartılan petrol gündeme geldiğinde istatistikler tamamen değişmektedir.

Diyarbakır'da Fransız Perenco firması Kurkan (Ergani yolu üzeri), Şahaban (Ergani yolu üzeri), Beykan (Ergani yolu üzeri), Katin (Lice yolu üzeri). ve Kastel (eski Bismil yolu üzeri), Karaali (Silvan). ana petrol üretim istasyonlarıdır. Günlük 13. 000 varil ham petrol üretimi yapılıyor (**Bu Türkiye'nin ham petrol tüketiminin %10'unun teşkil ediyor**).

Bölgemizde yabancı şirketlerin verdiği randımanla TPAO'nun randımanı arasında önemli farklılıklar vardır. Yabancı şirketler 1 kuyu için günlük 10 bin dolar ödemekte, işçi ücretleri arasında iki kesim arasında belli bir fark olmadığı halde yabancı şirketler 350 kişi ile günlük 14. 000 varil çıkarırken TPAO 5 bin kişiyle 48. 000 varil çıkarmaktadır.

Türkiye'de bulunan en kaliteli petrol

Diyarbakır'ın Doruk Köyü yakınlarında 'Arpatepe 1' kuyusunda Türkiye'nin en kaliteli petrolü bulundu. Diyarbakır'ın Bismil İlçesi Doruk Köyü yakınlarında İngiliz 'Aladdin Midle East' firmasının 4 ay önce açtığı 'Arpatepe 1' kuyusunda 34 gravite petrol bulundu. Günlük üretim kapasitenin araştırıldığı sahanın umut verdiği belirtilirken, TPAO Batman Bölge Müdürü Erdal Coşkun, bulunan petrolün Türkiye'nin en kalitelisi olduğunu belirtti (9).

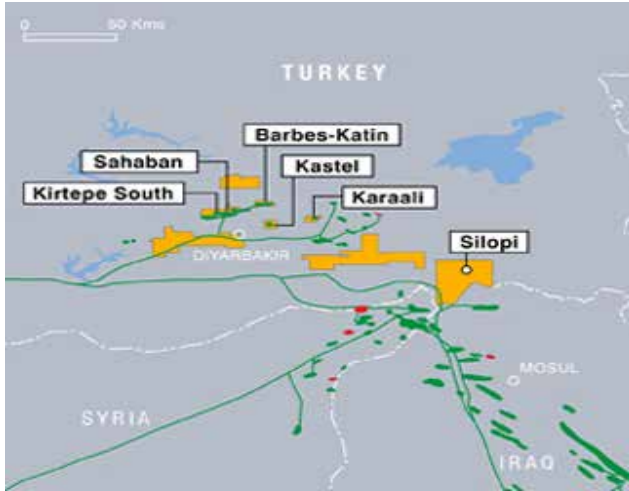
Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO). Türkiye'nin önemli bir petrol rezervini Diyarbakır'da buldu. TPAO yaptığı sondaj çalışmalarında, 26 gravite kalitesinde 16 milyon varil rezerv sahasına Diyarbakır'da ulaştı. Diyarbakır'ın Taştan Köyü'nün 10 haneli Güzel mezrasında 1800 metrede bulunan 26 gravitelik ve tahmini 16 milyon varil ham petrolün Türkiye'nin önemli rezervi olduğu belirlendi. Petrolün bulunduğu sahada incelemelerde bulunan TPAO Genel Müdürü Mehmet Uysal, Güney Kırtepe sahasında yaklaşık 16 milyon varillik rezerv bulduklarını ifade etti. Uysal, "Diyarbakır'da 16 milyon varil petrolün yarısı Perenco yarısı

Türk Petrolleri'nin olacak. Türkiye'nin yıllık 200 milyon varil petrol tüketimini düşünersek, 16 milyon varil rezerv az gelebilir ancak, bu rezervler Türkiye standartlarında çok önemlidir. TPAO olarak bu alanlarda elde ettiğimiz gelirlerle farklı alanlardaki yatırımlarımızı sürdüreceğiz.” diye konuştu.

Diyarbakır'da sondaj çalışmalarında Türkiye'nin en önemli petrol kuyusunu keşfettiklerini ifade eden TPAO Genel Müdürü Mehmet Uysal, “Yaptığımız testlerde iyi sonuçlar aldık. Günlük 2 bin 500 varillik pompa az olduğu için daha büyük bir pompa yerleştirme gereği duyduk. Güney Kırtepe sahası son yıllarda Türkiye'de keşfedilen en önemli kuyusudur. Diyarbakır'daki sahalarda da benzer sonuçlar almamız, bizi son derece mutlu etti.” biçiminde konuştu. Güney Kırtepe kuyusunda Perenco şirketi ile ortak arama - üretim faaliyeti sürdürdüklerini anlatan Uysal, şu ana kadar 3 kuyu açtıklarını, 4 ve 5'inci kuyuların hazırlığını tamamladıklarını kaydetti. Petrol sahasının giderek büyüyeceğini düşündüklerini anlatan Uysal, “Bu bölgede Türkiye'nin önemli yeni bir petrol üretim sahasından biri olacaktır.” dedi. (10).

Diyarbakır petrol bölgesi (11).

PERENCO DİYARBAKIR PETROL BÖLGESİ

Günlük net üretim

Diyarbakır'da Fransız Perenco firması Kurkan (Ergani yolu üzeri), Şahaban (Ergani yolu üzeri), Beykan (Ergani yolu üzeri), Katin (Lice yolu üzeri), ve Kastel (eski Bismil yolu üzeri), Karaali (Silvan), ana petrol üretim istasyonlarıdır. Günlük 13.000 varil ham petrol üretimi yapılıyor (**Bu Türkiye'nin ham petrol tüketiminin %10'unun teşkil ediyor**). Katin sahasının Barbeş lokasyonunda bir doğalgaz kuyusu var, 110 petrol kuyusunun pompa enerjisi bu gaz kuyusunun elektriğe dönmesi ile sağlanıyor. Perenco'da dalgıç pompalar kullanılır. TPAO'nun Yeniköy Saricek bölgesinde ham petrol üretim istasyonları var. TPAO'da eski tür atbaşı pompalar kullanılır.

Şahaban bölgesi

Kürkan bölgesi

Kocaköy - Katin rafinerisi

Diyarbakır'da petrol bulundu.. .

2 bin 126 metreden alınan testlerin değerlendirilmesiyle çıkan petrolün 36 gravitede olduğu belirlendi.

Kocaköy - Katin rafinerisi

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO). tarafından Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki Güney Sarık-2 sahasında açılan kuyudan 36 gravitede kaliteli petrol bulundu. TPAO Batman Bölge Müdürlüğüne bağlı sondaj ekibinin Ergani ilçesi yakınlarındaki Güney Sarık-2 sahasında 2 ay önce açtığı kuyuda 700 metreden sonra petrol emarelerine rastlandı. Petrol emarelerinin bulunması üzerine verilen talimatlar doğrultusunda kule ekibi sondaj çalışmalarını hızlandırdı. Sondaj çalışmalarında 2 bin 126 metreden alınan testlerin değerlendirilmesiyle çıkan petrolün 36 gravitede olduğu belirlendi. Daha önce aynı bölgede Güney Sarık-1 kuyusunu açan TPAO'nun buradan sonuç alamamasından sonra Güney Sarık-2 kuyusunda yüksek graviteli petrol elde etmesi sevinçle karşılandı. Sondaj kulesinin sahadan ayrılmasından sonra üretim ekibinin sahayı devralarak üretime başlayacağı bildirildi.

TPAO yetkilileri, rezerv ve üretim konusunda bilgi vermenin henüz erken olduğunu belirterek, günlük üretim konusunda üretim ekibinin sonuç açıklayacağını söyledi.

Türkiye'yi karıştıran ağır petrol mü? (Süleyman Yaşar. Sabah. 275- 2011). Petrol uzmanları, yeraltından kolayca çıkarılan petrolün artık sonuna gelindiğini, bundan sonra “ağır petrolün” çıkarılmaya başlanacağını belirtiyorlar. Tabii bunun da bir koşulu var... Ham petrolün varil fiyatı 60 doların üzerinde kaldığı sürece, yeraltındaki ağır petrolü çıkarmak ekonomik oluyor. Peki ağır petrol nasıl çıkarılıyor? Hafif petrol kuyudan kendiliğinden çıkarken, ağır petrolü çıkarmak için 600 fahrenheit derecelik buhar, ağır petrolün bulunduğu alana basınçla veriliyor. Böylece hafifleyen petrol yüzeye hızla çıkıyor. Bu yeni tekniği firmalar 1960 yılından beri biliyorlar. Ama ekonomik olmadığı için pek kullanmıyorlar. Yalnız bu teknik artık ekonomik hale geldi. Chevron, Exxon, Mobil, BP ve diğer büyük uluslararası firmalar, ağır petrol yataklarını da ele almaya başladılar. Hatta Chevron firması 2010'da Türkiye'yi de kendi petrol arama alanına dahil etti. Önceki gün The Wall Street Journal'da yayınlanan bir haberde, ağır petrol'ün hangi coğrafyada yoğunlaştığını gösteren bir harita yayınlandı. Bu haritaya göre, Türkiye ve Ortadoğu'da toplam 971 milyar varil ağır petrol bulunuyor. Dünyadaki ağır petrol rezervi ise 3 trilyon varil olarak tahmin ediliyor. Bu miktar petrolün dünya tüketimine 100 yıl yeteceği belirtiliyor. Ağır petrolü, halen İran Körfezi'nden 30 km içeride Kuveyt ve Suudi Arabistan, Wafra bölgesinde buhar yöntemiyle çıkarıyor. Ama çölde su bulmak sorun olduğu için petrol rezervinin yanında bulunan tuzlu su dışarıya alınıp buharlaştırılıp tekrar yeraltına pompalanıyor. Bu da tabii maliyeti çoğaltıyor. Gelelim ağır petrolün Türkiye'deki önemine... Türkiye'nin Güneydoğu'sunda ağır petrol yatakları fazla miktarda mevcut. Üstelik dünyanın diğer bölgelerine göre, Türkiye 'de bu ağır petrolü çıkarmak görece olarak kârlı. Çünkü Fırat ve Dicle nehirleri havzasında bol su var. Çöldeki gibi tuzlu suyu, önce çıkart buharlaştırır sonra tekrar yeraltına pompala türünden bir maliyeti yok. Suyu hemen buharlaştırıp ağır rezervi yer üstüne almak mümkün. İşte bu nedenle Türkiye, şimdi ağır petrol yatakları bakımından dünyada çok cazip bir ülke haline geldi. Türkiye özellikle enerji ham maddesi ithaline bağlı cari açığını, önümüzdeki dönemde bu yolla çok

rahat kapatabilir.

Gelelim bir başka soruya... Son dönemde Türkiye’de yaşanan siyasi gelişmeler sakın bu ağır petrolün paylaşılmasına bağlı olmasın? Çünkü tuhaf sesler yükselmeye başladı.

Anlayacağımız güçlü bir hükümet istenmiyor. Konuya bu açıdan bakınca, Türkiye’deki ağır petrolün paylaşılması oyunlarını, belki Lenin’in ileri sürdüğü gibi “siyaset, ekonominin özetlenmiş halidir” diyerek açıklayabiliriz.

Bu değerlendirmeye, “ekonomizm” diye karşı çıkanlar olabilir ama unutmayalım, ekonomi her şeyi belirleyemez ama çok şeyi belirler! Bugüne dek Ortadoğu’nun başına gelenlere, orada oynanan uluslararası oyunlara bakıp, hep “ iyi ki onlar gibi petrol zengini değiliz” demedik mi? Şimdi de Türkiye’de yaşananları ve yaşanacak olanları değerlendirirken, petrol faktörünü de eklemekte artık yarar var.

Doğalgaz

Güneydoğu Anadolu’da Derin Barbeş, Çamurlu, G. Dinçer, G. Hazro, Katin başlıca üretim sahalarıdır.

Katin sahasının Barbeş lokasyonunda bir doğalgaz kuyusu var, 110 petrol kuyusunun pompa enerjisi bu gaz kuyusunun elektriğe dönmesi ile sağlanıyor.

Diyarbakırın Silvan İlçesi Özlüce Köyü’nde hem petrol hem doğalgaz buldu. Özlüce köyünde yapılan sondaj çalışmaları sırasında bulunan vedoğalgaz işletilecek tesis olmadığı için yanan doğalgazın değerlendirilmesi için ise köylülerden talep geldi.

Çevre köylüler, doğalgazın depolanıp köylerde bulunan okulların ısınma sistemlerinde kullanılmasını talep etti. Köylüleri ziyaret eden Silvan Kaymakamı Veysel Beyru, Doğalgazın boşuna yanmasını önleyerek, okullarımızın ısınma sistemiyle ilgili kullanılması için TPAO yetkilileriyle görüşüp gerekli çalışmalarımızı başlatacağız” dedi (13).

Diyarbakırda çıkan doğal gaz

Diyarbakır’ın ciddi bir kaya gazı merkezi olduğu tespit edildi. Shell ve TPAO Silvanda kaya gazı çıkarmaya başladı.

KAYNAKLAR

1. Yrd. Doç. Dr. M. **Şefik İmamoğlu** Arş. Gör. **Kamuran Muş**. Diyarbakır Yöresinde Madencilik Ve Çevresel Etkileri. Diyarbakır'da Tarım Çevre Ve Doğa Sempozyumu. 2011
2. **www. diyarinsesi.org**. 6-10-2008 317 [http://www. mta. gov. tr/v1. 0/ bolgeler/diyarbakir/index. php?id=dbi_ maden_ envanteri_ maden&m=4](http://www.mta.gov.tr/v1.0/bolgeler/diyarbakir/index.php?id=dbi_maden_envanteri_maden&m=4)
4. **Güneydoğu Ekspres gazetesi** 26 Eylül 2009
5. **Tatal Z.** Diyarbakır'da mermercilik ve tarihçesi. UDUSİS-Diyarbakır-2010. s. 155
6. **Erkanol D, Akalın N, Aydınadağ A, Ertuğrul S. Bakır M. F.** Diyarbakır ili mermer potansiyeli. UDUSİS- Diyarbakır- 2010. s. 93-94
7. 26. 03. 2007 / **aa**
8. **Kara-Amid dergisi**. Haziran. 1979. s. 28
9. **Milliyet** 24 Nisan 2008
10. **CİHAN-** 27 Şubat 2009,
11. **Perenco şirketi** [http://www.perenco.com/operations/mediterranean-north-africa/turkey. html](http://www.perenco.com/operations/mediterranean-north-africa/turkey.html)
12. 23 Eylül 2010 **AA**
13. **Tercüman**. 8. 2. 2008

ENERJİ KENTİ DİYARBAKIR

Güneş kenti diyarbakır

En yüksek yaz sıcaklıklarına bu bölgede rastlanır. Burada güneyden gelen hava akımları etkilidir. En az bulutlu günler bu bölgede görülür. Fırat Üniv. den Prof. Yıldız'ın raporuna göre Türkiye'de güneşleme süreleri saat olarak Güneydoğu Anadolu: 3016; Akdeniz 2923; Ege 2726 ;İç Anadolu 2712, Doğu Anadolu 2693, Marmara 2528, Karadeniz 1966saattir. Bölgede ortalama 160 yaz gün kaydedilir.

10 ay kendini gösteren güneşle Güneş enerji santralleri devreye girmelidir. Bununla sıcak su, kısmen bina ısınması, güneş pilleriyle gelecekte elektrik enerjisi söz konusu olacaktır. Güneş ışığı ayna düzenekleriyle belirli noktalara odaklanarak yüksek sıcaklıklar elde edilir. Bu şekilde toplanan ısı ile kızgın su buharı elde edilerek, jeneratörleri çevirecek olan türbinler harekete geçirilir.

Güneş enerji santrallerinin devreye girmesi için yılda 2000 saat güneşlenme gerekir. Bu açıdan bölge güneş enerji santrallerine uygundur. Referans olarak İsrail alınabilir. İsrail tüm enerjisinin %3' ünü güneş enerji santrallerinden temin etmektedir.

DÜGEM=Dicle Ün. Güneş Enerji Uyg ve Araş. Merkezi. çalışma sonuçlarına göre bölgemizde Güneş enerjisi ve başlıca yararlanma yöntemleri ilgili sonuçlar aşağıdadır.

Termal Güneş Santralleri: Güneş enerjisinden elektrik üreten sistemlerdir. Termal güneş santrallerinin kurulmasında yer ve meteorolojik parametreler en önemli faktördür. Yıllık yağış, güneşli gün ve saat, hava kirliliği ve diğer bazı meteorolojik parametreler uygun olmalıdır. Örneğin, bu tür santrallerin bir yere kurulabilmesi için o yerin, yılda ortalama en az 2000 saat güneşlenebilmesi gerekmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bu değer 3000 saatin üzerindedir. Ayrıca, yılda en az 4 saat kesiksiz güneşlenme süresi için minimum 150 gün gereği, Diyarbakır için 8 saat seviyesindedir.

-Türkiye'nin Dünya'daki Yerinin Güneş Enerjisinden Yararlanmaya Elverişliliği Türkiye'nin 36-42° kuzey enlemleri arasında bulunması ve güneş enerjisinden yararlanma açısından en elverişsiz konumda bulunan Karadeniz Bölgesinde dahi yıllık güneşlenme süresinin 1966 saat olması ve bu değerın Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 3000 saatin üstünde olması, Türkiye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin güneş enerjisinden yararlanmasının ne kadar uygun olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

- Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Güneş Enerjisinden Yararlanmaya Elverişliliği

· Son 60 yılda yıllık ortalama sıcaklık Diyarbakır'da 16° C, Şanlıurfa'da 18° C civarlarındadır.

· Son 60 yılda tespit edilen en yüksek sıcaklık 46° C civarı ile Diyarbakır ve Şanlıurfa en başta yer almaktadır.

Yaklaşık son 50 yılda, yıllık günde ortalama güneşlenme süresi 8 saat üstü ile Antalya, İzmir, Diyarbakır ve Şanlıurfa illeri yer almaktadır.

Master plana göre Diyarbakır enerji profiline bakalım.

Diyarbakırda Ortalama yıllık sıcaklık 15. 8 C° olarak gerçekleşirken, en yüksek sıcaklığın 46. 2 C° ye yükseldiği gözlenir.

Ortalama Sıcaklık Değerleri

Aylar	Ortalama Sıcaklık (C°).	Ortalama En Yüksek Sıcaklık (C°).	Ortalama En Düşük Sıcaklık (C°).
Ocak	1. 6	6. 4	-2. 5
Şubat	3. 6	8. 9	-1. 0
Mart	8. 3	14. 2	2. 4.
Nisan	13. 9	20. 3	7. 1
Mayıs	19. 3	26. 5	11. 3
Haziran	25. 9	33. 2	16. 4
Temmuz	31. 0	38. 2	21. 6
Ağustos	30. 3	38. 0	20. 9
Eylül	24. 9	33. 3	15. 9
Ekim	17. 1	25. 2	9. 8
Kasım	9. 8	16. 3	4. 3
Aralık	4. 1	9. 2	-0. 2

Kaynak: Ankara Üniv. Ziraat Fak. M. N. Süleyman KARA. 1999. Ankara

Güneşli gün sayısının çokluğu nedeniyle Türkiye’ de güneşlenme değeri en çok olan illerin başında Diyarbakır gelir. Ortalama güneşlenme süresi 8 saattir. Temmuz ayında güneşlenme süresi 13 saate yaklaşır. Ocak ayında ise 4 saat kadardır. Açık günler bakımından da Diyarbakır yüksek değerler sunar. Ağustos ayında açık gün sayısı 25’ i geçer, Mart ayında ise 5’ e kadar iner.

Diyarbakır güneş santrallerinin kurulmasına uygun bir yerdir.

Güneş Enerjisi İle Su Pompalama Kapasiteleri: Güneş enerjisi ile su pompalama sistemleri, değişik güçlerde, farklı tip pompalarla ya da doğrudan ve elektronik pompa kontrol üniteleri gibi farklılıklar içerirse de genel olarak üç ana başlık altında toplanabilir.

1. Güneş enerjisi ile kullanım/içme suyu pompalama.
2. Tarımsal amaçlı su pompalama.
3. Hayvansal sulama amaçlı su pompalama.

Dünyadaki uygulamalara bakıldığında, 1000 m⁴ hidrolik yük değerlerine kadar, güçteki %100'lük bir artışın, sistem ömrü boyunca toplam maliyetin %25-30 düşmesine neden olmaktadır. Güneşin enerjisi ile su pompalama sistemlerinin, ülkemizdeki konvansiyonel güç şebekesinin yetersizliği düşünüldüğünde, kullanım suyu amaçlı, tarımsal amaçlı ya da sulama amaçlı bir çok uygulama alanında, ekonomik ve uzun ömürlü olduğu görülmektedir.

Engin Kıran -3 E Dergisi Sayı 135, Ağustos 2005 Güneş Enerjisi İle Çalışan Su Pompalama Sistemleri Muhsin Tunay Gençoğlu (mtgencoglu@firat.edu.tr).

Tablo- Türkiye'nin Yıllık Toplam Güneş Enerjisi Potansiyelinin Bölgelere Göre Dağılımı		
Kaynak: EİE Genel Müdürlüğü		
BÖLGE	TOPLAM GÜNEŞ ENERJİSİ (kWh/m ² -yıl).	GÜNEŞLENME SÜRESİ (Saat/yıl).
G.DOĞU ANADOLU	1460	2993
AKDENİZ	1390	2956
DOĞU ANADOLU	1365	2664
İÇ ANADOLU	1314	2628
EGE	1304	2738
MARMARA	1168	2409
KARADENİZ	1120	1971

Seralarda güneş enerjisinden faydalanılır

Güneş Ocağı ile yemek pişirebilirsiniz

Güneş ışınlarını parabolik olarak yoğunlaştıran bu tür güneş ocakları dünyanın çeşitli yerlerinde yemek pişirmek için kullanılmaktadır. EİE'de deneme amaçlı imal edilen güneş ocağı 750 °C sıcaklığa ulaşmaktadır.

Güneş Havuzları ile köyde enerji üretebilirsiniz.

Yaklaşık 5-6 metre derinlikteki suyla kaplı havuzun siyah renkli zemini, güneş ışınımını yakalayarak 90°C sıcaklıkta sıcak su eldesinde kullanılır. Havuzdaki ısının dağılımı suya eklenen tuz konsantrasyonu ile düzenlenir, tuz konsantrasyonu en üstten alta doğru artar. Böylece en üstte soğuk su yüzeyi bulursa bile havuzun alt kısmında doymuş tuz konsantrasyonu bulunan bölgede sıcaklık yüksek olur. Bu sıcak su bir eşanjöre pompalanarak ısı olarak yararlanılabileceği gibi Rankin çevrimi ile elektrik üretiminde de kullanılabilir. Güneş havuzları konusunda en fazla İsrail'de

çalışma ve uygulama yapılmıştır. Bu ülkede 150 kW gücünde 5 MW gücünde iki sistemin yanında Avustralya’da 15 kW ve ABD’de 400 kW gücünde güneş havuzları bulunmaktadır (eie).

Güneş Enerjili Aydınlatma Sistemleri yaygınlaşıyor

Güneş enerjisi ile serinleme mümkündür, klimalar yapılabilir

HİDROELEKTRİK ENERJİ

DSİ X. BÖLGE DİYARBAKIR

KARAKAYA BARAJI

YERİ	Diyarbakır ili Çüngüş ilçesi
AMACI	Enerji
İŞLETMEYE AÇILDIĞI YIL	1987
TİPİ	Beton Kemer
TALVEGTEN YÜKSEKLİK	158 m.
TEMELDEN YÜKSEKLİK	173 m.
TOPLAM GÖVDE HACMİ	2 hm ³
DOLUSAVAK PROJE DEBİSİ	17000 m ³ /s
KURULU GÜCÜ	1800 MW
TOPLAM ENERJİ	7354 GWh

KRALKIZI BARAJI

YERİ	Diyarbakır ili, Dicle ilçesi
AMACI	Enerji
İŞLETMEYE AÇILDIĞI YIL	1998
TİPİ	Kil çekirdekli kaya dolgu
TALVEGTEN YÜKSEKLİK	113 m.
TEMELDEN YÜKSEKLİK	126 m.
TOPLAM GÖVDE HACMİ	15171987 m ³
DOLUSAVAK PROJE DEBİSİ	2318 m ³ /s
KURULU GÜCÜ	94 MW
TOPLAM ENERJİ	146 KWh/yıl

ÇINAR - GÖKSÜ BARAJI		DERİK - DUMLUCA BARAJI	
SULAMANIN ADI	İLİ	SULAMA ALANI (ha).(NET).	İŞLETMEYE AÇILDIĞI YIL
Devegeçidi Barajı ve Sulaması	Diyarbakır	7500	1972
Nusaybin Çağ-Çağ sulaması	Mardin	6900	1968
Batman-Silvan sağ sahil sulaması	Diyarbakır	7590	1972
Derik-Dumluca Barajı ve Sulaması	Mardin	1748	1995
Silopi-Nerduş sulaması	Şırnak	2336	1991
Garzan-Kozluk sulaması	Batman	3362	1996
Çınar-Göksu Barajı ve Sulaması	Diyarbakır	3582	1996

İşletmede Olan Küçük Su İşler

GÖLETİN ADI	İLİ	SULAMA ALANI (ha). (NET).	İŞLETMEYE AÇILDIĞI YIL
Gözegöl	Diyarbakır	550	1964
Halilan	Diyarbakır	550	1979
Kabaklı	Diyarbakır	87	1980
Ortaviran	Diyarbakır	125	1963
Beşpınar	Diyarbakır	95	1980
Künreş	Diyarbakır	10	1979
Yıldız-Abete	Mardin	221	1983
Şerifbaba	Mardin	130	1971
İdil-Dirsekli	Şırnak	140	1968
Gercuş-Kır.	Batman	300	1985
Ceffan	Batman	338	1996

Kati Projesi Biten Projeler

ÇINAR-DİLAVER PROJESİ	
Yeri	Diyarbakır
Amacı	Sulama
Proje bölümleri	Dilaver barajı+Cazibe sulaması
Sulanacak Alan	3575 ha (bürüt).

DİCLE BARAJI

Yeri	Diyarbakır ili Eğil ilçesi
Amacı	Sulama+Enerji
Baraj Tipi	Kaya Dolgu
Talvegten Yüksekliği	75 m.
Temelden Yüksekliği	87 m.
Toplam Dolgu Hacmi	3120000 m3
Dolusavak Boşaltma kapasitesi	5013 m3/s
Dipsavak deşarj Kapasitesi	102 m3/s
Enerji Tüneli kapasitesi	190 m3/s
Üreteceği Enerji	298 Milyon KWh/yıl
Sulayacağı alan	130159 ha

JEOTERMAL ENERJİ

İLİ: DİYARBAKIR

			KAYNAK			SONDAJ			
<u>JEO</u> <u>TERMAL</u> <u>ALAN</u> <u>ADI</u>	SICAK SU KAYNAK	Sıcaklık	Debi	Potansiyel	Sıcaklık	Debi	Potansiyel	Kullanım alanı	
	ADI	(°C).	(lt/sn.).	(MWt).	(°C).	(lt/sn.).	(MWt).		
ÇERMİK	Çermik	51	6, 6	0.44	51	21	1.40	Kaplıcada, kaplıca tesisi ve Çermik ilçesinin ısıtılmasında	

* Türkiye Jeotermal Envanteri-1996

Kömür

MTA tarafından yapılan jeolojik çalışmalara göre

Diyarbakır Hazro kömür sahasında, üst kömür damarının görünür rezervi: 3500 ton (Dadaş köyü). İken alt kömür damarının rezervi; 12. 500 ton (görünür), 400.000 ton (muhtemel), 1. 8 milyon ton (mümkün). (Çökeksü köyü). şeklindedir (Lebküchner, 1961). Petrografik incelemelere göre üst kömür damarı; %72 huminit, %6 liptinit, %6 inertinit, %6 pirit, %10 kil ve silikat minerallerini içerirken alt kömür damarı; %70 huminit, %5 liptinit, %9 mertmit, %7 pirit, %9 kıl ve silikat minerallerini içermektedir. Elde edilen bu verilere göre Hazro kömürünün alt bitümlü kömür sınıfına girdiği belirlenmiştir GAP Bölgesinde Bulunan Adıyaman-Gölbaşı Linyiti, Diyarbakır Hazro.

Kömürü ve Şırnak Asfaltinin Yıkabilme Özellikleri H. Abakay Temel Dicle Üniversitesi, Maden Mühendisliği Bölümü, Diyarbakır F.D. Ayhan Dicle Üniversitesi, Maden Mühendisliği Bölümü, Diyarbakır.

Kalınlıkları muhtelif kesimlerde çok değişen (alt damar azamî 1. 90m). kömür damarlarından sadece alt damar, Hazro-Gomaniibrik'te taşkömürü olarak işletilmektedir.

Alt lâküstr horizonun toplam kalınlığı, Zinareşebe sırtında ve Dadaş köyü civarında takriben 80 metredir,

MADEN ADI	BULUNDUĞU İLÇE	TENÖR	REZERV
Maden Kömürü	Diyarbakır ilinin maden potansiyeli Hazro-Dadaş		Görünür 12. 500 ton
			Muhtemel 400 ton
			Mümkün 1. 800 000 ton

MTA Diyarbakır Bölge Müdürlüğü

Diyarbakır İl Çevre ve Orman Müdürlüğü

Enerji ormancılığı

Bölgemiz meşe ormanlarıyla kaplıdır. Halk bunu yakacak olarak değerlendirmektedir Diyarbakır Orman İşletme Müdürlüğünün saha döküm verileri şöyledir;

Normal Baltalık: 73. 681 ha.

Bozuk Baltalık: 273. 396 ha

Açıklık Alan: 1. 141. 251 ha.

Genel Alan: 1. 488. 328 ha.

GAP master plana göre

Bölgenin yakacak odun potansiyeli düşüktür. Şu anda Bölgedeki toprağın % 20'si orman ve fundalık olarak sınıflandırılmıştır. Ancak, gerçek orman alanı yalnızca 47916 hektardır. Geri kalan alan, çalı ve fundalarla kaplı olan “enerji ormanları” olarak sınıflandırılmıştır. Daha verimli enerji ormanlarından temin edilen yakacak odunun 700000 ton olduğu tahmin edilmektedir. Yakacak oduna olan bölgesel talep ise 1. 5 milyon ton kadardır. Diğer düşük kaliteli enerji ormanlarının verimli enerji ormanı alanına dönüştürülmesi ve daha iyi bir yönetim ile verimin yükseltilmesiyle bölgesel yakacak odun üretimi 2005'e kadar 1. 1 milyon tona çıkabilir. Bölgenin toplam yakacak odun talebinin 2005'te 2 milyon ton olacağı öngörülmektedir. Denge sağlanabilmesi için, verimli orman alanının 1990-2005 yılları arasında yılda 2400 hektar artırılması gerekmektedir.

Diyarbakır ve Kaya gazı

MTA enerji enstitüsü verilerine göre

Türkiye'nin yeni umudu kaya gazı. Dünyada, petrol ve doğalgazın alternatifi olarak gündeme gelen Kaya Gazı'nın (petrollü şeyl), ülkemizdeki rezervinin yaklaşık 9, 64 milyar tona ulaştığı bildirildi.

Kaya gazı nasıl çıkarılır?

1. Teknik olarak hidrolik kırılma olarak bilinen “Fracking” işlemi gaz taşıyan kaya katmanlarının içinde kırılmalar üretilip yer yüzüne çıkarmak için su basıncını kullanıyor.

2. Bu noktada su öncelikle toprakla ve süreci hızlandırmak için kullanılan katkı maddeleriyle karıştırılıyor. Bunlar, akiferle (yeraltı suyunu tutan ve ileten kayaç ortamı). temas etmemesi için bir yere betonla sabitlenmiş çelik boruların içinden kilometrelerce aşağıya doğru gaz içeren katmanın içine enjekte ediliyor.

3. Yaklaşık 90 gün sonra, kırılma süreci duruyor ve gaz küçük yüzey toplayıcılarının ve dağıtım ünitelerinin içine akmaya başlıyor. Böylece bu süreç bu şekilde onlarca yıl devam ediyor.

Türkiye'nin kaya gazı potansiyeli büyük: ABD Enerji Bakanlığı'nın Türkiye'de ciddi bir kaya gazı potansiyeli olduğunun belirlemesinin ardından TPAO da Diyarbakır, Erzurum ve Trakya'da shale gaz-petrol baseni olduğunu belirledi. Kayalarda 20 trilyon metreküp doğalgaz ve 11 milyar varil petrol rezervi olabileceği tespit edildi. Diyarbakır'ın Sarıbuğday köyünde Türkiye'nin ilk kaya gazı araması başlatılıyor. 6 ay sürecek sondaj, Shell ve TPAO ortaklığında yapılacak Enerji Bakanı Yıldız: “Türkiye'de kaya gazı aranması konusunda çalışma başlattık. 4 saha belirledik ve ikisinden gaz çıktı. Buralar Trakya ve Güneydoğu'da. Sabah. 3-6-2012 25-8-2012

DİYARBAKIRDA TEKSTİL TARİHİ

Aygül Doru

Tarihten günümüzde Diyarbakır'da pamuk üretimi ve sektörü

Pamuk, Malvales takımından, Malvaceae familyasından, Gossypium cinsinden bir bitkidir. Kültür pamukları Herbacea ve Hirsuta olmak üzere iki grup altında incelenir. “Eski Dünya Pamukları adı” verilen, Herbacea grubunda G. Arboreum L. ve G. Herbaceum L. olmak üzere iki tür bulunmaktadır. “Yeni Dünya Pamukları” adı verilen Hirsuta grubunda ise G. Hirsutum L.G. Barbadense L. ve G. Tomentosum L. türleri bulunur. Pamuğun anavatanı konusunda tam bir kesinlik bulunmamakla birlikte Asya, Amerika ve Afrika'nın sıcak bölgelerinden Dünyaya yayıldığı tahmin edilmektedir (36).

İnsanlar tarafından tarımının yapılma tarihi çok eski dönemlere rastlayan pamuk, lifi işlenen ilk bitkidir. Pamuğun eski dünyadaki beşiği Hindistan'da, pamuk tarımının en az 5000 yıl önce yapıldığı, kumaş dokumasında kullanılmasının da M.Ö. 3000 yılına rastladığı arkeolojik kazılarda belirlenmiştir. Manejo-Daro da yapılan kazılarda gümüş vazolar içinde pamuktan dokunmuş harika kumaşlara rastlanmıştır. Pamuk hakkındaki ilk literatür de M.Ö 15. asra aittir M.Ö. 8. asırda yazılan Manu Kanunlarında pamuktan söz edilmiş olup, en güvenilir kaynaktır. Burada pamuğa «Karpası» denilmiştir. Arapça'da kutum İngilizce'de cotton, Fransızca'da coton, bizde ise pamuğa kozada denilmektedir. Manu kanunlarına göre pamuk rahipler tarafından tapınak bahçelerinde yetiştirilip, dini bir simge olarak pamuktan yapılma kumaş alınlarına yapıştırılmıştır.

Pamuğun Akdeniz sahillerinde yetiştirilmesi ancak günümüzden 2200 yıl önce Pelepones yarımadasının batısında ki küçük bir adada (Elis Adası), başlamış büyük bir pamuk plantasyonu oluşturulmuş Akdeniz'in liman şehirlerinde dokunan pamuklu kumaşlar değer olarak altınla aynı kabul edilmiştir (37).

Tarih Öncesi Dönem: Dokumacılık çok eski ve önemli mesleklerinden biridir. Bu noktada Diyarbakır - Çayönü öncüdür. ABD Harvard Üniversitesi tarih profesörü Mehrdad R. Izady'ı yazdığına göre; Dünyada düzenli “modern” dokuma ile yapılmış 9000 yıllık en eski kumaş Çayönü'nde bulunmuştur. Ve bu kumaşın bulunuşu 1992 yılında manşet haber olmuştur (1). Dünyanın ilk yerleşim yerlerinden Çayönü'nde dokumacılık yapılıyordu (2).

Körtiktepe'de Tekstilin 11 Bin Yıllık İzi: Diyarbakır'ın Bismil İlçesi'nde sürdürülen arkeolojik kurtarma kazısında 11 bin yıllık bir yerleşim belirlenirken, kazılarda bulunan mezarlarda tekstil teknolojisinin kullanıldığına dair bulgulara rastlandığı belirtildi. Bismil İlçesi'ndeki 10 höyükten Körtiktepe'teki kazılarda M.Ö. 9 bin yıllarına kadar dayanan yerleşim tespit edilirken, kazılarda bulunan mezarlarda.

cesetler üzerinde kullanılan aşı boyası ile sıvı kireç arasında taşlaşmış tekstil ürünü buluntularına rastlandı (3). Diyarbakır bir Asur kentidir. Hatta önemli ticaret merkezidir. Asur döneminde, Diyarbakır'dan pamuk-ipek karışımı kutanum kumaşı ithal ediliyordu (4).

12. Yüzyıl Diyarbakır: 1341'de Kahire'de Emir Seyfeddin Kusun' un sarayında Diyarbakır halılarına rastlanmıştır (5).

Osmanlı dönemi Diyarbakır'da Pamuk Üretimi 16. Yüzyıl: 16. yüzyılın ikinci yarısında, Diyarbakır şehrindeki ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelirlerinin, bazı düşük miktardaki zirai vergiler hariç, tamamı padişah haslarına (hassa-ı hümayun). tahsis edilmiştir. Şehirdeki ekonomik faaliyetlere ait rakamlar değerlendirildiğinde, %90'ını ticari gelirlerin oluşturduğu, bunu, %5,3 ile tarım ve hayvancılığın, %4,7 ile endüstrinin takip ettiği görülmektedir. Bu faaliyetler aşağıda sırasıyla incelenmektedir.1564 (TT 155). tarihinde ticaret, sanayi ve tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirler ve yüzdeleri.

Ticaret	6.700.932akçe	%90
Tarım ve Hayvancılık	384.013	%5.3
Sanayi	354.184	%4.7
Toplam	7.439.129	%100

Şehir Ekonomisinin Temeli Olarak Ticaret: 16. yüzyılın başından itibaren ticaretin şehir ekonomisinde giderek daha fazla yer kapladığı, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, gerek hacim, gerekse de çeşit olarak arttığı gözlenmektedir. Öyle ki, yüzyılın başında (1518) yedi çeşit olan ve yalnızca 310.100 akçe tutan ticari gelirler, yüzyılın ikinci yarısında (1564), on üç çeşide ve 6.700.932 akçeye yükselmiştir. %2.160'a ulaşan bu artış, incelenilen önemde, Diyarbakır şehrinin, çeşitli mallara ait ticari işlemlerin yapıldığı, önemli bir merkez haline geldiğini açıkça göstermektedir.

16. yüzyılın ikinci yarısına (1564) ait ticari mallar ön plandadır. Tamgay-ı siyah vergisine tabi olan ürünler arasında kumaş türleri, pamuk yağı (revgan-ı Pembe). bulunmaktadır. Bahsedilenlerin yanı sıra, kırmızı boya (zencerf) ve pamuk gibi nesnelere, transit ticarete konu olan mallar arasındaydı. Bu mallar şehirden transit geçtiğinde, yük veya ağırlık (batman/men). hesabı üzere yük vergisi (tamgay-ı hıml), satıldığında ise, satın alandan resm-i kapan adı altında vergi alınıyordu. Bunlar arasında, yalnızca pamuktan şehirde satıldığında vergi alınmayıp, transit geçtiğinde alınıyordu. Kanun namede, "tamgay-ı hıml ve bac-ı ubur ve kapan der arasa" adıyla geçen bu vergilerin, 16. yüzyılın başındaki (1518) 70.000 akçelik mütevacı miktarından, 16. yüzyılın ikinci yarısında (1564) 316.666 akçeye ulaşması, transit ticaretin hacmindeki artışın neticesidir.

Şehirde yalnızca transit geçerek İstanbul'a giden kervanlardan, gümrük yerine, yalnızca «tamga-ı kayseriyye» adı altında geçiş vergisi alınmaktaydı. Pamuklu veya yünlü dokumalar (akmişe), çuha, tülband, külah, ipeksiz alaca bez, peştemal (futa), ham bez, keçeden yapılmış giyecek (kepenek), keten, çizgili dokunmuş kilim/aba (bicad), ipekli kumaş çeşitleri (kutni, culfak, atlas ve iskenderani) gibi ham maddeler, uzun mesafeden gelen kervanlarla İstanbul'a taşınmaktaydı.

Uluslararası transit ticaretin yanı sıra, Diyarbakır şehrinde, bölgeler arası ve bölge dâhilinde yapılan ticaret de önemli yer tutmaktadır. Bu konuda, öncelikle, Diyarbakır'ın surlarında yer alan dört kapıdan geçerek şehre satılmaya gelen mallardan ve bunlardan alınan kapı vergisinden bahsetmek Pamuk ipliği ve pamuk, (rişte ve pembe), karışık renkli ipek (harir-i elvan) ve çeşitli deriler (gön, sahtiyan ve meşin) de şehirde satılan mallar arasındaydı.

Şehirdeki endüstriyel faaliyetler arasında kumaş ve iplik boyacılığı ilk sırayı almaktadır.

19. yüzyılda Diyarbakır'a gelen Avrupalı seyyahlar, şehirde dokunan, kırmızı renkli pamuklu kumaşların, Macaristan, Polonya ve Rusya' da büyük talep gördüğünden bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin kırmızı bez adıyla bahsettiği bu kumaşların yanı sıra, şehirde ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, halı, kilim, keçe vs. dokunmaktadır. Evlerdeki tezgâhlara kadar yansıyan dokumacılığın sonraki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin 18. ve 19. yüzyıllarda da ordunun ihtiyacını karşılamak üzere Diyarbakır'dan çadır bezi ve kirbas gönderildiği bilinmektedir (6).

Osmanlı Sanayisinin batı sanayi devrimine yenilmezden önceki durumu son zamanlarda yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bunlardan Süreyya Farukî XV. ve XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde bulunan boyahanelerin gelirlerinden hareketle dokuma sanayinin durumunu aydınlatmaya çalışmıştır.

XVI. yüzyılda Diyarbakır önemli bir pamuk üretim merkezi olarak görünmektedir. Hemen her köyde önemli ölçüde pamuk ziraatı yapılmıştır. Örnek olmak üzere Kulp nahiyesindeki pamuk öşürünü tespit ettik. Burada 89 köyde pamuk üretilmekteydi. Öşür olarak alınan pamuğun akçe cinsinden değeri 40.868 akçedir. Ölçü birimi olarak ise (—») diye gösterilen bir işaret kullanılmıştır. Defterlerin konteksi içerisinde kantar'dan küçük, vukiyye (okka) dan büyük olan bu ölçünün kantarın yaklaşık 15' de biri ağırlığında bir ölçü olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'da o sıralarda pamuğun kantarı 300-360 akçe arasında değişmekte idi.

Pamuğun kantarını 300 akçe kabul edersek 7681,6 kg. pamuğun öşür olarak alındığını söyleyebiliriz. Buna göre de yıllık gerçek üretimin 76.816 kg. civarında olduğu söylenebilir. 1978 - 79 - 80 yıllarına ait Diyarbakır pamuk üretimi ise 4.406 ton saf, 7.050 ton tohum olmak üzere 11.456 tondur). Bu bilgiler ışığında Diyarbakır yöresinde bugünkü düzeyden daha yaygın bir pamuk ziraatı yapıldığını ve pamuklu

dokuma hammaddesinin büyük bölümünün cevizden karşılanmakta olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Diyarbakır tahrir defterlerimde çukur-ı cullahân deyimi geçmemektedir. 1572 tarihli Sis (Kozan) Mufassal Defterinde Sis'te her cullah (dokumacı) tezgâhından yılda 2'şer akçe alındığı ve bu yolla 400 akçe sağlandığı yazılıdır. Buna göre Diyarbakır'da dokumacılardan alınan verginin dokuma tezgâhlarının sayısına göre alınan yıllık maktu bir vergi olmayıp dokunan kumaşların damgalanması sırasında alınan bir damga vergisi olduğunu düşünebiliriz. İncelediğimiz defterlerde dokunan pamuklu veya ipekliden ne kadar vergi alındığı yazmamasına rağmen önceki defterlerde 1 çift bezden 2 karaca akça, softan 5 karaca akça alındığı kayıtlıdır. İpek tezgâhından ise ayda 4 karaca akça alınmaktaydı. 1518 tarihli Mardin defterindeki bu miktarlar 1526 ve 1540 tarihli defterlerde de aynen korunmuştur.

(Diyarbakır şehri merkezinde bu işten elde edilen 55.012 akça tutarındaki gelir mukata'ya verilmişti ve padişah haslarına dâhildir). Diyarbakır şehir merkezindeki pamuk ve pamuk ipliği kapanının yıllık bâç-ı bazarı ise 27.770 akçe idi.

Yine 304 Numaralı İcmal ve 155 numaralı Amid Mufassalına göre Diyarbakır şehir merkezinde yıllık geliri 213.617 akçe olan büyük bir boyahane bulunmaktadır. Bu boyahane geliri Anadolu'da mevcut boyahanelerin yıllık gelirine göre oldukça fazladır.

Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde ise kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği sadece Türkiye'de değil Avrupa'da da meşhurdu. Edirne ve Diyarbakır bu kırmızı kök boyada öylesine ünlü idi ki, pamuk iplikleri boyanmak üzere İzmir'den Edirne'ye gönderilirdi (Bu boyama tekniğini çalmak için XVIII. yüzyılda Fransız ve Hollandalılar uzun zaman uğraşmışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rus ustalar sayesinde bu sırrı öğrenmiştir).

Diyarbakır şehir merkezinde bu büyük boyahaneden ayrı olarak yıllık geliri 3666 akçe olan bir Boyahane Mukata'sı bulunmaktaydı. Bunun da geliri Boyahane geliri gibi padişah hassı idi.

97 numaralı mufassalda yer alan Atak nahiyesinde Alınca köyünün boyahanesinden 12.000. Karahan Köyü'ndeki boyahanedan 4.000, Atak Nahiyesi boyahanesinden ise 22.000 akçe vergi alınmaktaydı. Kulp Livası boyahanesinin geliri Kulp sancak beyine aitti ve yılda 10.000 akçe tutuyordu. Serde (Seren Köyü). Nahiyesinin yılda 15.000 akçe boyahane geliri vardı. Ayrıca 1 nahiye ve 5 köyün toplam boyahane gelirleri de 30.000 akçe tutmaktaydı. Atak Livasının, Hum köyü boyahanesinden 4.000 akçe vergi alınmaktaydı.

Diyarbakır şehir merkezinde bulunan boyahanenin yıllık gelirinin 213.617 akçe olması şehir merkezinde dokumacılığın ne kadar canlı olduğunu gösterir. İçlerinde Kayseri, Antep, Maraş, Niğde gibi dokumacılıkta ünlü illerin de bulunduğu

11 şehirde boyahane geliri 232.560 akçe iken sadece Diyarbakir boyahanesinin 213.617 akçe gelir sağlaması önemli bir ölçü olarak kabul edilmelidir (7).

Diyarbakır'ın tarihte bu alanda vergi rekortmeni olduğunu görüyoruz. 1550-1605 yılları arasında boyahane mukataasının en yüksek olduğu merkezler (akçe olarak) Diyarbakır-213.000, Mardin-113.000, Urfa-100.000, Nusaybin-90.000, Harput-80.000, Hasankeyf-60.000, Erzincan-60.000, Ankara-53.000, Bitlis-50.000, Kayseri-45.000. olarak belirlenmiştir (8).

Diyarbakır merkezi ve ilçeleri pamuk tarımına çok önem vermiştir. 1564 seneli tahrir defterine göre, Lice'nin eski yerleşim yeri olan Antak'ta buğday, arpa, mısır, **pamuk**, pirinç ziraatı, bağcılık ve meyvecilikle uğraşılıyordu. 8 değirmen ve 1 boyahane bulunmaktaydı. Buraya bağlı Bilan'da aynı ekonomi vardı. Yine buraya bağlı Sere'de buğday, arpa, bostan, **pamuk ziraatı**, ceviz üretimi yapılıyordu (9).

17. Yüzyıl: Diyarbakır sadece üretim miktarında değil, kalitede de ön sıradadır. Ülkede **1640 yılında pamuklu çeşitlerini** ve en kaliteli olanların fiyatına akça olarak bakalım:

Bogasi: İnce kalite pamuklu kumaş; Borlu bogası 147, Kastamonu kırmızı bogası 133, **Kırmızı Diyarbakır bogası 220**, Tokatın Diyarbakır benzeri bogası 140, İstanbul bogası, mai 92, İstanbul siyahı 105, Manisa isperék neftisi 180 (10).

1690 Yılı; İplik fiyatları(okka hesabıyla akça olarak). 1 okka: 1,2282 kg İnce Akhisar ipliği-40, Menteşe ipliği-70, Mavi Geyve ipliği-110, **Kırmızı Diyarbakır ipliği 220**, Hindi iplik-00 (11). Bir şehirdeki meslek isimleri o şehirdeki üretimi yansıtır. Pamuk üretimi açısından Cizye defterlerine göz atalım.

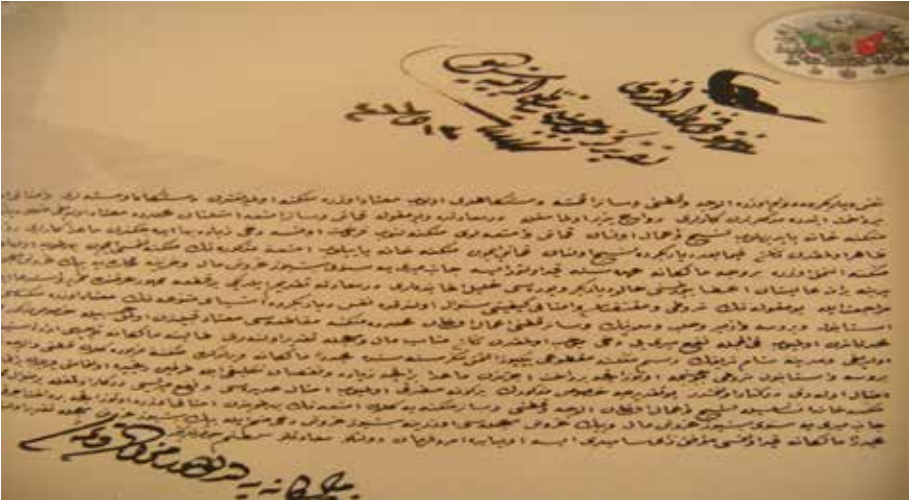
Cizye- Defterlerine Göre Diyarbakır'deki Meslekler (1691-1692)

Bir yerleşim yerinde bulunan mesleklerin ortaya çıkarılmasında müracaat edilen kaynaklardan birisi de cizye defterleridir. Bu itibarla ele alınan defter, Diyarbakır'de 1691 yılında hangi meslek gruplarının bulunduğu konusunda son derece faydalı bilgiler sunmaktadır.

Bu defterde yer alan meslek isimlerinin, dil itibariyle, bir kısmının Türkçe'den ve bir kısmının da Arapça'dan ibaret olduğu görülmektedir. Basmacı, boyacı, Türkçe meslek isimleridir. Mimar, habbaz (ekmekçi), hayyat (terzi), hariri (ipekçi), mutaf (kıl doku), hallac (pamuk tarakçı) gibi.

Diyarbakır'de XVII. yüzyılın sonlarında en yaygın mesleğin çulculuk olduğu görülmektedir. Çulculuğu debbağlık, basmacılık, boyacılık, kassarilik, sellahlık izlemektedir.

Yahudilerin meşgul oldukları meslekler ve bu mesleklerde çalışanların sayısı şöyle, penbeci (pamukçu) 4, bezzaz 4, kaçakçı 2, kalcı 6, eskici 15, keçeci (12).

Diyarbakır'da tekstil için o zamanki şartlara göre ileri teknoloji kullanıldığını Osmanlı belgelerinden öğreniyoruz

Diyarbakır'da dokunan alaca, kutni vs. kumaşlar için mengehane inşa edilmesi hakkında hüküm.11 Haziran 1797 (13).

Diyarbakır ihracatta ülkenin yüzakıydı1700 yıllarında Diyarbakır'dan İzmir üzeri Fransa'ya bogasi,kutni kumaşları ihraç ediliyordu (14).

Avrupalılar pamuklu dokuma çeşitlerini, boyama teknolojisini Diyarbakır üzerinden öğrendi. Diyarbakır kırmızısı, Diyarbakır chafarcanisi ön plandadır. Diyarbakır charfacanileri, kırmızı veya menekşe zemin üzerinde çiçeklerle süslenmiştir. Zemin menekşe rengi ise bordür kırmızıdır (15).

Marsilya piyasasında Diyarbakır basmaları ön plana geçmiştir (16). Diyarbakır basmaları Fransa pazarında bu çeşidi temsil eden yegane pamuklu idi (17). Diyarbakır'dan chafarcani isimli renkli-çiçekli basmalar, kaçak olarak İspanyol ve İngiliz kolonilerine gidiyordu (18). Diyarbakır basmaları İstanbul pazarında başlıca basma çeşidi olarak rağbette idi (19).

Pamuk Satış Mekânları

Diyarbakır Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. Anadolu'dan Mezopotamya bölgesine giden kervan yolları bu bölgeden geçmiştir. Bu bakımdan da şehirde ticaret merkezleri, özellikle bedesten ve çarşılar yapılmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesine Diyarbakır bedesten ve çarşılarına değinmiştir; “Evvela Hasan Paşa Pazarı, Sipahi Pazarı, Attaran Pazarı, ayende ve revendenin dimağını muattar eder. Pazarı Bezzazan, elhasıl 66 esnafın dükkânları mevcuttur. Amma Sipah Pazarında bezzazistanı gayet mamurdur.

Diyarbakır'a 1660 yılında gelen gezgin M. Poulet şehri anlattıktan sonra çarşı ve pazarlara da değinmiştir: “Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı o kadar büyük ve

o kadar güzeldir ki Türkiye’de eşine rastlanmaz. İran’dan, Moğolistan’dan Polonya ve Moskova’dan buraya kadar gelip kendi memleketlerine ipek, pamuk ve fevkalade güzel çeşitli deri mamulleri götüren tacirlerin sayısı çok kabarıktır.”(20). 1660 lı yıllarda Fransız gezgin **Poulet**, İran’dan Moğolistan’dan, Polonya ve Moskova’dan buraya gelen tüccarların ipek, pamuklu ve fevkalade güzel deri ürünleri alıp döndüklerini yazar.

Ünlü Fransız gezgin **Jean Baptiste Tavernier**, 1630’lu yıllarda gördüğü Amid’de, dericiliği överken şöyle der; *“Amid’in derileri renk ve benekleri bakımından şarkın bütün mamullerinden üstündür. O kadar çok maroken imal edilir ki, şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir.*

1650’de Diyarbakır ve çevresini gezen Polonyalı gezgin **SIMEON** ise o yılların Amid’ini şöyle anlatır; Emsali yalnız İstanbul’da bulunan, papuççular, çizmeciler ve diğer zanaat erbabı vardır (21).

19Yüzyıl: 19. yüzyılda kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği Avrupa’da meşhurdu. O zamanlar pamuklu bez deri üretiminin oldukça geliştiği kaydedilmektedir. Diyarbakır şehri pamuk üretimi açısından önemini 19. Yüzyılda korumuştur. 1841 tarihli askeri mübaya defterlerine göre Diyarbakır’da başta pamuk ipliği, bal, yapağı ve deri üretiminin hayli ileri seviyede olduğunu görüyoruz. Diyarbakır XIX. Yüzyılda önemli bir kumaş merkezi olup, alaca, beyazlı, kutni, gazi ve atlas kumaşları oldukça meşhurdu.1797 yılında Diyarbakır’da bir mengehane kurulmuş olması da Diyarbakır’ın önemli bir kumaş merkezi olduğunu göstermektedir. En önemli ihraç maddesi kırmızı pamuklu bezdi. Bu bez İstanbul’da büyük bir şöhrete sahipti ve Mehterhane-i Amire’nin bez ihtiyacı Diyarbakır’dan karşılanmaktaydı (22).

J.S. Buckingham 1827 yılına ait seyahatnamesinde Diyarbakır’dan şu şekilde bahseder: Şehrin imalatları esas olarak ipekli ve pamuklu mallar, Şam’da yapılanlara benzer; müslin kumaştan yapılmış şallar ve mendiller, yapılmaktadır. Müslin kumaşla kaplanmışlar ve altın ve gümüş ipeklerle süslenmişler. 1500 kadar dokuma işiyle dolu olan dokuma tezgâhı var, yaklaşık 500 tanesi pamuk basıyor (23) (24).

Diyarbakır’da 1869-1905 yılında limon ve portakal dışında her şeyin yetiştiği, toprağın çok verimli olduğu belirtilmektedir. Yetişen ürünler: Buğday, arpa, darı, mercimek, pirinç, susam, keten tohumu, pamuk, meyan kökü, mazı, soğan, sarımsak ve her türlü sebze ile vs. ibarettir (Salname 4/367).

Sultan Abdülhamid’e yazılan bir raporda Diyarbakır tarım ve ihracatının durumu gözler önüne sergileniyor. Diyarbakır’da buğday, arpa, susam, pamuk, yün ve ipek elde edildiğini, ipekli ve adî çarşaf “çatara” denilen ipekli ve adî kumaş ile mensucat üreten tezgâhların bulunduğu vurgulamaktadır (25).

Osmanlı Dönemi’nde Diyarbakır’da Pamuk İhracatı

Sestini’nin Seyahatnamesinde Diyarbakır kenti, kervanların buluştukları yerdir; kervanlar, İzmir’den, Halep’ten, Tokattan, Erzurum’dan, Şam’dan, Bağdat’tan,

Tauris'ten ve İstanbul'dan, Trabzond'an, Musul'dan, Adana'dan ve Cizre'den geliyorlar, buraya.

Hepsi de başkentler arasında aktif ya da pasif ticaret yapıyorlar. Buradaki imalathaneler, beyaz ya da boyalı, çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmaktadır. Bu şehirde çok sayıda dokumacı bulunmaktadır. Yunanistan'a, Halep'e ve Karadeniz'e bol miktarda çizgili ipek ve pamuktan kumaşlar ihraç edilmektedir (26). Fransa, İsveç ve Norveç'e ihracat yapılmaktadır(27). İhracat aynı zamanda başka gelirlere de vesile oluyordu. Diyarbakır'dan İngiltere, Hollanda, Belçika ve Fransa'ya gidecek mallar için %3 vergi alınmaktaydı(28). Diyarbakır şehrinin dokuma ürünleri içerisindeki en önemli ihraç maddesi kırmızı pamuklu bez yani Kirpas teşkil etmekteydi 1793-1817 tarihleri arasında Diyarbakır'ın yıllık kirpas üretimi 10.000 topun üzerindeydi. Osmanlı devleri Mehterhane-i amirenin bez ihtiyacını Diyarbakır'dan karşılamaktaydı (29).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır Pamuk Tarımı

Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır ve merkezinde pamuk tarımı dikkat çekiciydi. Basri Konyar 1936'da Hani ekonomisini şöyle anlatır: Buğday, arpa, pamuk, darı, mahalli mahsulâtın başlıcalarını teşkil eder. Nahiyenin ihracatı hububat, pamuk, yaş ve kuru meyvalarla, kereste, bilhassa ceviz tahtalarıdır 'demektedir (30). 1936 yılı ihracatında, 200.000 ton pamuk, 'ihracı söz konusu idi. Diyarbekir ili içerisinde hububattan buğday, arpa, mısır, darı, pirinç ve nakliyattan nohut, mercimek, burçak; sınaî nebatat da pamuk ve susam ekilir. Pamukçuluk il için büyük bir istikbal vaat etmektedir, denmektedir (31).

1973 il Yıllığı'nda, "Pamuk merkez ekim alanı 1250 hektar, üretim 3250 ton. Bismil ilçesi ekim alanı 1250 hektar, üretim 3250 tondur." denmektedir (s. 541).

Tekstil Kentine Tarihten Bir Sayfa

Hatay Basını'nda Diyarbakır ve İplik

Günümüzde Pamuk Üretimi

Diyarbakır ili pamuk ekim alanı 2002 (DİE). Ekim alanı /DA

Merkez	100.000
Bismil	450.000
Silvan	125.000
Çınar	175.000
Toplam	800.000

Diyarbakır 70.175 ha ekim alanı Türkiye pamuğunun %11'ini oluşturmaktadır. Ülkemiz 2004'te 629.384 ha.pamuk ekim alanı ve 2.294.299 ton pamuk üretimi mevcuttur. Türkiye pamuk üretim miktarı yönünden dünyada dördüncüdür. Diyarbakır 356kg/da ortalama kütlü pamuk üretimi ile bölge veriminden yüksek verim almaktadır (32).

Diyarbakır ve Türkiye Genelinde Yetiştirilen Bazı Ürünlerin Verim Değerleri

Ürünler	Diyarbakır (kg/ha).	Türkiye (kg/ha).
Pamuk	3.470	1.229

Kaynak: 2001 yılı verim ortalamaları. T.K.B.

Diyarbakır İli 2007 Yılı Endüstri Bitkileri Üretiminin Dağılımı

PAMUK (2007), İLCELER ALAN (da); MERKEZ 226.000, BİSMİL 180.000, CERMİK 24.000, CINAR 80.000, CUNGUŞ - , DİCLE 300, EĞİL 13.000, ERGANİ 11.000, HANİ 830, HAZRO 1.882, KOCAKOY 2.191, KULP 830, LİCE 2.309, SİLVAN 14.000, TOPLAM 540.150

Kaynak: Tarım İl Müdürlüğü, 2007

Çermik İlçemizde pamuk ekim alanları genellikle, Halılan Sulama Göletinin çevresinde bulunan Konuksever, Yiğitler, Toplu, Başarı, Karacaviran, Bayırbağı köylerinde yoğunluk kazanmıştır. Bunun yanında ilçemizin muhtelif köylerinde kaynak suları ve sondaj kuyularından sağlanan su ile pamuk ekimi yapılmaktadır.

2010 yılı üretim sezonu itibarı ile ilçemiz genelinde 7500 dekar pamuk ekim alanı mevcut olup pamuğun ekonomik olarak getirisinin yüksek olduğu yıllarda pamukçuluk artış göstermektedir (38).

Pamuk ülkemiz ve ilimiz ekonomisine çok yönlü ve çok önemli katkılar sunan bir endüstri bitkisi olup tekstil, yağ ve yem sanayinin vazgeçilmez hammaddesidir. Ülkemizde Ege, Çukurova, Antalya ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yetiştirilmektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi 291 bin HA'lık ekim alanı ve 1.248 bin tonluk kütlü üretimi ile ülke pamuk üretiminin % 55'lik kısmını sağlayan lokomotif bir güce sahiptir. Bu bölgede yer alan ilimiz Diyarbakır ise Şanlıurfa ilinden sonra pamuk üreten en önemli 2. il konumundadır (TUİK, 2009).

Dünyada ve ülkemizde olduğu gibi son yıllarda Diyarbakır ilinde de pamuk ekim alanlarında daralmalar gözlenmiştir. Bunun sebepleri arasında sentetik liflerin daha ucuza üretilerek pazarlara sunuluyor olması, ülke içinde uygulanan tarımsal politikalar, pamuk üretiminde girdilerin fazla kullanılması ve girdi fiyatlarının yüksek olması gibi nedenler sayılabilir. Son yıllarda daha çok özel sektörden, daha az kamu kuruluşlarından olmak üzere geliştirilen yeni pamuk çeşitlerinin sayısında hızlı bir artış kaydedilmiştir. Bu kapsamda Dicle üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından 2007 yılında Berke pamuk çeşidi tescil ettirilerek yöre çiftçisinin hizmetine sunulmuştur.

Günümüzde pamuk üretimindeki temel amaçlar, yüksek verim yanında, lif teknolojik özelliklerinin geliştirilmesi, erkencilik, çırcır randımanının yükseltilmesi, hastalık ve zararlılara karşı dayanıklılık ve üretim masraflarının azaltılabilmesidir. Diyarbakır ili pamuk tarımında bu temel amaçları yerine getirebilmek için oldukça uygun ekolojik yapıya sahiptir. Ancak verimli ve kaliteli üretimleri sınırlandıran bazı sorunlar ve alınması gereken önlemler de mevcuttur.

Pamuk üretimi girdi ve emek yoğun üretim olduğu için masrafların yüksek olması pamuğun diğer ürünlerle rekabet gücünü azaltmaktadır. Bu nedenle yapılacak olan mücadelelerde biyo-ekolojilerin ve ekonomik zarar eşiklerinin takibi önem kazanmaktadır. Bölgede pamuk alanlarında yaygın olan solgunluk hastalığı

(*Verticillium Dahlia* Kleb). ile mücadelede en iyi yöntem pamuk üretiminin ekim nöbeti sistemlerinde yer almasıdır. Minimum toprak işleme yöntemleri ile insan gücünün kullanıldığı işlemler azaltılmalı hasat makineyle yapılmamalıdır. Pamuk ile ilgili kesimler arasındaki iletişim ve işbirliğinin sağlanması ve Bölge Çiftçilerinin ürünlerini daha iyi şartlarda pazarlayabilmeleri için GAP Pamuk Birliği kurulmalıdır. Pamuk hasadındaki yabancı madde miktarı makineli hasadın yaygınlaşması ile birlikte azalma eğilimi göstermiştir. Ancak pamuğun bir kalite ürünü olduğu unutulmamalı ve bölgede kaliteli üretimler için akredite olmuş kalite laboratuvarlarında analiz edilmiş balyalardan oluşan tek balya pamuk sistemine geçilmelidir.

Ürünler	Ekiliş Alanı (1000 da).	Üretim (1000 ton).
Pamuk	505.2	162.9

Çizelge: Diyarbakır ili tarla bitkileri ekim alanı ve üretim değerleri (TUİK, 2009).

	EKİM (1000 da).		ÜRETİM (1000 ton).			VERİM (kg/da).	
	Diyarbakır	Türkiye	Diyarbakır	Türkiye	%	Diyarbakır	Türkiye
Pamuk	505	4.950	163	1.820	8.9	322	368

Çizelge: Türkiye ve Diyarbakır ili önemli tarla bitkileri ekiliş alanları üretim ve verim değerleri (TUİK, 2009).

Pamuk ekiliş alanı Merkez, Bismil ve Çınar'da; yoğunlaşmıştır.

Ürünler	Pamuk
Bismil	172.6
Merkez	200.0
Silvan	10.9
Çınar	81.9
Ergani	10.9
Çermik	10.9
Dicle	0.1
Kocaköy	1.6
Eğil	14.2
Hazro	-
Lice	-
Kulp	0.8
Hani	0.9
Çüngüş	-

Çizelge Diyarbakır ilçeleri önemli tarla bitkileri ekim alanları (TUİK, 2009 (39)).

Pamuk İşçileri Yabani Ot Ayıklarken Foto: M. Ali ABAKAY

Diyarbakır Pamuk Sektörüne Bir Örnek

KAYNAKLAR

1. **Mehrdad R. Izady**, Bir El Kitabı KÜRTLER, Doz Yayınları, İstanbul 2004, s: 64, 436.
2. **Müslüm Üzülmöz**: Çayönünden Erganiye. 2005 S: 33, 34, 36, 38, 39
3. 13 Ağustos 2002. **Y. Şafak Evrensel**
4. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş Bankası Yay. İst. 2008
5. **Halil İnalçık**. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi. Eren yay. İst. 1996. s. 39
6. **Fatma Acun**. 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu. 2000. s. 218
7. **Prof. Dr. Yılmaz KURT** “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret”, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi , V (1990), s. 191-200.”
8. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008 s. 131
9. **Zeki Dilek**. Lice. Diyarbakır. 2002. s. 57 ,63
10. **Halil İnalçık**. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi.Eren yay. İst. 1996. s. 74
11. **Halil İnalçık**. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve ekonomi.Eren yay. İst. 1996. s. 282, 296
12. **Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Erpolat** Cizye defterlerinin sosyal ve iktisadî tarih araştırmaları açısından önemi: Diyarbakır Örneği Sabard. Eylül 2004 yıl: 11, sayı: 4, sayfa: 105 - 251
13. **Ekici C** (ed): Osmanlı belgelerinde Diyarbakır. Devlet Arşivleri genel md.. 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu. Ank. 2006
14. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008 s. 88
15. **Halil İnalçık**.Türkiye Tekstil Tarihi. İş Bankası yay. İst. 2008 s.114
16. **Halil İnalçık**. Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve ekonomi. Eren yay. İst. 1996.. s. 115, 117
17. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008 s. 121
18. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008 s. 119
19. **Halil İnalçık**. Türkiye Tekstil Tarihi. İş bankası yay. İst. 2008. s .a 20
20. **www.friendlife.net**
21. **Mehmet Mercan**. Diyarbakır Anlatmak. Diyarbakırwhoogrup

22. **Yrd. DoçDr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 312, 314, 343
23. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 91, 94
24. **M Şefik Korkusuz:** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent Yay. İst. 2003. s. 98
25. **Prof- Dr- Musa Çadırcı.** Abdülhamit'e Sunulan Bir Lâyiha”Heyet-İ Teftişîye'nin Geşt Ü Güzâr Eylemiş OlduğuMahallerin Ahvâliyle Heyet-İ Mezkûr'un Harekâtı” Http://Dergiler.Ankara. Edu.Tr/Dergiler/19/835/10565.
26. **Şefik Korkusuz.** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent Yay. İst. 2003. s. .69
27. **Diyarbakır Salnameleri.** Diyarbakır Büyükşehir Belediye Yay İst. 1999. c. 4. s. 170
28. **Yrd. DoçDr. İbrahim Yılmazçelik.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 215
29. **Yrd. Doç. Dr. İbrahim Yılmazçelik:** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. 1995. s. 344
30. **H. Basri Konyar.** Diyarbakır Yıllığı.1936. s. 363
31. **Usman Eti.** Diyarbakır. Diyarbakır Matb. 1937. s. 23
32. **R. Ekinci. E. Karademir, Ç. Karademir.** Diyarbakır ilinde pamuk ve pamuğa dayalı sanayisinin durumu ve gelişimi.Güneydoğu An.Araştırma Ens
33. **Sema Başbağ Remzi Ekinci.** Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde pamuk ve pamuğa dayalı sanayinin mevcut durumu ve gelişmesi. UDUSİS Diyarbakır. 2010. ,s. 248
34. **http://gatae.gov.tr/htmls/cesitler/kartanesi.html**
35. **Musa Büyük, Cengiz Kazak** Türkiye III. Bitki Koruma Kongresi, 15-18 Temmuz 2009, Van
36. **Prof. Dr. Oktay GENCER,** Genel Tarla Bitkileri, Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Kitabı No: 42, Adana.
37. **Ayhan BARUT** Pamuğun Tarihçesi ve Çöküşü Cine Tarım Dergisi
38. **Murat Bozdoğan.** Hamdullah Işık Kaplıcalar Diyarı Çermik | 2012. s. 95
- 39- **Sema Başbağ, B. Tuba Biçer, Mehmet Başbağ, Cuma Akıncı, Tahsin Sögüt, Özlem Tonçer, Doğan Şakar.** Diyarbakır'da Tarla Bitkileri. Diyarbakır'da Tarım, Çevre ve Doğa Sempozyumu. 2011. c. 1

Diyarbakır'da ipekböcekçiliği ve ipekçilik

İpek Şehri Diyarbakır:

Resmi valilik yıllığı olan Diyarbakır salnamelerinde Diyarbakır'da yıllık ipek koza üretiminin 42. 000 kıyye olduğunu öğreniyoruz (14). 19. yüzyıl başlarında Osmanlı belgelerine göre ipekçiliğe çok önem verildiğini görüyoruz (BOA, İ. HUS, 131/1323, Ca/10, 6 Temmuz 1905).

J. S. Buckingham 1827'de seyahatnamesinde 'Şehrin imalatları esas olarak ipekli ve pamuklu mallar, Şam'da yapılanlara benzer; müslin kumaştan yapılmış şallar ve mendiller, her renkte maroken deriler, hurdavatta demirci işi ve sigara içmek için, pipolar yasemin dallarından yapılmışlar. Müslin kumaşla kaplamışlar ve altın ve gümüş ipekle süslemişler. 1500 kadar dokuma işiyle dolu olan dokuma tezgâhı var; yaklaşık 500 tanesi pamuk basıyor ve Hasan paşa hanında iş görüyorlar. 300 tane deri imalatçısı cilt işinde çalışıyor; ayakkabı, saraçlık ve derinin diğer tüketim adalarında çalışanlarının yanı sıra; 100 tane nalbant ve 150 tane süslü pipo sapı, kilden toplar ve kehribar ağızlıklar vs. yapıcısı var' demektedir (1).

Diyarbakır Hamidiye Sanayi mektebi halıcılık bölümü öğrencilerinin padişaha ipek seccade göndermeleri üzerine Padişahın mektebin geliştirilmesi için rapor hazırlanması emri (BOA, BEO. 187815, 1 ve 2, 25 Şubat 190).

Diyarbakır'da ipekçiliğin geliştirilmesi için Sanayi mektebi adına bir iplik çıkarma makinesi alınması ve bir Numune çiftliği kurulması için Ticaret ve Nafia nezaretinden sadarete gönderilen yazı (2).

19. yüzyıl başında ipekçilik Diyarbakır'da sanayi mektebinde ipekçilik eğitimi verilmiş, sergiler düzenlenmiştir.

II. Abdülhamid dönemi Diyarbakır mekteb-i sanayide ince bez ve ipekli dokuma sergisi (10).

Puşiciler

Diyarbakır'da bugünkü tekstilin nüvesi sayılan, atölyelerde, o zamanların modası olan iki ürün çok yaygın üretiliyordu. Mantın çarşaf ve puşi. Şarkılara kadar giren puşi 1800'lü yılların sonlarında 1900'lü yılların başlarında, Diyarbakır'da, bugünkü tekstil sanayi'nin ilk nüvesi olan ipek dokumacılığının en önemli ürünlerindendi. Diyarbakır ipekçiliği aslında çok eskilere dayanır. Bilindiği gibi, Çine kadar giden yolun adı «İpek Yolu»dur. Ve bu yol da Diyarbakır'dan geçer. İşte bu nedenle, tarihte çeşitli medeniyetlere merkezlik etmiş olan Diyarbakır'da bu ipekli dokuma işinden nasibini almıştır.

Diyarbakır'da bugünkü tekstilin nüvesi sayılan, atölyelerde, o zamanların modası olan iki ürün çok yaygın üretiliyordu; mantın çarşaf ve puşi. Şimdilerde Bursa'da bir milyon ipek kozası üretiliyor. Bu rakamla mukayese edecek olursak, 1930'lu yılların başlarında 70 tane ipek mancınığı vardı. Hesaba vurulduğunda hemen hemen, bir milyon kozaya tekabül eder. Yani 1930'lu yıllarda Diyarbakır'daki ipekçilik, bugünkü Bursa'nın seviyesindeymiş nerdeyse.

Tarihi olarak ta incelendiğinde Diyarbakır'daki ipekçilik, Bursa'dan da çok önceleri başlamıştı (3). 1880'lerin ikinci yarısında şehirde 100 erkek dokumacı ipek çarşaf dokuyor, her biri haftada bir tane çarşaf üretiliyordu. Bu çarşafılar Halep, Harput, Sivas, Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon'a satılıyordu. 1903 yılında, Diyarbakır'da 120 adet jakarlı makinelerde ipekli kumaş dokunmaya başlanmış, bu jakarlı makinelerle birlikte zaten canlı olan ipek dokumacılığı daha da canlanmıştı.

Buna ilave olarak 100 makinede gezi (hareketli ipek kumaş). dokunuyor, 30 makinede ise, bir kısmı Harput ve Sivas'taki alıcılara satılan ipekli-pamuklu dokuma üretiliyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır'dan başka yerlere ham ipek ve koza satışına başlanmıştı. Dönemin sonunda Diyarbakır'dan ham ipek ve koza satışı, pamuklu-ipekli kumaş satışından yüzde 25 daha fazlaydı. Diyarbakır'da jakarlı makinelerin kullanılmasıyla ipekli kumaş üretimi artmış ve maliyetler de düşmüştür. Diyarbakır'da 300'den fazla işyerinde bulunan 1200 tezgâh vardı.

1928 senesinde Diyarbakır vilâyetinin merkez, Silvan, Kulp ve Lice kazalarında 2200 ons tohum açılmış ve 25'er gramdan ibaret bulunan beher ons başına 30 kilogram hesabile 66000 kilo yaş koza mahsulü alınarak beher kilosu 103 kuruşa satılmıştır. 1929 senesinde 2600 ons tohum açılmış ve baygınlık hastalığının zuhuru hesabıyla koza mahsulü 12155 kiloya tenezzül ederek kilosu 120 kuruşa satılmıştır.

Yakın zamana kadar Balıkçılarbaşı'nı Mardin Kapı'ya bağlayan caddenin uç kısmında bulunan Bazzazlar Çarşısı içerisinde bulunan dükkânlarda çeşitli renklere boyanmış ham ipekler satılırdı. Buradan alınan ipeklerle genç kızların evlerinde oya işler ve garzların etrafına dikerler. Oyaların arasına iliştirilen zümrütlü, pırlantalı dallarla yapılan, oya ile mücevherin işlenmesine "çalma" denir. Genç kızlar gerek oya işlerlerken, gerekse çalma hazırlarken ağızlarından dökülen Diyarbakır manileri, şairlerimizin şiirleri zaman içerisinde türküleşerek halkımıza mal olmuştur (15).

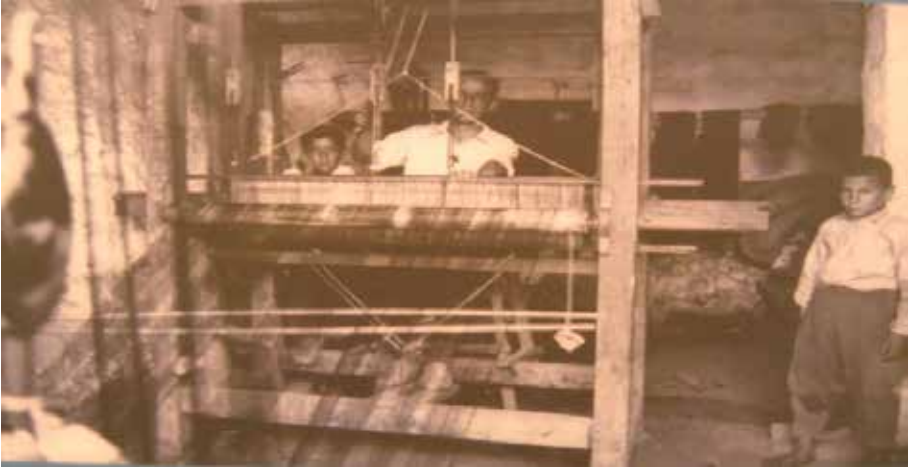
20. yüzyıl başındaki ipekçilik için tarihi sergilere uğrayalım. Lalabey mahallesindeki sanatkârları seyredelim: Diyarbakırlı Süryanilerin Meryem Ana kilisesinin hemen yanında ipekçilik yaptıkları atölyeler vardı.

Kozadan ham ipek yapımı (*Zeki Kasapoğlu albümü*).

İpeğin bükölerek ipek haline getirilmesi (*Zeki Kasapoğlu albümü*)

Puşı tezgahında dokuma (*Can Şakarer albümü*).

İpek böceği mektebi, 1938 (4).

1936 yılında H. Basri Konyar'ın kaleme aldığı Diyarbakır yıllığından ipek böceği mektebi hakkında bilgi ediniyoruz. Mektebin tahsil müddeti üç ay olup iki devreye ayrılır. İlk devre 10 Nisandan 25 Mayıs'a kadar devam eder. Bu müddet zarfında amalei ve nazari olarak böcekçilik öğretilir. İkinci devre 15 Eylül'den birinci teşrin gayesine kadar devam eder. Bu devrede dahi tohumculuğu umumi ve nazari esasları gösterilir. Mektep 1930 yılında 11 efendi yetiştirmiştir (5). Kendi sahasında muntazaman çalışmaktadır. İstasyon boyunda yeni bir böcekçilik okulu ile yanında bir flâşör fabrikasının yapılması için hazırlıklar vardır (9).

Şimdilerde Bursa'da bir milyon kilo, ipek kozası üretiliyor. 1930'lu yıllarda Diyarbakır'da 70 mancınık vardı. Hesaba vurulduğunda o gün için bu rakam bir milyon kilo kozaya denk düşer. Biz bu rakamla daha o tarihlerde Bursa'yı geçiyorduk. 1927 yılında Türkiye genelinde yapılan sanayi sayımında Diyarbakır ipekli dokumada İstanbul'dan sonra ikinci sıradaymış. 1940 yıllarında Diyarbakır'da 270 aile puşicilikle uğraşmış. Diyarbakır'da 40 tane motorlu tezgâh vardı. 1200 tane elle çalışan dokuma tezgâhı bulunuyordu (6).

1937 yılına ait bir kitapta 'Kozacılık ve ipekçilik Diyarbakır'de pek eski bir hayata maliktir. Merkez, Silvan, Kulp ve Lice ilçelerinde bugün de ipekçilik yapılmakta ve bu heves günden güne artmaktadır. Kozalardan elde edilen ipeklerle, el tezgâhlarında sırmalı, sırmasız Diyarbakır mantini denilen ipekli kumaşlar, mendiller, örtüler dokunur. Diyarbakır merkezinde bir ipekçilik okulu vardır (9).

1949 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden gazeteci Cahit Beğenç izlenimlerini Ulus gazetesinde yazmış, Diyarbakır ve Raman isimli kitabında da bu izlenimlerini detaylandırmıştır. Merkezde köylü kadınların başörtüsü olarak kullandıkları ve puşu tabir edilen ipekten mamul örtüler el tezgâhlarında işlenmektedir. 150 adet tezgâh vardır. Senede 7 bin adet puşu dokunmaktadır. İpek böceği istasyon müdürlüğünde senede 4000 kutu ipek böceği açılmaktadır. Koza olarak 120 bin ila 140 bin kilo istihsal edilmektedir. 4000 ila 10. 000 kilosu ihraç ve bakiyesi şehirde puşu tezgâhlarında istihlak edilmektedir (10).

İpek böcekçiliğinin merkezi oluşunun nedeni biraz da Diyarbakır'ın iklimine bağlıydı. Yaz aylarında 40–45 dereceye varan bir sıcaklık dut ağaçlarının yetişmesi için çok uygun bir ortamdır. Diyarbakır'daki dut bahçeleri dillere destandı. Hemen hemen bütün Ermeni ve Süryani evlerinin bahçelerinde dut ağacı olur ve ipekçilik yaparlardı. Evlerimizde annelerimizin ve kız çocuklarımızın elbiseleri genellikle ipektendi. Ayrıca yatak ve yorgan takımlarımız hatta nevresimlerimiz bile tamamen ipekti. İpek, Diyarbakırlılar için o kadar doğal bir kumaştı ki basma entarili bir bayana hayranlıkla bakılırdı. İpek puşiler ise çok sıradan şeylerdi. İpek puşi bağlamış diye de çok meşhur bir türkümüz var (7).

Damda puşi işlerem,
Kız yanağın dişlerem,
Seni bahan versinler,
Saç bağın gümüşlerem (Diyarbakır Türküsü).

Şefik Korkusuz. Bir zamanlar Diyarbakır–1904 yılı–1933 yılı

Sayısı 300 adet olan bu imalathanelerde 1870 yıllarında 200 ustanın denetiminde 1500 yetişkin ve çocuk işçi çalışmaktaydı. Bu tezgâhların hemen hepsi Diyarbakır şehir merkezinde bulunuyordu. Bu, Diyarbakır'ın bu faaliyetin merkezi

olması ve dokumacıların ipek dokumacılığına yönelmeleriyle ilgilidir. Çünkü ipek kumaş dokuma daha yüksek vasıf isteyen ve kırsaldan çok kentlerde yapılmaktaydı. Diyarbakır’da canlı olan ipek dokumacılığı jakarlı makinelerle daha da canlanmıştı. 1880’lerde şehir merkezinde 100 erkek dokumacı, ipek çarşaf dokuyor ve her bir usta haftada bir adet çarşaf üretiyordu.

Diyarbakır dokuma esnafı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde jakarlı dokuma tezgâhlarını kullanmaya başlamıştır. Böylece daha kaliteli ve daha fazla kumaş üretimi sağlanarak dokuma piyasası, rekabet gücünü artırırken, üretilen malın birim fiyatlarını düşürmüştür. Diğer taraftan Diyarbakır’da ipekböcekçiliğin üretimindeki yüksek rekolte ve elde edilen ipeğin işlenmesi göz önünde tutularak Elazığ’da 1913 yılında kurulmuş olan İpekböcekçiliği okulu 1930 yılında Diyarbakır’a taşınmıştır. Geleneksel el dokuma tezgâhlarının dışında 1940’lı yıllara kadar faaliyetini sürdürmüş olan jakarlı makinelerden oluşan mantin kumaş fabrikaları vardı. Bu mantin fabrikaları, Müftü zade Hüseyin Efendi ile Direkçi Tahir Efendiye aitti. Burada üretilen kumaşlar biraz sert olmakla beraber sırmalı kısmından gelinlik yapılmakta ayrıca yorgan ve yastık yüzü olarak da kullanılmakta idi. 1950’li yıllarda Diyarbakır ipek dokumacıları “Doğu İpek” adıyla bir şirket kurmuşlardır (9).

1958 yılında yapılan istatistiğe göre Diyarbakır’da üretilen ham ipek miktarı 50 000, suni ipek miktarı 15 000 metredir. 13 1960 yıllarında ise en az 200, 1970 yıllarında en az biri motorlu olmak üzere 70 tane ipek kumaş üretim tezgâhı çalışıyordu. Bu tezgâhlarda üretilen ipek kumaşlar yurtiçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu ve Ege bölgesinde, yurtdışında da Irak ve Suriye başta olmak üzere pazar bulmaktaydı. 1970 yıllarında Diyarbakır il merkezi başta olmak üzere Silvan, Lice, Kulp ve Hazro ilçelerinde önemli miktarda ipek böcekçiliği yapılmakta idi. Günümüzde ise sadece Kulp ilçesinin bir beldesinde küçük oranda üretim devam etmektedir. Diyarbakır şehir merkezi ve civar köyleri ipekböcekçiliği ve dokuma tezgâhlarının en yoğun olduğu yerlerdir (9).

Diyarbakır eskiden ipekböceği dokumacılığının olduğu illerdendi. Bunu yılların puşi ustası olan Muharrem Savaş’tan öğreniyoruz. Savaş, puşiciliğe 1946 yılında iplik halini alan ipeklerden puşi dokumaya, Ermeni Karnu ve Zeynî ustalarının yanında başlamış. Ve o gün bugündür ipeğin dokuma sürecinde yer alan Savaş «O dönemlerde Ermeniler bu işi yapardı. 60 kadar ipek dokuma atölyesi vardı. Ve hepsinde 5-20 arasında işçi çalışırdı» diyor. Tüm ipekböceği atölyelerini Ermeniler, Süryaniler işletmişti. Ermenilerin, Süryanilerin gitmesi, Diyarbakır’da DSİ, TEDAŞ’ın, Köy Hizmetleri, Sümerbank gibi devlet kurumlarının açılması aynı sürece denk gelir. Aynı dönemlerde askerden dönen Savaş, Sümerbank Dokuma Fabrikası’nda usta olarak başladığı işte devam etmiş zanaatına.

İpek dokumacılığı ile dut yaprağının ipeğe dönüşüm sürecinin atölyeler tarafından yürütüldüğünü anlatan Savaş, “Ustalarımız dut bahçelerinin sahipleriyle anlaşırды. 500 kilodan 3 tona kadar ipek isteyen ustalarımız vardı. Atölyenin büyüklüğüne göre değişirdi bu” diyor. İpekböceği kozalarında 40 günde yeşil yapraktan en pahalısından ipliğe dönüşen ipek, atölyede dolapçıların ellerinde

kaynatılır, renk verilir ve tezgâhlarda dokumaya hazır hale getirilirmiş. Kadınlı erkekli her sabah herkes gelir gelmez tezgâhlarının başına geçer, akşama kadar durmaksızın çalışırlarmış.

Pazarı Ortadoğu puşiciliği, gelmiş geçmiş zanaatların en kıymetlisi olarak dile getiren Savaş, İran, Irak, Suudi Arabistan, Suriye gibi Ortadoğu ülkelerine pazarlandığını söylüyor. Ortadoğu'ya pazar ve üretim merkezlerinden biri Diyarbakır'mış. Puşinin bir ismi, etiketi varmış. Nasıl şimdi markete gittiğinizde her şeyin bir etiketi varsa. Heftreng, kesrevan, dorsor, telgraf, semavi, türabi, mantin (çarşaf). Kadınların giydikleri çarşaf. Puşiler, desenlerinin farklılığına göre isim alıyor. Genç kızların kullandıkları temezi, kadınlarınki ise puşi ya da şarp olarak isimlendiriliyor. Muharrem Savaş, yok olmak üzere olan bir alanı yeniden canlandırması için Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın puşi atölyesinin bir olanak olduğunu aktarıyor. Konuşması esnasında o günlere bir yolculuk yapıyor ve bizi de kendisiyle birlikte götürüyor Savaş: *“O dönem dut ağacı çoktu. İpekböceği, kozaları yılda bir yapar. Ustalar bahçelerle anlaşır, ipliği alırdı. Dolapçılar da ipeği kalitesine göre ayırırdı. 1. 2. 3. kalite olarak isim alırdı. Başkaydı o zamanlar. İşsiz insan yoktu”* (11).

Ali Haydar Canlı (Diyarbakır yerlisi). geçmişteki ipek böcekçiliği pratiğini anlatıyor; “Diyarbakır'da büyük avlulu evleri kiralarak üç veya beş büyük odaları, iki katlı ve üç katlı ranza yaparak, ranzaların üstüne kâğıt serilirdi. Bunun üzerine böcek dokumu bırakılıyordu. Bu böceklerin saklanması için Hevsel bahçelerinden ve köşk bahçelerinden dut ağaçlarından, yapraklı çubukları keserek eve getiriyordular. Avluda kadın işçiler yaprakları maydanoz ayıklar gibi ağaçlardan koparıp kıyma tahtaları ve büyük bıçakla maydanoz gibi ince kıyardılar. Böceklerin yemesi için ranzalara serperdiler.

Bu ağaçları bahçe sahibinden satın alıyorlardı. Bingöl'ün köylerinden ağaçları kesmek için işçi geliyordu. Kestikleri dalları 40–50 kg gelecek şekilde bağlıyor ve sırtlarında eve getiriyordular. Nisan ve Mayıs aylarında böceklerin soğuktan üşümemesi için mangal yakılarak böceklerin bulunduğu mekâna konuyordu. Böcekler koza olduktan sonra islime götürülerek boğuluyorlardı. Boğulduktan sonra kozayı ipek işlemek için sur önünde hülle yapılırdı. Hüllenin üstü ve etrafı dut ağacının yapraklarıyla örtülüyordu.

Kerpiçten ocak yapılırdı. Büyük bir kazan ocağa bırakılır, içindeki su ısınınca kozalar kazanın içine atılırdı. Kozayı işleyen usta ağaç kamçıyla kozayı sararak makaraya verirdi. Makaradan dolaba çekerek dört makaradan kelef olarak dolaba sarılıyordu. Bir kadın dolabı sürekli olarak çevirirdi. Usta kişi de devamlı olarak makaraya kozanın ipeklerini verirdi. Bu kadınlar iki kişi olurdu. airi ocağın ateşini yakar, diğer kadın dolabı çevirirdi. Dolabı çeviren kadın yorulunca öteki kadın çevirirdi. İşçi kadınlar her gün, gece 24'te işbaşı yapıp saat 14'de paydos ederlerdi. Kazanın suları Balıklı ve Anzele'den getirilirdi. Getirilen sular fiçiler konur, kazanın suyu eksilince tenekelerle su ilave edilirdi. İş bittikten sonra usta ipeği dolaptan çıkararak kadın saçı gibi örüyordu. Çalıştığı ağaç kamçıya takarak eve götürüyordu.

Puşı yapılması için mantinhanelere ve evlerinde böcek yetiştiren ustaların evlerine götürerek istedikleri renkte boyuyorlardı.”

Abdüssettar Hayati Avşar Diyarbakir ipeği ve İpekböcekçiliğini anlatıyor; “Diyarbakir’de elde edilen ipek kozalarından bir kısmı damızlık koza olarak ayrılıp ipek böceği tohumu elde edilirken, diğer kısımlarından da dört - beş yüz ipek böceği dolabından ipek elde edilirdi. Bunlar çeşitli renklere boyanarak çeşitli ipekli kumaşlar dokunur. Mantin, Atlas, Kutni, Gezi. . . Diğer çeşitli kumaşlar elde edilir. İpekten yapılan ve başa sarılan puşiler de ayrı bir şöhrete sahip olup her tarafta aranır ve kullanılırdı.

Diyarbakir ve kazalarında elde edilen kozaların içindeki krizalitler güneş, kaynarsu ve subuharı ile boğulduktan sonra Diyarbakir’e getirilip ipekböceği kozası pazarında satışa arz edilir. Son devirlerde Ermeni vatandaşlardan intikal eden ipekli kumaş imal eden fabrikalarda kullanılmak üzere “dolap” tabir edilen ipekçekme dolaplarında ve yine bir Ermeni vatandaşa ait olup New York 1910 tarihini taşıyan Flatür (ipekçekme). fabrikasında kozalardan ipek elde edilirdi.

İpek dolapları iki çeşittir. Bunların biri büyük, biri küçüktür. İpek çekme dolaplarının bulunduğu yer şu şekildedir: İpek çeken ustanın oturduğu yerin önünde büyük bir kavurma kazanı, kazanın altında ocağı, ipekçekenin yanında kazanın altında yanacak ağaç, yaprak vb, dumanlarının çıkması için bacası, kazanın önünde ipekçeken ustanın karşısında ipeklerin geçirildiği dört-beş iğ bulunur. Ve bunlardan alman ipek, dört dolaba verilir. Dolabın üzerinde üç ve dört sıra ipek sarılmaya başlanır. Kadınlar tarafından durmadan dolap çevrilir.

Kazanın altında yakacak olarak da ipekböceği beslenen, böcekhanelerdeki iskelelerden sökülen, ipekböceği yataklarından elde edilen dut dalları, kuru yaprak ve altı köşeli üç dört milim boyunda koyu yeşil, siyahımsı kurumuş ipekböceği pisliği kazanın altına atılarak yakacağı da kendinden temin edilir. Dışarıdan yakacak alınmaz. Dolaplardan sökülen ipekler, kız saçığı şeklinde bükülerek deste halinde sahibine teslim edilir. Sahibi ipekleri Ermeni vatandaşlarımızdan Müslüman hemşerilerimize geçen üç «İpekli Kumaş ve Çarşaf Dokuma Fabrikası» sahiplerine satarlar. Onlar da bunları ayrı ayrı renklere boyatarak hazırlar ve fabrikalarında Mantin, Atlas, Kutni, Gezi vb. çeşitli şekillerde desen ve renklerde çarşaf-kumaş olarak dokuturlardı.

İpekböceği beslenen evlerde aşefçi denen kadınlar çalıştırılırdı. Hıristiyan evlerinde tüm aile fertleri çalıştırılırken, Müslüman evlerinde “aşefçi” denen, bu işten anlayan ustalaşmış kadınlar çalıştırılır. İlbaharda dut ağaçlarının yaprakları farekulağı kadar olduğu zaman ipekböceği tohumları evlerde kuluçkaya yatırılır. Yirmi küsur günden sonra yumurtadan çıkan koyu esmer minnacık kurtçuklar gayet ince kıyılmış dut yapraklarıyla beslenirlerdi. Diyarbakir Askeri Hastanesinin altından başlayıp Yeni Kapı, Mardin Kapı, Ben û Sen ve Urfa Kapı’daki dut ağaçlarından kesilen dut dalları üst üste konur, iki üç metre boyunda olur, bir insanın zor taşıyacağı ağırlığa erişirlerdi. Yapraklı dut dalları birkaç sütun kalınlığında bağlanarak sırtta taşınırdı. Bundan dolayı bu işi yapanlara “arkacı” denirdi.

Bahçelerden, Mardin Kapı yokuşundan, Yeni Kapı yokuşundan arka arkaya dizilen, dut dallarını yüklenmiş arkacılar elli altmış metrede bir dinlenerek bunları günde birkaç kere böcekhanelere götürürlerdi. Aşefçi kadınlar ellerindeki küçük dalları kontrol eder, üzerinde kuş pisliği veya toz olan yaprakları atarlar. Sonradan bu yapraklar böceklere verilir.

İpek böceklerinin dört uykusu, beş yaşı vardır. Böcekler büyümeye başladıktan sonra (yapraklar kıyılmadan). önce küçük dal, sonra büyük dal halinde verilir. Bu şekilde dört uyku ve beş yaştan sonra kemale erer, koza örme zamanına yaklaşırlar. O zaman «çilo» tabir edilen yapraklı meşe dalcıkları ve bu işe mahsus süpürge otu, ipekböceği yataklarına dikine konur. Böcekler de koza örnek için bunların üzerine tırmanıp, yapraklar arasına koza örerler. Örme işlemi dıştan içe yapılır. Kozalar kemale erdikten sonra (beş-altı gün). sökülür. Kozalar toplanır, flatür fabrikasının yanında bulunan (Fabrika, Gâvur Meydanı, “Hristiyan Mahallesi”ndedir.). İknahhaneye (Böceği boğdurma yerine). götürülür.

İknahhane şu şekildedir: Dekovil (küçük ray). döşenmiş meydanın sonunda, içinde büyük su kazanı bulunur, dışarıdan altında suyu kaynatmak için yapılan ocakta daimi ateş yakılır. İknahhane çift kanatlı kapılı bir odadır. Dekovil hattı odanın sonuna kadar döşelidir. Dekovil hattının üzerinde insanlar tarafından sürülen ve çekilen dört tekerlekli, dört kanatlı, dört katlı koza konmaya mahsus kerevetlerin bulunduğu koza iskelesine, kozalar kat kat konarak boğma odasına (İknahhane). sürülür. Odanın iki kanatlı kapısının her tarafı su buharının dışarı çıkmaması için keçelerle kaplı bulunur. İki kanatlı kapının üzerinde içerisine koza konmaya mahsus etrafi yine keçe ile kaplı küçük bir çekmece bulunur. Bu çekmecenin içine o parti kozaya ait beş-altı koza konur, kapılar kapatılır ve kozaların su buharında boğma muamelesinin tamamlanması için beş-on dakika bekletilir. Arada bir, küçük çekmece çekilir, içindeki kozalardan su buharına maruz kalmış birkaç koza alınıp bıçakla kesilerek koza içindeki krizalit (ipek böceğinden kelebeğe dönüş). çıkarılıp, bakılır. Boğulmuşsa kapılar açılır, boğulmamışsa birkaç dakika daha bekletilir.

İşlem tamamlanmışsa dekovil hattındaki dört katlı kerevetli iskele dışarı çıkarılır. Kozalar yerlere yayılmış Japon bezlerin üzerine serilir, kurutulmaya bırakılır. Bu durum geceleri de sürer (Kelebeklerin kozadan çıkmaması için).

İpekçilik Ürünleri

Diyarbakır yöresindeki ipek dokumacılığında elde edilen kumaşlar en çok yöreye özgü baş bağlama aksesuarı olarak kullanılan Puşi üretiminde kullanılır. Bunun yanında atkı, çarşaf, üç etek ve diğer kadın giysilerinin üretiminde de kullanılmaktadır.

Burada geleneksel olarak üretilen kumaşlar kalite bakımından; Sade İpek, Mantin Kumaş, Floş ve Afare olarak sınıflandırılırdı. Renk/Desen bakımından ise; Siyah, Beyaz, Kırmızı, Yeşil, Turabi ve Almasti'dır. Boyutlar ise talebe göre değişmekteydi ancak bununla beraber, 90, 100, 110 cm_ gibi ölçüler ile 120, 140 ve 160 cm_ ölçüler hemen hemen standart ölçülerdir. Ancak ihtiyaç ve özel sipariş ile

farklı boy ve ebatlarda ipekli kumaş dokuması yapılabilir nitekim özel siparişlerin ipekli kumaşta önemli bir yer tuttuğunu konunun ustaları dile getirmektedirler.

Dokunan kumaşların ölçüleri kullanım amacına göre farklılık taşıyordu. Saç bağı (atki), şal ve mantin çarşaf için farklı ölçülerde dokuma yapılıyordu.

Kumaşlarda balık deseni yaygın olarak kullanılıyordu. Bunlara “balıklı” deniyordu. Çatal şekli de kullanılırdı. “Elması” denen kumaşın fiyatı daha pahalıydı. Çünkü bunlar daha parlak olurdu. “Afare” en düşük kalitedeki kumaşın adı idi. Sade ipek en iyi kalitedeki üründü. “Mantin kumaş” ikinci sırada, “filoş” üçüncü sırada, «afare» ise en son sırada geliyordu. Filoş parlak olduğundan bunun için daha fazla boya kullanılıyordu. Boşlukları olan geniş dokunmuş kumaşlar daha ucuz oluyordu. İpek kumaşlar özel gün giysileri olarak kullanılıyordu.

Diyarbakır’daki ipek dokumacılığı birçok yörede üretilenden farklı olarak belli bir alan için üretildiği düşüncesini doğuracak kadar özgündür. Diyarbakır’daki ipek dokumacılığında bu zanaatla özdeşleşmiş iki ürün bulunur. Puşi ve Çarşaf veya Mantin Çarşaf’dır. Ama daha çok da puşi olarak bilinir. Aslında puşi genel olarak baş bağlama veya örtmeye yarayan tüm aksesuarların ortak adı olarak da kullanılır. Söz gelimi Urfa yöresinde kullanılan ser puşi (baş örtüsü). sadece kadınlara özgü baş bağlama veya örtüye işaret etmez. Erkekler tarafından kullanılan beyaz ipekten yapılan “dülbent” veya kadınların kullandıkları “şal” da ser puşi olarak adlandırılır (17).

Mantin çarşaf: ipek çarşafın çeşitlerinden biridir. Manto yerine mantin çarşaf giyilir.

Kırşan peştamal: Sarı, kırmızı çizgilidir. Çizgiler boyuna çizgilerdir. Hamamda kadınlar kurulandıktan sonra kırşan peştemali vücutlarına sararlar.

Alavala çarşaf: Çarşafa bakıldığı zamanki renk ile çarşafı döndürdüğünüzde ortaya çıkan renk arasında farklılık görülür.

Gezi: Entarilik parçadır. Erkekler bile eskiden gezi denen ipek kumaştan önü açık entari giyerlerdi (Sarı-beyaz çizgili).

İpek herz: Bayanlar başlarına örterler. Kenarlarına oya işlenir.

Maruken: Çok kaliteli ipek kumaş. Hacı Üves’in (Akıncılar Mağazası). dükkânına ipek üzerine yapılan kaliteli kumaşlar (1946–1960). gelir. Bunlardan özellikle maruken, **visra** kumaşlar giyildiği zaman tiril tiril ve dökümlü duran bir halis ipek kumaştır.

Visra: Diyarbakır’da kullanılan çok tüketilen kumaşlardan biridir (İstanbul-Bursa’dan gelir).

Birman: İpek birmandan gecelikler yapılıır.

Şermos çarşaf: Şimdiki satene (parlak ve kaygan kumaş). benzer. Kaim, dökümlü ipekten yapılmış parlak bir kumaştır.

Köylerde (Hazro, Kulp. . .). Seccade-kilimler de ipekten (kendi ürettikleri)., köylü kadınlar tarafından yapılıır. İpek bezlerin yanı sıra: **Sivtan bezi üretilirdi.** Bu

bez bebeklerin altına kullanılır. Fakir kesim ise bu parçadan çocuklara entari yapar. Koyu mavi, ince çizgili, çizgiler yukarıdan aşağı beyaz mavi çizgilidir (13).

Diyarbakır'da ipek hanım elbiselerine örnekler (Cahit Sıtkı evi).

Keldani kilisesi dini elbiseleri

Keldani kilisesi dini elbiseleri

Kulp ilçesinde ipek dokuma tezgâhları (16).

Kulp'ta ipekçilik ürünleri (16).

Kulp'ta ipekçilik ürünleri (16).

Tarihi sokak isimleri

Diyarbakır'da bazı sokak isimleri

Diyarbakır turizminde yeni bir soluk ipekçilik - Hasanpaşa hanı

KAYNAKLAR

1. **Korkusuz M Şefik**, Seyahatnamelerde Diyarbekir, Kent Yay. İst. 2003. s. 149.
2. **Yakuboğlu K. Erpolat M. S. ve Sarıbiyık M.** 2011; “Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır”. Diyarbakır valiliği. Dicle Üniversitesi.
3. **Eşsizöğlü E.** Diyarbakır, Yahoo Grup.
4. **İzmir Fuarında Diyarbakır** 1938. S: 32.
5. **Konyar H. Basri** Diyarbekir Yıllığı, 1936. S:159
6. **Diken Şehmus** Diyarbekir Diyarım, Yitirmişem Yanarım, İst. 2003, s. 44 – 46.
7. **Beren B.** “Henek”, 2. Baskı Peri Yay. S:167. İstanbul. 2004
8. **Taşgın Ahmet** “Diyarbakır’da Puşicilik Çalışması”. Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Bilim Dalı.
9. **Eti U.** “Diyarbekir”. Diyarbekir Matbaası, 1937, s. 34 – 74.
10. **Beğenç C.** “Diyarbakır ve Raman”. Ulus Basımevi. Ankara. 1949, s. 27.
11. **Karaçoban D.** “Damda Puşi İşlerem Kız Yanağın Dışlerem”. Evrensel Gazetesi.
12. **Ekici C.** “Uluslararası. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu”, Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır, Ankara, 2006.
13. **Kırmızı Zübeyde** Amid-i Nur. Diyarbakır Büyükşehir belediye yay. İst. 2009. s. 42–45.
14. **Telliöğlü Ömer** (ed), Diyarbakır Salnameleri. Büyükşehir Belediye Yay. İst. 1999. 5/303
15. **Güldoğan Vedat** Diyarbakır Kültürü. Kripto Yay. Ank. 2011. s. 106
16. **Çelik Mirze** Fotoğraflarla Kulp. 2010. s. 126.
17. **Bağlı Mazhar** El Sanatları, Diyarbakır Ticaret Odası Yay. 2007. s. 32.

TARİHTE DİYARBAKIR'DA KUMAŞ BOYAHANELERİ

Aygül DORU

Tekstil sanayinde boya ve boyahane en önemli unsurlardandır. Satıcı için önemli olan bu durum devlet için de önemli bir vergi kaynağıdır.

16. yüzyıl: Osmanlının Diyarbakır'ı almasından sonra Diyarbakır'da tahrir defterleri bu noktaya parmak basmıştır. 1518 (TT 64). 1540 (TT 200). ve 1564 (TT 155). tarihli tahrir defterlerinde, Diyarbakır şehrinde rastlanan endüstri kuruluşu ve yıllık vergi miktarları. Şu şekildedir (1):

Endüstri Kuruluşunun Adı	1518	1540	1564
Boyahane	150.000	142.000	213.617

(MS. 1691-1692). Cizye- Defterlerine Göre Diyarbekir'deki Meslekler içinde boyacılık önemini korumaktadır.

Bir yerleşim yerinde bulunan mesleklerin ortaya çıkarılmasında müracaat edilen kaynaklardan birisi de cizye defterleridir. Bu itibarla ele alınan defter, Diyarbekir'de 1691 yılında hangi meslek gruplarının bulunduğu konusunda son derece faydalı bilgiler sunmaktadır. Bu defterde yer alan meslek isimlerinde. Basmacı, boyacı, hariri (ipekçi), mutaf (kıl dokucu), debbağ (deri yüzücü), hallac (pamuk tarakçı). gibi isimleri gözlüyoruz.

Diyarbekir'de XVII. yüzyılın sonlarında en yaygın mesleğin çulculuk olduğu görülmektedir. Çulculuğu debbağlık, basmacılık, boyacılık, kassarilik, sellahlık izlemektedir (2).

19. Yüzyıl: 19. yüzyıl seyyahlarının da dikkatini boyahaneler çekmiştir. Vital Cuinet seyahatnamesinde şehirde 28, 21 ipek ve keten kumaş imalathanesi, 30 kumaş boyacısı olduğunu, ifade eder (3). Şehirdeki endüstriyel faaliyetler arasında kumaş ve iplik boyacılığı ilk sırayı almaktadır. 19 .yüzyılda Diyarbakır'a gelen Avrupalı seyyahlar, şehirde dokunan, kırmızı renkli pamuklu kumaşların, Macaristan, Polonya ve Rusya'da büyük talep gördüğünden bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin kırmızı bez adıyla bahsettiği bu kumaşların yanı sıra, şehirde ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar, halı, kilim, keçe vs. dokunmaktadır (1). Dünyaca meşhur kırmızı Diyarbakır pamuklusunda ana unsur boyaydı. Bu boya kök boya, şap alüminyumu ve kalsiyumdan oluşuyordu.

19. yüzyılda kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği Avrupa'da meşhurdu. Diyarbakır'ın bu tarihlerde ihraç ettiği bir önemli madde de deri boyanmasında büyük öneme sahip mazu idi. 1797 tarihli bir arzdan anlaşıldığına

göre 'Diyarbakır'dan Kayseri'ye mazu gönderilmediğinden İstanbul'da ayakkabı fiyatları oldukça yükselmişti. Bunun sebebinin mazunun İzmir'e gönderilerek buradan Avrupa ülkelerine ihraç edilmesi olduğu anlaşıldığından dolayı bu işin önünün alınması istenmekteydi. Bu ise Kayseri debbağ esnafının perişanlığına yol açtığından Diyarbakır'a gönderilen fermanlarla mazunun uygun fiyatlarla Kayseri'ye gönderilmesi istenmişti. Bu ferman Avrupalı tüccarların Diyarbakır'da mazu ticaretini yine önleyememiş, 1815 yılında bir ikaz fermanıyla mazunun Avrupa'ya değil, Kayseri'ye gönderilmesi emredilmiştir (4).

19 yüzyıl İl yıllığı olan Diyarbakır salnamelerinde Tekstil ürünlerinin ön planda olduğu vurgulanıyor. 'Sinai mahsüller ise Çetari, kutni, gazaliye, kırmızı iplik, manusa, yerli basma, çarşaf, mülevven meşin, mülevven sahtiyan, kösele, ayakkabı, tiftik, şal, aba, harir puşi, cenfes, ma'rekeeğەر takımı, mamaulat-ı ahşabiye, çorap, külah, vs. dir' denir. Tarımın boya sanayine hammadde yetiştirdiğini salnamelerden okuyoruz: 'Zirai ürün olarak 'yapağı, kıl, kök boya, mazı ve teferruatı, vs.. geçer' ifadeleri vardır (Salname 4/72). (5).

Resmi devlet belgesi olan tarihi Diyarbakır salnamelerinde boya hususu daha detaylı ele alınır.

Mazı ve kitre ve antuf ağaçlıkları: Bu ağaçlıklar dağlarda yetişen huda-yi nabit şeyler olup mazı ve kitre ve antuf hasıl etmektedir ki civar ahali tarafından toplanıp bunun için mahsusan oralara giden tüccara satılır. Bunlar boya için istimal olduğundan şehir ve kasabalarda sarfiyat-ı vakıasının fazlası harice çıkar. Boya nevinden purik, şakaloz, sumak yaprağı, kök boya cehre, palamud, çiriş dahi buralarda hâsıl olmaktadır (3/360).

Salnamelerde boyacılık mesleğiyle ilgili hususlar da vurgulanır: Sanayi ve mamulât esnafının başlıcaları şunlardır: Debbağ, dikici, penbeci, gazzaz, kirişçi, kunduracı, külahçı, boyacı, isimlerini görüyoruz. Salname 4/360

Diyarbakır'da ihracatı etkileyen önemli bir husus Diyarbakır boyasıyla boyanmış pamukluların dış ülkelerde çok beğenilmesi. Sestini'nin seyahatnamesinde Diyarbakır kenti, kervanların buluştukları yerdir. Kervanlar buraya, İzmir'den, Halep'ten, Tokattan, Erzurum'dan, Şam'dan, Bağdat'tan, Tauris'ten ve İran'dan, İstanbul'dan, Trabzon'dan, Musul'dan, Adana'dan ve Cizre'den geliyorlar. Hepsisi de başkentler arasında aktif ya da pasif ticaret yapıyorlar. Buradaki imalathaneler, beyaz ya da boyalı, çeşitli pamuk kumaşlar üzerinde çalışmaktadır. Bu şehirde çok sayıda dokumacı bulunmaktadır. Yunanistan'a, Halep'e ve Karadeniz'e bol miktarda çizgili ipek ve pamuktan kumaşlar ihraç edilmektedir. Bu şehir kocaman bir mazı ambarıdır (3). Başbakanlık Osmanlı arşivleri ve Topkapı müzesi bize bu alanda çok geniş bilgi verebileceği gibi geleceğe de yön verebilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Diyarbakır boyahanesi ile ilgili iki örnek verelim:

Diyarbakır kök boya ve mazu ile ilgili boya belgesi Tarih: 29/Z /1249 (Hicrî).
Dosya No: 15 Gömlek No: 716 Fon Kodu: C.. İKTS

1. Diyarbakır'da boyahanelerle ilgili Fransızca bir telgraf Tarih: 25/Z /1217 (Hicrî). Dosya No: 757 Gömlek No: 30811 Fon Kodu: C..ML..

Topkapı Sarayı Müzesindeki baskı desenli Diyarbakır pamukluları ile ilgili çalışmalar detaylandırılırsa Diyarbakır geçmişte olduğu gibi bugün de büyük bir hamle yapabilir.

KAYNAKLAR

1. **Fatma Acun** 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler. 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 2000. s. 218
2. Yrd. Doç. Dr. **Mehmet Salih Erpolat**. Cizye Defterlerinin Sosyal Ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği Sabard. Eylül 2004 Yıl: Iı, Sayı: 4, Sayfa: 105 – 251
3. **M. Şefik Korkusuz**: Seyahatnamelerde Diyarbekir.Kent yay. İst. 2003. s. 62, 69
4. Yrd. Doç. Dr. **İbrahim Yılmazçelik**: XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır. TTK yay. Ank. 2003
5. **Ömer Tellioğlu**. Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. İst. 1999.

DİYARBAKIRDA TARİHTE MADENLER

Prof. Dr. Kenan Haspolat.¹

ÖZET

Diyarbakır'da madencilik tarihi literatür eşliğinde ele alındı.

Bakır madencilik tarihi

Neolitik dönem: Diyarbakır madencilik sektörü açısından yatırımcılar açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. İlin zengin ve kaliteli mermer rezervi ticari açıdan son derece önemli fırsatlar sunmaktadır. Diyarbakır'da mermere ek olarak bakır, kurşun, çinko, demir fosfat, kömür ve krom yatakları da bulunmaktadır. İnsanlık tarihini yansıması açısından Diyarbakır Ergani önemli ilkleri gösterir. İlk kez buğday ekilmesi önemli bir olaydır. Ancak medeniyetin başka ilklerini de burada görüyoruz. Kanallı yapılarda oturanlar bakır taşlarından yapılmış boncukları daha fazla kullanmaya başlamışlar. Bakırtaşı toplamaya çıktıklarında rastladıkları bakır parçalarının ısıtıldığı zaman daha kolay biçimlendirildiğini keşfettikten sonra küpe, yüzük, bilezik ve hızma yerine kullanılan süs eşyaları yapılmaya başlanmıştır. M.Ö. 8000 yıllarında Çayönü'nde bakır kullanması, zengin bakır yatağına sahip Ergani ovasında yaşayanlar için şaşırtıcı değil. Ancak, dünyada bilinen en eski maden işletmeciliğinin varlığını ortaya koyması açısından, Çayönü'nün önemi oldukça büyüktür. Bulunan bakır nesnelere 14 C ölçümleriyle M.Ö. 8200-7500 yıllarına denk geldiği saptanmıştır (1).

Ergani bakır madeni dünyada bilinen en eski maden ocağıdır. Tüm tarihi çağlarda da önemini korumuştur. Çayönü'nde daha taş devrinde, dünyanın başka yerlerinden 2 bin yıl önce madencilik geçilmiştir. (Max Planck Institute. Çayönü and the beginnings of metallurgy) (24). Prof. Dr. Izady ise bu hususta 'İnsan ırkı taş devrinden sırasıyla bakır, bronz ve demir çağına taşıyan madencilik teknolojilerinin gelişimi Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü bölgesinde gerçekleşti' der. Yazar burada keşfedilen bakır aletler M.Ö. 5000. yılın birinci yarısına tarihlenmektedir, ifadesini kullanır. Gerçekten de Çayönü'nü çevreleyen bölge, dünyanın yaşayan en eski endüstriyel yerleşim bölgesi olarak adlandırılabilir. Çünkü neredeyse 7000 yıl önce başlayan bakır dökümlerinden ve bakır alaşımlardan yapılmış eşya üreticiliği günümüzde de devam etmektedir (25).

Burada bakır buluntularının bazıları işlenmiş, bazıları işlenmemiş olup toplam 4328 adettir. Doğal saf bakıra (nabit) ait işlenmiş materyallerin sayısı 113 süs-takı olarak yapılan malakit buluntularının sayısı 545 ve İşlenmemiş malakit buluntularının ise 3670 adet olduğu belirtilmektedir (26).

¹ Dicle Üniversitesi, khaspolat@hotmail.com

Doğrudan madenden faydalanmanın en güzel örneği ise M.Ö. 7250-6750. yılları arasında Diyarbakır-Ergani yakınındaki Çayönü yerleşmesinde ele geçen bakırdan yapılmış örneklerdir. Doğal bakır olarak bilinen malakit'ten yapılan bir boncuğun yeryüzüne doğal yollarla ulaşan bakır rezervinden alınarak soğuk dövme yolu ile şekillendirildiği anlaşılmaktadır Diyarbakır ve çevresinde özellikle Ergani-Maden civarındaki bakır yataklarının Neolitik Dönem'den itibaren aralıksız olarak günümüze kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır ki bazı araştırmacıların bu günkü Diyarbakır isminin de bakır madeni ile ilişkili olabileceği tezini savunmalarına neden olmuştur. Çayönü yerleşmesinde kullanılan ilk bakır işlemesi ile başlayan sürecin arkeolojik veriler ve yazılı kayıtlar ışığında sürekliliğini devam ettirdiği gözlemleniyor (35).

M.Ö. 2600'da Akad kralı 'Sargon özellikle Ergani'nin bakırıyla ilgilendiği için burayı ele geçirmiştir'(2).

Diyarbakır bölgesi ile ilgili bazı yazılı kaynaklarda M.Ö. 14.yy. da Tuşhan'da (Bugünkü Bismil ilçesine bağlı Üçtepe veya Tepe beldesindeki Ziyaret Tepe). krallık yapan Tişşatal'ın kendi kentlerinde üretilen bakır kazanları komşu ve dost ülke krallarına hediye ettiğinden söz edilmektedir. (Loon, 1977) (35).

10.yüzyıl sonrası: İbnül Esir 'Amid civarında Zülkarneyn ve Ergani kaleleri çevresinde 1122 tarihinde bakır madeni keşfolunduğunu nakletmektedir (3). 12. ve 13. yüzyılda başlıca 4 maden merkezi ön plandaydı. Horasan bölgesinde Herat ve Nişabur; Zengi döneminde Musul, Eyyubi döneminde Şam, Türkiye Selçukluları döneminde Konya, Artuklu döneminde Diyarbakır ve Mardin önemli yapım merkezleridir. Bu bölgelerde üretilen, kazıma desenli gümüş, bakır ve altın kakmalı eserler İslam maden sanatının en güzel örnekleridir. Diyarbakır, Mardin, Erzurum, Trabzon ilk çağlardan beri kullanılan bakır imalathane merkezleridir. İran, Suriye ve Anadolu'nun bakır ihtiyacını Ergani ve Habur madenleri karşılamaktaydı (4).

Maden (Ergani). zengin bakır yataklarına sahiptir. Artuklu hükümdarları Madende bulunan bakır yataklarının işletilmesini ve üretimin artırılmasını desteklemiştir. Emir Hüsametdin Timurtaş 1147 yılında bizzat Maden'e gidip inceleme yaparak bakır satın almıştır. Buradan aldığı bakırdan ilk Artuklu sikkelerini kestirmiştir (5). 12.yüzyılın en önemli bakır bölgesi Kastamonu ve Diyarbakır'dı. Diyarbakır maden sanatında çok ileriydi (34).

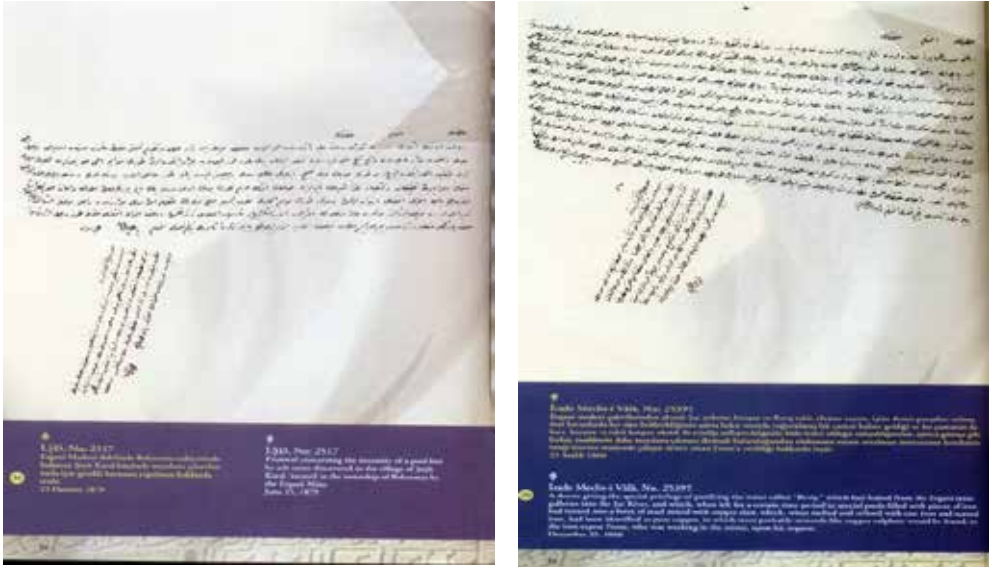
Osmanlı dönemi: 1840 yılında bir kalhane inşa edilmiştir. Bu madenler için Avrupa'dan mühendisler getirilerek, bunlara devletçe belirli bir maaş ödenmeye başlanmıştır (1843). Maden, tam olarak 1850 yılında devlet tarafından işletilmeye açılmış, bunun için bir mağara daha açılarak, kapasite artırılmıştır. Madende bulunan ham bakırlar, İstanbul'a gönderilirdi (1880). Serbest piyasaya ham bakırın satışı 1882 yılında başlatıldı, aynı yıl bakır madeninin yönetimi hakkında yeni kararlar çıkartıldı. Çıkartılan bakırın yurt dışına dış satışına karar verilerek Londra'ya ihraç

edilmeye de başlandı (1892). 20 bin ton bakır İngiltere'ye gönderilmek üzere maden ocağından İskenderun'a kadar nakil için gerekli görüşmeler yapılmıştır. Madenin civar illere taşınmasında ulaşım zorluklarıyla karşılaşıldığından 1867 yılında Ergani'ye şose yol yapılmıştır. 1875 yılında madene iki izabe fırın inşa edilmiştir (6).

1802 yılında Vital Cuinet'in seyahatnamesinde Ergani'de 3 bakır izale hanesi, maden mühendisi, 11 maden tüccarının olduğunu belirtmektedir. Vital Cuinet seyahatnamesinde şehirde 12 bakır avadanlığı üreten fabrika var demektedir (6). (7).

J.S. Buckingham 1827 yılına ait seyahatnamesinde Diyarbakır'dan şu şekilde bahseder. Eve dönüşümüzde bakır cevherinin geniş kalıplara boşaltıldığı bir arıtma evinde durduk; şekil, ölçü ve ağırlık olarak Cornwall'daki stannarlylerden gönderilenlerle aynı ama maden artığından daha az saf bir şekilde arıtılıyorlar (7).

Diyarbakır madenciliğinin Osmanlı idaresinde teşvik gördüğünü belgelerden anlıyoruz. Tarihte madenciliğin teşviki ile ilgili belgeler. (25 Haziran 1879) (9).

Madencilik teşviki ile ilgili Osmanlı belgeleri

Diğer teşvik belgeleri

Keban ve Ergani madenlerinin daha verimli işletilmesi

Kimden: Divan-ı Hümâyün

Konu: Ergani ve Keban'da çıkan maden (gümüş, bakırların verimli işletilmesi için Mart ayı başından itibaren gerekli olan işçi, usta tedarikine başlanması, ocaklar açıldığında yeni cevher çıkınca Gümüşhane ilçesi ve Kugâs (Trabzon ilçesine bağlı). bucağından 300 paraşut işçisi, 500 baltacı temin edilerek Ergani ve Keban'a

yollanması, bu işçilerin ücretleri geciktirilmeden ödenmesi. BEO- Cevdet İktisad No: 205

Ergani madeni işçileri

Kimden: Padişah'tan-Hatt-ı Hümâyûn

Kime: Diyarbekir Valisi Vezir Ali Paşa'ya ve Eğil Hâkimi Hüseyin'e
HÜKÜMKİ,

Konu: Diyarbekir'de bazı kişiler Ergani madeninde çalışan işçiler arasına girerek, madende iş ve düzenin aksaması onların köylerine varıp gelirken bazı güçlükler çıkarıp onların cezalanmalarına neden oldukları, yetkililere böyle bozguncuları neden işlerine karıştırmamaları, işçilerin de bunlara kanmamaları, takdirde cezalanacakları bildirilmektedir. Zi-l-hicce sene 1155 (Ocak 1743 Belge: BOA – Cevdet Dahiliye, no 16193

Keban ve Ergani madenleri bölgesi ahalisine verilen serbestlik (1). fermânı

Kime: Diyar-ı Bekir (Diyarbakır). Valisi'ne,

Konu: Keban ve Ergani madenleri bölgesi ahalisine **SERBESTİYET** verildiği, bundan sonra buraya gelen ve buradan geçen devlet büyüklerinin bu madenler ahalisinden zere kadar, para, yiyecek, yem, konaklama gibi bir şey isteyip onlara baskı yapıp incitmemeleri, Ferman'a uymayanlar azarlanıp cezalanacakları bildirilmektedir. Belge: BOA – Cevdet İktisat, no 476

Ferman hü tuğra Abdülhamid Bin Ahmet Han El-Muzaffer daime ferman'ın özeti

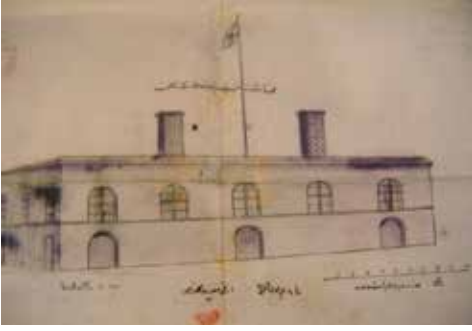
Kime: Ferman Diyar-ı Bekir (Diyarbakır). valisine yollandı.

Konu: Ergani ve Keban yöresi halkının incitilmemesi. Belge: BOA – Cevdet İktisat No 476 (10).

Osmanlı döneminde Ergani'de başlıca bakır maden kaynakları başta Cinderesi olmak üzere Altındüzü ve Arpa Meydanı mevkiileriydi. 1780 yılında üretilen bakır miktarı 6400 tondur.

Ergani'de üretilen bakır Tokat, Samsun üzerinde İstanbul'da darphaneye gönderilirdi. Diyarbakır kalhanelerine seyrek olarak bakır madeni gitmesine izin verilirdi. Ergani'de bakır satışı yasaktı. Politika İstanbul ihtiyacına göre belirlenirdi. Nakil hayvanları Çüngüş'ten sağlanırdı. 1808 yılında Ergani'den bakır taşınmasında aksama olunca İstanbul'da çok şiddetli bir bakır ihtiyacı doğmuştur. Ergani'den bakır Kığı'da top dökümü için de gönderilirdi. (11).

Osmanlı zamanında bakırcılığa önem vermenin bir göstergesi olarak Ergani'de kalhane açılmış, Diyarbakır merkezde ise Fiskayada Sanayi mektebinde bakır ve demircilik eğitimi verilmiş, yılsonu bu hususla ilgili sergiler açılmıştır (9).

Ergani'de inşasına lüzüm görülen kalhane 17 Eylül 1901- Mekteb-i sanayiye bakır ve demircilik ürün sergisi

Bakırcılık Türkiye'nin birçok yöresinde rastlanan bir el sanatı olmakla beraber en fazla bilinenleri Diyarbakır, Gaziantep, Kahramanmaraş ve Şanlıurfa'dır. Bakır madeninin yakınında olma ve el sanatları konusunda maharetli ustalara sahip olma bakımından Diyarbakır farklı bir yere sahiptir. Özellikle Akkoyunlulardan kalma şamdanlar, Artukoğullarından kalma nakış yazırla bezenmiş siniler, sahanlar, kupa ve kadehler mineli bakırdan küçük vazolar, Osmanlıdan kalma ibrikler, taslar, güğümler, kandiller, cezveler en eski devirlerden kalma sanat eserleridir.

Ergani'den elde edilen bakır hem askeri hem de sosyal alanlarda kullanılmak üzere Diyarbakır'da bulunan kalhanelerde işlenmekteydi. Bu atölyelerde üretilen mutfak kapları Suriye ve Irak bölgelerindeki kentlerde satışa sunulmaktaydı. Özellikle bakır sinilerde Diyarbakır'ın kendine has bir tarz oluşturduğunu görmekteyiz. Osmanlı imparatorluğu döneminde Doğu Anadolu bölgesinin en büyük atölyeleri Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Hatta Diyarbakır bronz atölyelerinde dökülen toplar Mezopotamya'ya kadar gönderilmekteydi (27).

Cumhuriyet dönemi: Cumhuriyet döneminde 1935 yılında Etibank kuruldu. Diğer müesseselerin hisseleri hükümet tarafından bu bankaya devredildi. Etibank tarafından üretim 23 Mart 1939 tarihinde başlandı ve yıl içerisinde 4233 ton bakır elde edildi. 1944 yılında İş bankası hisseleri de satın alınarak maden 1945 yılında Etibank'a bağlı hale getirildi. 1987 yılı tahminlerine göre rezerv: Ana yataкта çıkarılmaya hazır olan ve olmayan rezerv 5.916.146 tondur. Bu rezervin tenörü 1.23 olarak tahmin edilip bundan üretilecek bakır miktarı 72.540 tondur.

Bunun yanında üretim yapılmayan Mihrap dağında toplam rezerv 339.394 ton olduğu tahmin edilmektedir. Etibank 1994 yılına kadar üretime devam etmiş ve daha sonra özel sektöre kiralamıştır. 1994 yılına kadar 8 yıllık üretimle 3.055.551 ton tüvönan cevher üretilmiş ve bundan 18.984 ton blister (eritme sonucu elde edilen saf bakır). elde edilmiştir. Buna göre mevcut alandan 56.608 ton blister bakır elde edilebileceği anlaşılmaktadır (8).

Bronz: Bakırdan ve kalaydan yapılan bir alaşım olan bronz bakırdan daha katı ve daha kullanışlıdır, daha düşük ısıda erir ve bu yüzden işlenmesi daha kolaydır. Çayönü'nde bronz aletler M.Ö. 4000 yılında ortaya çıkmaktadır. Avrupa'da ortaya çıkmalarından tamı tamına 2000 yıl önce(25).Anadolu'da Hititlerde ise M.Ö. 3000'de bronz devreye giriyor (30). Yani Anadolu'da Çayönünden 1000 yıl sonra üretim başlıyor.

Demir: Artuklular döneminde Diyarbakır Hani demir yatakları ile ünlüydü (5).

Altın üretimi: Ergani'de önemli gümüş ve altın kaynakları da mevcuttu. 1742'de 915 ton gümüş üretimi vardı. 1739 yılında 1159,3 kg altın üretimi yapılmıştır (11). 1831 yılında Osmanlı imparatorluğunda altın Diyarbakır paşalığındaki Ergani ve Guayban madenlerinden ve Trabzon yakınlarındaki Gümüşhane'den çıkarılırdı (12). Ergani'deki altın ve gümüş madeninin işletilmeye başlanması, ancak 17. yüzyılın sonlarına rastlamaktadır (13).

Günümüzde altın: Maden Tetkik Arama (MTA). 10. Bölge Müdürü Ekrem Tosun, « Kulp'ta altın yatakları tespiti yapılmıştır. Bu madenlerin tam manası ile işletilmesi halinde bölgeye ciddi anlamda katkı sunacaktır» dedi (14).

Diğer madenler: 19 .yüzyılda maden durumu için Diyarbakır salnamelerine bakacağız

Diyarbakır salnameleri c.3 Ma'âdin

Ergani Madeni: Maden-i mezkûr Hicretin beş yüz on ikinci senesinde keşf olunarak kibrit-i nühâsdan ibaret olan cevheri yüzde yirmiden otuza kadar nühâs ve yüzde otuz miktarı kükürt ve yüzde kırk miktarı demirden mürekkebirdir.

Eğil Madeni: Ergani sancağı dâhilinde ve Eğil nahiyesinde Pürçeman nam karyede bir kurşun madeni olup şu kurşunun beher kıyyesinde bir buğday kadar sîm-i halis olduğundan gümüş için imalinden istifade olunamaz. Fakat kurşun için imali faydalıdır.

Hazro Madeni: Diyarbekir'in Silvan kazasında vaki Hendîf karyesi civarında kükürtlü bir demir madeni geçen sene keşf olunmuştur. Maden-i mezkûr zac yağı imali için kükürt madeni yerine isti'mâl olunur ve bir nevi kırmızı boya imaliyle cam ve bazı madeniyâtın tathîri için kullanılır. Bundan buraca istifade olunamayacağından imalinden sarf-ı nazar kılınmıştır.

Cas: Cas badana işinde kullanılır bir nevi beyaz topraktır. Yani alçıdır. Bu toprak Lice kazasında olup mütemadiyen Diyarbekir'e nakil olunmaktadır. Vilayetin sair mahallerinde dahi beyaz toprak var ise de badana işinde işbu cas gibi yararlı değildir.

Kireç: Kireç beyaz taşlar ateş kürelerinde yandırılarak husule getirilmektedir. Birçok köylerde bununla iştigâl olunur. Diyarbekir'in demirci esnafı dahi demir

kürelerinde kireç ihrâk eylemektedir ki Diyarbekir ebniyesinin taştan olmasına ve suyollarında isti'mâli zarurî bulunmasına mebnî hesabsız kireç sarfıyatı vardır.

Lice Memlehası: Mezkûr memleha Diyarbekir sancağı dâhilinde kâin Lice kazasının kaymakam makarrı olan Lice kazasına iki ve Diyarbekir'e on sekiz saat mesafede Malik karyesinde ve sengistân bir mahalledir. Beheri on iki zirâ'-ı a'sârî umkun-da iki aded kuyu ve iki havuz ve altmış beş tâbe mevcuddur. Senevî doksan bin kıyye-i a'sârî tuz ihraç ve senesi içinde sarf olunur (15).

1937 yılındaki bir kitapta Lice ilçesinde bir tuzla bulunmaktadır, denmektedir. (16).

Seyahatnamelerde Ulu Cami ve mermer kullanımı: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, *Câmiin dış avlusu beyaz ham mermer ile döşenmiştir.* Voyage de Constantinople a Bassora en 1781, Par le Tigre et l'Euphrate et Retour a Constantinople en 1782, Par le Desert et Alexandrie; Par l'academicien Setsini Traduit de l'Italien adlı yayının içinde *Burada Türklerin birkaç tane camileri var. Özellikle Ulu Cami seyyahların dikkatini çekmektedir. Bu camide mermerden duvarların çevrelediği güzel bir avlu bulunmaktadır.*

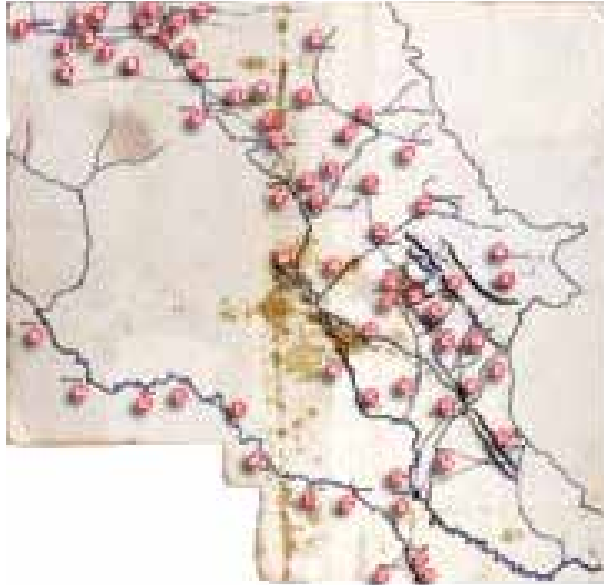
Ulu cami'de tarihi mermerler

Niebuhr'dan ve Sestini'den yaklaşık olarak altmış yıl kadar sonra bölgeden ve yapıdan bu defa Horotia Soutghgate söz eder. Yazarın 1840 yılı baskılı Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia With an Introduction Upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Countries adlı kitabının 2. cildinde, "Mardin'den Diyarbakir'e Yolculuk" adlı bölüm içeriğinde, çok kısa bir şekilde de olsa Ulu Cami'den de söz edilir. Yazarın Ulu Cami hakkındaki; *Bu avlunun yüksek duvarları boyunca birçok çeşit güzel mermerden yapılmış sütun sıraları var*; ifadelerini kullanır. XIX. yüzyıl bitmeden bölgeye gelerek anılarını aktaran Lord M. P. Warkworth'un 1898 yılı baskılı Notes from a Diary in Asiatic Turkey adlı seyahatnamesinde, diğer seyahatnamelere göre çok daha detaylı olarak Ulu Cami'den söz edilir. *Solda cami var ve karşısında alçak basamaklar üzerinde üst yapılar mahvolan süslü sütunlardan bir çizgi var. Birbirlerine yüzü dönük olan diğer 2 tarafta, kemerlerin 2 sütunu tarafından delinen yüksek duvarlar, biri diğerinin üzerinde, çeşitli renkteki mermer ve porfirde ince kazıklar üzerine oturtulmuş.*

Arifi Paşa Seyahatnamesi'nde, Evliya Çelebiden sonra çok uzun bir süreç sonrasında ilk defa bir Müslüman yazarın Ulu Cami ile ilgili gözlemlerine tanık olmaktadır. Arifi Paşa'nın yolculuk günlüğü ve Diyarbakır yöneticilerinin isimleri dışında, yoğun bir şekilde kent ve kent çevresindeki yapılardan söz ettiğini gördüğümüz seyahatnamesinin "22 Perşembe" tarihli bölümünde.

"(...). Câmî'-i Kebîr şârik vasatındadır. Havlusunun Şark ve Garb cihetlerinde müzeyyen mermer ka'ide ve amûdlar üzerine birer kâide var imişse de bozulmuştur.

Diyarbakır'da petrolün tarihi: 2. Abdülhamid'in petrol haritası Güneydoğu'da petrol var mı, yok mu? Sultan II. Abdülhamid tarafından hazırlanan petrol haritasında bu soruya 100 yıl önce cevap verilmiş. İşte detaylar!...

PETROL TESPİT EDİLMİŞ ALANLARA ÖRNEKLER

1. Diyarbakır 2. Bismil 3. Hazro Çayı 4. Sinan 5. Dicle (20). Diyarbakır'da petrol olduğu geçen asrın başında biliniyordu. 1904 yılında Hollandalılar Diyarbakır petrolünü işletmek istemiş, Sultan Abdülhamid'e başvurmuşlardır (21).

Yavuz Sultan Selim döneminde çıkarılan Diyarbakır vilayetine ait kanunnamelerde petrol yükünden ne kadar bac alınacağı ve Osmanlı akçesinin değerinin ne olacağı çok açık biçimde verilmektedir. 'Katrandan ve ziftten her Amid batmanından bir karaca akçe bac alınur imiş ki, üç batman bir Osmanlı akçesi hesabıdır... Zift ve katranın yaklaşık 5 kilosundan bir karaca alınırken, petrol yükünden 150 karaca alınması, petrolün, zift ve katrana göre o dönemde daha değerli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Kanuni dönemi kanunnamelerinde örneğin 1526 Musul kanunnamesinde petrolten hiç bahsedilmemesi ilginçtir. 1893 yılında Hollanda vatandaşı MG. Boissevains Diyarbakır'da petrol gazını üretmek istedi. Bu noktada bir şirket kurdu. Bu şirketin Osmanlı bankası tarafından tasdik edilmesi için devlet hazinesine teminat olarak birkaç milyon kuruş teminat yatırılacağını bildirdi.

KAYNAKLAR

1. **Üzülmez: M.** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb.İst. 2005. s. 38,39
2. **Sever. E.** Asur tarihi. Kaynak yay. 3. Baskı. İst. 2008. s. 42
3. **Yılmazçelik. İ.** XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır. TTK. Ankara. 1995. s. 6
4. **Keskinbora K.** Artuklularda Bilim ve sağlık.. Artuklular. Mardin valiliği kültür yay. Editör. Dr. İbrahim Özçoşar.. Mardin. 2008. c.. 1/506
5. **Kaya. L.** Anadolu maden sanatı içinde Arukluların yeri Artuklular. Mardin valiliği kültür yay. Editör. Dr. İbrahim Özçoşar.. Mardin. 2008. c.. 2./121
6. **Üzülmez: M.** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb. İst. 2005. s. 263,259
7. **Korkusuz: Ş.** Seyahatnamelerde Diyarbakır. Kent yay. İst. 2003. s. 62,98
8. **Orak. Y.** Ergani Bkır işletmesi. D. Ü. Eğitim fak. Coğrafya Böl. Diyarbakır. 1996. s. 3,13
9. **Ekici C** (ed). Uluslararası. Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır sempozyumu Osmanlı belgelerinde Diyarbakır.. 2006. Ankara s. 29-30
10. **www.karacaahmet.com/**
11. **Tızlak F.** Osmanlı döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850). TTK. yay. Ank. 1997. s. 21,131,127,129,161,162,163,167,169
12. **Ellsworth de Kay.** J1831-1832 Türkiyesinden Görünümler. ODTÜ yay. 2010. s. 153
13. **Acun F.** 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır sempozyumu. 27-28 Ekim 2000. Ankara. s. 201
14. **Diyarbakır söz gazetesi.** 07. 12. 2007

15. **Telliöğlu Ö.** (ed): Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. cilt: 4/. İstanbul. Acar matb. 1999
16. **Eti. U.** Diyarbekir. Diyarbekir matb. 1937. s. 49
17. **http://www.mta.gov.tr/v1.0/bolgeler/diyarbakir/index.php?id=dbi_maden_envanteri_maden&m=4**
18. **www.diyarinsesi.org** 6-10-2008
19. **www.diyarinsesi.org**
20. Söylemez H - **h.soylemmez@aksiyon.com.tr** - Sayı: 622 - 06. 11. 2006
21. **Terzi A.** Abdülhamid'in petrol mirası. Timaş yay. İst. 2009. s 224.
22. **CİHAN-** 27 Şubat 2009,
23. Perenco şirketi **http://www.perenco.com/operations/mediterranean-north-africa/turkey.html** ve
24. **Üzölmez. M.** Makam Çiçeği ve Bülbül. İst. 2010 s. 62
25. **Izady MR.** Kürtler. Doz yay. s. 392,62
26. **Özdoğan, M. Özdoğan,** A Archaeological Evidence on the Early Metallurgy at Çayönü Tepesi 1999. der Anschnitt 9, s.13-22
27. **Bağlı M.** (ed). bakırcılıkDiyarbakır el sanatları. Diyarbakır. 2007. s. 62,66
28. **Ediger VŞ.** Osmanlı'da petrol .ODTU yay. Ank. 2007. s. 27, 28, 143,144
29. **Kara-Amid dergisi.** Haziran. 1979. s. 28
30. **Koç İ.** (ed). Hititler. ODTÜ yay. 2003. s. 64
31. **Güneydoğu Ekspres gazetesi** 26 Eylül 2009
32. **Total Z.** Diyarbakır'da mermercilik ve tarihçesi. UDUSİS-Diyarbakır - 2010. s .155
33. **Erkanol D, Akalın N, Aydındağ A, Ertuğrul SiBakır MF.** Diyarbakır ili mermer potansiyeli. UDUSİS-Diyarbakır-2010. s. 93-94
34. **Tez Z.** Madencilik, Metalurji ve Mineralojinin Çileli Tarihi. Doruk yay. 2012. s. 174
35. **Enver Akın Orhan Kavak.** Diyarbakır Ve Çevresinde Neolitik Dönem'den (M.Ö. 10.000). Günümüze Maden. Diyarbakır'da Tarım Çevre ve Doğa sempozyumu. 2011.c. 3

DİYARBAKIR'DA SU, HAVA VE TREN TAŞIMACILIĞININ TARİHÇESİ

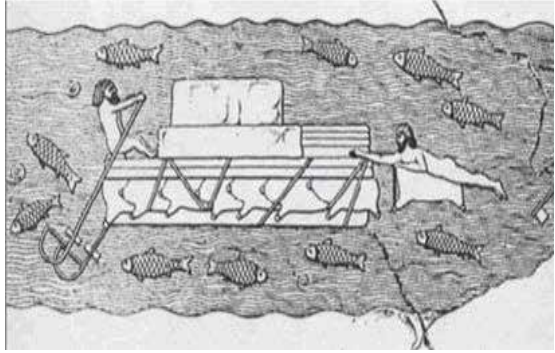
Aygül DORU

DİYARBAKIRDA SU TAŞIMACILIĞI

Tersane kenti Diyarbakır

Tarihte su taşımacılığının önemli bir aracı olan kelekleri Diyarbakır'da da görmekteyiz. Asur kabartmalarında kelek desenleri bulunmaktadır. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya'da bulunan şehirlerarasındaki ticari ilişkiler çoğunlukla kelekler sayesinde sağlanmıştır. Kelek sayesinde insanlar Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar uzanan nehir yatağında taşımacılık ağı kurmuştur.

1970'lere kadar Fiskaya' da kelek iskelesi vardı (3).

Bizans döneminde Diyarbakır'da su taşımacılığı vardı. Bizans hükümdarı II. Konstantin, Diyarbakır kalesi önünde savaş gemileri üreten büyük bir tersane kurdu (4). Dicle nehrinde tarihte su ulaşımı keleklerle yapılırdı. Şimdi kelek nedir, ona bakalım;

Kelek; çoğunlukla keçi ve az olmakla beraber koyun, oğlak, bufallo, inek tulumlarının (göyünlerinin) nefesle şişirilip yan yana bağlandıktan sonra, üzerine odun ve sııklardan sağlı sollu kirişler konularak, onun da üstüne ince çubuklar dizerek oluşturulan dört köşe sala verilen isimdir.

Kelekin tarihçesi 3500 ile 4000 yıl öncesine, orta asur ile geç asur dönemlerine uzanmaktadır. Daha da geniş tutarsak halaf kültürü ile başlayan şehirleşme sürecinde ortaya çıkmıştır. Türkçe, Arapça ve Kürtçede kullanılan Kelek ismi, Aramice kalak, Asur yazıtlarında kaluka, Akadlarca kalakku olarak adlandırılmıştır. Kelek Mezopotamya'da özellikle Dicle' de kullanılmıştır. Dicle haricinde Fırat'da da kullanımı yaygındır. Mezopotamya dışında ise Hindistan, Afganistan ve Afrika'nın (Mısırdaki Nil deltasında) bazı kesimlerinde kelek kullanımı vardır.

Kelek için gerekli malzemeler; Tulum, ahşap, ip, kesici bir alet, bız ve iğne türü delici ve dikiciler. Kelek yapımının altında deri teknolojisi yatmaktadır. Keleğin en önemli malzemesi tulumudur. Tulum ise belirli aşamalardan geçtikten sonra kullanıma hazır hale geliyor idi. İlk aşama tulumu yani göyünü hayvan üzerinden en az zararlar yani göyüne zarar vermeden çıkarmaktır. Bunun içinse uygulanan teknik deri şişirme ve yumruk baskı tekniğidir. Bu işlem sırasında bıçak ve benzeri kesici aletler minimum düzeyde kullanılmalıdır çünkü göyün üzerinde meydana gelecek bir zarar onun değerini düşürür.

Aşama 1: Hayvan kesildikten sonra bedenindeki fazla kanın dışarı akması için belirli bir süre beklenir. Daha sonra hayvan bacaklarından baş aşağıya bir yere asılır. Sonra arka ayak derilerinden birine 5 cm büyüklüğünde bir delik açılır bu delikten içeriye hortum benzeri bir alet ile hava verilerek hayvan şişirilir burada ki amaç hayvanın derisi ile eti arasına havayı sokarak deri ile eti ayırmaktır. Hayvan şişirildikten sonra deri üzerine deriye zarar vermeyecek bir şekilde vurularak havayı eşit bir şekilde yayıp deriden etin ayrılması sağlanır.

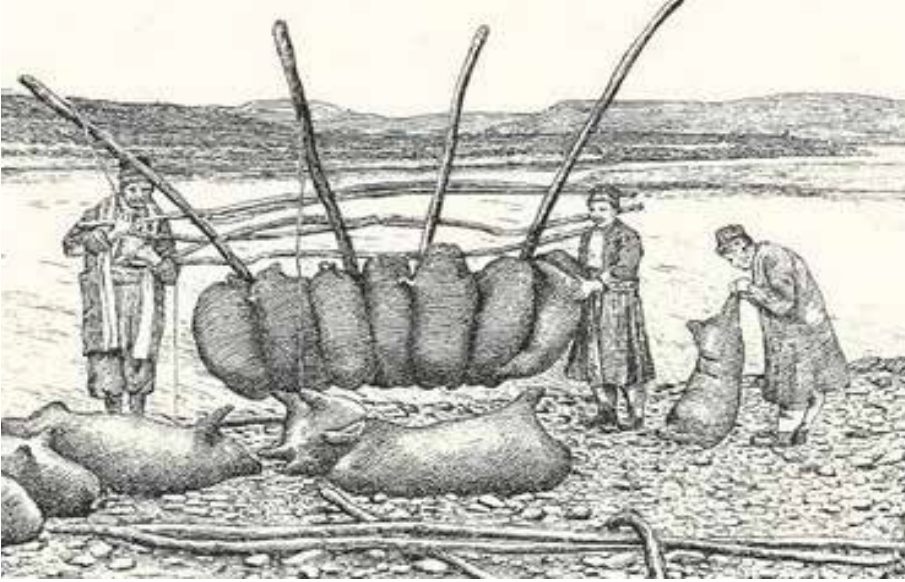
Aşama 2: Bu aşamada ise hayvandan hava boşaltılıp arka ayak bilekleri butlara kadar yüzülür. Daha sonra yüzülen kesimlerden başlanarak göyün hayvandan, eller ile yumruk şeklinde baskı uygulayarak bir nevi bıçak görevi görerek bir elbise gibi çıkartılır. Bu sayede göyüne hiç zarar verilemez.

Aşama 3: Hayvanın vücudunu örten deri yüzüldükten sonra dayanıklılığını kaybeder. Deriler ağırlıklarının yarısından fazla su ihtiva eder. Yani 10 kiloluk bir derinin, 6,2 kilosu sudur. önce derideki kanın iyice akması için belirli bir süre beklenir. Daha sonra hemen kurutma işleme geçilmelidir yoksa deri bozulabilir. Deriyi kurutmak için 3 yöntem uygulanır. Tuzla kurutma, bitkisel kurutma ve güneşte yani doğal kurutma. Anadolu ve Mezopotamya da güneş yakıcı olduğundan, kurutmaya uygun olan bitkiler de az bulunduğundan bu iki kurutma türü fazla kullanılmaz idi en çok tuzla kurutma yaygındı. Bu teknik ise derinin içindeki suyun tuz serpilerek dışarı atılması olur. Yani derinin üstüne serilen tuz deri içindeki suyu emerek alır. Böylece deri kullanıma hazır hale gelir.

Aşama 4: İşlenmiş ve kullanıma hazır olan göyün tulum haline getirilerek açık olan kısımları yani boğaz, bacak ve kuyruk kesimi boğum yapılarak ipler ile bağlanır. Bağlama işleminden sonra bu bölgelere reçine, katran, zift gibi doğal yapıştırıcılar sürülerek hava kaybı önlenir. Son olarak tulum şişirilerek son açık alanda kapatılır.

Aşama 5: Hazırlanmış olan tulumlar keleğin büyüklüğüne göre, suda dayanıklı olan söğüt ve meşe tarzı odunlardan yapılmış üst aparatının alt kesimine yerleştirilir. Böylece kelek hazır hale gelir.

Gelişimi ve özellikleri

Kelek Yapımı (Geroen Sievernich und Hendrik Budde, 1889 Berlin)

Kelek kullanım amacına göre yük taşımacılığı, yolcu taşımacılığı veya özel durumlar için özel olarak hazırlanırdı. Yolcu keleklerinin üzerine küçük kapalı mekanlar da eklenebilirdi. Taşıma kelekleri ise daha büyük ve daha çok tulumlu olurdu. 300 tulum kadar kelekler yapılmıştır ve edinilen bilgiye göre 32 ton taşıyan keleklerde yapılmıştır. Peki nehirlerde kelekler neden ihtiyaç duyulmuştur. Bu sorunun karşılığı büyük ihtimalle nehirlerin akış gücünden yararlanmak idi. Sonuçta suyun akışının tersine gidemeseler akış yönünde iyi bir taşıma gücü oluşturuyorlardı. Kelekler küçük ama kullanışlıydı. Teslimat yapıldıktan sonrada tulumlar keleklerden sökülüp havaları indirilerek eşeklere yüklenerek tekrar kara yolu ile geri dönülüyordu. Keleğin ağaç kısmı ise sökülerek ahşabın az olduğu Mezopotamya da rahatlıkla satılıyor idi. Bir kelek tulumu 2 veya 3 yıl rahatlıkla kullanılabilirdi. Keleklerle taşımacılık özellikle ilkbaharda daha hızlı olurdu. Çünkü Dicle ve Fırat'taki suyun akış hızı karların erimesi ile artar idi en durgun dönem ise eylül ve ekim ayları idi. Kelek büyüklüğüne göre 2 veya 6 kişi tarafından kürekler ile yönlendirilir. Kelek Akadlar ve Asurlular döneminde yaygınlığını artırmıştır, bunun nedeni gelişmekte olan Mezopotamya medeniyetlerinin Anadolu'daki maden ile özellikle ahşaba ihtiyacı olmasıydı. Asur ticaret kolonileri çağında Kültepe Kaneş Karunu ve benzeri merkezlerden yola çıkan kervanlar Diyarbakır'dan itibaren keleklerle yollarına devam ederler geriye ise eşeklerle dönerlerdi. Yakın bir zamana kadar Diyarbakır'da eski belediye çarşısında kelek yapımı için gerekli olan malzemeler satılmakta idi.

Günümüzde kelek için tulum yerine traktör iç lastikleri kullanılmaktadır.

İnsanlar Kelek ile Anadolu ve çevre noktalardan yola çıkarak Mari, Uruk, Ur, Ninova, Asur,

Babil, Nippur, Bağdat, Musul, Samarra, Lagaş gibi önemli noktalar arasında ticaret yapmışlardır.

Keleğin tek dezavantajı ise kurumadır. Yani tulumlar su seviyesinden en fazla bir karış suya batmakta idi. Tulumun geri kalan kısmı ise güneşte kalarak kurumakta idi işte bu yüzden güneşe maruz kalan kısımlar iyi korunmalı idi. Herodotos, Evliya Çelebi gibi seyyahlar kelek ile zamanında yolculuk etmiş ve kendi kaynak kitaplarında anılarını anlatmışlardır. Ayrıca Osmanlı devleti zamanında Mezopotamya'ya yapılan askeri seferlerde de kelekler kullanılmıştır (12).

DİYARBAKIR'DA KELEKLE TAŞIMACILIK

Kelekin büyüklüğü nehir suyunun azlığına çokluğuna göre değişmektedir. Özellikle bahar mevsiminde suların yükseldiği zamanlarda, Diyarbakır'dan Musul'a kadar 300 tulumu kadar kelek yapılmıştır. Musul'dan aşağı kısımlarda 800-1000 tulumluğa kadar kelek yapılmıştır. Tulumların su üzerinde ancak bir karışlık kadar kısmı suya batar. Suların az olduğu mevsimlerde 150 tulumluk bir keleke 2000-2500 kiloya kadar yük yüklenebilmiştir.

Lehmann Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin 1910 - Paul Rohrbach, Armenien, Stuttgart 1991

Dicle suyunun bol olduğu mevsimlerde kelek ulaşımı kolay olur. Kelek, suyun hızlı aktığı derin yerlerde kendi etrafında yavaş yavaş dönerek ilerler. Rüzgar kıyıya doğru iterse yolcular uygun şartları bekler. Uygun hava şartlarında Diyarbakır-Musul arası seyahat 12–15 gün, Bağdat-Musul arasındaki seyahat 3–4 gün sürer.

Kelek üzerinde mal taşındığı için yolcular kereste, hububat ve zahire çuvallarının üstünde yatıp kalkarlar. İhtiyaca göre kamış ve sazlardan kalın bir yatak, bazen bir veya iki oda da yerleştirilmiştir. Keleki idare etmek için, büyüklüğüne göre 2-6 adam gerekir. Kelekin iki küreği vardır. Bu kürekler keleki yürütmek için değil, dümen yerine kullanılmıştır. Kelekler, yolcu ve eşya çıktığı zaman sipariş üzerine yapılmıştır. Bunun başlıca nedeni kelekin su üstünde uzun süre duramamasıdır. Çünkü su seviyesinin üstünde kalan bölümü, güneşin etkisine dayanamaz ve çatlar. Bu nedenle devamlı sulayıp bakmak gerekir. Diğer neden ise, kelek yalnız suyun akıntısıyla akıp gittiği için gittiği yerden geri dönemez. Varılan yerde kelekin ahşap kısmı ucuz bir fiyata satılır; tulumlar çözülür boşaltılır, kurutulur ve böylece kelek, bir iki yıl korunur. Kelekçi bunları bir hayvanla geldiği yere karadan götürür.

Kelek ile yapılan ve asırlar boyu süren kullanım hakkında Osmanlı belgelerinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Pek çok batılı seyyah da bu duruma işaret eder. Bu taşımacılık bölge ekonomisi bakımından oldukça önem arz etmiştir (3).

13. yüzyılda Diyarbakır'dan başlayarak Basra'ya keleklerle su taşımacılığı vardı. Bu yolculuk 20 gün sürerdi. Mezopotamya'dan gelip Anadolu'ya yayılan yolların merkezinde yer alan kent ayrıca, Anadolu'yu Şam, Musul'a bağladığından özellikle 13. yüzyılda kent içi ve kervan ticareti zenginleşir. 13. yüzyılda Tebriz'i Halep'e, Bağdat'ı Malatya'ya bağlayan iki ana kervan yolu üzerinde bulunan Diyarbakır, Anadolu'nun Mezopotamya, Mezopotamya'nın Karadeniz limanlarıyla bağlantısını sağlamakla günümüze kadar önemini korumuştur.

Keleklerle ormanlardan kesilen tomruklar, yakacak odunları, inşaat malzemesi, kaya tuzu, maden tuzu, buğday ve arpa; Diyarbakır'dan Musul, Bağdat ve Basra'ya taşınmıştır. Bir kelek 3 ton yük taşıyabiliyordu. Diyarbakır'dan buğday ve arpa keleklerle Mezopotamya'ya taşınmazsa Mezopotamya bölgesi

halkı açlık sorunuyla karşılaşılabilirdi. Basra'da zahire, tropikal nemli ortam nedeniyle küflenme nedeniyle 3 aydan fazla depolanamıyordu. Bunun için Kuzey Mezopotamya'daki daha serin beldelerin zahire ambarlarından sık sık keleklerle buğday, arpa yükü ile yola çıkmaları gerekirdi. Ayrıca kelekler Osmanlı ordusu için de lojistik destek sağlıyordu. Bağdat'taki Osmanlı ordusuna buğday keleklerle Kuzey Mezopotamya'dan getirilmiştir. Merkezi Bağdat'ta bulunan 6. Ordunun araç gereçleri, gıda maddeleri Dicle üzerinden keleklerle taşınmıştır. Osmanlı ordusunda danışman subay olan Prusyalı Yüzbaşı Helmut von Moltke Musul'a keklele 3. 5 günde gitmişti. Karayolu ile Diyarbakır-Musul ise 400 km. idi (8).

Özellikle Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde yapılan gemi taşımacılığı, Kerkük, Süleymaniye ve Diyarbakır'da ticareti daha çok canlandırmıştı. Osmanlı devleti döneminde Musul, Birecik ve Diyarbakır'da gemi limanlarının yanında bir de gemi yapım tersanelerinin bulunduğunu aktaran yazılı arşiv belgeler mevcut. Dicle ve Fırat nehirleri kenarında kurulu olan bu şehirlerde tersane, iskele işletmeciliği ve nehir nakliyatı düzenli bir şekilde yapılırdı.

Evliya Çelebi, Diyarbakır'da birçok geminin inşa edildiğini ve gemilerin tulumdan gemiler olduğunu, üzerlerinin tahtadan döşeli olduğunu, çok ağır yük taşıdıklarını, Diyarbakır-Basra körfezi arasında çalıştıklarını ve Diyarbakır'da birçok noktada bu gemilere ait iskelelerin/limanların olduğunu bildirmektedir. Evliya Çelebi, bu gemilerden biriyle, Dicle üzerinden, Diyarbakır'dan Bağdat ve Basra'ya kadar, tavlâ ve satranç oynayarak, eğlenerek, bütün etrafı izleyerek, kıyılardaki şehirleri ve köyleri ziyaret ederek, çok güzel sıhhatli bir yolculuk yaptığını anlatır. Osmanlı devleti döneminde Dicle nehri üzerinde genellikle Girab, gemileri kullanılırdı. Bu gemiler daha çok Dicle, Basra körfezi ve Umman denizinde kullanılırlardı.

Diyarbakır' dan, Dicle nehri üzerinden Basra'ya aşağı-yukarı 15 günde ulaşıldı. Yine Fırat nehri üzerinden Birecik'ten Basra körfezine kadar aşağı-yukarı 15 günde varılırdı. İngiltere, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde 1834 yılında buharlı gemi yapımını gerçekleştirmek için çalışmalar başlattı. 1840 yılında ilk defa Dicle ve Fırat nehirlerini iki istikametten buharlı gemi işletmeciliğine açıp geliştirmek için denemeler yapıldı. Buharlı gemi denemeleri pek başarılı olmadı. Bu denemeler 1862 yılına kadar devam etti. İngiltere hükümeti 1861 senesinde bu amaçla "Dicle ve Fırat Buharlı Gemi Şirketini" kurdu. Daha sonraki tarihlerde bölgede ortaya çıkan değişik sorunlardan dolayı, buharlı gemi işletmeciliği pek başarılı olmadı.

Dicle ve Fırat nehirlerindeki nakliye yolu aynı zamanda Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya arasında çıkar çatışmalarına da neden olmuştu. Rusya hükümeti 1878 Berlin Kongresi'nden sonra, Hint Okyanusuna inmek için Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden Basra körfezine ulaşmak istiyordu.

Osmanlı arşiv vesikalarına göre, Dicle nehrinde yapılan nakliyattan dolayı Diyarbakır, Musul iskelelerinde birer sorumlu müdürlüğün yanında, bir de gümrük

ve vergi müdürlüklerinin mevcut olduğu biçiminde bilgiler aktarılmaktadır. Ayrıca bu iskelelerde ve gemilerde çok sayıda işçisinin ve hamalın çalıştığını Osmanlı Bahriye Teşkilatı vesikalarından öğreniyoruz (5). Temmuz 1915 itibarıyla Dicle'de 5 büyük vapur, 9 duba, 3 römorkor vardı.

Asker sevkiyatı açısından 40 adet tulumdan oluşan bir kelekte 40 asker ve 20 sandık cephane, erzak taşıyordu ve saatte 5 km yol alabiliyordu. Ekim 1915'te 100 kelekle 10.000 asker 1 haftada taşınmıştır. Kasım 1915'te 235 ton buğday keleklerle taşınmıştır. Dicle nehrinde kullanılan keleklerinin tümünün ahşap kısmı Diyarbakır'dan temin ediliyordu (6).

Kombine taşımacılık tarihte de vardı Kombine taşımacılık Denizyolu ile karayolunun kombine şeklidir. XIV ve XV. asırlarda Hint denizinden gelen yük gemileri, Basra körfezine ve Dicle nehri ile de Musul'a gelirler, buradan yükleri kervanlarla Diyarbakır'a buradan Anadolu ve İstanbul'a giderdi (11).

Son Yüzyılda Diyarbakır'da Su Taşımacılığı

Eğil'in kuzeyindeki ormanlardan kesilen ağaçlar keleklerle Diyarbakır'a getirilmekte ve eskiden de bir istasyon yeri olan Kavs noktasında kelekler kıyıya yanaştırılmakta ve yükler karaya çıkarılmakta idi (8).

Tekyeli İbrahim Kaçar'ın naklettiğine göre 1970'li yıllara kadar Eğil ve civarındaki meşe ormanlarından toplanan odunlar 8x9 sıralı 72 keçi tulumundan, 12x9 sıralı 108 keçi tulumuna kadar yapılan keleklerle Diyarbakır'a Fiskaya mevkiinde bulunan iskelelere getirilip satılmış.

Tekyeliler kendi kelekleri dışında, Diyarbakır'da bulunan tüccarların kelekleriyle de odun taşımacılığı yapmışlar, sefer başına ücret almışlardır. Nehir güzergâhında Şe'in, Kerané Dız, Gülbahçe, Çortan, Kâr a Ramoy, Filâtan, Âmini tehlikeli noktalmış. Tekye ve civarından, Ekim sonundan Mayıs sonuna kadar kelekçilik yapılmış. İlkbaharda suların bol olması nedeniyle Tekye'den Diyarbakır'a sabah erkenden çıkan kelekler ikindiye kadar Diyarbakır'a ulaşmış. Sonbaharda ise suların azlığı nedeniyle bu seferler 1-2 günü almış. Tulumlar, yaz aylarında kurutulmuş nar kabuğu, meşe mazısı ve özel tuzlar serpilerek serin yerlere kaldırılmış. Bu özel tertipler, yünden örülmüş tulum bağlama ipleri ve benzeri malzemeler Diyarbakır'da eski Belediye civarında bulunan dükkânlarda satılmış (3).

1936 yılında Konyar Eğil kelekçiliğini anlatıyor: Eğil'in bir buçuk saat ilerisinde Şain mevki -Diyarbakır odunlarının keleklerle taşındığı yerdir. Dicle, Eğile çok faydeler temin eder. Odunculuk ve tahtacılık bu ırmak sayesinde oldukça inkişaf eder. Tahtalık ağaçlar, Maden köylerinden ve Hazrodan alınır. Ve ekseriya Eğilde kesilip Diyarbakır'a sevk edilir ve orada biçilirdi. Diyarbakır'da kale içinde görülen tahtalar hep Eğilin sevkiyatıdır. Harpten evvel elli altmış bin kütük bulunurdu. Şimdi yılda on iki bin kütük gelmektedir (9).

Kelek günlük yaşamı o kadar işgal etmiştir ki şairlere ilham olmuştur.
Şair keleklerle özlemini ifade ediyor.

Kelekler

Sıra sıra kelekler

Ellerinde kürekler

Odun istif edenler

Giyer mantın yelekler

Karşı kıyıda bekler

Nakışa ilmik ekler

Şeyhmustan haber verir

Belki nazlı kelekler

Hasrettedi yürekler

Dilek yüklü kelekler

Yetiştirsin melekler

Rabbimden tüm dilekler

Ecz İbrahim Yavuz

Diclede kelekler (*Dikran Mgunt,Amidayi Artsakankner*)

Diclede kelekler (*Dikran Mgunt, Amidayi Artsakankner*)

KAYNAKLAR

1. **Naci Akdemir.** Kocaköy. Kocaköy kaymakamlık yayını. . 2008. s. ,57-63
2. **Muazzez İlmiye Çığ:** Sümerlilerde Tufan,Tufanda Türkler. Kaynak yay. İst. 2008. s. 75
3. <http://tekyeli.googlepages.com/kelek>
4. **Muhammed Emin Zeki Beg.** Kürtler ve Kürdistan Tarihi. Nubihar yay. İst. 2010. s. 118
5. **Ali Haydar KOÇ** - Mizgin Derg. sayı. 47. 2008
6. **Orhan Avcı:** Irakta Türk Ordusu. 1914-1918 Basım 2004 s: 85.
7. **Telliöğlü Ömer** (ed): Diyarbakır salnameleri. Diyarbakır Büyükşehir Belediye yay. Yıl. :1869-1905. cilt:4/208. 2/110. c. 3,5/195 İstanbul. Acar matb. 1999
8. **Güney E.** Dicle ırmağında kelek taşımacılığı. Coğrafya araştırmaları. C. 1, sayı. 2. s. 323,1990
9. **Konyar. B.** Diyarbekir Yıllığı. 1936.
- 10- **Cengiz Orhonlu** Osmanlı imparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım. Ege Ün yay. İzmir. 1984. s. 124, 128, 129, 132, 138
11. **Diyarbakır İl yılığı** -1967. s. 374
12. **Beytullah Efeh** <http://www.arkeo.org/arkeoloji/>

GEÇMİŞTE TREN VE UÇAK'LA ULAŞIM

Demiryollarının tarihçesi

1899 yılında Bağdat-İstanbul hattının yapılması karara bağlanmıştı. Bu noktada Sultan Abdülhamid ile Alman imparatoru anlaştı. 15 Nisan 1916'da Bağdat demiryolunun Resülayndan Diyarbakır'a uzatılmasına karar verilmişti. İnşaata 8 Mayıs'da 1milyon lira bütçe ile başladı. 10 Mayıs'ta Tuzladan inşaat bölgesine amele taburları hareket etti. Avans olarak 30. 000 lira, Hat masrafı olarak 3452 lira 23 kuruş ödendi. 5975 işçi çalışmaya başladı (1). Ancak harp bu olayı yarım bırakmıştır.

Diyarbakır tren garında tarihi bir lokomotif

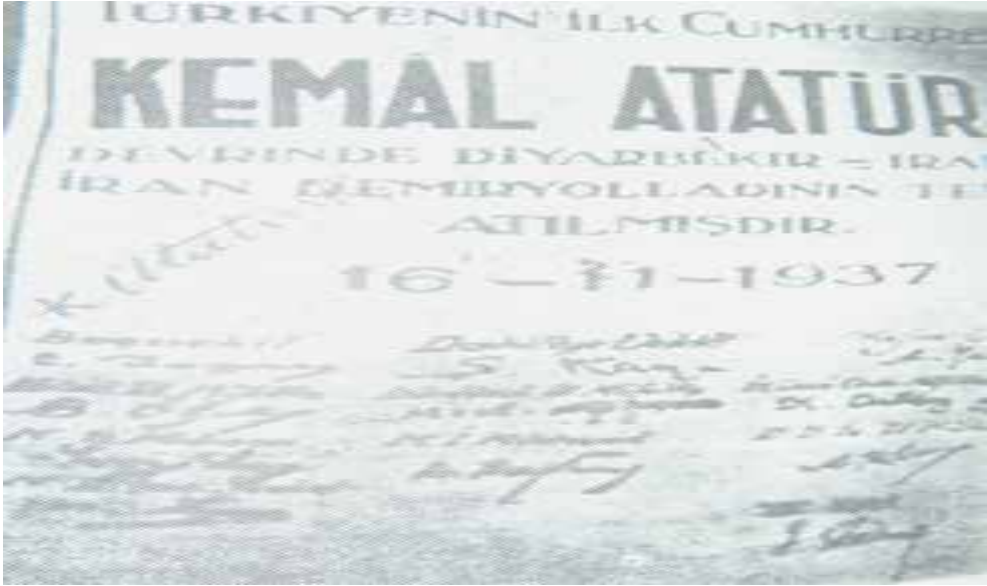
Diyarbakır Demiryolu Ulaşım Altyapısı :

Diyarbakır ili, demiryolu ulaşım ağına, 1930'lu yıllarda dâhil edilmiştir. Diyarbakır Haydarpaşa- Kurtalan yolu üzerinde yer almaktadır.

Diyarbakır'a Trenin ilk sefer yaptığı günün resmi. 22Ekim 1935.

16 Kasım 1937 günü yapılan görkemli bir törenle Diyarbakır'dan Cizre yoluyla Musul sınırına, Van gölü sahillerinden İran sınırına uzatılacak demiryolunun temeli atıldı. **Töreni Atatürk'ün, özel treni ile izlemesi ayrı bir mutluluğa vesile oldu.** Plan Diyarbakır-İran ve Diyarbakır-Irak demiryolu şeklindeydi (2)(3). Diyarbakır-Irak-İran demiryollarının temelinin atılması ile ilgili kararda 'Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk 'yazısı ve imzayı görüyoruz.

Diyarbakır, Irak-İran demiryollarının temelinin atılması ile ilgili kararda 'Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk 'yazısı ve imzayı görüyoruz. Ancak hattın Kurtalan'dan öteye gitmediğini Atatürk'ün vasiyetinin yerine getirilmediğini görüyoruz. Ancak hat Kurtalan'a uzatılmış, Cizre üzeri Musul hattı yapılamamıştır.

26-5-1937

Diyarbakir ismiyle İstasyona ait tarihi fotoğraf

Diyarbakır - Bismil demiryolu (47 km) 1940'ta Bismil - Sinan (28 km) 1942'de, Sinan – Batman (15 km) 1943'te, Batman – Kurtalan ise 1944'te işletmeye açılmıştır. İstanbul- Ankara-Sivas-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan Güney ekspresi haftada 4 gün Diyarbakır'a gelmektedir. Aynı yolu izleyen yolcu treninin ise seferleri haftada 3 gündür. Bunların dışında, Malatya-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan yolcu treni her gün Diyarbakır'a gelmektedir. Ayrıca, Doğanşehir-Malatya, Elazığ-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan yolcu treninin Diyarbakır'a düzenli seferleri vardır.

1937'de Kurtalan-Tatvan-Van demiryollarının temeli atılmış, 2. dünya savaşı nedeniyle yapılamamıştır. (4) **Diyarbakır'a demiryolu Atatürk zamanında gelmiştir. Demiryolu Kurtalan'a kadar uzanmıştır. Atatürk'ün vasiyeti Cizre'ye kadar olduğu halde bu vasiyet gerçekleştirilememiştir.**

Tarihte TCDD ve olması gereken güzergah'la ilgili bir bilgi: Milli Şef İnönü Diyarbakır'ı ziyaretinde bir salona çekilerek Devlet demiryolları Diyarbakır-Cizre hattı inşaat başmühendisi Adnan Demirel'i huzuruna kabul etti. Diyarbakır –Cizre ve Van hatları hakkında bilgi aldı (5).

Günümüzde Diyarbakır istasyonu

Bilinmeyen bir hat (Mardin-Diyarbakır tren yolu: Mardin ile İzzet paşa arasında Türkmen deresini takiben bir demiryolu hattı olduğu Cumhuriyet yıllarında Diyarbakır'a kadar uzatıldığı ve sonra kullanılmadığı Ulaştırma eski bakanlarından Sn. İbrahim Aksoy'un TCDD genel md. Nezinde yaptığı girişimler sonucu kesinlik kazanmıştır (6).

Tarihi okumak geleceğe ışık tutar: Kurtalan-Cizre-Musul hattı Diyarbakır-Mardin hattı lojistik açıdan önemlidir. Irak ve Suriye'ye yapılacak ihracatı artırır.

Tren gari (F Türkoğlu)

Ergani istasyonu

Geyik istasyonu

Bir Diyarbakır tren fıkrası

Ben yedim kör oldum

Hayatında hiç trene binmemiş, tünel nedir görmemiş, muz yememiş iki arkadaş, yaptıkları ilk tren yolculuklarında kompartmandaki birinin “muz” ikramı ile karşılaşır. Ne olduğunu bilmedikleri bu acayip nesneyi ellerinde evirip çevirdikten sonra aralarında **“Bahah adam ne yapisa bizde ele yapah yohsa rezil oluruh ”** diye anlaşmışlar. Bir müddet sonra adam muzı soymuş onlar da soymuşlar. Adam muzı ağzına götürmüş onlar da götürmüşler. Tam o sırada tren tünele girmiş her tarafı zifiri bir karanlık kaplamış. Mihe arkadaşına:

-Ula Ahmo! Ben yedim kör oldum, sen yemiyesen haaa! Diye bağırmış.

Eski gazeteci ağabeylerimizden Mehmet Mercan geçmişte tren yolculuğunu anlatıyor. Galiba yıl 1953 idi. O güne kadar haftada iki gün sefer yapan Kurtalan Ekspresi en gözde ulaşım aracıydı. Normal tren seferleriyle üç günde, ekspresle iki günde ulaşıyorduk İstanbul-Haydarpaşa Garı'na. Dönüş de öyle. . . O yıllarda gazeteler de ancak üç günde ulaşabiliyordu Diyarbakır'a. Henüz otobüs seferleri başlamamıştı. İstanbul-Diyarbakır arasında ilk 1955-1956 yılları arasında Gazanfer Bilge Otobüsleri başladı sefere. Ardından KONTAŞ firması. . .

Trenle seyahat etmek baharın yağışlı günlerinde işkenceye dönüşürdü. Çünkü yolda en çok da Ergani-Yolçatı arasındaki dağlar arasında heyelan oluyor, tüneller kapanıyor, bazen günlerce açılmıyordu. O zaman da uzun süre trenlerin içinde perişanlık içinde bekleniyordu. Eğer tren herhangi bir istasyona ulaşmışsa beklemek kolaylaşıyordu. Çünkü trenden inip istasyonda ihtiyaç gidermek daha kolay oluyordu. O yıllarda öyle şimdiki gibi, yollarda kalanlara yardım ekipleri gönderilemiyordu. Herkes çaresiz kaderi ile baş başa kalıyordu. Böyle olunca da bir günden fazla süren beklemelerde açlık baş gösteriyordu ki, yakın köylerde oturanlara gün doğuyordu. Sepetler içinde getirilen ekmeğe, haşlanmış yumurta, peynir gibi yiyecekler iki, üç misli fiyatla alıcı buluyordu. Parası olmayanlar, en çok da çocuklu aileler, gerçekten büyük sıkıntı yaşıyorlardı. Bu yıllarda tren yalnız Diyarbakır'ın değil, Urfa'nın, Mardin'in, Bitlis'in ve çevredeki ilçelerin de tek ulaşım aracıydı. Buralardan insanlar İstanbul ve Ankara'ya gidebilmek için önce Diyarbakır'a geliyor, buradan trenle yola çıkıyorlardı. Aynı şekilde dönüşlerinde de Diyarbakır Garı'nda trenden iniyor, buradan evlerine dönüyorlardı.

Bölgedeki üst düzey bürokratlar ve parlamenterler de aynı tren çilesini çekmek zorundaydılar. Bir farkla ki, onlar Ekspreslerde, yataklı, ya da kuşet kompartmanlarda seyahat ediyorlardı. O yıllarda trenlerde yataklı, kuşet, birinci, ikinci ve üçüncü sınıf kompartmanlar vardı. Herkes maddi olanaklarına göre tercihini yapıyordu. Yemekli vagonlar sadece ekspres seferlerinde vardı (8).

Diyarbakır'da Uçakla ulaşım tarihi:

Cumhuriyet döneminde ülkede ilk havaalanı açılması planlanan yerlerden biri Diyarbakır'dı. Meclis tutanaklarına bakalım: 1950-1954 dönemi Meclis kurulunda Cumhurbaşkanı Celal Bayar konuşmasında 'İstanbul Yeşilköy (Atatürk) havalimanının bu yıl açılacağı, Ankara Esenboğa alanının bitmek üzere olduğu, yeni büyük hava alanı olarak Konya, Eskişehir, Diyarbakır alanlarının ihaleye verildiği ifade edilmektedir (9).

Bu ihale daha sonra gerçekleşti; Diyarbakır Hava Alanının açılmasıyla ilgili olarak gazeteci Mehmet Mercan'ın hatıraların dinleyelim: Galiba yıl 1953 idi. Diyarbakır'a ilk uçak seferlerinin başlatıldığı haberine ne çok sevinmiştik.

Gelen ilk uçağın önünde Mehmet Mercan ve gazetecilerin çektiği hatıra fotoğrafı

Uçak seferleri başlatıldığında yalnız Diyarbakır'da değil tüm çevre illerde de bayram sevinci yaşandı. İstanbul seferleri Ankara bağlantılı olarak başlatıldı. Önceleri haftada bir yapılan seferler bir süre sonra Salı ve Cuma günleri olmak üzere haftada iki güne çıkarıldığında daha çok sevindik. Sonra haftada üç güne çıkarıldı seferler. Derken, günlük seferler başladı. . .

Türk Hava Yolları'na ait DC9 uçaklarının iniş ve kalkışları için askeri hava alanının Ali pınar köyü bitişiğinde bir bölüm ayrılmıştı. Herkes serbestçe girip çıkabiliyordu alana. Gelen yolcuları karşılamaya, ya da uğurlamaya uçağın kapısına kadar gidebiliyorduk. Sadece alanda fotoğraf çekmek yasaktı. Alan çevresinde devriye gezen askerler derhal müdahale ediyor, bazen fotoğraf makinelerini bile alıyorlardı. Hele biz gazeteciler daha çok sıkıntı çekiyorduk bu konuda. Önemli kişilerin geliş-gidişlerinde, ya da önemli olaylarda fotoğraf çekebilmek için nöbetçi subayından izin almamız gerekiyordu. Buna da ancak, askeri hava alanını arkamıza alırsak izin veriliyordu. O da polis ve asker gözetiminde yapılabiliyordu. Fotoğraf çekerken görüntüye kesinlikle pistlerde bekleyen askeri jetlerin girmemesine özen gösterirdik. İlişikte sunduğum fotoğrafın da böylesi bir macerası var. Gazeteci arkadaşlarım Sezai Yılmaz ve Ömer Karacadağlı ile birlikte yine gazeteci arkadaşımız Alaattin Bilgi'yi yolcularken bu fotoğrafı çektiğimizde askerlerin müdahalesiyle karşılaştık. Bizi nöbetçi subayına götürdüler, burada amacımızın sadece bir hatıra fotoğrafı çekmek olduğunu söyledik (8).

Diyarbakır havaalanı inşasıyla ilgili Hatay gazetesi haberi (M. Üzülmöz)

KAYNAKLAR

1. **Orhan Avcı:** Irakta Türk Ordusu. 1914-1918. s: 76
2. **Şevket Beysanaoğlu.** Kuruluşundan Günümüze kadar Diyarbakır tarihi. Diyarbakır. Müze şehir. YKY. İstanbul. 1999. s. 73,75
3. **Müslüm Üzülmez.** Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş. Ladin matb. İst. 2005. s. 153
4. **Dr. Emrullah Güney.** Diyarbakır ve yöresinde Doğa-Kültür Turizmi. Diyarbakır. 1991. s. 46
5. **Usman Eti.** Milli şef İsmet İnönü'nün Güneydoğu gezileri. İst. Cumhuriyet matb. 1940. s. 63
6. **Ölçen Y.** Milli Mücadelede Mardin. I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri. Özcoşar İ, Güneş HH (ed). İst. 2006. s: 659
7. **Kadri Göral.** Cevahir Çıkını. Ank. 2009.
8. **Attachment (S) From Mehmetmercan@Diyarbakirgrub.Com** Diyarbakır'ı Anlatmak 37
9. Türk Parlamento Tarihi. **TBMM. yay.** 1950-1954

GÜNÜMÜZDE ULAŞIM

İl merkezi karayollarının kavşak noktasındadır. Diyarbakır'ı hem karayolu, hem hava ve demiryolu ile ulaşım sağlanabilmektedir. Her gün Ankara ile İstanbul'dan düzenli uçak seferleri yapılmaktadır. Diyarbakır'dan hemen hemen Türkiye'nin her yerine otobüs ile yolculuk etmek mümkündür.

Ayrıca Ortadoğu ülkelerine taksi ile yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır. D. Bakır'ın bazı illere olan karayolu uzaklıkları şöyledir: Diyarbakır -Adana 536 Km. Diyarbakır -Adıyaman 207 Km. Diyarbakır -Ankara 940 Km. Diyarbakır -Gaziantep 329 Km. Diyarbakır -İstanbul 1381 Km. Diyarbakır -İzmir 1436 Km. Diyarbakır -Elazığ 162 Km. Diyarbakır -Malatya 263 Km. Diyarbakır -Mardin 86 Km. Diyarbakır -Mersin 610 Km. Diyarbakır -Siirt 216 Km. Diyarbakır -Şanlıurfa 184 Km. Diyarbakır - Konya 950 Km. Demiryolu bulunan tüm hatlarda Diyarbakır'dan tren seferleri yapılmaktadır.

İl sınırlarında 398 Km devlet yolu, 627 km il yolu olmak üzere 1025 Km yol ağı bulunmaktadır. Devlet yolunun tamamı asfalt sathi kaplamadır. İl yolunun ise 438 Km'si asfalt sathi kaplama, 34 Km'si stabilize, 85 Km'si toprak ve 75 Km'si de geçit vermez durumundadır.

Karayolu Altyapısı Ulaşım Altyapısı

Diyarbakır ilinin en önemli karayolları il merkezini Elazığ, Kahramanmaraş, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Bitlis ve Van'a bağlayan devlet yollarıdır. 165 km. lik Elazığ- Diyarbakır devlet yolu asfaltdır. İlin kuzey ve kuzeydoğuyla bağlantısını kuran bu yol Elazığ'ın güney illeri ile de bağlantı kuruyor olması önemini daha da arttırmıştır. Ergani ilçesi bu yol üzerindedir. 185 km. lik Şanlıurfa Diyarbakır yolu, ilin güneyle bağlantısını, Şanlıurfa'nın ise kuzey ve doğu ile bağlantısını kuran önemli bir yoldur.

Diyarbakır -Mardin yolu 86 km olup Çınar ilçesi bu yolun 30. km sindedir. Diyarbakır'ı Siirt, Bitlis ve Tatvan'a bağlayan karayolu ilin en önemli doğu bağlantısıdır. Diyarbakır il merkezinden 84 km sonra Silvan ilçesine varan yolun, Siirt ilinde Dilektepe'nin de 6 km. lik güneydoğu komşularıyla bağlantısını sağlaması, ticari yönden önemini arttırmıştır. İlin çevre illerle bağlantısını kuran bir başka yolda 159 km. lik Diyarbakır -Bingöl karayoludur. İlin kuzeyine uzanarak batı ve kuzeydeki ilçeleri bağlayan bir il yolu vardır. Bu yol üzerinde Çermik, Ergani, Dicle, Hani, Lice ve Kulp ilçeleri bulunmaktadır. İlin batı ucunda yer alan Çüngüş ilçesi ise 24 km. lik bir yolla Çermik'e bağlanmaktadır. Diyarbakır ili karayolu ulaşımı açısından, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde önemli bir konuma sahiptir. Asırlardan beri, Karadeniz bölgesini, Basra'ya, Akdeniz bölgesini, İran üzerinden Yakındoğu ve Uzak doğuya bağlayan önemli ticaret aksları üzerinde bulunmaktadır. Ülkemizde karayolu taşımacılığı özellikle son 30 yılda büyük bir aşama kaydetmiştir. Yük

taşımacılığının %94'ü, insan taşımacılığının %96'sının karayolu ile yapıldığı göz önünde bulundurulursa, Türkiye genelinde karayolu taşımacılığının ve teknik alt yapı olarak karayolunun önemi daha iyi anlaşılmış olur.

Ülkemizde son 15 yıldan beri karayolu ağı ile beraber otoyol ağının da giderek yaygınlaşması sonucunda bu oto yol ağı GAP ürünlerinin dünya piyasalarına ulaştırılmasında önemli olacak bir ulaşım alt yapısı olarak, Gaziantep iline kadar faal hale girmiştir, Gaziantep- Şanlıurfa kısmının büyük bir kısmının bitirilmiş olması, otoyol aksının Diyarbakır ilini Akdeniz limanlarına bağlayacak geri kalan kısmın en kısa zamanda ihale edilmesinin önemini arttırmıştır. Bu otoyol aksının, Diyarbakır'dan sonraki kısımlarının da uluslar arası finans kaynakları desteği ile gündeme alınmasının gerekliliği üzerinde durulmalıdır.

Demiryolu Ulaşım Altyapısı

Diyarbakır ili, demiryolu ulaşım ağına, 1930'lu yıllarda dahil edilmiştir. Diyarbakır Haydarpaşa- Kurtalan yolu üzerinde yer almaktadır. Diyarbakır- Bismil demiryolu (47 km) 1940'ta Bismil- Sinan (28 km) 1942'de, Sinan- Batman (15 km) 1943'te, Batman – Kurtalan ise 1944'te işletmeye açılmıştır. İstanbul- Ankara-Sivas-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan Güney ekspresi haftada 4 gün Diyarbakır'a gelmektedir. Aynı yolu izleyen yolcu treninin ise seferleri haftada 3 gündür. Bunlardan dışında başka Malatya-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan yolcu treni her gün Diyarbakır'a gelmektedir. Ayrıca, Doğanşehir-Malatya, Elazığ-Diyarbakır-Kurtalan seferini yapan yolcu treninin Diyarbakır'a düzenli seferleri vardır.

Türkiye genelinde, 1950 yılından bu yana demiryolu ağında önemli bir gelişme olmamıştır. 8000 (sekiz bin) km. civarında olan demiryolu ağı günümüzde de km. açısından aynı miktarda bulunmaktadır.

Batı Avrupa ülkelerinde demiryolu ulaşımı karayolunun da ötesinde, havayolları ile yarış yapacak düzeye ulaşmıştır. Türkiye demiryollarındaki ortalama hız 30-40 km. civarında kalmakta iken, Batı Avrupa ülkelerinde bu 200-250 km. hıza ulaşmıştır. Ülke milli gelirinin arttırılması, elektrik enerjisi kullanımı nedeni ile çevre kirlenmesini minimum düzeye çekmesi açısından demiryolu ulaşımı çok rasyonel bir ulaşım teknik alt yapısı özelliği arz etmektedir.

Diyarbakır ili sınırları içerisinde kalan demiryolu ağında, Diyarbakır ili ve çevre ilçelerle (Maden-Ergani- Diyarbakır- Bismil- Batman), bu aks üzerindeki yer alan kırsal yerleşimleri etkileyebilecek ve mevcut demiryolu alt yapısını kullanacak, raylı toplu taşıma düzenlemesine gidilebilir. Mevcut alt yapı kullanılacağından, Diyarbakır il merkezi ve bazı yakın iller ve ilçeler adeta atıl konuma gelmiş olan (ortalama 24 saatte 2 tren katarı Diyarbakır'dan geçmektedir). Bu ulaşım altyapısı, rasyonel bir işlerliğe getirilmiş olacaktır. Diğer ilçelerle veya Diyarbakır il gelişme planında öngörülecek, yeni yerleşimlerin, bu tür ulaşım alt yapısından yararlanması yoluna gidilmelidir.

Havayolu Ulaşım Alt Yapısı

Türk Hava Yolları ile 3 adet özel hava yolu şirketi Diyarbakır hava alanından çeşitli tip uçaklarla dış ve iç bağlantılı (İstanbul- Ankara-İzmir-Antalya Diyarbakır) seferler yapmaktadır. Yurt içi seferleri geliş-gidiş olmak üzere günde İstanbul 4 kez, Ankara 3 kez, İzmir ve Antalya haftada 3 kez yapılmakta, yaz aylarında ek seferler konulmaktadır. Diyarbakır ili hava ulaşım açısından da Ankara ve İstanbul bağlantılı önemli bir ulaşım potansiyeline sahiptir. Mevcut hava meydanı askeri amaç ağırlıklı bir hava meydanıdır.

GAP'ın meyvesini almaya başlayacağımız yakın gelecekte, bölgenin tarım ürünlerinin, taze bir şekilde iç ve dış pazarlara iletilmesinde uluslar arası hava trafiğine açık büyük frigorifik kargo uçaklarının inebileceği uluslararası bir sivil hava meydanının mutlaka kalkınma planlarının kapsamına alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde düşünülmüş bir hava meydanı, Diyarbakır il gelişme planının önemli bir parçasını oluşturacaktır (dtso).

Yeni çalışmalar

Bir taraftan Diyarbakır'da 80 kilometrelik çevre yollarının, bir kısmı bitti, bir kısmının ihalesi yapıldı. Şehir geçişleri ile alakalı 12 alt ve üst geçit çalışmaları devam ediyor. Bir taraftan Elazığ, Şanlıurfa, Batman, Mardin ve Bingöl'e giden duble yolların tamamı yapıldı ve yeni sıcak karışımla kalitesi artırılma çalışmaları devam ediyor. Karadeniz Otoyolu'na, Diyarbakır otobanının bağlanması çalışmaları başlatıldı, ihalesi yapıldı. Diyarbakır-Habur karayolu ihale aşamasında, bölgedeki birçok hava alanında ciddi çalışma var. Diyarbakır Havaalanı'nın modernizasyonu ile ilgili çalışmalar devam ediyor, 12 uçağın yanaşabileceği apron binası, liman, gümrük binası ve uluslararası uçuşa açık olacak. " 12 Temmuz 2012www.diyarinsesi.org

İlçe otogarı

Havaalanı

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DİYARBAKIR'DA TİCARET SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER (1923-1935)

M. Halis ÖZER*

I. Giriş

19. Yüzyılda Diyarbakır'da pamuklu, yünlü, ipekli kumaş dokumacılığı, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk ve tarımsal üretim önemli sanayi ve ticari faaliyetlerdir. Aynı zamanda Diyarbakır diğer bölgelere mal ihraç eden önemli bir sanayi merkezidir. Buna karşılık üretimin büyük bir bölümü içerde tüketilmektedir. 1903 verilerine göre Diyarbakır'da imal edilen manüsanın üçte biri, basmanın yarısı, demir eşyanın %80'i ayakkabı ve çorapların üçte ikisinden fazlası, bütün deriler ve zirai aletler Diyarbakır'da kalmaktadır.¹ Diğer taraftan Diyarbakır, Avrupa pazarlarına büyük miktarlarda tekstil ürünü ihraç etmesi açısından zengin bir geleneğe sahiptir.² Nitekim 1900'lerin başında Diyarbakır, Osmanlı Devletinde İstanbul, Bursa ve Trabzon'dan sonra en önemli tekstil üretim merkezidir. Özellikle tekstil alanındaki üretim dış pazarlara gönderilmektedir. Diyarbakır bu ticari özelliğini 19.Yüzyıl sonlarına kadar sürdürmüştür.

II. Ticaret Sektöründeki Gelişmeler

Diyarbakır'daki tüm ticaret kesimleri 1927 Sanayi Sayımı'na dâhil edildiğinden bu sayım, cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'ın ticaret yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1927 yılındaki bu istatistikî verilere göre ticaret tarımsal ve hayvansal üretime dayanmaktadır. Bu sektörlerdeki üretim iç ve dış ticaretin temelini oluşturmaktadır. Diğer taraftan Diyarbakır temel ihtiyaç maddelerinin tedarikçisi olarak bölgenin toptan ve perakende piyasasını barındırmaktadır. Diğer bir ifadeyle Diyarbakır Cumhuriyetin ilk yıllarında da ticari merkez olma özelliğini devam ettirmektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası ile Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası tüccar gruplarının örgütlendiği iki temel

* Yrd. Doç. Dr. , Dicle Ünivertitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Donald Quataert, "Ticaret", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, İstanbul: Eren Yayınları, Cilt 2,2004, s.953.

2 Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.165.

"18.Yüzyılda başlıca ihracat ürünü bir Hint tekstil ürününün taklidi şeklinde üretilen kırmızı ve mor zemini bulunan pamuklu kumaşlardır. 1860'ların ilk yarısında 678 adet imalathane ve işyeri bulunmaktadır. Bu dönemde Diyarbakır'daki atölyelerde ortalama 15.000 kğ. İpek ve 340 balya İngiliz pamuk ipliği kullanılmaktadır. En fazla bez, manusa yerli basma, kutnu, çitari, mendil ve çarşaf gibi tekstil ürünleri üretilmektedir."

organizasyonda. Diyarbakır'da bu konuda atılan ilk adım Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası'nın kurulması idi. Diyarbakır Zahire ve Ticaret Borsası 1930 yılında İcra Vekilleri Heyetinin çıkardığı kararname ile kuruldu.³ Diyarbakır Ticaret ve Zahire Borsası talimatnamesine göre borsanın amacı, her türlü zahire, hububat, un ve diğer tarımsal ve hayvansal mahsulâtın, mamul mal ve mensucat gibi her türlü emtianın alım satım ticareti, taahhüt ve nakliye hizmetleriydi.⁴ Diyarbakır'da açılmasına müsaade edilen Ticaret ve Zahire Borsasının encümen azalıklarına iktisat müdüriyeti tarafından, Lebenci Seyit, Musullu Tahir Çelebi, Urfalı Mehmet Neccar, direkçi Tahir, Vanlı Etem, Ziyarenli Süleyman, Alaf İbrahim, Belediye namına ise muhasebeci Reşat beyler seçilerek İktisat Vekâleti tarafından tasdik edilmiş, borsa komiserliğine de ticaret mektebinden mezun Hamit Zülfü Bey tayin kılınmıştır.⁵

Ticaretin yerel anlamda geliştirilmesi için desteklenen diğer bir organizasyon Diyarbakır Ticaret Odası'dır. Kuruluşu eskiye dayanan Ticaret Odası, 19. Yüzyıl sonlarında verimli olamadığından dolayı valilikçe kapatılmış daha sonra 1907 yılında Ziya Gökalp öncülüğünde yeniden kurulmuştu. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin millileştirilmesi ve milli tüccarın sermaye birikimi, şirketleşme gibi iktisadi faaliyetlerde aktif olması için ticaret ve sanayi odalarının desteklenmesi önemli bir politika olmuştur. 1926 yılında çıkarılan yeni nizamname ile Ticaret ve Sanayi Odaları aracılığıyla yerel esnaf ve tüccarın iktisadi hayata katılmaları ve ticaretin geliştirilmesi hedeflendi. Bu kapsamda Diyarbakır Ticaret Odası yeniden aktif hale getirildi. Bu durum ticari hayatın gelişmesi açısından kısa sürede olumlu sonuçlar verdi. Nitekim 1938'de hazırlanan raporda: "Ticaret Odaları, ticaret sicilinin ihdası ile mühim varidat elde etmiş ve her sene tekâmüle doğru giderek memleketin iktisadiyatının inkişafına yardım etmiş ve tüccara her sahada hizmet etmiştir... Diyarbakır'ın tüccarı ve sınaî ve zirai durumu münkeşif bulunmakta ve ana yurdun her köşesinde olduğu gibi memleketimizde de gün geçtikçe çok feyizli ve semereli neticeler vermeye başlamıştır."⁶ denilmektedir.

Diyarbakır'ın ihracat limanlarına uzak olması, karayollarının yetersizliği ve ulaşım giderlerinin yüksekliği Diyarbakır ticaret hayatının 19. Yüzyıl sonlarından itibaren gerilemesindeki en belirgin nedenlerdir.⁷ Cumhuriyetin ilk yıllarında şekillenmeye başlayan devletin ulaşım politikaları 1930'lu yılların ortalarından itibaren Diyarbakır ekonomisinin gelişmesinde önemli bir faktördür. Devletin Diyarbakır'da yol ve köprü yapımı için yıllara göre yaptığı harcamayı gösteren tablo şöyledir:

3 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.67.017. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge.

4 T.C Resmi Gazete, Sayı no. 1679, 22 Kânunuevvel 930.

5 Diyarbakır Gazetesi, 15 Mart 1931, s.4.

6 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, ... , s.75-76.

7 Yurt Ansiklopedisi, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, Cilt 3,1982, s.2242

Tablo 1**1928- 1934 Yılları Arasında Diyarbakır'da Yollar ve Köprüler İçin Devlet ve Hususi Bütçelerden Sarf Olunan Meblağlar (Bin TL. Hesabıyla).**

Vilayetler	Devlet Bütçesi ve Hususi İdare Bütçelerinden Toplam Harcanan Miktar						
	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Diyarbakır	71	168	137	78	21	25	83
Türkiye Geneli	8.037	9.377	9.413	9.017	8.149	10.200	6.621

Kaynak: DİE, 1934-1935 İstatistik Yıllığı.

Devletin 1929 ve 1930 yıllarında yol ve köprü yapımı için ayırdığı bütçenin diğer yıllara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Fakat yol ve köprü yapımı için Diyarbakır'a ayrılan bütçe diğer illere göre daha azdır. Bu dönem içinde yol işlerinde önem verilen husus Diyarbakır'ın civar vilayetlerle kazaları arasındaki önemli yolların yapılması olmuştur. Diyarbakır ile Silvan, Elazığ ve Mardin arasındaki yol ve köprüler yeniden yapılarak, bir kısım mevcut yollar yeniden düzeltilmiştir.

1930'lu yıllar demiryolu ağırlıklı bir ulaşım politikasının uygulandığı yıllardır. Bu yıllarda demiryolu politikasının uygulaması, yeni demiryolu hatlarının yapımıdır.⁸ Demiryolu yapımı için atılan ilk adım 1926 yılında Malatya- Ergani-Diyarbakır demiryolunun İnşası hakkında alınan karardır.⁹ 1929 yılında inşasına başlanan diğer hat Fevzipaşa- Diyarbakır hattıdır. 1934 yılında Fevzipaşa- Diyarbakır hattının tamamlanması ve Diyarbakır istasyonunun yapılması için dört milyon lira daha sarf edilmesi hususunda kanun çıkarıldı.¹⁰ Bu hat yaklaşık 529 km. uzunluğunda olup 1935 yılında bitirildi.¹¹

Ulaşım politikalarının Diyarbakır'daki iktisadi yansımaları olumlu oldu. Devletin ulaşım politikaları, özellikle tarım sektöründeki fazla üretimin yeni pazarlara ulaşmasına yol açtı. 1932- 1933 yıllarında Haydarpaşa İstasyonu buğday nakliyatının en büyük merkezi durumundaydı. Demiryollarının sevk ettiği toplam 186.000 ton buğdayın 124.000 tonu Haydarpaşa İstasyonu'na gelmişti.1935- 1936

8 İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması", **Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, 2004, s.287.

9 **Resmi Ceride**, Malatya-Ergani- Diyarbakır Demiryolunun İnşası Hakkında 793 Nolu Kanun, Arade-Diyarbakır- Ergani Arasında Demiryolu inşasına dair 22 Mart 1340 Tarih ve 448 Numaralı Kanunun İlgası Hakkında 794 Sayılı Kanun, Sayı no. 341, Nisan 1926.

10 **Resmi Gazete**, Fevzipaşa- Diyarbakır Hattı İnşaatının İkmali Hakkında 2405 Nolu Kanun, Sayı no.2680,19 Nisan 1934.

11 **DİE, İstatistik Yıllığı**, Ankara,1935, s.424.

yılları arasında vaziyet değişmiş ve 210.000 ton sevkiyatın 48.000 tonu Haydarpaşaa İstasyonu'na gelmiştir. Tekeli ve İlkin'e göre; "Bu bünyevi değişiklik Güneydoğu mntikasının büyük buğday ticaret akımına dâhil olmasından doğmaktadır. Fevzipaşa, Malatya, Elazığ, Diyarbakır demiryolları Türk buğday iktisadiyatında semerelerini vermeye başlamışlardır. Buna bağlı olarak Mersin- Payas ihracat limanı olma işlevi kazanmıştır."¹² Diğer bir ifadeyle yapılan yeni demiryolları Diyarbakır ve çevresindeki tarımsal üretimin yakın ihracat limanı olan mersine ulaşmasına dolayısıyla yeni ihracat merkezlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Demiryollarının tamamlanması yeni ticaret imkânlarının yolunu açtı. Böylelikle 1930'lu yılların ortalarından itibaren belli başlı ticari malların Diyarbakır'dan ihracat ve ithalat miktarlarında ciddi artışlar oldu. Diyarbakır'ın 1930'lu yıllarına ait ithalat ve ihracat verilerini gösteren tablo şöyledir;

Tablo 2

Diyarbakır'da Başlıca Ticari Malların Yıllara Göre İhracat ve İthalat Verileri

Mallar	İHRACAT				İTHALAT				
	1933	1934	1935	1936	1937	Mallar	1935	1936	1937
Buğday (Ton)	500	1.500	4.000	7.000	8.000	Şeker (Sandık)	20.000	23.000	27.000
Arpa (Ton)	500	600	2.000	4.000	4.250	Sabun (Ton)	600	750	900
Nohut (Ton)		200	6000	650	850	Çay (Ton)	66	75	90
Mercimek (Ton)	15	25	75	90	125	Kahve (Ton)	72	80	85
Bulgur (Ton)	27	35	100	120	150	Gaz (sandık)	12.000	10.000	9.000
Pirinç (Ton)	150	250	600	650	800	Sadeyağ (Sandık)	800.000	850.000	900.000
Pamuk (Ton)	75	160	150	165	225	Tuz (ton)	1.500	1.800	1.900
Koyun (Adet)	25.000	25.000	30.000	33.000	40.000	Zeytinyağı (Ton)	30	37	39
Keçi (Adet)	12.000	15.000	20.000	22.000	30.000	Demir (Ton)	1.000	1.400	1.600
Sığır (Adet)	3.000	5.000	7.000	7.000	9.000	Manifatura (Lira.)	700.000	775.000	825.000

Kaynak: Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.83- 84. ; DİE, 1937-1934 İstatistik Yıllığı.

Tabloya bakıldığında Diyarbakır'ın ticarete konu olan ihracat mallarının daha çok tarımsal ve hayvansal mallar olduğu ithalata konu olan ticaret mallarının ise temel ihtiyaç olan mamul malların olduğu görölmektedir. Tarımsal ve hayvansal

¹² İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Türkiye'de Demiryolu öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolları Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş (1923- 1957)", **Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, 2004, s.380-381.

malların ihracatı 1934 yılından itibaren hızla artmıştır. Buna göre 1933 yılından 1937 yılına kadar yaklaşık olarak buğday ihracatı %1500, arpa ihracatı %750, nohut ihracatı 1934 yılına göre %325, mercimek ihracatı %735, pirinç ihracatı %435, bulgur ihracatı %455, pamuk ihracatı ise %200 artmıştır. Yine canlı hayvan ihracatına bakıldığında koyun ihracatının %60, keçi ihracatının %150 arttığı görülmektedir.¹³ Buna karşılık başta temel gıda maddeleri olmak üzere malların ithalinde ise ihracata nispeten daha az artış gözükmemektedir. Buna göre ulaşım imkânlarının artmasıyla üretimin yeni pazarlar bulması hem çevre illerle olan ticareti artırmış hem de içerde üretimin artmasına sebep olmuştur.

Cumhuriyet dönemine kadar önemli bir varlık gösteremeyen Diyarbakır Ticaret Odası'nın üye sayısı 1935'e kadar 432 iken demiryollarının geldiği 1935 yılından sonra 1938'de 800'e yükselmiştir.¹⁴ Ulaşım politikalarının ticaret hayatındaki canlılığa etkisi dönemin hazırlatılan resmi raporlarından daha iyi anlaşılmaktadır. Raporla; "Demiryolunun Diyarbakır'ımızda işletmeye açıldığı tarihten bu güne kadar ekonomik vaziyet geçmiş senelere nazaran kıyas kabul etmeyecek derecede terakki kayıtlı etmektedir. Memleketteki nüfus kesafeti alışverişteki canlılık göze çarpmakta ve devamlı ihracat yapılmaktadır. Demiryolunun halen münteha noktası olması dolayısıyla şark tüccarlarını buraya celp ve tüccarlarımızla münasebat tesisine medar olmaktadır. Demiryolu sayesinde tüccar her dilediği emtiayı en kısa müddette celp ve satışa arz imkânını bulmaktadır."¹⁵ denilmektedir.

Diyarbakır'da bankacılık sektöründe hizmet veren tek şube Ziraat Bankasının 1889 yılında açmış olduğu şubeydi. Fakat bu şube yapısal nedenlerden dolayı ticaret sektörünün kredi talebini karşılamaktan uzaktı. Diyarbakır'da 1930'lu yılların başlarından itibaren finans sektöründe yeni bankalar teşekkül etmeye başladı. Türkiye İş Bankası 1931 yılında Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki ilk şubesini Diyarbakır'da açtı.¹⁶ Diyarbakır'da finans sektöründeki en önemli gelişme 1930 yılında yerel eşraf ve tüccarın girişimi ile kurulan tek şubeli yerel ölçekli Diyarbakır Bankası'nın kuruluşudur. Diyarbakır Bankası, Hasan Raşit Bey ve arkadaşları tarafından hazırlanan banka esas mukavelenamesinin İcra Vekilleri Heyetinin 9 Kasım 1930 tarihli kararname ile resmen kuruldu.¹⁷ Kredi piyasasındaki sorunları çözerek tüccar ve esnafa kredi olanakları sağlamak gibi amaçlarla kurulan bankalar kısmen de olsa Diyarbakır ticari hayatının gelişmesine katkıda bulundular. Bu bankalar özellikle özel sektörle beraber işbirlikler yoluyla yeni ticari teşekküllerin organizasyonlarında önemli bir işlev gördüler.

13 **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır**, ..., s.83.

14 **Yurt Ansiklopedisi**, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, Cilt 4,1982, s.2306.

15 **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır**, ... , s.76.

16 **Diyarbakır Gazetesi**, 15 Haziran 1931, s.1.

17 **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.18.01.02.15.72.006. Nolu ve 9.11.1930 Tarihli Belge.

III. Sonuç

Osmanlı Döneminde ticaret tekstil, demircilik, kuyumculuk, tarımsal ve hayvansal üretime dayanırken Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal ve hayvansal üretim iç ve dış ticaretin yoğunluklu temelini oluşturmaya başladı. Başta demir yolları olmak üzere devletin ulaşım olanaklarını artırması Diyarbakır ve çevresinde ticaretin artmasına sebep oldu. 1930'lu yıllarda yapılan yeni demiryollarıyla Diyarbakır, Mersin üzerinden hububat ihracatı yapacak konuma geldi. Tarımsal üretimin ihracat hinterlandları üzerinden yeni pazarlar bulması hem tarımsal üretimi hem de ticareti artırdı. Diyarbakır'da 1930'lu yılların ikinci yarısındaki tahıl ürünlerindeki büyük ihracat artışları bu gelişmelere bağlanmaktadır.

1930'lu yılların ortalarından itibaren ticaret sektörü hareketlilik kazanmaya başladı. Devletin tüccar kesimi örgütlenme çabası Diyarbakır Ticaret Odası'nı yeniden aktif hale getirdi. Zahir ve Ticaret Borsası'nın kurulması sağlandı. Bu durum yeni şirket ve teşekküllerin kurulması ve sermaye birliklerinin oluşturulmasına yol açtı. Diğer taraftan yeni bankaların açılması para piyasasında tüccar ve çiftçilerin kredi taleplerini karşılayacak kredi olanaklarını artırdı. Bu durum yeni ticari teşekküllerin oluşmasına katkı yaptı.

KAYNAKLAR

Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938.

Diyarbakir Gazetesi, 15 Mart 1931.

Diyarbakir Gazetesi, 15 Haziran 1931.

DİE, İstatistik Yıllığı, Ankara,1935.

DİE, 1933-1934 İstatistik Yıllığı. Ankara, 1936.

QUATAERT, Donald, “Ticaret”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914*, Cilt 2, Editörler: Halil İnalçık ve Donald Quataert, 2004.

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Resmi Ceride, Malatya-Ergani- Diyarbakır Demiryolunun İnşası Hakkında 793 Nolu Kanun, Arade-Diyarbakır- Ergani Arasında Demiryolu inşasına dair 22 Mart 1340 Tarih ve 448 Numaralı Kanunun İlgası Hakkında 794 Sayılı Kanun, Sayı no. 341, Nisan 1926.

TEKELİ İlhan, İLKİN, Selim, “Cumhuriyetin Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulaması”, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, İstanbul, 2004.

TEKELİ İlhan, İLKİN Selim, “Türkiye’de Demiryolu öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolları Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş (1923- 1957)”, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, İstanbul, 2004.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.67.017. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.15.72.006. Nolu ve 9.11.1930 Tarihli Belge.

T.C Resmi Gazete, Sayı no. 1679, 22 Kânunuevvel 1930.

T.C Resmi Gazete, Fevzipaşa- Diyarbakir Hattı İnşaatının İkmali Hakkında 2405 Nolu Kanun, Sayı no.2680,19 Nisan 1934.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, Cilt 3, İstanbul, 1982.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, Cilt 4, İstanbul, 1982.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DİYARBAKIR'DA SANAYİ SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER (1923- 1935)

M. Halis ÖZER*

I. Giriş

20. Yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş anlamda bir sanayi mevcut değildir. Cumhuriyete devir olan sanayi mirası konusunda 1913- 1915 sanayi sayımlarına bakıldığında bir sanayileşmeden söz etmenin mümkün olmadığı ve var olan sanayilerin de Levanten ve azınlık burjuvazisine ait olduğu görülmektedir. Gelişmiş Avrupa ülkelerinin rekabeti karşısında hammadde ve yiyecek maddeleri satan ve buna karşılık mamul madde satın alan bir ülke konumunda bulunan Osmanlı Devleti'nde temel sanayi kurulamamış, sanayi için gerekli olan hammadde ve aramalı da dışarıdan ithal edilmiştir. Avrupa sanayilerinin ezici rekabeti karşısında ancak bu rekabetin pek yoğun olmadığı bölgelerde gelişme gösteren Osmanlı sanayisi, yakın pazar için tüketim malları üretmiştir. Sanayi üretimi İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde yoğunlaşmıştır. Diyarbakır, sanayi kuruluşlarının yoğunlaştığı bu iki merkez dışında kalan ve sanayi üretiminin yapıldığı ender Osmanlı üretim şehirlerinden biridir. Fakat Diyarbakır sanayisi, 19.Yüzyıl sonlarına kadar özellikle tekstil alanında uzak bölgelere mal üreten bir üretim merkezi olmasına rağmen daha sonra yakın pazar için tüketim malları üreten tipik Osmanlı sanayi üretim özelliklerini göstermiştir.

19.Yüzyıl sonlarında Diyarbakır'daki başlıca sanayi üretim dalları tekstil, bakırcılık, demircilik ve kuyumculuk gibi madeni eşya imalatıdır. Genel olarak ipeklilik ve pamuklu dokumalar, kırmızı iplik, manusa, işlenmiş ve boyanmış deri, ayakkabı, ayakkabı kösesi, fes, saten, pamuklu ve yün çorap, lüle, bakır, işlenmiş demir, tunç ve gümüş üretilmektedir. Fakat sanayi üretimi yüksek motor gücüne dayalı fabrikalarda gerçekleşmemektedir. Diyarbakır en önemli Osmanlı tekstil üretim merkezi olmasına rağmen, üretim ev ve imalathanelerde bulunan tezgâhlarda yapılmaktadır.¹ Üretimde henüz makine kullanılmamaktadır. Sanayileşme alanında, temel ihtiyaç maddelerini üreten yüksek motor gücüne sahip fabrikaların kuruluşu Cumhuriyetin ilk yıllarına dayanmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr. , Dicle Ünivertitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s.156.

Diyarbakır şehri ve civarı, Doğu Anadolu'da tezgâhların en yoğun olarak bulunduğu yerlerden biriydi. 1850'lerde Diyarbakır şehrinde, dokumacılık yapılan 300 imalathanede, 200 ustanın denetiminde 1.500 tane çocuk ve yetişkin erkek işçi çalışıyordu. Bkz. D.Quataert, **Sanayi Devrimi, ...** , s.156.

II. Sanayi Sektöründeki Gelişmeler

Cumhuriyetin ilk yılları sanayileşmenin alt yapısının hazırlandığı bir dönem olmuştur. İzmir İktisat Kongresi'nde öncelikle 1913 Teşviki Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenerek uygulanmasına karar verilmiştir. 1927 yılında çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu'ndaki bir takım özendirici hükümlerle sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi hedeflenmiştir. 1927'de özel kesim üretiminin %44,3'ü gıda maddelerinde, %23,83'ü tekstil alanında yoğunlaşmakta sanayi malları üretimi ise %7- 10 geçmemekteydi. Bu yasanın temel amacı diğer alanlarda yoğunlaşan özel sermayenin, özendirici hükümler aracılığıyla sanayi malları üreten sanayi, ya da stratejik sanayiler alanına çekilmesidir.²

Yapılacak yeni teşvik kanunun hedeflerinin saptanması ve mevcut sanayi yapısının ortaya çıkarılması için yapılan 1927 Sanayi Sayımı, Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır'ın mevcut sanayi yapısını gösteren önemli bir veri olmuştur. 1927 Sanayi Sayımı'na göre Diyarbakır'ın sanayi yapısını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 1
1927 Yılında Diyarbakır'daki Mevcut Sanayi Grupları Ve Göstergeleri*

Mükerrer A tablosu

İller ve İlçeler	Sanat Grupları																			
	Maden çıkarma sanayii		Tarım, Evcil hayvanlar, Av ve Balıkçılık sanayii		Dokuma sanayii		Sair Bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayii		Bina inşaatı sanayii		Maden işletmesi sanayii ile makine imalatı sa.		Kâğıt ve Karton sanayii		Kimya sanayii		Karma sanayii		Çeşitli sanayi veya Bilinmiyen	
	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı
Diyarbakır İli																				
Merkez	—	—	283	1 019	144	751	47	131	13	122	113	332	2	12	10	31	—	—	2	11
Çermik	—	—	15	62	51	195	1	3	8	445	2	11	—	—	5	10	—	—	—	—
Silvan	—	—	13	27	2	8	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ergani	1	1	15	18	2	3	—	—	—	—	6	8	—	—	—	—	—	—	—	—
Kulp	—	—	7	14	—	—	1	1	—	—	6	10	—	—	—	—	—	—	—	—
Lice	1	13	15	19	—	—	1	1	—	—	6	15	—	—	—	—	—	—	—	—
Toplam	2	14	348	1 159	199	957	50	136	22	570	133	376	2	12	15	41	—	—	2	11

* 1927 sanayi sayımının birinci bölümünde belirtilen esas ve usullere göre, sanayi sayımı yapılırken esas sanayi müessesesi ile esnaflar ve ev sanayi arasında bir ayırım yapılmamış sanayi sayımlarına tümü dâhil edilmiştir.

1927 Sanayi sayımına göre Diyarbakır genelinde 348 adet tarımsal sanayi, 199 adet dokuma sanayi, 50 adet sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri sanayi, 22

² Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c.2, S.4'ten ayrı basım, Kasım 1985,s.248.

adet bina inşaatı sanayi, 2 adet maden çıkarma, 133 adet maden işletme sanayi, 2 adet kâğıt ve karton sanayi ve 15 adet kimya sanayinin olduğu görülmektedir. İstihdam daha çok tarım, dokuma ve madencilik sanayi dallarında yoğunlaşmıştır. Dörtten fazla işçi çalıştıran işletmelerin toplam sayısı 328'dir. Tarımsal sanayi, dokuma sanayi ve madencilik sanayinin temel sanayi alanları olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönem Diyarbakır da üretimi gerçekleştirilip ticaret yapılan diğer bölgelere gönderilen malların nevelerine bakıldığında bu sanayi dallarının gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu ile girişimcilere birtakım imtiyazlar tanınıyor ve sanayileşme yönünde yeni tedbirler alınmaya çalışılıyordu.³ Kanuna göre hammadde, makine ve yedek parça ithallerinde gümrük muafiyetleri ve gelir vergisi muafiyetleri tanınıyor, böylelikle girişimcilerin yatırım ve üretim maliyetleri düşürülerek yerel sanayinin gelişmesine katkı sunuluyordu. Teşviki Sanayi Kanunu'nda bu muafiyetler yanında şu esaslar bulunuyordu; uygun görülen girişimcilere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilmesi, haberleşme bağlantıları ve motor gücünün hükümetçe karşılıksız sağlanması, fabrikanın kuruluşunda yurtdışından getirilen teçhizat ve makinelerin devlete ait vasıtalarla getirilmesi durumunda %30 indirim yapılması, kamu tekel maddelerinin bu işletmelere indirimli satılması ve kamu alımlarında fiyatı %10'dan fazla olmamak kaydıyla bu işletmelerde üretilen malların ithal mallara tercih edilmesi.⁴

Sanayileşme hedefiyle alınan bu karar ve tedbirler Diyarbakır ve çevresinde etkili oldu. Nitekim bu teşviklerden yararlanmak isteyen girişimciler hükümete başvurularda bulunup yatırımlar gerçekleştirdiler. Teşviki Sanayi Kanunu'na Diyarbakır'dan başvuru faydalanan firmalarla ilgili istatistikî veriler şöyledir;

1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'na Diyarbakır'dan başvuru yaparak istifade eden toplam işletme sayısı 1932 yılında 50, 1933 yılında 44, 1934 ve 1935 yıllarında 6 adettir. Diyarbakır'dan başvuru yapan işletmelerin çoğunluğunu zirai işletmeler oluşturmaktadır. Bu sanayi kuruluşlarında istihdam edilen kişi sayısı 4.334 adettir. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Diyarbakır'dan istifade eden işletme sayısı Türkiye genelinde istifade eden işletmelerin 1932 yılında %2.38'ne, 1933 yılında %3,16'sına, 1934 ve 1935 yıllarında ise çok düşük oranlara denk gelmektedir. Bu oran 1933 yılında büyüklük sırasıyla İstanbul'da %33,61, İzmir'de %12,4, Bursa'da %8,3 ve Balıkesir'de %6.51'dir. Kanundan faydalanan şirket sayısı açısından 1933 yılında Diyarbakır bu illerden sonra 5. sırada gelmektedir. Bu verilere göre Diyarbakır 1932 ve 1933 yıllarında Teşviki Sanayi Kanunu'ndan istifade eden başlıca iller arasındadır. Dolayısıyla yerel sanayinin geliştirilmesi

3 1927 Tarihli Teşviki Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenleme gerekçeleri şöyle ifade ediliyordu: "Sanayimi milliyemizin (ulusal sanayimizin) teşvik ve himayesi ve memleketimizde dâhili istihlâk atımaza(iç tüketimimize) kifayet etikten(yettikten) başka, belli başlı ihracat yapan sanayi müesseseleri vücuda getirilmesi ve yerli ve yabancı sermayelerle büyük sanayi teessüs ederken henüz parasını işletmeye almamış olan halkımızın da birleşerek toptan veyahut ferden mümkün olan sınaî teşebbüslere girişmesi her suretle şayanı arzudur.(her bakımdan istenmektedir.)" Bkz, Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, No.569, c.1, 1988, s.XXXVII.

4 Teşviki Sanayi Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Kanun No.1055, s.272; Resmi Ceride, Sayı No.608, 15 Haziran 1927.

yönünde hedeflenen sanayileşme politikalarının Diyarbakır ve çevresinde uygulama alanı bulduğu söylenebilir.

Tablo 2

1932- 1935 Yılları Arasında Diyarbakır’da 1927 Teşviki Sanayi Kanunundan Faydalanan İşletmelerin Sayısı*

Vilâyetler (hemmiyeti sırasile)	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	Müesseseler yekûnu		İş günü adedi	
	Sanayii İstihraciye	Ziraat, hayvanatı çihliye ve av mah- sulâtı sanayii	Sanayii nesciye	Sanayii hasebiye	Kâğıt ve karton sanayii	Sanayii madeniye	Ehliye İnşaatı sanayii	Sanayii kimyeviye	Sanayii mabtele	Sanayii muhtelif veya gayri muayyene	Yekûn	%	Yekûn	%

1932

Diyarbakır	—	33	2	7	—	1	1	—	5	1	50	3.39	1.315	2
Yekûn	17	652	852	254	42	85	32	76	48	39	1.473	100.00	55.321	100.00
1933														
Diyarbakır	—	25	5	6	—	1	1	—	6	—	44	3.16	4.334	6.6
Yekûn	18	614	335	115	41	77	30	54	68	39	1.397	100.00	64.989	100.00
1934														
Diyarbakır	—	3	1	—	—	—	1	—	1	—	6	0.46	97	0.15
Yekûn	23	594	300	103	35	73	32	51	56	43	1.310	100.00	69.150	100.00

1935

Diyarbakır	—	3	1	—	—	—	1	—	1	—	6	0.52	32.391	0.05
Yekûn	26	525	266	74	31	57	31	44	54	53	1.161	100.00	115.097	100.00

1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934, s.12- 13.; DİE, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin 1934 ve 1935 Seneleri Faaliyeti.

1930 yılların başlarına doğru Diyarbakır’da sanayileşme çabalarının önemli sonuçlar verdiği görülmektedir. 1929 yılında Diyarbakır Belediyesine ait 1200 beygir gücünde büyük bir elektrik santrali kurulmuştur. Su gücü ile çalışan bu santralin işletme masrafı çok azdır. Elektrik santrali, Diyarbakır’ın aydınlatma ihtiyacını karşılamış bununla birlikte küçük sanayi erbabını makineleştirmeye teşvik etmiş, işçi verimliliğini arttırmış ve yeni fabrikaların kurulmasında önemli bir işlev görmüştür.⁵ Diyarbakır Tekel Fabrikası’nın kuruluşu sanayileşme çabaları içinde en önemli yatırımlardan biri olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti’nin 15.10.1930 tarihli kararname ile Diyarbakır’da 150 bin Liralık bir soma ve rakı fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir.⁶ Fabrika 34 beygir kuvvetinde hareket gücüne sahip olup 1930’lu yıllarda

5 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.78.

6 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.68.003. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge. Kararnamede Şöyle denilmekteydi: “Memleketin her tarafında ispiro ve ispirotlu içkiler bulundurmakla mükellef İnhisar idaresi şark vilayetlerine yaptığı sevkiyat için mesafenin uzaklığı

ortalama olarak 72.000 kg. soma ve 15.000 kg. rakı imal etmektedir.⁷ Tekel İçki Fabrikası kurulduğu günden yakın zamana kadar ilin istihdam artışına katkı yapmıştır.

Dönemin en önemli sanayi yatırımlarından bir diğeri tuğla ve kiremit fabrikasıdır.⁸ Devlet politikalarının bir sonucu olarak artan imar faaliyetleri inşaat malzemelerine olan ihtiyacı artırmıştır. İnşaat sektöründe temel malzemelerden biri olarak kullanılan ve Marsilya adıyla anılan tuğla ve kiremitler ilk önceleri Avrupa'dan, daha sonraları ise Eskişehir ve Kütahya'dan gelmekteydi. Bu fabrikanın kuruluşu inşaat sektöründe temel bir ihtiyacın karşılanmasına yol açtı. Böylelikle hem ithalattan dolayı ülke dışına para çıkışı engellenmiş oldu hem de malın daha ucuz bir bedelle temin edilmesi sağlandı. Fabrika 40 beygirlik dizel motoruyla günde 10.000 adet tuğla ve kiremit üretebilecek güçteydi.⁹ 1933 yılına gelindiğinde tuğla ve kiremit fabrikası sayısı 2'ye çıkmış olup toplam işçi istihdamları 67 idi.¹⁰ Dönemin önemli bir ihtiyacı olan buz, iki fabrika tarafından karşılanmaktaydı. Buz fabrikalarından biri özel sektöre diğeri ise Diyarbakır Bankası T.A.Ş aitti. Özel sektöre ait olan buz fabrikası Tahir Çelebi ve arkadaşlarına ait olup günlük üç ton imalat yapmaktaydı.¹¹

Un fabrikaları bu dönem kurulan diğeri en önemli sanayi üretim merkezleriydi. Un fabrikaları en son sistem ve modern makinelerle kurulmuştu. İki un fabrikasından 1933 yılında kurulan Yeni un ve çeltik fabrikası 75 beygir kuvvetinde, günde sekiz ton un üretmekteydi. 1930 yılında kurulan fabrika ise 55 beygir gücünde ve günde on ton un üretmekte idi. Bu iki un fabrikası da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanmış olup 1933 yılı itibariyle toplam 51 kişi istihdam etmekteydiler.¹² Un fabrikalarının kuruluşu yerel ekonomi üzerindeki çok etkili olmuştur. Üretilen un Irak hududundaki civar illere kadar sevk edilmiştir. Cumhuriyetten evvel Romanya'dan getirilip kilosu 30 kuruşa satılan un, piyasadan kilosu 8- 9 kuruşa tedarik edilmeye başlanmıştır.¹³ 1933 yılında devlet desteğiyle özel sektör tarafından kurulmuş, modern 2 adet ipekli mensucat sanayi müessesesi mevcuttur.¹⁴ Hüseyin Uluğ ve Tahir Direkçiye ait bu müesseselerde üretim dokuma tezgâhlarında gerçekleştirilmektedir.¹⁵ Pamuklu, yünlü ve ipek dokumacılığı Cumhuriyet döneminde de önemini korumuştur. İpekçiliğin geliştirilmesi için ipek böcekçiliği desteklenmiş bu hususta bir ipek böcekçilik istasyonu kurulmuştur.

ve nakil vasıtalarının taaddüdü dolayısıyla fazla masarifi mucip olmaktadır o havalinin bu gibi ihtiyaçlarının temini için Diyarbakırda yüz elli bin liralık bir fabrika inşası; Maliye Vekaletinin 11/10/930 Tarih ve 15540/714 numaralı Tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 15/10/930 tarihli içtimanda tasvip ve kabul olunmuştur.”

7 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, ... , s.79.

8 Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.481- 11, 24 Ağustos 1931, s.1.

9 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.79- 81.

10 Devlet İstatistik Enstitüsü, Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934, s.162.

11 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.79.

12 Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin, ... , s.64.

13 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.82.

14 Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin, ... , s.106.

15 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, ... , s.82.

III. Sonuç

Devletin sanayileşme yönündeki iktisadi uygulamaları Diyarbakır'da sınırlı da olsa sanayi sektörünün gelişimine katkı yapmıştır. 1927 yılında çıkarılan Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Diyarbakır ve çevresinden birçok işletme faydalanmıştır. Fakat sanayi sektörü sınırlı bir gelişme göstermiştir. Buna rağmen devletin sanayileşme politikaları küçük sanayinin makineleşmeye doğru kaymasını teşvik etmiş, üretici tüccar sınıfında üretimin makineleştirilmesi yönünde bir bilinç oluşmuştur. Nitekim 1930'ların başlarında kurulan iki un fabrikası, buz fabrikası, tuğla ve kiremit fabrikası bu gelişmelerin birer sonucudur.

KAYNAKLAR

Cumhuriyetin 15 inci Yılında Diyarbakır,1938.

ÇAVDAR, Tevfik, “Devralınan İktisadi Miras, İktisadi Düzen Ve Sorunları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C.4, İstanbul, 1983.

Diyarbakir Gazetesi, Sayı No.481- 11, 24 Ağustos 1931.

Devlet İstatistik Enstitüsü, Sanayi İstatistikleri, Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

ÖKÇÜN Gündüz, *Osmanlı Sanayi 1913- 1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul,1984.

KURUÇ, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, A.Ü.SBF Yayınları, Ankara, C.1, 1988.

Resmi Ceride, Sayı No.608, 15 Haziran 1927.

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Teşviki Sanayi Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Kanun No.1055.

TÜNAY, Muharrem, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.2, S.4'ten ayrı basım, 1985.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.14.68.003. Nolu ve 15.10.930 Tarihli Belge.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DİYARBAKIR'DA TARIM SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER (1923- 1935)

M. Halis ÖZER*

I. Giriş

Diyarbakır ve çevresinde coğrafi şartlar tarımsal ekonominin gelişmesine elverişlidir. Temel ekonomik etkinlik tarıma dayanmaktadır. Nitekim 20. yüzyıl başlarında başta tahıl olmak üzere meyve ve sebze üretimi yüksektir. Osmanlı son dönemi tarım istatistiklerine göre Diyarbakır'da tahıl üretiminde buğday ve arpa, sanayi bitkileri üretiminde ise pamuk üretimi başta gelmektedir.¹ Osmanlı döneminde tarımsal üretimde zirai alet ve makineler, 1875'lerden itibaren Edirne ve Aydın gibi vilayetlerde Müslüman olmayan Osmanlılara ait büyük çiftliklerde kullanılmaya başlanmıştır.² I. Dünya savaşına kadar tarımsal üretimde zirai alet ve makinelerin kullanımı Osmanlı'nın Batı vilayetlerinde artarken Diyarbakır ve çevresinde tarımsal üretim klasik ilkel yöntemlerle devam etmiştir. Cumhuriyet öncesinde tarımsal üretimde makineleşmenin olmaması, başta hukuki nedenlerden kaynaklanmak üzere tarıma elverişli alanların tam kullanılamaması, çiftçi kesimine sunulan kredi olanaklarının düşük olması ve tarımsal ürünün uzak pazarlara ulaşım imkânlarının yeterli olmaması gibi nedenler Diyarbakır'da tarım sektörünün gelişimi önündeki temel engellerdir.

II. Tarım Sektöründeki Gelişmeler

Osmanlı dönemi tarımsal üretim yapısı Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da devam etmektedir. 1927 tarım sayımına göre Diyarbakır nüfusunun %48,2'si tarımla uğraşmaktadır. Tarımsal faaliyetin en önemli kolu bitkisel üretimdir. Toplam 47.200 hektar olan ekili alanın 45.800 hektarı tahıl, 1.000 hektarı baklagiller ve 400 hektarına ise sanayi bitkileri ekilmektedir. Yıllık tahıl üretimi 22.000 ton, baklagiller üretimi 500 ton ve sanayi bitkileri üretimi 250 ton civarındadır. Tahıl bitkileri arasında en çok sırasıyla buğday, arpa, darı ve pirinç ekilmektedir. Sanayi bitkileri arasında pamuk ve tütün ekimi öncelikli gelmektedir. Baklagiller içinde en çok mercimek ve nohut ekilmektedir. Yine 1927 tarım sayımına göre Diyarbakır'da tarım alanlarında yaklaşık 11.850 tarımsal araç ve makine bulunmaktadır. Bunlardan sadece 24 adedi modern anlamda tarım makinesi niteliği taşımaktadır.³

* Yrd. Doç. Dr. , Dicle Ünivertitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Tevfik Güran (Hızl.), **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Ankara: DİE Yayınları, Yayın no 2025, 1997, s.32- 52.

2 İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları", **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 2, 2004, s.344.

3 DİE, **1927 Tarım Sayımı**, Ankara: DİE Yayınları, Yayın no 614, 1970, s.8- 36.

Tarım sektöründe modern üretim için yeterli araç bulunmamakta, tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. İklim koşulları tarımsal üretimin verimliliğinde belirleyici bir unsurdur.

1929 Dünya ekonomik buhranının ardından devlet, tarım alanında ihtiyacı karşılama yanında sanayileşme için gerekli hammaddeleri üretme ve tarım ürünlerinin ihracatını artırmak için tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalar geliştirmeye başladı. Bu doğrultuda tarım politikaları uygulamalarında, tarım alanında modern araçların kullanılmasını teşvik etmek, enstitü ve çiftlikler kurmak, bu kurumlar aracılığıyla çiftçi ve köylü kesimine eğitim vermek, tarımsal araştırma faaliyetleri yapmak ve ekilen ürün çeşitliliğini artırmak, ucuz kredi olanakları sunmak gibi üretimi artırmaya yönelik uygulamaların gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu uygulamaların Diyarbakır ayağı, Bölge Umumi Müfettişliği'nin Diyarbakır'da tarım sektörünün gelişmesi için yapılması gereken hususlar konusunda yazdığı raporlarla başladı.

Bölge Umumi Müfettişliklerinin yerel manada tarım ve hayvancılık sektöründeki eksiklikleri bildiren raporları, tarım politikalarının yerel uygulamalarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Birinci Umumi Müfettişliği 1932 yılında hazırladığı raporda, Diyarbakır ve çevresinde tarımsal üretimin artırılması için ivedilikle yapılması gereken faaliyetler ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bu raporun ilk maddesinde; "Geniş ova ve meraları ile memleketimizin başlıca hububat ve hayvanat mıntıkasının en mühim kısmını teşkil eden Urfa, Mardin, Diyarbakır, Elaziz ve Muş gibi vilayetlerin mümbit ve feyyaz topraklarından alınan hâsılatın tezyidi için gayri fenni bir surette takip edilen ziraat sisteminin tadil ve ıslahı ile umumi harp dolayısı ile tenakus eden insan ve hayvan kuvvetini telafi etmek üzere yerine makine kudretinin ikamesi ve muhtelif hastalıklarla muzır hayvanat ve haşaratın def ve izalesi lazım ise de her şeyden evvel müstahsil rençperlerimizin ellerinde mevcut fena evsaftaki tohumlukların ıslah ve tecdidi icap eder"⁴ denilmektedir. Raporda bu gerekçelerle Diyarbakır Numune Çiftliğinde bir tohum ıslah istasyonunun tesisine şiddetle ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Birinci Umumi Müfettişliği'nin hazırladığı raporda, başlıca tarım kollarında neler yapılması gerektiğine değinilmiş ve özellikle ipekböcekçiliğinin yeniden geliştirilmesi için Diyarbakır'daki ipek böceği mektebinin Bursa'da olduğu gibi Enstitü haline dönüştürülmesi teklif edilmiştir.⁵

Tarımda eğitim ve araştırmanın geliştirilmesi aynı zamanda köylü ve çiftçinin bu konuda eğitilmesi için atılan ilk adım, 1924 yılında vilayet merkezinin Dicle nehri kıyısı Kızırbil köyünde 5.000 dönümlük bir numune tarlasının kurulmuş olmasıdır. Fakat bütçenin müsait olmamasından dolayı bir dönem kapatılan numune tarlası 1927 yılından itibaren Numune Çiftliğine çevrilmiştir. 1928 yılında Macaristan'dan ecnebi bir mütehassıs getirtilerek çiftliğin başına müdür

4 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.457.2. Nolu ve 28.06.1932 Tarihli Belge.

5 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Aynı Belge.

yapılmış ve çiftçilere tarımsal faaliyetlerle ilgili hizmet vermesi sağlanmıştır.⁶ Numune Çiftliği modern tarım aletleri ile donatılmıştır.⁷ Hükümet modern tarım aletleri getirterek çiftlikler aracılığıyla zirai üretimdeki bilinçlenmeyi artırmak ve makineleşmeyi teşvik etmek istemiştir.⁸ Nitekim bu doğrultuda tarımsal aletlerin nasıl kullanılacağı konusunda çiftçilere eğitimler verilmiştir.

Tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikaların Diyarbakır'daki yerel uygulamaları 1928 yılından sonra artış göstermektedir. Devletin tarımsal üretimi artırmaya yönelik uygulamaları genelde Diyarbakır Numune Çiftliği, taşrada kurulan fidanlıklar ve İpekböcekçiliği okulu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. 1928 yılında Numune Çiftliği yeniden açılmış, 196 adet pulluk bedelleri 3 taksitle ödenmek üzere merkez, Silvan ve Ergani kazalarında çiftçilere dağıtılmıştır. Merkez kazası çiftçilerinin tohumluk ihtiyaçlarına karşılık olarak Ziraat Bankasından 54.000 liralık yardım temin edilmiştir. 1929 senesinde ziraat mütehasıslarından teşkil olan bir ziraat kongresi düzenlenmiş Diyarbakır vilayetinin zirai ihtiyaçları tespit edilmiş ve raporla hükümete bildirilmiştir. Numune çiftliği arazisi üzerinde çiftçilere ziraat kursları düzenlenmiştir. Yine aynı sene tohumların ıslahı için 11 adet tohum ıslah makinesi alınmış bedelleri sonradan ödenmek üzere 243 adet pulluk dağıtılmıştır. 1930 senesinde Vilayet numune çiftliğine 12.000 lira ile yeni sistem ziraat makineler getirtilmiştir. Bu makinelerden bazıları tohum serpmeye, biçer orak makineleri, traktör, muhtelif sistemde pulluklar, üzüm püresi ve sütçülük tereyağcılık ve bahçivancılığa ait birçok alet ve edevattır. 1931 Senesinde numune çiftliği fidanlığa çevrilmiş 1932 yılında merkez fidanlığına ilaveten Kulp ve Silvan'da birer fidanlıklar daha tesis edilmiştir. 1935 yılında Silvan fidanlığında tecrübe mahiyetinde numunelik olarak kenevir, patates ve tütün ektilererek çiftçilere ekim usulleri gösterilmiştir. Ziraat Vekâletince Adana ve Nazilli Pamuk

6 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, s.41-42.

7 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.11.31.004 Nolu ve 14.05.1930 Tarihli Belge.

Diyarbakır numune çiftliğine zirai aletler alınması için İcra Vekilleri Heyetinin çıkarmış olduğu kararnamede şöyle denilmekteydi; "Diyarbakır numune çiftliğinde kullanılmak ve bedeli üç senede ödenmek üzere mezkur vilayetçe mubayaasına lüzum görülen (10.220) liralık ziraat aletlerinin 4/12/929 tarihli kararnameden istisnaen satın alınması, Dahiliye Vekaletinin 8/5/930 tarih ve 3/418 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 14/5/930 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur." Ayrıca 9/7/930 tarihli yeni bir İcra vekilleri kararıyla malzeme ve ağır yağ yakan bir traktör makinesinin alınması kararlaştırılmıştır. Bkz. T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.12.49.007 Nolu ve 09.07.1930 Tarihli Belge.

8 Diyarbakır Gazetesi, 17 Temmuz 1930, s.2

Gazetede; "Numune çiftliğinde bu ay küşadı mukarrer olan son sistem allat ve edevatı Ziraiye sergisinin bilhassa köylülerimiz tarafından görülmesi ve yapılacak tecrübelerin kendilerine iaresi için Makamı Vilayet tarafından tedbiri lazıme ittihaz edilmiştir..." denilmekteydi. Ayrıca Bkz. Diyarbakır Gazetesi, 31 Temmuz 1930, s.2. "Halka bilhassa çiftçi ve köylülere yeni ziraat makinelerinin faydalarını bilfiil göstermek maksadıyla Diyarbakır Ziraat mıntika müdüriyeti tarafından Numune çiftliğinde bir alati ziraiye sergisi açıldı... Sergiye eski ve yeni birçok ziraat makine ve aletleri konulmuştu. Bu aletler arasında bir mukayese yapmak ve aynı zamanda toprak üzerindeki faydalarını bilfiil göstermek için ilkönce eski ziraat aletleriyle sonra yeni makinelerle toprak üzerinde tecrübeler yapıldı."

İslah İstasyonundan gönderilen pamuk tohumları Çermik bölgesinde dağıtılarak ektilmiş ve çok olumlu sonuçlar elde edilmiştir.⁹

İpekböcekçiliği okulu Elazığ'dan Diyarbakır'a getirilmiş ipekböcekçiliğinin gelişimi için binlerce meyve fidanı çiftçilere dağıtılmıştır.¹⁰ İpekböcekçiliği yapan aile sayısı 1933 yılında 1152'ye yükselmiş fakat daha sonra 1934 yılında 505, 1935 yılında ise 554 olmuştur. Fakat buna rağmen bu yıllarda elde edilen yaş koza miktarında sürekli artışlar olmuştur. 1933 yılında elde edilen yaş koza miktarı 90.594 kg. iken, 1934 yılında 90.733 kg. ve 1935 yılında 132.681 kg. olmuştur.¹¹

Üretimin artırılması için tarımsal üretimde modernleşme gerçekleştirilirken diğer taraftan tarım yapılmayan ekilebilir tarımsal alanların da tarıma kazandırılması için çalışmalar yapılmaktaydı. Bu yönde yapılan en önemli çalışma toprak dağıtımı yapılarak kısmen de olsa mülkiyet sorunlu toprakların tarıma kazandırılması idi.¹² 1930 yılında çıkarılan 1505 nolu kanun mucibince Diyarbakır ve çevresinde de toprak dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Bu durum tarımsal üretime olumlu yansımıştır. Nitekim Diyarbakırlı çiftçiler bu konudaki minnettarlıklarını bizzat dönemin hükümetine sunmuşlardır.¹³

9 **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, ...** , s.40-53. Zirai alanda yapılan icraatlar şöyle rapor edilmektedir; “İşte köylüyü toprak sahibi kılmakla başlayan ziraat sayesinde çiftçiliği makineleştirme işi de başarılmaktadır. Toprak sürümü, tohum işi ve ziraat nakliye işleri iptidailikten tekemmüle doğru geniş bir hız almıştır. Vilayetin hususu idareleri pulluk dağıtmak, diğer ziraat makinelerini getirmekle bu işi ilerletmektedirler.” Bkz. **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır**, s.78.

10 **Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.410, 2 Kânunusani** 1930, s.1. İpekböcekçiliği Okulu'nun Diyarbakır'a getirilme kararı 1930 Yılında alınmıştı. Gazetede: “Elazizdeki ipekböcekçilik mektebinin Diyarbakır'a nakli için Ziraat kongresi tarafından verilen karar, İktisat Vekâletince muvafık görüldüğünden mektebin nakline teşebbüs edilmiştir.” denilmektedir.

11 **Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarım İstatistikleri 1928- 1936**, Ankara: M.İhsan Matbaası, Yayın no.93, 1937, s.171.

12 **Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun**, Kanun No.1505, TBMM Kanunlar Dergisi, Cilt 7, 1929, s.935.

13 **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.18.01.02.81.530.14 Nolu ve 22.01.1930 Tarihli Belge

Diyarbakır’da 1930- 1935 yılları arasında başlıca tahıl ve sanayi bitkilerinin ekim ve ürün miktarlarını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 1

Diyarbakır’da 1930- 1935 Yılları Arasında Başlıca Tarımsal Malların Üretim Miktarları

Tarım Ürünleri	1930		1931		1932		1933		1934		1935	
	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton
Buğday	48.100	23.532	62.700	43.604	92.000	31.836	35.999	19.567	66.891	82.153	66.690	66.444
Arpa	26.100	16.682	29.500	24.800	37.400	17.340	13.627	13.049	28.375	50.449	30.907	33.818
Darı	5.700	2.431	6.800	6.312	3.900	3.748	7.211	1.538	3.356	6.762	3.352	3.330
Nohut	1.200	535	1.600	512	800	585	3.746	333	7.073	5.168	7.849	6.594
Mercimek	700	443	1.300	214	800	176	647	163	1.357	709	1.238	634
Pamuk	100	15	100	96	1.100	14	500	116	2.225	156	2.237	895
Pirinç	1.100	460	1.100	1.198	1.200	1.098	3.258	1.955	5.385	6.571	5.210	8.416
Tütün	369	33.312	1.735	209.784	254	19.421	556	25.614	903	73.378	132	129.141

Kaynaklar: 1. DİE, **Tarım İstatistikleri 1928- 1934**, Ankara: DİE yayınları, Yayın no.78, 1936, ss.12- 83; 2. DİE, **Tarım İstatistikleri 1928-1936**, Ankara: M. İhsan Matbaası, Yayın no.93, 1937, ss.32- 147.

Diyarbakır’da 1930 yılından itibaren başlıca tahıl ve sanayi bitkilerinin ekim alanlarının genişlediği görülmektedir. 1930’lu yılların ortalarına doğru tarımsal üretimde elde edilen üretim miktarı her yıl artmaktadır. Her ne kadar olumlu hava şartları etkili ise de 1933 yılı hariç yıllara göre ortalama üretim artışları söz konusudur. Yıllara göre ürün artış oranları ekili alan artış oranlarından daha fazladır. 1930- 1935 yılları arasında elde edilen özellikle buğday, arpa, pamuk, pirinç ve tütün miktarlarında çok fazla artışlar söz konusudur.

1920’lerin sonlarından itibaren uygulanmaya çalışılan politikalar tarımsal üretimi artırma yönünde olumlu sonuçlar vermiştir. Nitekim 1930’lu yılların ortalarından itibaren Diyarbakır’dan ihraç edilen tahıl miktarlarında çok önemli artışlar olduğu bilinmektedir.

III. Sonuç

Tarım sektöründe üretimin artırılması için tarım teknolojisini geliştirmeye yönelik her türlü faaliyet devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Diyarbakır’da numune çiftliği ve fidanlıklar kurulmuştur. Bu kurumlar aracılığıyla tarım alanında modern araçların kullanılması teşvik edilmiş, çiftçi ve köylü kesimine eğitimler verilerek sanayi bitkileri üretimine yönlendirilmiş ve ekilen ürün çeşitliliği artırılmıştır. Bunun sonucunda üretimde kullanılan modern tarım araçlarının sayısı artmış, üretimin artırılmasına yönelik olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim 1930’lu yılların başından itibaren başta buğday, arpa, pamuk, pirinç ve tütün üretiminde yüksek miktarlarda artışlar olmuştur.

KAYNAKLAR

Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı*, DİE Yayınları, Yayın no.614, Ankara, 1970.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri 1928- 1934*, DİE yayınları, Yayın no.78, Ankara, 1936.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Tarım İstatistikleri 1928-1936*, M. İhsan Matbaası, Yayın no.93, Ankara, 1937.

Diyarbakir Gazetesi, Sayı No.410, 2 Kânunusani 1930.

Diyarbakir Gazetesi, 17 Temmuz 1930.

Diyarbakir Gazetesi, 31 Temmuz 1930.

GÜRAN, Tefik (Hızl.), *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, DİE Yayınları, Yayın no 2025, Ankara, 1997.

Şark Menatıkı Dâhilinde Muhtaç Zürra Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun, Kanun No.1505, **TBMM Kanunlar Dergisi**, Cilt 7, 1929.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, “Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları”, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, Cilt 2, İstanbul, 2004.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.81.530.14 Nolu ve 22.01.1930 Tarihli Belge

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.11.31.004 Nolu ve 14.05.1930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.12.49.007 Nolu ve 09.07.1930 Tarihli Belge

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.457.2. Nolu ve 28.06.1932 Tarihli Belge

M. Halis Özer*

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilk yıllarında bankacılık sistemi, ticari aracılık fonksiyonlarına dayalı ithalat ve ihracat sistemine bağlıdır. Büyük şehirlerde kurulan özel bankaların ve yabancı bankaların başlıca kar kaynakları yüksek ithalat seviyesi olurken, mahalli bankalar daha çok tarımsal ihraç ürünlerini finanse etmek amacıyla kurulmuştur.¹ Ticaretin artışı milli bankacılığın artışına sebep olmuştur. Fakat bankacılık sistemi, ülkenin dışarıyla ilişkisi kesildiği veya azaldığı dönemlerde iç piyasanın para ve kredi talebini karşılamaktan uzaktır. Kriz dönemlerinde dış konjektüre bağlı olarak iç piyasanın para talebi artmakta, faiz hadleri yükselmektedir. Bu durum Anadolu piyasasındaki küçük sermayelerin, yerel kredi ihtiyacını karşılayacak şekilde bankacılığa akmasına sebep olmuş ve buda birçok yerel bankanın kurulmasına yol açmıştır.² Diyarbakır Bankası benzer sebeplerle 1930 yılında kurulan yerel bankalardan biridir.

Bu çalışma, 1930 yılında kurulan Diyarbakır Bankası'nın kuruluş amaçlarını, kurucuların statülerini, bankanın mali bilançolarını, bankacılık faaliyetlerini ve bankanın bu bankacılık faaliyetleriyle Diyarbakır ekonomisine yapmış olduğu muhtemel katkıları araştırmaktadır. Bu çalışma banka ile ilgili arşiv belgelerine dayanmaktadır.

1.Diyarbakır Bankası'nın Kuruluşu

Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan yerel bankaların birçoğu küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarıdır. Bu yerel bankalar başta bölge tüccarlarının bankacılık hizmetlerini ve özellikle tarımsal ihraç ürünlerinin finansmanı başta olmak üzere kredi gereksinimlerini karşılıyorlardı. Kurulan bu bankaların bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler bir araya geliyor, üretim ve ticari faaliyetlerin kredi ihtiyaçlarını karşılama çabası içine giriyorlardı.

Diyarbakır Bankası, merkezi Diyarbakır olmak üzere küçük ölçekli ve yerel bir banka olarak kuruldu. Bankanın kuruluş çalışmaları 1930 yılında Türk Ocağı Müfettişi Hasan Raşit Bey ve arkadaşları tarafından başlatıldı. Bu heyet tarafından yazılan bankanın esas mukavelenamesi Ankara'ya gönderildi. Diyarbakır Bankası'nın kuruluş nizamnamesinin İktisat Vekâletine gönderilmesinden sonra İcra Vekilleri Heyeti'nin 9 Kasım 1930 tarih 10162 numaralı kararnamesi ile resmen

*Yrd. Doç. Dr. , Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, Ankara:Mars Matbaası (ayrı Basım),1975, s.523.

2 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, 2.Baskı, Ankara: TCMB yayını, 1997, s.183.

kurulmuş oldu.³ Banka resmi kuruluşundan hemen sonra faaliyete giremedi. Diyarbakır Bankası 1930 yılında kurulmuş olmasına rağmen bankacılık faaliyetlerine 1931 yılında başladı.

Bankanın meclis idare azaları şu kişilerden oluşmaktaydı; Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Beyefendi, Serdar zade Mustafa, Pirinççi zade Sıtkı, Direkçi zade Tahir, Hacı Muharrem, Avukat Hasip Bey.⁴ Bankanın murakıplığı yani teftiş ve denetim görevi ise İş Bankası Müdürü Bedri Beye verilmişti. Bankanın kurucuları ve meclis idare azaları Diyarbakır iktisadi hayatının önemli müteşebbisleridir. Kurucular arasında bulunan müfettişler ise devleti temsil etmektedirler. Bankanın kuruluşu, milli tüccarın iktisadi hayatta etkinliğinin artırılması için devlet eliyle gerçekleştirilen bir teşebbüs olarak görülmektedir.

Bankanın kuruluş sermayesi 75.000 Türk lirası olup ödenmiş sermayesi 7.500 Türk lirasıdır. Bankanın her bir hisse senedi 10 lira üzerinden belirlenmiş ve hisse senedi alımı için tüccarlar teşvik edilmiştir.⁵ Diyarbakır Bankasının kuruluş amacı, öncelikle ticari işlerle iştigal etmek ve Diyarbakır'ın iktisadi kalkınmasını sağlamaktır. Bankanın bu temel kuruluş amaçları doğrultusunda; esnaf ve tüccara ticari senetler, esham ve menkul mallar karşılığında önceden belirlenen faizlerle borç vermek, borç almak, tüccara kredi olanakları sağlamak ve kredi piyasasındaki sorunları çözerek Diyarbakır ticaret hayatının gelişmesine katkıda bulunmak böylelikle tüm bankacılık faaliyetleriyle ticari ve mali teşebbüsler gerçekleştirmek gibi hedefler edindiği anlaşılmaktadır.⁶ Bu esaslara göre bankanın, öncelikle bir ticaret bankacılığı hedeflediği söylenebilir.

Diyarbakır Bankası yerel ekonomik gelişmeyi amaçlamakla beraber, iştirakler yoluyla Türk- Müslüman tüccar kesiminin iktisadi hayatta etkili olabilmelerinin yolunu da açmaya çalışmıştır. Nitekim bankanın faaliyetlerine öncülük yapan Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Beyin yaptığı çalışmalar bu hedefe yönelik olmuştur. İbrahim Tali Bey'in 1931 yılında, Belediye, Muhasebeyi Hususiye ve Evkaf İdarelerinin tüm inşaat işlerini yapmak üzere Diyarbakır Bankası'nın da içinde bulunduğu 300.000 lira sermayeli bir milli şirket kurma teşebbüsü buna müşahhas bir örnektir.⁷ Kurulması düşünülen şirketin bu işlevi Birinci Umumi Müfettişliği'nin Başvekil İsmet Paşa'ya yazdığı resmi belgede şöyle ifade edilmektedir; "...Sermayesi kâmilen milli olacak bu şirketin memlekete ede-

3 T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.15.72.006. Nolu ve 9.11.1930 Tarihli Belge.

İcra Vekilleri Heyeti'nin bankanın kuruluşu ile ilgili onay verdikleri kararnamede şu ifadeler yer almaktaydı: "Diyarbakır de Türk Ocağı müfettişi Hasan Raşit bey ve rüfekası taraflarından bankacılıklı iştigal eylemek maksadıyla merkezi Diyarbakır olmak üzere otuz sene müddet yetmiş beş bin Türk lirası sermaye ile teşkiline başlanan Diyarbakır bankası Türk anonim şirketinin İktisat Vekâletinden gönderilen esas mukavelename layihası ve sermayenin yüzde onunun tedarik olunduğunu gösteren banka mektubu İcra Vekilleri Heyetinin 9.11.1930 Tarihli içtümainde okunarak mukavelenamenin tasdiki kabul edilmiştir."

Ayrıca Bkz. **Resmi Gazete**, Sayı No.1655, 24 Teşrinisani 1930.

4 **Diyarbakır Gazetesi**, Sayı No.472-2. 22 Haziran 1931, s.1.

5 **Diyarbakır Bankası Anonim Şirketi Nizamnamesi**, Diyarbakır: Vilayet Matbaası,1930, s.4.

Ayrıca Bkz. **Diyarbakır Gazetesi**, 11 Kânunuevvel 1930, s.3.

Gazetede bankanın hisse senedi satışıyla ilgili şu ifadeler kullanılmaktaydı: "10 lira üzerinden kabul edilen hisse senetleri için birçok müracaatlar vuku bulmuş ve taliplilerin isimleri yazılmıştır. Yakınlarda taksitlerin toplanmasına başlanacaktır. Hem memleketin iktisadiyatına yardım etmek hem de kazanmak isteyenler 10 lira gibi bir sermaye ile bu bankaya iştirak etmelidirler."

6 **Diyarbakır Bankası Anonim Şirketi Nizamnamesi**, Diyarbakır: Vilayet Matbaası, 1930, s.3.

ceği hizmetin ehemmiyeti malum olduğu gibi iktisadi yürüyüşlerde de kudretli bir müessise vücuda getirilmiş olacağı aşikâr bulunmaktadır.”⁸ Diyarbakır Bankası hedeflenen bankacılık faaliyetleriyle yerel ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli bir müessese oldu.

3. Diyarbakır Bankası'nın Faaliyetleri ve Mali Göstergeleri

Diyarbakır Bankası kurulduğu ilk günden itibaren finans bankacılığından ziyade yatırım bankacılığına yönelmiş ve iştirakler yoluyla farklı sektörlerde faaliyet göstermeye başlamıştır. Diyarbakır bankası tercih ettiği bu bankacılık faaliyetiyle hem kar elde etme hem de memleketin iktisadi kalkınmasına katkı sunmayı amaçlamıştır. 22 Haziran 1931 yılında toplanan müessis heyeti 75.000 liralık sermayenin tamamının toplanılmasına kadar banka mukavelenamesinin dördüncü maddesinin ikinci fıkrasına göre sanayi işleriyle iştigal etmeye karar vermiştir.⁹ Bu karar doğrultusunda banka ilk iş olarak belediyenin elinde bulunan buz ve elektrik üretim fabrikalarını satın almıştır. Bankanın ilk yatırımı modern bir buz fabrikası işletmesidir.¹⁰ Buz, Diyarbakır'ın o günkü koşullarında tüketimi yoğun olan temel bir ihtiyaç maddesidir. İşletilen fabrika günde dört ton buz üretmekte ve piyasaya dağıtmaktadır. Bu işletme şehrin buz ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamıştır.

Diyarbakır Bankası'nın diğer önemli iştiraki elektrik üretim fabrikasıdır. Elektrik üretimi için belediye tarafından bir inşaat yapılmış fakat bitirilememiştir. Banka, Skoda şirketinden bir mühendis getirtip fabrikanın tamamlanması için harekete geçmiştir.¹¹ Diyarbakır Bankası, fabrikanın dörtte üç hissesini satın alarak üretime geçmiş şehrin bir kısım ihtiyacını karşılamıştır.¹² Banka, iştirakler yoluyla kurmuş olduğu fabrikada elektrik üretiminde başarılı olmuş 1936 senesinde belediyenin büyük elektrik santrali kurulana kadar elektrik üretimini devam ettirmiştir. Elektrik santrali, şehrin elektrik ihtiyacını karşılama yanında küçük sanayi erbabını makineleştirmeye teşvik etmiş, işçi verimliliği arttığından yeni fabrikalar kurulmuştur.¹³

Diyarbakır Bankası'nın diğer bir yatırımı mobilya üretimi ile ilgilidir. 1937 Senesinde banka, sermayesinden 10.000 lira ayırarak modern makinelerle mobilya

Ayrıca Bkz. **Diyarbakır Gazetesi**, 11 Kanunuevvel 1930, s.3.

Bankanın kuruluş amacı şu kelimelerle ifade edilmektedir: “Tüccarlara kredi açacak ve değerli hulliyat mukabilinde ve az faizle ikrazatta bulunacak olan bu banka, hiç şüphesiz ki Diyarbakır'de iktisadi hayatın inkişafına çok yardım edecektir.”

7 **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.010.000.000.69.455.8. Nolu ve 15.10.1931 Tarihli Belge.

Başvekaleti Celiliye'ye yazılan ilgili resmi belgede kurulacak yeni şirketle ilgili şu ifadeler kullanılmaktaydı: “... Belediye, Muhasebei Hususiye ve Evkaf idarelerinin bilumum inşaat işlerini de taahhüt etmek üzere 300000 lira milli sermaye ile bir anonim şirket teşkiline çalışılmaktadır. Bu şirket birkaç ay evvel 75000 lira sermaye ile teşekkül ve faaliyete başlayan Diyarbakır Bankası Türk Anonim şirketinin takviyesi suretile vücuda gelecektir. Şirketin 300000 lira sermayesi; mevcut şirket, Muhasebei hususiye, Belediye, Evkaf ve İş Bankasının altmışar bin lira koyarak mütesaviyen iştirakleri ile temin olunacaktır.”

8 **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.010.000.000.69.455.12. Nolu ve 21.12.1931 Tarihli Belge.

9 **Diyarbakır Gazetesi**, Sayı No.472-2. 22 Haziran 1931,s.1.

“75 bin lira sermayesinin heyeti umumiyesini toplayıncaya kadar şirket şimdilik mukavelenamesinin dördüncü maddesinin ikinci fıkrasında musarrah bulunan elektrik ve sair sınaî işlerle iştigal etmeye karar vermiştir. Bu karar mucibince ilk iş olmak üzere Belediye tarafından saltığa çıkarılan Buz fabrikası ile Elektrik tesisatını şirket namına satın almıştır.”

10 **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır**,1938, s.79.

11 **Diyarbakır Gazetesi**, Sayı No.486-16. 28 Eylül 1931,s.1.

12 **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 030.0.010.000.000.69.455.12. Nolu ve 21.12.1931 Tarihli Belge.

13 **Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır**, ... , s.78.

üretimine yönelik bir fabrika açmıştır.¹⁴ Emek yoğunluklu fabrika istihdam oluşturma yanında piyasanın ara malı ihtiyacını karşılamıştır.

Yatırım bankacılığı faaliyetlerinin yoğun olduğu Diyarbakır Bankası'nın 1931-1939 yılları arasındaki umumi vaziyetini gösteren mali göstergelere bakıldığında şu tabloyla karşılaşılmaktadır;

Tablo 2

Diyarbakır Bankası'nın 1931- 1939 Yılları Arası Mevcut Bilanço Hesapları (TL)

Yıllar	İtibari Sermaye	Tesviye Edilen Sermaye	İhtiyat Akçası	Mevduat	İkrazat	Kar	Zarar	Gayrimenkul ve Demirbaş	Bilanço Yekûnu
1932	75.000	20.104	660	-	-	5.637	-	23.000	87.000
1933	75.000	22.000	1.000	-	3.000	4.000	-	28.000	90.000
1935	75.000	21.955	536	-	-	2.345	-	-	-
1936	75.000	21.955	1.412	-	-	91	-	-	-
1938	75.000	75.000	2.203	-	8.607	105	-	-	-

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1931-1939 İstatistik Yıllıkları.

Diyarbakır Bankası'nın kuruluşundaki itibari sermayesi 75.000 TL'dir. Faaliyette olduğu yıllardaki itibari sermayesi değişmemiştir. Diyarbakır Bankası'nın yıllara göre ödenmiş sermayesi %30 civarındadır. Sadece 1938 yılında özsermayenin tamamı ödenmiştir. İtibari sermayenin tamamının ödenmemiş olması banka faaliyetlerini sınırlandırmıştır. Sermayenin tamamının ödenmesi hususuyla ilgili banka yöneticileri sürekli çaba göstermişler ve banka ortaklarından taahhüt senedi almışlardır.¹⁵ Bankanın ödenmiş sermayeye göre karlılık oranları 1932 yılında %28, 1933 yılında ise %18 civarındadır. Diyarbakır Bankası'nın bu yıllara ait ödenmiş sermayeye göre karlılık oranları diğer yerel bankalarla karşılaştırıldığında yüksek olduğu görülmektedir. Fakat daha sonraki yıllarda bankanın karlılık oranları bir hayli düşük çıkmaktadır. Karlılık oranlarının yüksek olduğu yıllar, banka iştiraklerinin çalıştığı ve kar ettiği yıllara rastlamaktadır. Dolayısıyla bankanın ilk yıllardaki karlılık oranlarının yüksek olduğu daha sonraki yıllarda karlılık oranlarının düştüğü söylenebilir.

Tablodan da görüldüğü üzere banka faaliyette olduğu yıllarda mevduat toplamamıştır. Kanuni bir takım gereklerin yerine getirilememiş olması bankanın mevduat toplayamamasına sebep olmuştur.¹⁶ Mevduat toplayamamasından dolayı banka gerçekleştirdiği yatırımlarını özsermayesi ile karşılamıştır. Bankaların en önemli fon kaynağı mevduatlardır. Dolayısıyla bu fon kaynağından mahrum olan banka, kredi vermek gibi temel bir bankacılık faaliyetini yerine getirememiş iş çevrelerinin beklentilerini karşılayamamıştır.

14 Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır, 1938, s.94.

15 Diyarbekir Gazetesi, Sayı No.501- 31, 11 Kânunusani 1932, s.1.

Diyarbakır Bankası Türk Anonim Şirketi tarafından ödenmiş sermayenin artırılması hususunda 1932 yılında Umumi Vilayet Meclis salonunda Vali Faiz Bey başkanlığında, Mıntıka İktisat Müdürü Sadi Bey ve İş bankası Müdürü Bedri Bey'in de hazır bulunduğu bir toplantı düzenlendi. Gazetede ki haberde: "Heyeti Umumiye şirketin atisi hakkında uzun uzadıya müzakeratta bulunduktan sonra, İktisat Vekâletinin olbaptaki emirleri mucibince şirket sermayesi için azalardan birer taahhüt senedi alınmıştır. Şirketin sermayesini toplamayı ve aksiyonları satılığa çıkarmayı taahhüt eden azalar, yakınlarda faaliyete geçecek, şirketin esaslı bir surette islah ve ihyasına tevessül edecektir" denilmektedir.

16 Diyarbekir Gazetesi, 14 Mart 1932, s.2.

SONUÇ

Diyarbakır Bankası, Diyarbakır iktisat hayatının önde gelen tüccarlarının sermayesi ve devlet desteğiyle kurulmuş küçük ölçekli bir yerel bankadır. Banka, piyasanın kredi ihtiyacını karşılamak ve iştirakler yoluyla yatırım yapmak amacıyla kurulmuştur. Banka, her ne kadar iştirak yatırımlarıyla memleketin ihtiyacını karşılama ve kar elde etme güdüsüyle kurulmuş olsa da İbrahim Tali Beyin öncülüğünde gerçekleştirilen teşebbüslerde, bankaya iktisadi hayatın millileştirilmesi ve milli tüccar oluşturulması gibi bir fonksiyonun yüklendiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır Bankası ilk kurulduğu yıllarda ticaret bankacılığından ziyade yatırım bankacılığına yöneldi. Banka kendi özsermayesi ile gerçekleştirdiği yatırım hamleleriyle fabrikalar kurdu. Diyarbakır Bankası ilk yıllarda gerçekleştirdiği yatırım hamlelerinden iyi bir kar elde etti. Fakat 1935 yılından sonra beklenen karlar elde edilemedi. Bankanın öz sermayesinin artırılmaması ve bankaya hukuki nedenlerle mevduat kabul edilememesi bankayı temel finansman kaynaklarından mahrum etti. Bundan dolayı banka, ticari kredi verme hususunda iş ve siyaset çevrelerinin beklentilerini karşılayamadı. Diyarbakır Bankası, yerli tüccarın kredi ihtiyacının karşılanmasında önemli işlevler görmemişse de, kurduğu yatırım iştirakleriyle Diyarbakır ekonomi hayatına canlılık getirerek yeni ticari organizasyonların teşekkülüne kısmen katkıda bulundu. Diyarbakır Bankası hukuki ve mali sebeplerden dolayı 1939 yılında kapatıldı.

KAYNAKÇA

Cumhuriyetin 15inci Yılında Diyarbakır,1938.

Devlet İstatistik Enstitüsü,**1931 İstatistik Yıllığı**, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Sayı 21,1932.

Diyarbakır Bankası Anonim Şirketi Nizamnamesi, Vilayet Matbaası, Diyarbakır, 1930.

Diyarbakır Gazetesi, 11 Kânunuevvel 1930.

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.472-2, 22 Haziran 1931.

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.486-1, 28 Eylül 1931.

Diyarbakır Gazetesi, Sayı No.501- 31, 11 Kânunusani 1932.

Diyarbakır Gazetesi, 14 Mart 1932.

Düstur, 3. Tertip, C.VII, 1928.

Silier, Oya, “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler / Tartışmalar1973**, Ayır Basım, Mars Matbaası, Ankara, 1975.

Resmi Gazete, Sayı No.1655, 24 Teşrinisani 1930.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.18.01.02.15.72.006. Nolu ve 9.11.1930 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.455.8. Nolu ve 15.10.1931 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.455.12. Nolu ve 21.12.1931 Tarihli Belge.

T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.69.455.12. Nolu ve 21.12.1931 Tarihli Belge.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2.Baskı, TCMB yayını, Ankara, 1997.

Diyarbakırda Türk ocağı müfettiği Hasan Raşit bey ve rüfekaşları tarafından bankacılıkla iştigal eylemek maksadıyla merkezi x (Diyarbakır) olmak üzere otuz sene müddet ve yetmiş beş bin türk lirası sermaye ile teşkiline başlanan Diyarbakır bankası Türk anonim şirketinin İktisat Vekâletinden gönderilen esas mukavelename lâyihası ve sermayenin yüzde onunun tedarik olunduğunu gösteren banka mektubu İcra Vekilleri Heyetinin 9/II/1930 tarihli içtimasında okunarak mukavelenamenin tasdiki kabul edilmiştir .

9/II/1930

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemâl

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

Ahmed Kemal

M. M. V.

Mehmed Ali

Da. V.

S. Kaya

Ha. V.

İçtimad: bulamadı

Ma. V.

Harita

Mf. V.

Emax

Na. V.

Fevzi

R. V.

Ali Mustafa Sarraf

S. I. M. V.

S. İsmail

030 18 01 02 15 72 6

EK1: Diyarbakır Bankası Kuruluş Kararnamesi.